



AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

„Diplomaták, főispánok, katonák”

SCHREK KATALIN

A nagykövet védelmének kérdése

PALOTÁS ZSOLT

Amerikai fogságelbeszélések a Magrebben

DRÓCSA IZABELLA

Szálasi Ferenc sajtóperei, 1937–1938

PÁL JUDIT

A politikus becsülete:
avagy megbuktathat-e a Nemzeti Kaszinó
egy főispánt?

VARGA BEÁTA

Az 1667. évi andruszovói egyezmény
Ukrajna két részre szakadása

TÁTRAI VIKTOR

Nemesi származás és identitás

37. évf.

2022

3. szám

Interjú Biszak Sándorral

Következő számunk tartalmából

CSORBA LÁSZLÓ

„Kossuth követői...” Honvédtisztek a száműzött kormányzó kíséretében

RESS ZOLTÁN

Az 1884–1885-ös Görgei rehabilitációs mozgalom hatása a honvédegyleti mozgalomra

GULYÁS ADRIENN

Honvédnők utóélete a dualizmus korában

BALOGH ÁDÁM TIBOR

Az 1848/1849-es öreghonvédek törvényszéki drámája: a „Gazdagh-véle bűnpör” a sajtó tükrében

GÖNCZI AMBRUS

A Honvédmenház előkészítésének, építésének és működtetésének nehézségei (1869–1882)

CZEGLÉDI NOÉMI

Kocsi Horváth Elek sorsa a szabadságharc után

37. évfolyam

2022. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány



BETHLEN GÁBOR

Alapkezelő Zrt.

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

SCHREK KATALIN A nagykövet védelmének kérdése. Esterházy herceg és a Bettera-ügy	5
PALOTÁS ZSOLT Amerikai fogságelbeszélések a Magrebben. Kutatási irányok és lehetőségek	16
DRÓCSA IZABELLA Szálasi Ferenc sajtóperei 1937–1938 között	30
PÁL JUDIT A politikus becsülete avagy megbuktathat-e a Nemzeti Kaszinó egy főispánt?	56
ERŐS VILMOS A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre	80
TÁTRAI VIKTOR Nemesi származás és identitás. Módszertani dilemmák a rendi státusz 1848 utáni örökségének prozopográfiai vizsgálatához	99

Műhely

KRAJCSOVSZKI MÓNICA Lyautey Marokkóban. A protektorátus eszméje és gyakorlata	122
PALÓCZ MÁRK Az 1. Afrikai Menetezred osztrák–magyar monarchiabeli tagjai	132

Múltidéző

VARGA BEÁTA Az 1667. évi andruszovói egyezmény. Ukrajna két részre szakadása	145
---	-----

Elmélet és módszer

TAMÁS ÁGNES Visual History: a történettudományos képelemzés megújítása? A vizuális történelem új német paradigmája	156
---	-----

Interjú

A bölcsészettudományok kutatásának forradalmasítása. Beszélgetés Biszak Sándorral (A beszélgetést készítette: <i>Bessenyei Vanda</i>)	169
--	-----

Figyelő

A francia–magyar diplomáciai kapcsolatok egy meghatározó fejezete (<i>Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története [1981–1995]. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020.</i>) BENE KRISZTIÁN	174
--	-----

Az alpinizmusról – másképpen (Patrick Claster – Delphine Debons – Jean-François Pitteloud – Grégory Quin [dir.]: <i>Gravir les Alpes du XIXe siècle à nos jours. Pratiques, émotions, imaginaires. Presses universitaires de Rennes, Société d'Histoire de la Suisse romande, Institut des Sciences du sport de l'Université de Lausanne, Rennes, 2021.</i>)	
MIHÁLYI DOROTTYA	178
Fél év Bergen-Belsenben (Kolb Jenő: „Hit az emberben” – Bergen-belseni napló. Szerkesztette: Thomas Rahe – Fischer Lajos. <i>Bergen-Belsen – Berichte und Zeugnisse. Band 8. Wallstein Verlag, Göttingen, 2021.</i>)	
KLACSMANN BORBÁLA	182
Megismerni a múltat és idegent (Venkovits Balázs: „Mi otthon félre vagyunk vezetve”. <i>Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018.</i>)	
BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX	186
Az orosz–japán háború és annak hatása a 20. század történelmére (Frank Jacob: <i>The Russo–Japanese War and its Shaping of the Twentieth Century. Routledge, New York, 2018.</i>)	
VÁRNAI GERGELY	190
Nyelvében szuverén a nemzet? (Nagy Noémi [szerk.]: <i>Nemzetiségi–nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.</i>)	
SZÉKELY TAMÁS	194
A keleti expedícióktól a rokonnép-mítoszig (Tóth Gergely: <i>Japán–magyar kapcsolattörténet, 1869–1913. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
BORDÁS BERTALAN	199
Szerbiai és boszniai uralkodók oklevelei velencei gyűjteményekben (Н. Порчић–Н. Исаиловић: <i>Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама. Архив Србије, Београд, 2019.</i>)	
OBRADOVIC NENAD	203
<i>Számunk szerzői</i>	207



SCHREK KATALIN

A nagykövet védelmének kérdése

Esterházy herceg és a Bettera-ügy

A követek sérthetlenségének védelme a nemzetközi jognak már az antikvitás óta általánosan elfogadott alaptétele. Így volt ez az újkori európai államok körében is, a vezető európai nagyhatalmak a diplomácia művelésének professzionális szintjén mozogtak, evidenciaként kezelve az államközi kapcsolatok fenntartásának alapszabályait. Később pedig az 1815-ös bécsi kongresszus – majd az azt kiegészítő aacheni megállapodás – jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy átláthatóbb helyzetet teremtsen a követek státuszát és a diplomáciai protokoll főbb pontjait illetően. A külföldi követ és a fogadó ország kormánya közötti viszonyt azonban számos tényező befolyásolta, melyeket nem minden esetben lehetett egy-egy nemzetközi szabályra alapozva előre meghatározni. Sokat számított ebben a kölcsönös kapcsolatban az emberi tényező, a követ személyisége, alkalmazkodó képessége, kommunikációs attitűdje, nyilvánvalóan hatott még minderre a helyi politikai közeg aktuális állapota, a két érintett állam egymáshoz való viszonya és az adott kormány együttműködési készsége is. Egy követ biztonságának garantálása azonban mindezen tényezők felett áll. Ugyanakkor nehéz feladat meghúzni a határt a tekintetben, hogy az elvi kötelezettségvállaláson túl meddig terjed a fogadó állam hatásköre. Hogyan biztosítja az állam a védelmet a gyakorlatban, és be kell-e avatkoznia olyan esetekben, amikor a delegált követek testi épsége nem a hivatali, hanem a magánszféra kategóriájába tartozó okok miatt kerül veszélybe? Ennek a kérdésnek az összetettsége szeretnénk rávilágítani egy 19. századi angol példán keresztül, amikor egy vezető európai nagyhatalom londoni nagykövete kért segítséget a Liverpool-kormánytól saját védelme érdekében.¹

Az eredeti ügy, amely a fenti kérdések kiindulási alapját képezte, az Osztrák Császárság londoni nagykövetéhez, Esterházy Pál Antalhoz köthető. A herceg Angliában való tartózkodása alatt komoly társadalmi és politikai beágyazottsággal rendelkezett, szakmájának elismert és köztiszteletben álló alakja volt. Az 1810-es évek második felétől kezdve azonban a londoni tartózkodást beárnyékolta egy állandósulni látszó probléma, miután személyes vitája alakult ki Vito Betterával.² E raguzai származású nemes életéről és anyagi, valamint családi hátteréről keveset tudunk. Bettera személyével kapcsolatban a legtöbb információ Rudolf Maixner és Mathieu Aubert kutatásai, valamint maga a Bettera által publikált munka

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–20–4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Neve több átiratban, változatban is előfordul, gyakran a Vodopić vagy Wodopich vezeték névvel kiegészülve.

alapján áll rendelkezésünkre.³ Gróf Bettera hányattatott sorsú személy volt, aki a forradalmi és napóleon háborúk viszontagságait átélve próbált boldogulni Esterházy Miklós szolgálatában,⁴ és a későbbiekben republikánus szemlélete miatt került az osztrák hatóságok látókörébe.⁵ Egy Dubrovnik történetével foglalkozó munka a Raguzai Köztársaság helyreállítását szorgalmazó személyek közül az egyik „*legkülöncebb*” figurának nevezte őt.⁶

A konfliktus forrását egy anyagi természetű vita képezte, mivel Bettera az Esterházy család kötelékében eltöltött szolgálat idő után meghatározott évi nyugdíjfolyósítást követelt volt alkalmazójától. Az Európa több országát megjárt gróf, aki korábban Oroszországban is élt, a már Londonban élő és nagyköveti posztot ellátó Esterházy Pál Antalhoz fordult, és tőle várta bizonytalan helyzetének megoldását. Akkoriban a herceg már jó ideje Londonban tartózkodott, a politikai és társasági élet központi alakjaként pedig nagy hírnévnek örvendett.⁷ Bettera feltehetőleg éppen a herceg befolyásos helyzeténél fogva vélte úgy, hogy az ifjú Esterházynál könnyebben célt ér. Az idő elteltével ugyanis számos eset kínálkozott, amikor a herceget nyilvánosan olyan szituációba hozta, amely rendkívül kellemetlen volt egy nagykövet számára. A kezdeti érdeklődés az évek során egyre fenyegetőbb hangnemen váltott, s az úgynevezett Bettera-ügy hosszú évekig elhúzódott. A gróf kezdetben írásban, majd személyesen kereste fel Esterházyt, rajta követelve azt az évi 6000 frankos juttatást, amire elbocsátását megelőzően állítólag Esterházy Miklós tett ígéretet.⁸ Esterházy Miklós (1765–1833), Esterházy Pál Antal édesapja, 1810 körül kezdte alkalmazni Vito Betterát, aki a családi és egyéb ügyek intézésében segítette a herceget. Azt pontosan nem tudjuk, mikor hagyott fel Bettera Esterházy Miklós szolgálatával, de az bizonyos, hogy a raguzai nemes 1816-ban már London-

³ Bettera korai életpályájáról, kapcsolatrendszeréről és levelezéséről Rudolf Maixner tanulmányából kapunk áttekintést, bár a szerző nem mutatja be részletesen a raguzai nemes londoni tartózkodásának éveit, de a pályáiv bemutatása rendkívül részletgazdag. Lásd: Maixner, Rudolf: *Vito Bettera-Vodopić*. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, (1954) no. 3. 407–426. Mathieu Aubert már Esterházyval összefüggésben tárgyalja Bettera tevékenységét, munkája ugyanakkor Esterházy pályájának nagyívú bemutatására és a személyi konfliktusoknak, problémákkal terhelt ügyeknek a közéletben való lecsapódásáról értekezik: Aubert, Mathieu: *Des correspondances anonymes aux feux de la fiction : le prince Esterhazy à Londres (1815–1842)*. In: Walch, Agnès (dir.): *La Médiatisation de la vie privée: xv^e-xx^e siècle*. Arras, 2012. <https://books.openedition.org/apu/1545#ftn7> (letöltés: 2021. jún. 2.) A felsorolt művek mellett rendelkezésre áll a Bettera által publikált munka is, amelyből elsősorban a szerző személyiségével kapcsolatban vonhatunk le következtetéseket. Lásd: Bettera-Wodopich, Vite-Marie de: *Mémoires sur une époque de ma vie, ou appel aux hommes d'honneur: et en particulier à ceux de l'Empire de Russie, d'une injustice éprouvée à Vienne, par Vite-Marie de Bettera-Wodopich*. Londres, 1816. A mű lényegében egy politikai pamflet, amelynek áttekintése és elemzése külön tanulmány tárgyát képezhetné, a jelen tanulmány szempontjából nem tartalmaz releváns információkat. Ugyanakkor az egyértelmű, hogy Bettera emberi kapcsolatait tekintve egy alapvetően konfliktusok előterében álló figura volt. A Metternich kancellárral való kapcsolatának megromlása és Bécsből távozása sarkallta őt a mű megírására, amely rendkívül negatív képből tünteti fel az osztrák kancellárt.

⁴ Aubert: *Des correspondances*, id. mű.

⁵ Čosić, Stjepan: *The Nobility of the Episcopal Town of Ston*. Dubrovnik Annals, 2001. No. 5. 109.

⁶ Harris, Robin: *Dubrovnik. A History*. London, 2006. 414.

⁷ Esterházy Pál Antal a kontinensen ellátott több éves diplomáciai szolgálatot és a bécsi kongresszuson szerzett tapasztalatot követően került Londonba nagykövetként. Lásd: Ress Imre: *Herceg Esterházy Pál. A szent szövetségi diplomata és alkotmányos miniszter*. Tudományos Szemle, 12. évf. (1999) 2. sz. 32.; Hajnal István: *Le Journal du prince Paul Esterházy: sur son Séjour en France en 1814*. Revue des Études Hongroises, t. 7. (1929) no.1–3. 38.

⁸ Aubert: *Des correspondances*, id. mű.

ban tartózkodott.⁹ Esterházy Pál Antal jó darabig igyekezett kezelni és mederben tartani a kérdést, s Philipp Neumann¹⁰ feljegyzései alapján tudjuk, hogy a herceg több alkalommal próbált anyagilag is segíteni Betterán.¹¹ Azt maga Bettera is megerősítette, hogy egy Esterházy Pál Antallal való megállapodás alapján kapott 300 fontot; átvételi elismervényének másolatát Neumann báró őrizte meg. Emellett az állítólagos alku további részét képezte, hogy Bettera nem publikál semmilyen írást, ami rossz színben tüntethetné fel Esterházyt, cserébe a herceg megpróbálja befolyását érvényesíteni a tartozást illetően a családfőnél.¹² Ugyanakkor az alapkonfliktus sohasem szűnt meg, hiszen az eredetileg követelt illetmény kifizetésére az évek múlásával sem került sor. Ez okozta Bettera fellépésének egyre erőszakosabbá válását. E tanulmányban nem célunk a gróf és az Esterházy család viszonyának részletekbe menő feltárása vagy a követelés jogosságának igazolása, esetleg cáfolata.¹³ A Bettera-üggyel kapcsolatban arra vállalkozunk, hogy annak helyi lecsapódását, valamint az angol kormányzat arra adott reakcióját bemutassuk.

A herceg és Bettera kapcsolata 1823 januárjában vált kritikussá, amikor a raguzai nemes Esterházyt a Coventry Street és a Piccadilly között az utcán megszólítva ismételte meg követelését. Abban volt más ez az alkalom a korábbiakhoz képest, hogy ezúttal Bettera életveszélyesen megfenyegette a herceget azzal, hogy ha nem teljesíti a követeléseit, akkor legközelebb agyonlövi. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy Esterházy az eset után azonnal beszámolt a történeletről a Foreign Office-nak, és mint Angliában szolgáló diplomata hivatalos védelmet kért.¹⁴ Az ügy részleteiről tehát 1823 januárjában a George Canning vezette brit külügyminisztérium tudomást szerzett, és a Liverpool-kormányzat szintén foglalkozni kezdett a kérdéssel. Esterházy gyors és határozott fellépést várt a kabinettől, ugyanakkor hamar egyértelművé vált számára, hogy az általa támasztott elvárások nem vagy csak hosszadalmas jogi procedúra után teljesíthetők. A körülményekből adódóan Esterházy szerette volna, ha a hatóságok garantálják a testi épségét, és mielőbb őrizetbe veszik Betterát.¹⁵ A védelem kérdésében, illetve mikéntjét illetően azonban a kormány és annak képviselői másképpen vélekedtek.

A kiindulási pont az volt, hogy bár a nagykövetet súlyos atrocitás érte, és az elhangzott fenyegetések alapján Esterházy joggal aggódott, a pénzügyi vitát, ami közvetlenül az Ester-

⁹ Aubert: *Des correspondances*, id. mű.

¹⁰ Philipp von Neumann báró Esterházy legközvetlenebb munkatársa volt a londoni osztrák nagykövetségen. Angliában töltött éveit egy jelentős részében naplót vezetett, amelyet E. Beresford az eredeti francia nyelvű kéziratok anyag átírásával és fordításával rendezett kötetbe a Glasgow University Press gondozásában. A Neumann napló mellett, hogy bepillantást nyújt írójának mindennapjaiba, a régensi időszak és az 1820-as évek korlenyomata is egyben, ugyanakkor informatív bejegyzéseket tartalmaz Esterházy és Neumann személyes kapcsolatáról, valamint a Bettera ügy bizonyos részleteiről is, így a jelen tanulmány egyik fontos forrásaként kezeljük.

¹¹ Neumann, 14 January 1823. In: Beresford, E. (transl. and ed.): *The Diary of Philipp von Neumann 1819–1850*. Vol. 1. 1819–1833. London, 1928. 110–111.

¹² Bettera-Wodopich, M. de.: *Exposé des réclamations de M. De Bettera Wodopich contre le prince regnant d’Esterhazy, et ses contestations sur cet objet avec le prince Paul Esterhazy de Galanta*. Londres, 1823. 61–63.

¹³ Ennek részletes és pontos feltárása további kutatómunka részét fogja képezni. A Betterával folytatott korábbi levélváltások anyagát lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P szekció. III. Esterházy Pál herceg (1786–1866) iratai. P 136 fond (a továbbiakban: MNL OL: P 136.). 49004. számú mikrofilmtekeres.

¹⁴ Neumann, 14 January 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 110–111.

¹⁵ A herceg George Canningnek küldött levelében saját igazát és kérését erősítette meg: MNL OL: P 136. 49004. számú mikrofilmtekeres. 433–434.

házy családot érintette, eredendően magánügynek tekintették, ennek megfelelően pedig hagyományos jogi keretek közé kívánták terelni az ügy rendezését. Az iratlan alkotmány és az évszázadok alatt formálódott angol szokásjog összetett szisztémája adja az angol jog rendszerét, hasonló ügyekben erősen dominál a precedensekre való hivatkozás, s meghatározók a parlament által hozott törvények. Ez utóbbi momentum különösen fontossá vált a szóban forgó ügy angol kormányzati körökben való kezelésében, mivel a tétlenség egyik fő indoka éppen az lett, hogy „...nincs olyan törvény, ami erre az esetre vonatkozna...”¹⁶ A helyzetet ráadásul bonyolította, hogy a St. James kabinettel szemben Esterházy érvelése a nemzetközi jog irányába tendált. A kérdés az eltérő nézőpontokból vizsgálva teljesen más színezetet öltött. Esterházy úgy vélte, hogy az általánosan elfogadott nemzetközi jog alapvető szabályai – úgy mint a követek sérthetlenségének garantálása – értelemszerűen érvényben vannak, ennek megfelelően az ő testi épségére vonatkozó lépések megtétele a fogadó állam mindenkori kormányzatának kötelezettsége, az osztrák nagykövet kérése pedig – hogy az ellene mint diplomáciai képviselőt ellátó személy ellen erőszakosan fellépő Bettera ügyében intézkedjenek a hatóságok – megalapozott igény.

A diplomáciai kiváltságok és mentességek a 19. században – ahogyan manapság is – nem csupán a követek büntetőjogi mentességét deklarálták, hanem azt is, hogy „a fogadó állam köteles irányukban tiszteletet tanúsítani, s megvédeni őket a személyük, méltóságuk, szabadságuk elleni támadásoktól”.¹⁷ A korszakban a diplomáciai képviselők működését a bécsi kongresszus 1815. március 19-i rendelkezései, valamint az 1818. november 21-i aacheni protokoll pontjai határozták meg.¹⁸ Szintén ekkor erősítették meg azt is, hogy egy diplomáciai képviselőt ellátó személy rangját nem a küldő állam súlya/befolyása, hanem a delegáltak biztosított kinevezés szintje határozza meg.¹⁹ A bécsi kongresszust követő szabályozásnak megfelelően Esterházy a legmagasabb diplomáciai ranggal és társadalmi státusszal rendelkező londoni nagykövetek egyike volt, akit megilletett a védelem. Az angol kormányzat szemszögéből tekintve azonban – bár a diplomáciai státuszra vonatkozó tényállás helytálló volt – az ügybe való beavatkozás mégis furcsának hatott, mert az egy magántermészetű vitában történő közbenjárás lett volna. Másrészről Esterházy nem tett feljelentést a hatóságoknál, ennél fogva a sérelemnek hivatalosan nem volt nyoma, így eljárás sem indulhatott. Dorothea Lieven²⁰ egyik levelében a következőképpen vázolta a helyzetet Klemens von

¹⁶ Dorothea Lieven to Metternich, 31 January 1823. In: Quennel, Peter (ed.): *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich 1820–1826*. New York, 1938. 233. A „nincs rá törvény” érvelés Neumannnál is meglévő motívum: „Nem kicsit lepődtem meg az ügyvédek kifogásain, amiket tudott velem [Joseph Planta] az ügyben való eljárással kapcsolatos idegenkedésük okaként, a kifogás az, hogy nincs olyan parlamenti törvény, amely egy ilyen ügyre vonatkozna...” Lásd: Neumann, 28 January 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 113.

¹⁷ Kovács Péter: *Nemzetközi jog*. Budapest, 2011. 428.

¹⁸ Korowicz, Marek St.: *Introduction to International Law: Present Conceptions Of International Law In Theory And Practice*. Dordrecht, 2013. 267.; Lesaffer, Randall: *Vienna and the Codification of Diplomatic Law*. Oxford Public International Law. <https://opil.ouplaw.com/page/vienna-and-the-codification-of-diplomatic-law> (letöltés: 2021. jún. 20.)

¹⁹ Lesaffer: *Vienna and the Codification*, id. mű.

²⁰ Lánykori neve Dorothea von Benckendorff. Magas rangú balti német családból származott, amelynek tagjai szoros kapcsolatot ápoltak a Romanov dinasztiával és az orosz kormányzati körökkel (többen is tagjai voltak). Dorothea von Benckendorff 1800-ban kötött házasságot a szintén balti német nemesi családból származó és diplomata karriert befutott Krisztof Andrejevics Lievennel, aki Esterházyhoz hasonlóan Londonban volt nagykövet ebben az időszakban. Emellett a Lieven és az Esterházy házaspár lényegében egy társasághoz tartozott, így munkájuk mellett a magánéletben is kapcsolatot tartottak. Esterházy gyakori vendég volt a Lieven rezidencián, s ugyanúgy mindannyian IV.

Metternich hercegnek: „Esterháznak volt egy kellemetlen afférja [...], amiről Canning beszélt nekem tegnap, és amelyben úgy tűnik számomra, hogy ő [Canning] téved. Bettera azzal a céllal, hogy pénzt szerezzen tőle, inzultálta a nagykövetet az utcán. Esterházy követeli a kormánytól, hogy meg kellene védenie őt ettől az embertől, hogy vegyék őt őrizetbe. Canning azt válaszolta [...], hogy amíg Pál nem megy, és nem tesz feljelentést a rendőrségen, az agresszorral szemben nem lehet vádat emelni.”²¹ Az eljárásrend mai szemmel nézve is rendkívül összetett, ugyanakkor a kezdő mozzanat minden esetben a feljelentéstétel, ahogyan arra Dorothea Lieven kitért. Az orosz nagykövet feleségeként Lieven grófné kiállt ebben az ügyben Esterházy mellett, és a korábban idézett leveléből az is kiderül, hogy ebben nem (vagy nem csupán) a személyes szimpátia motiválta,²² hanem a közvetett érintettség is. Bár a nagykövetek életének, mindennapjainak jellemzően nem volt része ehhez hasonló bonyodalom, de az a mód, ahogyan a kormányzat egy ilyen helyzethez viszonyult, a többi diplomata számára szintén áruklódó volt. Férje külügyi szerepvállalásánál fogva Dorothea Lieven átérezte a szituációban rejlő viszontagságokat, és lényegében egyetértett Esterházyval, megértette annak aggályait. Sőt, úgy tűnik, hogy nem csupán a Lieven házaspár, hanem más Londonban szolgáló nagykövetek is hasonlóan gondolkodtak: „A nagykövetek [...] fenntartják [álláspontjukat], hogy a kormányzat dolga megvédeni egy nagykövetet, és hogy ő [Esterházy] nem jelenhet meg egy bíróság előtt úgy, mint egy átlagos személy.”²³ Bár jelenleg nem áll rendelkezésre olyan forrás, amely megerősítené vagy megmagyarázná, hogy a herceg pontosan mikor változtatta meg véleményét, de Esterházy később valószínűleg eleget tett a feljelentési kötelezettségének, és megtette a szükséges lépéseket, mivel az angol sajtó 1823. február végén és március elején már arról cikkezett, hogy Betterát február 22-én őrizetbe vették.²⁴ Esterházyt megviselte a saját helyzetét illetően a kabinetben belül kialakult jogi vita, illetve az, hogy a január 12-i eset után gyökeresen megváltoztak a mindennapjai. „Esterházy a saját háza foglyává vált. Bettera várja a lehetőséget [...]. Az ügyvédek konzultálnak. Nem tudom, hogyan fog ez végződni. Canning nyugtalanságot tett, de gyanítom, hogy titokban jól szórakozik.”²⁵ A bizonytalanság és az angol kormányzat hezitáló magatartása erős motivációként hathatott. Neumann báró 1823. február 24-i naplóbejegyzésében szintén megerősítette, hogy Betterát őrizetbe vették;²⁶ ettől függetlenül éles kritikát fogalmazott meg az egész

György király szűk bizalmi köréhez tartoztak. Dorothea Lieven sokat írt a nagypolitikáról és az egyszerű hétköznapi eseményekről. Naplójának és levelezésének egy részét kiadták, ezért abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Bettera-üggyel kapcsolatos véleménye szintén ismert.

²¹ Dorothea Lieven to Metternich, 31 January 1823. In: *The Private Letters of Princess Lieven*, 233. Ezt erősíti meg a következő dokumentum is: MNL OL: G. P 136. 49004. számú mikrofilmtekercs. 423.

²² Esterházy személye iránti elfogultságról semmiképpen sem beszélhetünk Dorothea Lieven esetében, mivel a grófnő levelezéseiből, naplóbejegyzéseiből, valamint Neumann naplójából kiderül, hogy Esterházy Pál Antal és Dorothea Lieven személyes kapcsolatának minősége rendkívül hullámzó volt. Bizonyos időszakokban teljes az összhang a két fél között, és kimondottan közvetlen, baráti a viszony, máskor feszültséggel és bizalmatlansággal tel. Ez nyilvánvalóan Esterházy és a Lieven házaspár diplomáciai tevékenységének sokszor eltérő irányából, valamint Dorothea Lieven intrikus személyiségjeiből adódhatott.

²³ Dorothea Lieven to Metternich, 31 January 1823. In: *The Private Letters of Princess Lieven*, 233.

²⁴ *Morning Herald*, 6 March 1823.

²⁵ Dorothea Lieven to Metternich. 31 January 1823. In: *The Private Letters of Princess Lieven*, 233.

²⁶ Szintén ezt támasztja alá Richard Birnie ugyanezen a napon keltezett levele. Lásd: Bow Street, 24 February 1823. MNL– L: P 136. 49004. számú mikrofilmtekercs. 416. Ezt megelőzően két nappal Esterházyt megbeszélésre hívták a Foreign Office-ba. Uo. 417.

procedúrával kapcsolatban. Véleménye szerint az angol törvények valójában nem nyújtanak megfelelő védelmet egy nagykövetnek, védik annak tulajdonát, a személyét azonban egyáltalán nem. „Ez egyike azoknak az anomáliáknak, amelyek ezrével vannak Anglia törvényeiben, ahol a legkifinomultabb intézményekkel együtt a legabszurdabb dolgok találhatóak. De ami a legbosszantóbb, az az, hogy az angol ügyvédek, úgy tűnik, nem ismerik el azt, amit a legbarbárabb nemzet is elismer, ami a nagykövetek sérthetlensége.”²⁷ Emellett a báró azt is felrótta, hogy Sir Richard Birnie, az ügyet kivizsgáló személy ellenségesen és rosszhiszeműen viselkedett Esterházyval szemben.²⁸ A kellemetlenség másik forrása maga George Canning lehetett, amire a fenti Lieven idézet is utalt. A külügyminiszter magatartásának ketősségét sugalló megjegyzésben érezhető az az ellentét, amely bár nem közvetlenül vagy kizárólagosan Esterházyra irányult, de annak ő is részese volt. Esterházynek az uralkodóhoz fűződő személyes jó viszonya köztudott volt a korszakban, csakúgy, mint családi kötődése a királyi udvarhoz. Felesége Mecklenburg-Sterlitz ágon közvetlen rokona volt Sarolta királynénak. Esterházy bírta az uralkodó bizalmát és szimpátiáját, s az 1810-es évek második felétől kezdve az akkor még régensherceg későbbi IV. György baráti köréhez, majd a királyi bizalmas tanácsadói társasághoz – az úgynevezett *Cottage Coterie*-hez – tartozott.²⁹

A társaság létezésének volt politikai aspektusa is, mégpedig összefüggésben az új angol külügyminiszterrel, George Canninggel. A *Foreign Office* Robert Castlereagh tragikus halálát követően kapott új vezetőt, akinek Nagy-Britannia államközi kapcsolatait illető elképzelése és hozzáállása eltért elődjétől.³⁰ Az új külügyminiszter liberális szemlélettel tekintett a Brit Birodalom nemzetközi helyzetére és a konzervatív kontinentális államokkal való kapcsolattartásra. Különösképpen igaz volt ez Spanyolország abszolutista rendszerének felszámolását illetően, amelynek nyílt támogatása egyet jelentett volna a szent szövetségi elvekkel való konfrontációval, amivel IV. György nem értett egyet. Az uralkodó külpolitikai orientációját pedig csak megerősítették a *Cottage Coterie* tagjai. Mindez szembement a Canning-féle politikával, így Esterházy lényegében az angol külügyminiszter ellenzékének egyik tagja volt.³¹

Bettera mindeközben megjelentetett egy kiadványt, amelyben összegezte az Esterházyval kapcsolatos vádakát. A mű célját és jellegét tekintve kísértetiesen hasonlított a korábban említett 1816-os pamflethez, mivel a publikálás célja ez alkalommal is a gróf igazának bizonyítása és a szemben álló fél lejáratása volt.³² Állításait az Esterházy herceggel történt három korábbi levélváltásra alapozva próbálta alátámasztani. Az 1818–1819-ből származó levelekben Bettera a herceg közbenjárását kérte édesapjánál, hogy az jobb belátásra térjen járandóságának kifizetését illetően. A közreadott brosúrában a raguzai nemes hosszú érvelésekkel

²⁷ Neumann, 24 February 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 116.

²⁸ Neumann, 15 March 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 118. Sir Richard Birnie vizsgálta az ügyet a Whitehallban. Lásd: *Morning Post*, 5 March 1823.

²⁹ Esterházy Pál Antal mellett Arthur Wellesley, Wellington hercege, Jules de Polignac hercege, Ersnt Friderich Herbert von Münster gróf, Krisztof és Dorothea Lieven, valamint Philipp von Neumann báró is a Coterie tagja volt. Chamberlain, Muriel E.: *Cottage Coterie*. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/63269> (letöltés: 2021. júl. 11.)

³⁰ Temperley, Harold: *The Foreign Policy of Canning, 1820–1827*. In: Ward, Adolphus William – Gooch, George Peabody (eds.): *The Cambridge History of British Foreign Policy*. Vol. 2. Cambridge, 1923. 46–47.

³¹ A Coterie működésével kapcsolatban lásd: Temperly, Harold: *Canning, Wellington and George the Fourth*. *The English Historical Review*, vol. 38. (1923) no. 150. 209.

³² Bettera: *Exposé des réclamations de M. De Bettera Wodopich contre le prince regnant d'Esterhazy*, id. mű.

egészítette ki a levélváltások tartalmát, és részletesen taglalta a körülményeket. Véleménye szerint az első megkeresések alkalmával Esterházy Pál Antal jóindulatúnak, segítőkésznek tűnt, ezért a panaszos bízott abban, hogy kérését az Esterházy család idővel teljesíteni fogja. Művének bevezetőjében azt is hangsúlyozta Bettera, hogy többen próbáltak közvetítőként fellépni a Bettera–Esterházy ügyben, például Osmond márki, Franciaország londoni követe 1815 és 1819 között, valamint Joannész Kapodisztriász és Nyikita Volkonszkij herceg.³³ Esterházy azonban idővel kezdett kihátrálni az első időszakban felvállalt segítőkész szerepkörből, és elzárkózott a Betterával való kommunikációtól.

A *Foreign Office* hivatalán belül ugyancsak témává vált Esterházy helyzete. Joseph Planta külügyi államtitkár-helyettes, George Canning közvetlen munkatársa, aki már a Castlereagh korszakban is ezt a funkciót látta el,³⁴ és Neumann több alkalommal konzultált. Planta a külügyminiszterrel ellentétben jóval megértőbbnek bizonyult, és próbálta segíteni Esterházy ügyét.³⁵ Bettera őrizete azonban nem tartott sokáig, nem egészen két hét múlva 200 font óvadék ellenében szabadlábra helyezték.³⁶ A fejlemény aggasztotta Esterházyt, tartott attól, hogy Bettera beváltja a hozzá intézett fenyegetéseket. Az egyik sajtóbeszámoló szerint a grófról egy különös és kiszámíthatatlan ember alakult ki, akít jól ismernek Nyugat-Londonban. Sajátos megjelenése a környék egyik jellegzetességévé tette őt kutyaidomító korbácsával és őt kísérő nagy termetű újfundlandijával.³⁷ Ugyanakkor emellett több olyan cikkel is találkozhatunk, amely megpróbálta őt Esterházy vádjaival szemben pozitívabb színben feltüntetni.³⁸ Azt nem tudni pontosan, hogy a tavasz folyamán – Bettera szabadlábra helyezését követően, a március és június közötti időszakban – történt-e újabb inzultus, de erre enged következtetni Esterházy fellépése, amelyben kérvényezte a kormánynál, hogy Betterával szemben az *Alien Act* adta jogi lehetőségek szerint járjanak el, és utasítsák ki az országból. Sajtóértesülések szerint – valamint egy későbbi Wellington–Liverpool levélváltás utalásai alapján – ezt a kérést elutasították.³⁹ Bettera ekkoriban már ismét őrizetben volt, mivel május végén a Clerkenwell börtönből küldött levelet a hercegnek.⁴⁰ Az ügy 1823 júniusában tárgyalási szakaszba lépett a bíróságon, amelyről az angol sajtó is cikkezett.⁴¹

³³ Bettera: *Exposé des reclamations de M. De Bettera Wodopich contre le prince regnant d'Esterhazy*, 4.

³⁴ Fisher, David R.: *Joseph Planta (1787–1847)*. History of Parliament – British Political, Social and Local History (adatbázis) <https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1820-1832/member/planta-joseph-1787-1847> (letöltés: 2021. jún. 26.)

³⁵ Neumann, 28 January 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 113–114.; MNL OL: G. P 136. 49004. számú mikrofilmtekercs. 423–425., 431–432.

³⁶ Neumann, 15 March 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 118.; *Morning Herald*, 8 March 1823.

³⁷ *Morning Herald*, 6 March 1823.

³⁸ Az események különböző források alapján történő interpretációi azonban jelentősen nem tértek el egymástól. A főbb információk tekintetében a legtöbb angol sajtóorgánium ugyanazokat a tényeket közölte, bár az elsőként megjelenő hírek esetében akadt példa a korrekcióra. A *Morning Chronicle* például a *Times* cikkére hivatkozva számos helyreigazítást közölt a részleteket illetően. Ezek többnyire Bettera származására és a pénzügyi vita mögött húzódo okok megnevezésére vonatkozott. *Morning Chronicle*, 6 March 1823.

³⁹ *Saint James's Chronicle*, 31 May 1823.

⁴⁰ *New Clerkenwell Prison*, 22 May 1823. Lásd: MNL OL: P 136. 49004. számú mikrofilmtekercs. 419–421.

⁴¹ *Morning Chronicle*, 28 June 1823; *Morning Herald*, 28 June 1823; *Statesman*, 28 June 1823; *Evening Mail*, 30 June 1823; *Morning Chronicle*, 30 June 1823.

A korban jellemző módon a bíróságokon zajló és érdeklődésre számot tartó ügyek hivatalos összefoglalói alapján az újságok beszámoltak a fejleményekről, így az akkori sajtóközlések lényegében forrásként szolgálnak. Az angol nemzeti levéltár – *The National Archives* – tárgyalási anyagokra vonatkozó iránymutatása alapján kiderül, hogy a 19. századi perek és eljárási anyagok gyűjtése sokáig nem egységes rendszerben működött, így nagyon eltérő, hogy egy adott eset iratanyaga milyen intézményes gyűjteményben és milyen teljességben található meg.⁴² Előfordul olyan helyzet is, hogy épp a kora 19. századi intézményi széttagoltság miatt nem áll rendelkezésre egy iratcsomó, s ilyenkor a sajtóközlések forrásértéke felértékelődik az események rekonstruálásában. Az *Old Bailey* intézményét például 1834-ben szervezték át Központi Bűnügyi Bírósággá (*Central Criminal Court*) egy reform részeként, amely az 1820-as évek végén indult el a rendőrség meg-, illetve átszervezésével és a *Metropolitan Police of London* létrehozásával.⁴³ Ez a dokumentumok gyűjtésében is cezúrát jelentett. Az 1834 előtti anyagok többnyire megoszlanak a *London Metropolitan Archives* és a *The National Archives* gyűjteményei között. A Bettera-ügyre vonatkozóan az *Old Bailey Online* adatbázis volt segítségünkre, amely az 1823. júniusi tárgyalási anyagokat illetően szolgált információkkal. Ez a dokumentáció a júniusi tárgyalási napok eseményeit foglalja össze, amelyeket a sajtó szintén közzétett.⁴⁴ Az eljárás során felróták Esterháznak, hogy késve fordult a hatóságokhoz, s hogy a Bettera erőszakos fellépését és szándékát bizonyítani hivatott tanúvallomás bizonytalan, mivel annak főszereplője nem tudta az írásban adott vallomást a bíróság előtt szóban megerősíteni.⁴⁵ Ez idő tájt Neumann ismét arról írt, hogy figyelmen kívül hagyták a nemzetek és az egyének jogát a Bettera-ügyben, és nem nyújtottak valódi elégtételt Esterháznak.⁴⁶

A nyár folyamán egy másik – augusztus 10-i – eset is ismertté vált, ami újabb kellemetlenséget okozott az osztrák nagykövetnek. Esterházy éppen Franciaországba kívánt visszatérni, és a doveri szálláshelyéről indult a kikötő felé, amikor tudatták vele, hogy Bettera szintén ott tartózkodik, és szeretne találkozni a herceggel. Mivel ezt Esterházy mindenképpen el akarta kerülni, azon volt, hogy mielőbb felszálljon a Boulogne-ba tartó járatra. A kikötőben várakozó Bettera – miután észrevette, hogy a herceg anélkül szállt hajóra, hogy alkalmat adott volna a találkozóra – spontán ötlettől vezérelve felszállt egy másik, Franciaországba tartó járatra (Esterházy hajója ugyanis időközben már elindult), ami azonban Calais-ban kötött ki, érvényes papírok hiányában pedig a francia hatóságok visszafordították Betterát

⁴² Lásd: <https://devwp.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/trials-old-bailey-central-criminal-court/> (letöltés: 2022. jan. 10.)

⁴³ Emsley, Clive: *The English Police. A Political and Social History*. London – New York, 1996. 23–25.; Emsley, Clive: *Crime and Society in England 1750–1900*. London – New York, 1996. 225–226. A rendőrség intézményének megszervezésében több fajta modell érvényesült a brit szigetek és a gyarmati területek vonatkozásában. Erre vonatkozóan lásd: Emsley, Clive: *Policing the Empire/Policing the Metropole: Some Thoughts on Models and Types*. Crime, Histoire & Sociétés, 2014. no. 2. 6–9. <https://doi.org/10.4000/chs.1483> (letöltés: 2022. január 10.)

⁴⁴ London Metropolitan Archives – MJ/SP/1823/06/070–072-es számú iratok. Az adatbázis révén három dokumentum tartalmi kivonata érhető el, melynek tartalma összhangban áll az újságcikkek által közölt információkkal.

⁴⁵ A tanúvallomást tevő Mrs. Percy ugyanis erre az időszakra várandósságának utolsó szakaszába lépett, és orvosi javaslatra nem vállalta a bíróságon való megjelenést. *Morning Chronicle*, 28 June 1823.

⁴⁶ Neumann, 27 June 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 126.

Angliába.⁴⁷ A már-már tragikomikusnak ható jelenet jelentette Esterházy és Bettera közös kálváriájának utolsó felvonását.

Az újabb eset után a raguzai nemes ügyében a kormányzatnak óhatatlanul lépnie kellett. Wellington herceg augusztus 13-i levelében adta hírül az eseményeket Liverpool miniszterelnöknek, és jelezte, hogy a kabinetnek most már szükséges cselekednie, mivel korábban abban állapodtak meg, hogy a következő atrocitást követően az *Alien Act* megfelelő rendelkezéseit fogják Betterával szemben alkalmazni. Egyértelművé tette saját álláspontját, miszerint reméli, hogy ez az eset „nem marad büntetlenül”.⁴⁸ A kabinet ugyanis nem nézheti tétlenül, hogy egy idegen személy „kiüldöz egy nagykövetet ebből az országból”.⁴⁹ Wellington levelére adott válaszából kiderül, hogy Liverpool miniszterelnök némi fáziskéséssel, a herceg üzenetéből értesült a fejleményekről, s egyetértés mutatkozott az ügy rendezésében.⁵⁰ Mivel Bettera többszörösen visszaeső zaklatónak bizonyult, immáron az idegenrendészetet is bevonták, a korábbi esetek után pedig felmerült a kitoloncolás lehetősége. Belügyminisztériumi utasításra a gróftól őrizetbe vették, majd kiutasították az országból. Ő azonban fellebbezést nyújtott be a *Privy Council*hoz, ami pár héttel tovább húzta a Bettera-ügyet. A *Privy Council* középkori hagyományokra visszatekintő tanácsadói testület, amely az újkori történelemben kabinetminiszterekből és az uralkodó által kinevezett személyekből állt,⁵¹ s egyfajta fellebbviteli fórumként is működött. A tanács 1823. augusztus végén a kiutasítás mellett döntött.⁵² Érdekes momentum lehet, hogy amikor a Parlament 1824-ben az *Alien Act* fenntartásának kérdéséről vitázott, akkor a megszüntetés mellett álló Robert Peel éppen azzal érvelt, hogy a törvényt az elmúlt években – a Bonaparte Napóleonhoz valamilyen módon köthető személyektől eltekintve – olyan minimális esetben alkalmazták, hogy egy évtized leforgása alatt alig pár emberrel szemben kellett annak hatálya alatt eljárni. Arra is kitért, hogy „1823-ban csupán egyetlen személyt vetettek alá ennek az eljárásnak, és azt nagyon sajátos körülmények között” – a parlamenti jegyzőkönyvvezető ezen a ponton hozzátette, hogy Mr. Peel nyilvánvalóan gróf Betterára célozott.⁵³ Ezt támasztja alá a Whitehall által összeállított és a *Journal of the House of Commons* függelékében közölt jelentés, amely név szerint vette számba az 1816. január 1. és 1824. január 1. között az *Alien Act* hatálya alatt a királyság területéről kiutasított személyeket. Az 1823-as évben valóban Vito Bettera volt az egyetlen, akire alkal-

⁴⁷ *Morning Herald*, 12 August 1823; *Morning Advertiser*, 12 August 1823; *Evening Mail*, 15 August 1823. Megjelent olyan cikk, ami menti Bettera részéről a helyzetet: *Morning Advertiser*, 25 August 1823; *Sussex Advertiser*, 25 August 1823. Az augusztusi esetet sajnálatos módon Neumann már nem jegyezte fel naplójába, mert június végén – ismeretlen okokból adódó magánéleti válság nyomán – egy időre abbahagyta a naplózást. Erre vonatkozóan lásd: Neumann, 27 June 1823. In: *The Diary of Philipp von Neumann*, 126. Dorothea Lieven pedig szintén nem írt róla, mivel a nyári hónapok egy részét Oroszországban töltötte.

⁴⁸ Wellington Papers – University of Southampton Archive and Manuscript Collection (a továbbiakban: WP) – WP1/770/15 Copy of a letter from Arthur Wellesley, first Duke of Wellington, to Lord Liverpool, reporting an attack on Prince Esterhazy at Dover, 13 August 1823.

⁴⁹ WP1/770/15 Copy of a letter from Arthur Wellesley, first Duke of Wellington, id. mű

⁵⁰ WP1/769/23 Letter from Lord Liverpool to Arthur Wellesley, first Duke of Wellington, discussing the action to be taken against M. de Bettera [for an attack on Prince Esterhazy], 15 August 1823.

⁵¹ Sándor István Zoltán: *Az államtanács fogalom jelentése az alkotmányokban*. Iustum aequum salutare, 4. évf. (2008) 3. sz. 217.

⁵² *Morning Advertiser*, 2 September 1823; *Statesmen*, 2 September 1823.

⁵³ Mr. Secretary Peel. Alien Bill. House of Commons Debates 23 March 1824, vol. 10 cc. 1332–1339. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1824/mar/23/alien-bill> (letöltés: 2021. jún. 10.)

mázták a törvényt.⁵⁴ Az idegenekkel kapcsolatos törvény ráadásul kényes témának minősült, mivel a téma a *whig* és a konzervatív politikai körök között szinte állandó vita forrását képezte ezekben az években. A hatalmon lévő kormányzat általában amiatt próbálta hangsúlyozni az érvényben lévő szabályozások szükségességét, hogy fenntarthassa a külföldiekkel szemben alkalmazott szigorúbb eljárásrendet. Az ellenzéki érvek amellet szoltak, hogy a francia forradalmi és napóleoni háborúk lezárása után nincs valódi ok az *Alien Act* érvényben tartására, míg a konzervatív oldal éppen ennek az ellenkezőjét vallotta, s a Liverpool-kormány az alkotmány védelmére és a belső forradalmi erők kontroll alatt tartására hivatkozva bizonyos időnként – kisebb módosításokkal – újra és újra meghosszabbította az 1814 júliusában hozott törvény hatályát.⁵⁵

Visszakanyarodva Esterházy és Bettera ügyére, az angol kormányzat magatartását áttekintve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a St. James kabinet valóban olyan új, addig ismeretlen helyzettel került szembe, amelynek kezelésére nem volt bevált recept vagy forgatókönyv, éppen ez a „precedens” jelleg tette nehézkessé a hivatalos cselekvést. Pro és kontra is lehet érveket felsorakoztatni a tekintetben, hogy az ügy magán, illetve hivatalos aspektusa volt-e meghatározóbb, s ennek megfelelően volt-e közbenjárási kötelezettsége a kabinetnek vagy akár a *Foreign Office*-nak, vagy sem. A Bettera-vita lényegét tekintve ugyanis egy pénzügyi probléma köré fonódó szenzitív családi ügy volt. Ugyanakkor a követelések erőszakosabbá válásával összhangban kapott jelentőséget Esterházy londoni diplomáciai státusza, ami új szintre emelte a konfliktus kezelését. A probléma lényegében ekkor lépett át a magán-szférából a kormányzatot is közvetlenül érintő kérdéssé. Bizonyos személyek ugyan, mint a korábban említett George Canning, megpróbálták elodázni az érdemi segítségnyújtást, végül azonban a Liverpool-kormánynak döntenie kellett, s bár nem abban a tempóban és nem abban a formában, ahogyan Esterházy szeretne volna, de nyolc hónapot követően az angol jog adta lehetőségek között a herceg mégiscsak valamiféle elégtételt kapott. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy az ügy hogyan hatott Esterházy Pál Antal megítélésére, valamint az angol-osztrák kapcsolatok minőségére. Ezen kérdések megválaszolása, valamint az Esterházy család és Bettera viszonyának mélyebb szintű feltárása további levéltári kutatásokat igényel, ugyanakkor mindenképpen érdekes szegmense lehet ez az Esterházy-család történetének, továbbá Esterházy Pál Antal személyes életpályájának.

⁵⁴ Ostendbe küldték. *The Journal of the House of Commons*. Sess. 1824. Vol. 79. [s. 1.], 901.

⁵⁵ Az 1814-es *Alien Act* már békeidőben született, a kormányzati politika hivatalosan „átmeneti” szabályozásnak nevezte, mivel azonban hosszú távon szerették volna megtartani, néhány évente megújították és meghosszabbították a törvény hatályát. Így maradhatott érvényben egészen 1826-ig. Lásd: Ferch, David LuVerne: *The English Alien Acts, 1793–1826*. College of William and Mary, Virginia, Williamsburg, 1978. 80–118. *Dissertations, Theses, and Masters Projects*. Paper 1539625034. <https://dx.doi.org/doi:10.21220/s2-jrbe-hr82> (letöltés: 2021. nov. 20.)

KATALIN SCHREK

The Issue of the Ambassador's Protection – Prince Esterhazy and the Bettera Case

Prince Paul Anton Esterhazy became Austria's ambassador to London following the Congress of Vienna. He played a key social and political role during his time in England, and he was a recognised and respected figure in his profession. From the second half of the 1810s, however, his stay in London was overshadowed by a seemingly persistent problem, a personal dispute with Vito Bettera. The Ragusan nobleman had formerly been in the service of Paul Anton Esterhazy's father, Nicholas Esterhazy, but later their working relationship came to an end. Nonetheless, after his departure, Bettera demanded an annual pension, and since he resided in London from 1816, he turned to Paul Anton Esterhazy with his financial problem. The case dragged on for years, but Bettera's demands became more and more violent as time went on, and Prince Paul was publicly insulted in January 1823. The Prince, as an ambassador, requested protection from the British government after the incident, and urged it to intervene in the case. The study highlights how the Liverpool cabinet responded to the situation. To what extent did it feel that the obligation to protect the ambassador was within their own competence, or even necessarily applicable in a situation where the physical safety of the ambassador was at risk for reasons that did not fall within the category of official duties, but within the category of private life? The study aims to point out the complexity of this issue, and present an interesting and lesser known period in the life of Paul Anton Esterhazy.



PALOTÁS ZSOLT

Amerikai fogságelbeszélések a Magrebben

Kutatási irányok és lehetőségek

Az indián fogságelbeszélés népszerű irodalmi műfaj a korai amerikai irodalomban. A munkák, melyek bemutatják az amerikai őslakosok életét és az európai telepesek velük fenntartott kapcsolatait az észak-amerikai nyugati határvidéken (*Western Frontier*), több szempontból is háttérbe szorították „az Amerikai Egyesült Államok észak-afrikai határterületének” fogságtörténeteit.

Az amerikai hajósok, kereskedők és katonák rabsága Barbáriában, azaz Észak-Afrikában, pontosabban a Magreb nyugati területein központi témáját jelentette számos írásnak nemcsak Európában, hanem Észak-Amerikában is. A jelen munka röviden ismertetni kívánja a barbár fogságelbeszélések (*Barbary Captivity Narrative*) vizsgálatában rejlő kutatási lehetőségeket. Válogatott elbeszéléseken és szemelvényeken keresztül demonstráljuk, hogy ezek a beszámolók és naplók milyen hatással voltak az Egyesült Államok korai eszmeiségére és történeti szemléletére. Számos, a későbbiekben részletesebben vizsgálható, illetve kutatható témakör – például határvidék és határsáv, a fiktív és valós barbár fogságelbeszélések kérdései stb. – mellett a rabszolgaság, valamint a rabság és a fogságelbeszélés kapcsolatát állítottuk a jelen tanulmány középpontjába.

A tanulmányban vizsgált események és beszámolók időhatárait 1788 és 1829 jelenti.¹ Az előbbi James Leander Cathcart (1767–1843) algíri fogságának évét jelöli. Az utóbbi pedig Viletta Laranda szintén rabságban töltött éveire utal.² Ezen intervallumon belül három, jól körülhatárolható időszakot – 1785–1796/7, 1801–1805 és 1810–1820 – lehet elkülöníteni, melynek során muszlimok amerikai tengerészeket, kereskedőket és katonákat fogtak el és tartottak fogságban a Mediterráneumban.³

Amerikai források és modern munkák a Barbár Államokról

A 16–19. században számos európai keresztény rabszolga, rab, szabadítórendi szerzetes, utazó és diplomata készített beszámolót és jelentést az úgynevezett Barbár Államokról (*Barbary States* vagy *États barbaresques*) és azok lakóiról. Ezek az államok az Oszmán

¹ A keresztény országok és a Barbár Államok közötti kapcsolatok története azonban ennél sokkal szélesebb időszakot ölel fel, és visszanyúl egészen a 16. századig, valamint túlmutat a 19. század első felén is. Ezért, ahol szükséges volt, nem ragaszkodtunk szorosan a fenti időhatárhoz, és helyenként túlléptünk azon.

² Cathcart, James Leander: *The Captives: Eleven Years a Prisoner in Algiers*. La Porte, 1899.; Laranda, Viletta: *Neapolitan Captive: Interesting Narrative of the Captivity and Sufferings of Miss Viletta Laranda...* New York, 1830.

³ Blum, Hester: *Pirated Tars, Piratical Texts: Barbary Captivity and American Sea Narratives*. *Early American Studies: An Interdisciplinary Journal*, vol 1. (2003) no. 2. 139.

Birodalom észak-afrikai tartományai – Algíri, Tuniszi és Tripoliszi Kormányzóság –, illetve a Marokkói Királyság voltak. A keresztények emellett szintén beszámoltak írásaikban a muszlim korzóról, vagyis ezen államok hivatalos kalózkodásáról (*corsairing*) is.

Az európaiak mellett Észak-Amerika hajósai is kapcsolatba kerültek a magrebi muszlimokkal az újkorban. Az Alabamai Egyetem adjunktusa, Christine Sears számítása szerint ugyanis összesen 700 amerikai állampolgárt tartottak fogságban a Barbár Államok 1776-tól 1830-ig.⁴

Számos amerikai fogoly írt beszámolót fogvatartásának körülményeiről a barbár parton. Három nagyobb periódust különböztethetünk meg: nevezetesen az algíri fogság időszakát (130 elfogott, 99 kiszabadított), a Tripoli elleni háborút (307 elfogott, 296/7 kiszabadított) és az 1810 és 1820 közötti időszakot (66 elfogott, 47 kiszabadított), melynek során muszlimok amerikai tengerészeket fogtak el és tartottak fogságban Észak-Afrikában.⁵

Ezen időszakok eseményeinek beszámolóit az évek során többször is megjelentették az Egyesült Államokban. Az amerikai kiadók több mint száz ilyen történetet adtak ki 1798 és 1817 között. Cathcart beszámolóját leánya, Jane Bancker Newkirk adta közre *The Captives: Eleven Years a Prisoner in Algiers* címmel 1899-ben. John D. Foss (?–1800) beszámolója (1798) szintén az algíri fogság időszakának eseményeit mutatja be. Az amerikaiak Tripoli elleni háborúja során dr. Jonathan Cowdery (1767–1852) és William Ray (1771–1826) tollából jelentek meg beszámolók (1806, 1808).⁶ A legismertebb amerikai barbár fogságbeszélést vagy narratívát James Riley (1777–1840) írta, aki Nyugat-Szaharában, Marokkóban volt fogságban 1815-ben. Riley mellett Judah Paddock (1767–1823) szintén beszámolt a saharai fogság eseményeiről.⁷ Riley munkájának, a *Loss of the American Brig Commerce*-nek (1817) sikerét és népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy közel egymillió példányt adtak el belőle több mint húsz kiadáson keresztül.⁸

⁴ Sears, Christine E.: *American Slaves and African Masters: Algiers and the Western Sahara, 1776–1820*. New York, 2012. 3.; Miranda: *Captive in Barbary*, 7.

⁵ Blum: *Pirated Tars, Piratical Texts*, 139.; Miranda: *Captive in Barbary*, 7. Érdekesképpen meg lehet említeni, hogy a barbár háborúk lezárulása után a következő és utolsó krízis 1904-ben bontakozott ki a barbár fogság vonatkozásában. A 20. század elején Ion Perdikárisz (1840–1925) amerikai, illetve görög állampolgárságú személyt ugyanis elrabolta tangeri (Tanger, Marokkó) otthonából Ahmed er-Raszúli (1871–1925), akit az „utolsó barbár kalóz”-ként tartottak számon. 1904. június 22-én John Hay (1838–1905), aki ekkor az Egyesült Államok külügyminisztere volt, ultimátumot nyújtott át Abd al-Azíz marokkói szultánnak (1894–1909), melyben követelte, hogy „Perdikárisz élve vagy Raszúli halva”. Végül Perdikárisz kiszabadult, és visszahajózott az Egyesült Államokba. Az egykori fogoly legalább három beszámolót írt rabságának történetéről. *The St. Louis Republic*, 1904. június 23.; Brown, L. Carl: *The United States and the Maghrib*. Middle East Journal, vol. 30. (1976) no. 3. 282–283.

⁶ Foss, John: *A Journal, of the Captivity and Sufferings of John Foss, several years prisoner in Algiers...* Newburyport, 1798.; Ray, William: *Horrors of Slavery: or, the American Tars in Tripoli: Containing an Account of the Loss and Capture of the United States Frigate Philadelphia...* Troy, 1808.; Cowdery, Jonathan: *American Captives in Tripoli; or Dr. Cowdery's Journal in Miniature. Kept During his Late Captivity in Tripoli*. Boston, 1806.

⁷ Riley, James: *An Authentic Narrative of the Loss of the American brig Commerce: wrecked on the Western Coast of Africa, in the Month of August, 1815...* New York, 1817.; Paddock, Judah: *Narrative of the Shipwreck of Oswego, on the Coast of South Barbary, and of the Sufferings of the Master and the Crew While in Bondage among the Arabs...* London, 1818.

⁸ Ratcliffe, Donald J.: *Selling Captain Riley, 1816–1859: How did His 'Narrative' Become So Well Known?* Proceedings of the American Antiquarian Society, vol. 117. (2007) 177–209.

A fentiek mellett számos egyéb amerikai munka is született Észak-Afrikáról. A nyomtatásban megjelent műveket tekintve három alváltozatról beszélhetünk: foglyul ejtett tengerészek városi fogsága, hajótörött túlélők szaharai fogsága és olyan történeti munkák és kommentárok, melyek a Barbár Államokról – földrajz, politika, társadalom stb. – íródtak.⁹

Az angolszász, elsősorban az amerikai kutatók részletesen megvizsgálták az Egyesült Államok és az észak-afrikai államok közötti katonai, politikai és kulturális kapcsolatokat a fiatal köztársaság első éveiben. A történészek figyelmét elsősorban az amerikai kereskedők és tengerészek algíri rabsága, illetve az úgynevezett barbár háborúk, vagyis a fentebb említett, Tripoli elleni, valamint az Algír elleni (1815–1816) konfliktusok keltették fel. A háborúk eseménytörténetének feldolgozása olyan neves kutatókhoz köthető a 21. században, mint például Frank Lambert, Joshua London és Frederick Leiner.¹⁰

A korai amerikai–észak-afrikai diplomáciai és katonai kapcsolatok bemutatására szintén számos korai munka vállalkozott. A legkorábban megjelent összefoglalás Gardner Weld Allen *Our Navy and the Barbary Powers* című könyve, mely elsősorban a Tripoli elleni háborút dolgozta fel.¹¹ Emellett alapvető feldolgozás az államok közötti diplomáciai kapcsolatáról Ray Watkins Irwin *The Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers 1776–1816* című könyve is.¹²

Több másodlagos irodalom témáját adja az amerikai fogsága Barbáriában. Például Henry G. Barnby monográfiája, a *The Prisoners of Algiers* (1966) az egyik legjobb feldolgozás az amerikai hadifoglyok algíri fogságáról és kiváltásáról. Emellett Gary E. Wilson tanulmánya, az *American Hostages in Moslem Nations* (1982) szintén megvizsgálta az amerikai algíri fogságát és annak hatását az Egyesült Államok bel- és külpolitikájára.¹³

A Paul Baepler tollából megjelent antológia, a *White Slaves, African Masters* (1999) összesen kilenc amerikai fogságbeszámolót közöl. A munka kitűnő bevezetővel is rendelkezik az amerikai fogságáról a Magrebben. Végül ki kell emelnünk Daniel E. Williams és Christina Riley munkáját, a *Liberty's Captives*-t. Ez a forrásgyűjtemény tizenhét kevésbé ismert narratívát ad közre az 1779 és 1818 közötti időszakból. Ezek a válogatott elbeszélések nemcsak Barbáriából, hanem Észak-Amerikából, a Nyugat-Indiákról és Angliából származnak.¹⁴

⁹ Számos amerikai diplomata írt kommentárt és leírást az észak-afrikai városokról és a környező vidékről. William Shaler (1773–1833) például diplomataként és konzulként szolgált az Egyesült Államokat nemcsak Mexikóban és Kubában, hanem az Algíri Kormányzóságban is. Shaler több munkát is írt külföldi tapasztalatairól és az adott országok szokásairól. Az amerikai hivatalnok *Sketches of Algiers* (1826) című írása például fontos forrásunk az 1830-as francia annexiót megelőző Algír történetéről. Shaler, William: *Sketches of Algiers: Political, Historical, and Civil...* Hartford, 1826.

¹⁰ Lambert, Frank: *The Barbary Wars: American Independence in the Atlantic World*. New York, 2005.; London, Joshua: *Victory in Tripoli: How America's War with the Barbary Pirates established the U.S. Navy and built a Nation*. Hoboken, 2005.; Leiner, Frederick: *The End of Barbary Terror: America's 1815 War against the Pirates of North Africa*. New York, 2006.

¹¹ Allen, Gardner Weld: *Our Navy and the Barbary Corsairs*. Boston, 1905.

¹² Irwin, Ray Watkins: *The Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers, 1776–1816*. Chapel Hill, 1931.

¹³ Barnby, Henry George: *The Prisoners of Algiers: An Account of the Forgotten American–Algerian War 1785–1797*. London – New York, 1966.; Wilson, Gary E.: *American Hostages in Moslem Nations, 1784–1796: The Public Response*. *Journal of the Early Republic*, vol. 2. (1982) no. 2. 123–141.

¹⁴ Baepler, Paul Michel: *White Slaves, African Masters: An Anthology of American Barbary Captivity Narratives*. London–Chicago, 1999.; Williams, Daniel E. – Riley, Christina (et. al.) (eds.): *Liberty's Captives: Narratives of Confinement in the Print Culture of the Early Republic*. Athens (USA), 2006.

Határvidék és határsáv Észak-Amerikában és a Földközi-tengeren

Hagyományos értelemben a határvidék a társadalom határát jelenti. Az Egyesült Államok 19. századi nyugati terjeszkedésének esetében a határvidék egyben a civilizáció határát is jelölte (*Western Frontier*). Ezen a területen került kapcsolatba a „kulturált” és „civilizált” társadalom a „vadon”-nal, a „vadember”-rel és az ismeretlennel.¹⁵

Frederick Jackson Turner (1861–1932), aki az amerikai határvidék jeles kutatója volt, valamint az 1920-as évek számos történésze (*New Western History*) módosította és pontosította az eredeti határvidéktézist. Kökény Andrea monográfiájában ezt úgy összegezte, hogy „a hangsúly a kultúrák találkozására, kölcsönös egymásra hatására helyeződött”.¹⁶

A határsáv fogalma – határsávon elsősorban Észak-Amerika délnyugati részét, Mexikót értjük az Egyesült Államok esetében – ellentétes a tradicionális határvidék koncepciójával. Az előbbi ugyanis a modern állásponthoz áll közelebb az Egyesült Államok történetében. Ebben az esetben a határsáv olyan terület, ahol két „civilizált” társadalom találkozik, és kölcsönhatásban is vannak egymással.¹⁷

Történészek gyakran úgy tekintenek a Mediterráneumra, mint a keresztény és a muszlim társadalmak közötti határra. Azonban az újkorban, szemben az észak-amerikai szemlélettel, ez a határvidék nem a civilizáció határát jelentette, hanem Daniel Power megállapítása szerint egy „erődített határvonalat jelöl egy sűrűn lakott vidéken”.¹⁸ Andrew C. Hess amerikai kutató 1968-as tanulmányában szintén felhívta a figyelmet arra, hogy a hangsúly a kultúrák és a társadalmak szembenállásán vagy ellenségeskedésén volt. Azonban ez a különbség nem választotta szét az ellentétes régiókat: „A földrajz, való igaz, segítette a Habsburgokat Spanyolország védelmében, de ez nem jelentette azt, hogy a földrajzi felosztás áthatolhatatlan határvonalat képzett volna Európa és Afrika között. A nyugati határvidék az iszlám és a kereszténység között a 16. század legnagyobb részében sokkal inkább rugalmas terület volt, beleértve az iszlám közösségeket Délkelet-Spanyolországban és a spanyol erődöket a Magreb partvonalánál.”¹⁹

Észak-Afrika, az „elfeledett határvidék” a 16. században, ahogyan Hess nevezte azt 1978-ban megjelent monográfiájában, különleges keveréke a határvidéknek és a határsávnak az

¹⁵ Turner, Frederick Jackson: *The Significance of the Frontier in American History*. In: Turner, Frederick Jackson: *The Frontier in American History*. New York, 1920. 1–38.

¹⁶ Kökény Andrea: *Angol-amerikaiak Texasban, 1821–1845*. Szeged, 2007. 10.

¹⁷ Darling, Linda T.: *The Mediterranean as a Borderland*. *Review of Middle East Studies*, vol. 45. (2012) no. 1. 54–55.

¹⁸ Darling: *Mediterranean as a Borderland*, 55.; Power, Daniel: *Introduction*. In: Power, Daniel – Standen, Naomi (eds.): *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*. 2 vols, Basingstoke, 1999. II. 4–8.

¹⁹ Hess, Andrew C.: *The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain*. *The American Historical Review*, vol. 74. (1968) no. 1. 7. Hess 1978-as monográfiájában is ezt a határvidéket és hadszínteret vette górcső alá. Az amerikai kutató hívta fel a figyelmet például arra, hogy az ibériai–afrikai határvidék, azaz a Magreb történetét indokolatlanul mellőzték a kutatók az évek során. Hess, Andrew C.: *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. London–Chicago, 1978. A spanyol uralkodók, I. (Kasztíliai) Izabella (1479–1504) és II. (Aragóniai) Ferdinánd (1479–1516) 1492. január 2-án foglalták vissza Granada városát, és ezzel felszámolták az utolsó muszlim államot is az Ibériai-félszigeten. Közvetlenül ezen esemény után a spanyol korona területeket szerzett a Magrebben (Mellia 1497-ben, Mersz-el-Kebír 1505-ben és Orán 1509-ben stb.), ami a korabeli felfogás szerint a rekonkvizta, azaz Ibéria visszahódítása folytatását jelentette. A spanyolok észak-afrikai jelenlétéhez a 16. században lásd. Braudel, Fernand: *Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1577*. *Revue africaine*, t. 69. (1928) 184–233.

Egyesült Államok korai történelmében is. Az amerikai tengerészek, kereskedők és katonák ebben a régióban találkoztak először az iszlámmal. Ez a kölcsönhatás és kapcsolat több szempontból meghatározta a korai Köztársaság politikáját, illetve hatást gyakorolt a korai amerikai irodalomra is.

Fogságbeszélések Észak-Amerikában és a Magrebben: fogalmak, hasonlóságok és különbségek

Mi is pontosan a fogságbeszámoló az irodalom- és történelemtudományban? A fogságbeszámoló egyes szám első személyben íródott, elsősorban nem kitalált beszámoló. Ezt olyan emberek írták, akik túléltek valamilyen rabságot – leginkább a fehér amerikaiak írásai, akik az amerikai indiánok fogságába kerültek Észak-Amerikában.

Az indián fogságbeszélések vizsgálata nagy hagyományokra tekint vissza a nemzetközi, sőt a hazai kutatásban is. A fehér telepesek indiánok általi fogvatartásáról kitérő monográfiát írt például Tarnóc András, az Eszterházy Károly Egyetem oktatója és kutatója *Erőszak és megváltás: Az indián fogságnapló mint az amerikai eredetmitosz sarokköve* címmel 2015-ben.²⁰

A barbár fogságbeszámoló további fontos alkategória. Ezen írások rávilágítanak a fehér amerikai íróknak a muszlim világgal való találkozásra adott legkorábbi válaszaira. Továbbá magukban foglalják a „civilizált” vagy európai, túlélésre kényszerített túszok beszámolóit is a Barbár Államokról. A fentiek mellett Derounian Stodola további alkategóriákat is meghatározott, mint például a rabszolganaplókat, túsztörténeteket, hadifogoly-történeteket vagy földöntúli lények által elrabolt emberek beszámolóit stb.²¹

A barbár fogságbeszélések igen népszerűek voltak a Mediterráneumban nemcsak az újkorban, hanem a középkorban is. Sőt mi több, jóval megelőzték Mary Rowlandson (1635–1711) 1682-es indián fogságbeszámolóját, a *The Sovereignty and Goodness of Godot* is. Az egyik legjobb példa Miguel de Cervantes (1547–1616) mesterműve, a *Don Quijote*. Cervantes részt vett az 1571-es lepantói csatában. Az ütközetet követően az algíriaiak fogságába került, 1575 és 1580 között Algírban raboskodott. A spanyol katona és író két kötetben adta ki először 1604/1605-ben és 1615-ben irodalmi alkotását. Munkájából képet kaphatunk a rabszolgák sorsáról Algírban. „S habár gyakran gyötört is bennünket az éhség s a ruhátlanság, sőt majdnem mindig, semmi sem kínozott annyira, mint az a hallatlan és hihetetlen kegyetlenség, melyet lépten-nyomon elkövetett a gazdám a keresztények ellen. Nem múlt el nap, hogy valakit föl ne akasztott volna [...] s minthogy természete hozza magával, hogy az egész emberiség hóhéra legyen.”²²

A spanyol nyelvű munkák mellett a barbár fogságbeszélések szintén nagy népszerűségnek örvendtek számos nyugat-európai államban is. Nabil Matar, a Minnesotai Egyetem kutatója is felhívta a figyelmet erre több munkájában.²³ Legnagyobb számban ugyanis angol rabok tollából születtek ilyen narratívák a kora újkorban. Ezen írásokba nyújt betekintést

²⁰ Tarnóc András: *Erőszak és megváltás: Az indián fogságnapló mint az amerikai eredetmitosz sarokköve*. Eger, 2015.

²¹ Derounian-Stodola, Kathryn Zabelle: *Captivity, Liberty, and Early American Consciousness*. *Early American Literature*, vol. 43. (2008) no. 3. 716.

²² Cervantes Saavedra, Miguel de.: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. 1–2 kötet. Ford. Benyhe János. Budapest, 2005. I. 545.

²³ Matar, Nabil: *English Accounts of Captivity in North Africa and the Middle East: 1577–1625*. *Renaissance Quarterly*, vol. 54. (2014) no. 2. 553–572.; Matar, Nabil: *British Captives from the Mediterranean to the Atlantic, 1563–1760*. Leiden–Boston, 2014.

például Daniel J. Vitkus, a Californiai Egyetem professzora által szerkesztett *Piracy, Slavery and Redemption* című forráskiadvány.²⁴

Mind az indián, mind pedig a barbár fogságbeszélés közös jellemzője, hogy támogatták a birodalmi vagy imperialista tudatot. Emellett megerősítették azt a meggyőződést, hogy egy kultúra magasabb rendű a másíknál.²⁵ A keresztények és a muszlimok közötti ellentét egyik mozgatórugója a vallási meggyőződés volt. A muszlimok egyenesen gyűlölettel viseltettek a keresztények iránt, ami elsősorban az európaiak keresztes háborúk időszakában véghezvitt kegyetlenségével magyarázható. A felvilágosodás gondolkodói és a nyugat-európai utazók szintén azon a véleményen voltak, hogy a muszlimokkal szembeni ellenszenv is elsősorban vallási alapú. Baepler szavaival élve: „ahogyan a bennszülött amerikaiakról szóló fogságbeszámolók, úgy a barbár fogságbeszélések is kiszámíthatóan hangsúlyozták a keresztények áldozattá válását és a nem keresztények embertelenségét”.²⁶

Az Észak-Afrika muszlim államaiban való fogság azonban alapvetően más jellegű volt, mint az amerikaiak indián fogsága. Az utóbbiról íródott munkák többnyire a fogság fizikai formáira összpontosítottak. Ezzel szemben az előbbi esetében a vallási megtérés vagy renegáttá válás sokkal inkább jelentett tényleges fenyegetést, mint a halál. A legeredményesebb muszlim korzárók is leginkább a keresztény renegátok soraiból kerültek ki.

A nyugati renegátoknak, vagy ahogyan Diego Haëdo bencés szerzetes nevezte őket, a „*Turcs de profession*”-oknak köszönhető többek között, hogy Algír, Tunisz, Tripoli és Marokkó flottái jelentős technikai fejlődésen mentek keresztül a 17. században.²⁷ Angol oldalról a legjelentősebb renegát John Ward, alias Juszuf raisz volt. A hollandok leghírhedtebb muszlim kalózaként pedig Jan Janszoont tartjuk számon. Jan Janszoon, vagyis Murat raisz a hajózási újításoknak köszönhetően a Gibraltári-szoroson túl, az Atlantikumba is vezetett kalózakciókat.²⁸

Az észak-afrikai muszlimok fogságába esett amerikaiak között is voltak olyanok, akik úgy szabadultak ki a fogságból, hogy „törökök lettek”. William Ray is beszámolt munkájában

²⁴ Vitkus, Daniel (ed.): *Piracy, Slavery and Redemption: Barbary Captive Narratives from Early Modern England*. Chichester – New York, 2001.

²⁵ Roberts, Amanda: *National Anxiety and Religion: Transitional Captivity Narratives from the Post-Revolutionary United States*. 2017. 1. <https://www.twu.edu/media/documents/history-government/National-Anxiety-and-Religion-Ibid-Volume-9-Spring-2016.pdf> (letöltés: 2017. november)

²⁶ Baepler, Paul Michel: *The Barbary Captivity Narrative in American Culture*. Early American Literature, vol. 39. (2004) no. 2. 220.

²⁷ Haëdo, aki 1578 és 1581 között raboskodott Algírban, ott a törökök kétféle kategóriáját különböztette meg. Először is léteztek a született törökök, akik felmenői török származásúak voltak (*Turcs de naissance*). A másik kategória az olyan személyeket jelentette, akik önként választották, hogy törökök lesznek (*Turcs de profession*). Ezen személyek elsősorban a renegátok soraiból kerültek ki. Haëdo, Diego de: *Topographie et histoire générale d'Alger*. Saint Denis, 1998. 61–64.

²⁸ Lloyd, Christopher: *English Corsairs on the Barbary Coast*. London, 1981.; Krieken, Gérard van: *Renégats néerlandais en Afrique du Nord aux XVII^e et XVIII^e siècles*. Cahiers de Tunisie, t. 46. (1993) no. 165. 49–63. Murat nevéhez köthető a szaléi (Szalé, Marokkó) kalózkok 1627-ben Izlandon elkövetett fosztogatása is. A sziget körülbelül 60 ezer fős összlakosságából a muszlimok 400 foglyot hurcoltak el. Az izlandi köztudatban a mai napig negatívan él ennek a rajtaütésnek az emléke, melynek elkövetőit törököknek és nem észak-afrikaiaknak nevezik. Az eseményekhez lásd Lewis, Bernard: *Corsairs in Iceland*. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, t. 15-16. (1973) 139–144.

arról, hogy bizonyos John Wilson szállásmester „árulóvá vált, és minden segítséget, ami módjában állt, megadott az ellenségnek. [...] felvette a turbánt és megerősítette hitehagyását”.²⁹

Végezetül az amerikai indiánokat gyakran vadnak és civilizálatlannak tekintették a munkákban. Ezzel szemben a Magreb-térségben a muszlimok városokat és állandó településeket hoztak létre. Továbbá a foglyoknak lehetőségük volt megfigyelni ezeket a városokat, azok lakóit és szokásait.³⁰

Kalózkodás, rabszolgaság és rabság a Magrebben és Észak-Amerikában

A keresztény Európa és a muszlim Barbár Államok közötti kapcsolat sarkalatos és érzékeny pontját jelentette a rabszolgaság, illetve a rabság kérdése. A hagyományos értelemben vett kalózkodás, valamint a korzó virágzott a Földközi-tengeren a 16–17. században. Ebben az időszakban számos ember élte át hosszabb vagy rövidebb ideig a rabság élményét.

A kalózkodások során a muszlimok, sőt mi több, a keresztények is kifosztották egymás partmenti településeit, továbbá elfogták, illetve elhurcolták egymás alattvalóit. A kora újkor mind a muszlim, mind pedig a keresztény kalózkodás aranykora volt Európában. Hírhedt és rettegett keresztény korzárók voltak például a Máltai Szent János Lovagrend tagjai a Földközi-tengeren egészen 1798-ig.³¹ Továbbá Sir Robert Lambert Playfair (1828–1899) – a brit korona konzulja Algírban 1867-től 1897-ig – olvasatában Algír és a Magreb-térség, döntően a muszlim kalózkodás miatt, egyenesen a „keresztény világ ostora”-ként jelenik meg.³² Playfairhez hasonlóan Stanley Lane-Poole (1854–1931) brit orientalista és archeológus *The Barbary Corsairs* című munkájában igen negatívan ítélte meg a muszlimok szerepét a kalózkodásban. „Semmi sem volt biztonságban [a muszlimok] támadásaitól. Nem egy hajó sietve vitorlázott a barbár partokon Spanyolországból Itáliába, nem egy reszkető szívvel fedélzetén. Megszületett a »keresztény világ ostora«, mely szűnni nem akaró készenlétben tartotta az összes európai nemzetet közel háromszáz évre.”³³

A földközi-tengeri korzó lényegét és megítélését tekintve azonban különbözött a nyílt tengeren folytatott közönséges kalózkodástól vagy banditizmustól. A korzáró ugyanis egyenrangú fogalom volt az angol privatérral (*privateer*), ami az angolszász kalózok megjelölése volt a középkorban és az újkorban. A *The Concise English Dictionary* meghatározása szerint a privatér „[1] felfegyverzett hajó, aminek tulajdonosa és felszerelője magánszemély, akit a kormány kalózkodással [letter of marque] által azzal bíz meg, hogy részt vegyen egy ellenséges nemzet elleni háborúban azzal, hogy elfogja kereskedelmi hajóit, [2] olyasvalaki, aki részt vesz kalózkodásban, [3] ilyen hajó tisztje vagy legénységének tagja”.³⁴ Samuel Taylor Coleridge (1772–1834) brit költő, kritikus és filozófus véleménye szerint is csupán egy-egy kor bélyegzett különböző embereket kalóznak: „...úgy gondolom, hogy nagyon abszurd és értelmetlen [Sir Walter] Raleigh-t és [Sir Francis] Drake-t, illetve a többi Erzsébet-kori tengeri

²⁹ Ray: *Horrors of Slavey*, 94., 98.

³⁰ Roberts: *National Anxiety and Religion*, 7.

³¹ Earle, Peter: *Corsairs of Malta and Barbary*. London, 1970. 97–191.

³² Playfair, Robert Lambert: *The Scourge of Christendom: Annals of British Relations with Algiers Prior to the French Conquest*. London, 1884.

³³ Lane-Poole, Stanley: *The Barbary Corsairs*. New York, 1890. 56.

³⁴ Hayward, Arthur L. – Sparkes, John P.: *The Concise English Dictionary: Including Words and Phrases Current among the English-speaking Peoples of the World, together with many Technical and Scientific Terms in Common Use*. Poole, 1988. 953.

hősünket kalóznak hívni. Egyetlen ember sem kalóz, kivéve, ha a kortársak megegyeznek abban, hogy így hívják.”³⁵

A fentiek mellett meg kell különböztetni a mediterrán rabságot a rabszolgaság egyéb formáitól, különösen az Újvilágban meghonosodott rabszolgaság gyakorlatától. A rabszolgaság intézménye igen korán, már az ókorban kialakult. Azonban a fogalom használata, mely a latin *sclavus*, azaz „szláv fogoly” szóból ered, csak a kora középkorban terjedt el. Az ebbe a kategóriába került embereknek nem vagy csak kevés esélyük volt a szabadulásra.³⁶

Ezzel ellentétben a hadifoglyok és a nagy tiszteletben álló emberek reménykedhettek szabadulásukban. Ebben az esetben a fogság időtartama általában meghatározott volt.³⁷ A rabok szabadulásának elősegítésében elsősorban a szabadítórendek, azaz a mercedáriusok és a trinitáriusok tagjai és a nyugati diplomaták, illetve konzulok, később flottaparancsnokok jeleskedtek Észak-Afrikában. Továbbá a foglyoktól nem várták el – legalábbis elméletileg –, hogy munkát végezzenek. Ugyanakkor a rabszolgákat munkaképességük miatt tartották fogva.

A Földközi-tenger térségében a muszlim vagy a keresztény korzárók rögtön valamelyik nagyobb rabszolgapiacra vitték az embereket, miután fogságba ejtették őket. A leghíresebb muszlim rabszolgapiac Algírban, míg keresztény megfelelője Máltán működött.³⁸ Egy hagyományos nap a piacon a rabok megvizsgálásával kezdődött, és ezt követte délután az árverés. A vizsgálat során megnézték a félig meztelen rabok kezeit és fogait, amiből megállapították, hogy milyen munkát tudnak majd végezni.³⁹

Az alapos vizsgálatot követően vette kezdetét az árverés. Emanuel d’Aranda (1614–1694?) flamand nemes és utazó, akit 1640-ben fogtak el az algíri korzárók, a következőképpen élte át saját árverését: „Ezt követően leültettek minket, és az öreg árverező az elsőt kiragadta a sorból, háromszor vagy négyszer körbejárta a piacot vele, és azt kiabálta, hogy *Arrache, arrache*, ami azt jelentette, hogy ki kínál többet.”⁴⁰

A kutatók számára közsímet, hogy az észak-amerikai gyarmati hajók szintén a muszlimok zsákmányaivá váltak a 17. században. Az első ismert incidens 1625-ben történt.⁴¹

³⁵ Sedd, William G. T. (ed): *The Complete Works of Samuel Coleridge*. 7 vols, New York, 1884. VI. 284. (*Table Talk*, 1832. március 17.)

³⁶ Hayward–Sparkes: *Concise English Dictionary*, 1178–1179.

³⁷ Hayward–Sparkes: *Concise English Dictionary*, 176.

³⁸ Peter Earle monográfiájában Máltát egyenesen a „keresztény kalózkodás fővárosának” nevezte. Earle: *Corsairs of Malta and Barbary*, 97.

³⁹ Earle: *Corsairs of Malta and Barbary*, 76. Voltaire a *Candide*-ban szintén beszámolt a vizsgálat procedúrájáról, továbbá ezt olvashatjuk a máltai lovagokról: „Megtudtam, hogy a máltai hitvédő lovagok se tesznek másképp, ha törököket vagy török nőket fognak, nemzetközi törvény ez, nem is szegi meg soha senki.” Voltaire, François-Marie: *Candide vagy az Optimizmus*. Ford. Gyergyai Albert. Budapest, 1978. 66.

⁴⁰ Aranda, Emanuel de: *Relation de la Captivité & Liberté du sieur Emanuel d’Aranda, jadis esclave à Alger. Où se trouvent plusieurs Particularités de l’Affrique, dignes de remarque*. Bruxelles, 1662. 13–14.

⁴¹ Wilson: *American Hostages in Moslem Nations*, 123. Az első amerikai fogoly Barbáriában, akiről feljegyzés áll rendelkezésünkre, William Harris (1610–1681) volt. Harris, aki egyike volt Rhode Island alapítóinak, a 17. század végén került kapcsolatba a muszlim korzárókkal. 1680. január 24-én az algíri korzárók hajóját, az *Unityt* ugyanis elfogták és Algírba vitték. A városban Harrist és a hajó többi utasát ezt követően a gyakorlatnak megfelelően eladták rabszolgának. Végül Connecticut gyarmat vezetői fizették ki a teljes összeget, ami a gyarmatalapító szabadulásához szükséges volt. Bartlett, Harley Harris: *American Captives in Barbary*. Michigan Alumnus Quarterly Review, vol. 61. (1959) 239.

Jelentős tény azonban, hogy az amerikai kereskedőket a brit korona és flotta védelmezte a gyarmati időszakban. Első lépésben a királyi haditengerészet békeszerződések – lásd például az 1662-es és az 1751-es tuniszi–angol kontraktusokat – kötésére kényszerítette a Barbár Államokat a koronával. Másrészt ezen szerződéseknek köszönhetően az angol kereskedők számára biztosították az írásos védelmet is az úgynevezett mediterrán menlevelek vagy útlevelek (*Mediterranean Pass/Passport*) kibocsájtásával.⁴²

A tizenhárom észak-amerikai gyarmat angol koronától való 1783-as függetlenedése súlyos következményekkel járt a kereskedelemre nézve. Az addig brit politikai és katonai védelmet élvező amerikai kereskedőhajók ugyanis védtelenné váltak a sorozatos kalóztámadásokkal szemben a Nyugat-Indiákon és a Földközi-tenger térségében.

Az angol monarchia alapvetően nem volt érdekelt abban, hogy védelmet biztosítson az amerikai hajósoknak a nyílt tengeren, mivel egy új kereskedelmi hatalom megjelenése a brit kereskedők érdekeivel ellentétes lett volna. John Baker Holroyd, Sheffield első Earlje (1735–1821), brit nemes, aki korának egyik legjelentősebb pamfletírója volt, egyértelműen megfogalmazta a britek álláspontját *Observations on the Commerce of the American States* (1784) című vitairatában. Lord Sheffield arra a megállapításra jutott, hogy „Nem valószínű, hogy az amerikai állam teljesen szabadon kereskedhet a Földközi-tengeren. Egyetlenegy nagy tengeri hatalomnak sem lesz érdeke, hogy megvédelmezze őket a Barbár Államoktól. [...] Az, hogy a Barbár Államok a tengeri hatalmak számára előnyösek, bizonyos. A franciák soha nem voltak olyan rossz politikusok, hogy bátorítsák a legutóbbi fegyveres semlegesség [szövetséget].⁴³ A fegyveres semlegesség annyira káros a nagy tengeri hatalmak számára, mint amilyen hasznosak a Barbár Államok. Az amerikaiak nem képesek megvédelmezni magukat az utóbbiaktól...”⁴⁴

A *Betsy* (*Betsey*) vitorlás volt az első amerikai hajó, melyet marokkói kalózok fogtak el 1784-ben. A Marokkói Királyság, mely alapjában véve jó kapcsolatot tartott fenn az Egyesült Államokkal, rögtön szabadon engedte ezeket az amerikaiakat.⁴⁵ Az említett esetről sokkal komolyabb problémát jelentett, hogy nézeteltérés alakult ki az Egyesült Államok és az Algíri Kormányzóság között is ebben az időszakban. A *Maria* és a *Dauphin* (vagy *Dolphin*) nevű kereskedőhajókat ugyanis algíri korzárók fogták el 1785-ben.⁴⁶ 1785 és 1796–1797 között több száz amerikai élt rabságban az észak-afrikai városban. Ez volt az úgynevezett „hadüzenet nélküli” vagy az „elfelejtett” Algír elleni háború időszaka.⁴⁷

⁴² Stein, Tristan: *Passes and Protection in the Making of British Mediterranean*. *Journal of British Studies*, vol. 54. (2015) no. 3. 602–631.

⁴³ A Fegyveres Semlegesség Ligája kisebb tengeri hatalmak szövetsége volt, melyet II. Katalin orosz cárnő (1756–1796) hívott életre 1780-ban. A Liga célja az volt, hogy biztosítsa a semleges kereskedelmet az amerikai függetlenségi háború időszakában. Bemis, Samuel Flag: *The Diplomacy of the American Revolution*. Bloomington, 1957. 149–163., 164–171.; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, 2000. 12. Magyarics Tamás munkájának legújabb kiadása 2014-ben jelent meg. Magyarics, Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története: mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Budapest, 2004.

⁴⁴ Sheffield, John: *Observations on the Commerce of the American States*. Dublin, 1784. 204–205.

⁴⁵ III. Muhammad (1757–1790) és szultánsága volt az első nem európai uralkodó és állam, mely szerződést kötött az Egyesült Államokkal 1786. június 28-án. Irwin: *Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers*, 32–33., 28–37.; Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 13–14.

⁴⁶ Irwin: *Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers*, 28–37.; Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 13–14.

⁴⁷ Wilson: *American Hostages in Moslem Nations*, id. mű.

A források többségének tanúsága szerint az amerikai foglyok élete meglehetősen nyomorúságosan folyt. Ki kell azonban emelni, hogy a keresztény rabszolgák szenvedése Észak-Afrikában közkedvelt klisé volt Európában. Cervantes munkája mellett az egyik legjobb példa ezen állítás alátámasztására Pierre Dan (?–1649) francia szabadítórendi szerzetes 1646-ban kiadott munkája, az *Histoire de la Barbarie*. Rögtön munkája elején a szerzetes keserűen fogalmaz: „A barbár kalózkodás a természet pestisei, az emberiség dögvészei, a szabadság zsarnokai, az egyetemes ártatlanság hóhérai, akik olyan kegyetlenséggel okoznak kárt, ami a többi ember számára ismeretlen, és ami továbbá felülmúlja az országukban született tigrisek és oroszlanok kegyetlenségét is.”⁴⁸

Mindazonáltal több forrás is az afrikaiak emberiségéről számol be. A *Virginia Journal* tanúsága szerint ugyanis III. Muhammad marokkói szultán például igen barátságosan bánt az amerikaiakkal, és lehetővé tette számukra, hogy szabadon közlekedjenek királyságában. „Ervin kapitány és legénységének beszámolója a velük való bánásmódról: [...] Valamivel később az Uralkodó [III. Muhammad] megérkezett Moggadorba [napjainkban Esz-Szavíra], ahol a kapitányt és a legénységet színe elé rendelték, amikor is közölte velük, hogy nem tekintik őket rabszolgának, és hogy szabadon járhatnak az országban mindenféle zaklatás nélkül, azonban nem próbálkozhatnak szökéssel az uralma alatt álló területekről, amíg valaki nem jön, hogy kiváltsa őket.”⁴⁹

A rabság és a rabszolgaság intézménye köztudottan nemcsak a muszlim államokra volt jellemző az újkorban. Közismert, hogy az Egyesült Államokban is jelentős számú rabszolga dolgozott a déli államok ültetvényein. Ezen rabszolgák sorsa semmivel sem volt jobb, mint keresztény társaiké Barbáriában. Több amerikai kortárs is párhuzamot vont az amerikai rabok afrikai és a fekete rabszolgák észak-amerikai élete között. William Eaton (1764–1811), aki amerikai konzul is volt Tuniszban 1799 és 1804 között, például keserűen jegyezte meg feleségének 1799-ben írott levelében: „Valóban az igazság és az igazságosság iránti óhajom arra a vallomásra késztet, hogy Afrika »barbárjai« nagyobb emberséggel bánnak a keresztény rabszolgákkal, mint a civilizált Amerika hitvalló keresztényei az afrikai rabszolgákkal; és mégis itt mindenkit érzékenyen érintenek azon nyomorultak, akiket a sors arra kárhozott, hogy rabszolgaságban éljenek.”⁵⁰

A modern kor kutatói azt is elemezték, hogy a barbár fogság milyen hatással volt a rabszolgaság korai amerikai megítélésére. Gerald R. McMurtry amerikai kutató például azt vizsgálta, hogy Riley beszámolója hogyan változtatta meg Abraham Lincoln véleményét az amerikai rabszolgaságról.⁵¹ McMurtry következtetése szerint „a könyv tele van a rabszolgaság elleni érzéssel, nem a kérdés politikai, hanem erkölcsi oldalát tekintve. Lincolnra valószínűleg az a fejezet volt nagy hatással, mely a rabszolgapiacot mutatta be.”⁵² Riley beszámolójából szintén megismerhetjük az árverés procedúráját: „...ezt követően sérülést találtak bőrömön, mely nagyon gyulladt volt, és megvizsgálták minden csontomat, hogy lássák, valamennyi

⁴⁸ Dan, Pierre: *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires, des royaumes, et des villes d'Alger, de Tunis, de Salé, & de Tripoly...* Paris, 1646. 4.

⁴⁹ *Virginia Journal*, 1785. október 13.

⁵⁰ Prentiss, Charles: *The Life of the Late Gen. William Eaton; Several Years an Officer in the United States' Army, Consul at the Regency of Tunis on the Coast of Barbary...* Brookfield, 1813. 154.

⁵¹ McMurtry, Gerald R.: *The Influence of Riley's Narrative upon Abraham Lincoln*. Indiana Magazine of History, vol. 2. (1934) no. 2. 133–138.; Miranda, Paul: *Captive in Barbary: The Stereotyping of Arabs, Turks, and Islam in Early American Society, 1785–1850*. Newark, 2012. 12.; Baepler: *White Slaves, African Masters*, 4.; Baepler: *Barbary Captivity Narrative in American*, 217.

⁵² McMurtry: *Influence of Riley's Narrative upon Abraham Lincoln*, 136.

megfelelően helyén van-e, hasonló körültekintéssel, mint egy lókereskedő, aki ugyanezt tenné egy ló megvásárlásakor, miközben mi, remegő szegény nyomorultak különös gonddal és szorongással arra törekedtünk, hogy elrejtünk minden hibát és gyengeséget magunkban, melyet a rettenetes csapások és kegyetlen szenvedések okoztak nekünk.”⁵³

Amerikai tapasztalatok a magrebi rabságról

Sok keresztény nő tapasztalta meg a rabszolgaság élményét Észak-Afrikában a 16–19. században. Khalid Bekkaoui szerint az első női barbár fogságönéletrajz, a *Miraculous and Remarkable Events of Twelve Years Slavery, of a Woman, Called Maria ter Meetelen...* hollandul jelent meg a 18. század közepén.⁵⁴

Emellett a 19. század első három évtizedében hirtelen nagy népszerűségnek örvendtek a női barbár fogságelbeszélések az Egyesült Államokban is: *The Captivity and Sufferings of Mary Velnet* (1804), *History of the Captivity and Sufferings of Mrs. Maria Martin* (1806), *An Authentic Narrative of the Shipwreck and Sufferings of Mrs. Eliza Bradley* (1820), és *Neapolitan Captive: Interesting Narrative of the Captivity and Sufferings of Miss Viletta Laranda, a Native of Naples* (1830).⁵⁵

Ugyanakkor a kortárs kritikusok, mint például Baepler és Bekkaoui, a női beszámolókat fiktívnek minősítették. Ezen írások esetében ugyanis teljesen hiányzik a fogságra vonatkozó hiteles történeti forrásanyag. A két kutató véleménye szerint ezen írók történeteit átvételnek és plágiumnak kell tekintenünk.⁵⁶ A legnépszerűbb városi fogságnarratíva, az *A History of the Captivity and Sufferings of Mrs Maria Martin* című például gyakorlatilag egy korábbi városi fogságelbeszélés plagizált változata. Emellett Eliza Bradley szaharai fogságbeszámolója is szinte biztosan Riley beszámolójának lemásolt és sok tekintetben azzal megegyező átirata.⁵⁷

Ahogy arra korábban utaltunk, 1784-ben Marokkó és 1785-ben Algír támadott meg és fogott el amerikai hajókat. Az algíriak további amerikai hajókat is megtámadtak, például a *Polly* brigget 1793. október 25-én. Ekkorra a rabszolgaságban tartott amerikaiak száma 119 főre növekedett Algírban. Tudjuk, hogy a rabok közül legalább két személy, Foss és Cathcart is írt rabságáról beszámolót, illetve elbeszélést.

Foss, aki egyike volt a *Polly* briggtengerészeinek, több dolog mellett azt is megemlítette beszámolójában, hogy több amerikaival találkozott Algírban. „Amikor megérkeztünk oda [Bilic börtön, Algír], számos más amerikait találtunk ott, akik nem sokkal előttünk érkeztek, és elmondták nekünk, hogy a korszárók tíz amerikai vitorlás hajót fogtak el, és azok kapitányai és legénységei főleg ugyanebben a börtönben vannak. [...] Pénteken minden rabszolga a hegyekben dolgozik, a többi napon azonban csak egy részük dolgozik ott. Ők [az algíriak] általában a tengeren [a hajók körül] dolgoztatják a foglyokat.”⁵⁸

A következő három évben Foss is szenvedett a „rabszolgaság gonosz láncai miatt”. Beszámolójában többek mellett esedezett honfitársaihoz, hogy ne feledjék el „a nehézségeket – a

⁵³ Riley: *An Authentic Narrative*, 107.

⁵⁴ Bekkaoui, Khalid: *White Women Captives in North Africa: Narratives of Enslavement, 1735–1830*. Basingstoke–New York, 2011. 28.

⁵⁵ Bekkaoui: *White Women Captives in North Africa*, id. mű.

⁵⁶ Baepler: *White Slaves, African Masters*, 18.; Bekkaoui: *White Women Captives in North Africa*, 28.

⁵⁷ Miranda: *Captive in Barbary*, 11.

⁵⁸ Foss: *Journal, of the Captivity and Sufferings of John Foss*, 17.

szenvedést – a kíméletlen kínzásokat, amelyeket polgártársainknak el kellett szenvedniük a muszlim hűbéresség minden borzalma között”.⁵⁹

Az Egyesült Államok központi kormánya azonban tehetetlen volt az algíri válság ügyében a kezdeti időszakban. Az amerikai vezetés kezét ugyanis egészen 1789-ig megkötötték a *Konföderációs Cikkelyek*.⁶⁰ Az Egyesült Államokban igény alakult ki az erős központi kormány létrehozására. Az alkotmányos viták egyik aspektusát képezte az algíri válság, melyet a föderalista politikusok érvként használtak fel az új alaptörvény elfogadása mellett. Egyrészt a rabok petíciókat küldtek a Kongresszushoz, hogy az javítsa helyzetüket, azonban kevés eredményt értek el.⁶¹ Másrészt Cathcart rabságban íródott munkájában is szemrehányóan kérdezte honfitársaitól: „Miért maradtunk a barbár despotizmus és önkényuralom áldozatai egy idegen földön, messze minden kapcsolatunktól, nyomorúságos száműzöttei annak az országnak, melyért harcoltunk, kortársaink által elfelejtve, akik korábban minden hadjárattunkban a szabadságról szóló mesékkel lelkesítettek bennünket?”⁶²

Később, a Tripoli elleni háború időszakában több narratíva is született, melyek elsősorban a *Philadelphia* fregatt 1803-as elvesztéséről és az amerikaiak Tripoliban való fogságáról számolnak be. Október 31-én az amerikai *Philadelphia* fregatt ugyanis zátonyra futott Tripoli előtt. Ezt követően az észak-afrikai muszlimok elfoglalták azt. A fregatt kapitánya, William Bainbridge (1774–1833) és a hajó 307 fős legénysége ekkor hadifogságba került.⁶³ Számos amerikai tús, az említett Cowdery és Ray, valamint és Elijah Shaw is írt beszámolót fogva tartásuk körülményeiről.

Cowdery korábban a *Philadelphia* fedélzetén mint az orvosok egyike szolgált. Tiszt lévén a fogságban kedvezményes elbánásban részesült. Mi több, egyenesen a tripoliszi pasa/basa és családjának háziorvosa lett rabságának időszakában. „[1803.] november 1-je [...] Lakhelyünk egyszerűen volt berendezve, és friss étellel voltunk ellátva, ami viszonylag jó volt. Megengedték nekünk, hogy a bejárati ajtóhoz menjünk, és hogy a teraszon vagy az épület tetején sétáljunk, ahonnan csodálatos kilátás nyílt a kikötőre, a tengerre, a városra, a palotára és a környező vidékre. [...] [1804.] február 6-a – A basa [Juszuf Karamanli, uralkodott 1795–1832] értem küldetett, hogy menjek az erődben található lakosztályába. Kezet rázott

⁵⁹ Sears: *American Slaves and African Masters*, 2–3.; Foss: *Journal, of the Captivity and Sufferings of John Foss*, 4.

⁶⁰ Magyarics: *Egyesült Államok külpolitikájának története*, 14–15. A *Konföderációs Cikkelyek* alkották az Egyesült Államok első írott alkotmányát. A *Cikkelyek* elfogadásával csak egy laza szövetség jött létre tizenhárom önálló állam között. Ez a szövetség nem tudott, már csak a különböző érdekek miatt sem, egységesen fellépni külpolitikai, pénzügyi vagy hadügyi kérdésekben. Ez volt a helyzet az algíri krízis ügyében is. Az alkotmány 1781. március 1-jén, amikor is az összes állam ratifikálta azt, lépett érvénybe, és egészen 1789. március 4-ig hatályban maradt. Akkor felváltotta a mai napig hatályban lévő alkotmány.

⁶¹ Algíri rabok petíciója, 1792. március 29. Knox, Dudley W. (ed): *Naval Documents Related to the United States Wars with the Barbary Powers*. 6 vols. Washington DC, 1939–1944. I. 35–36.

⁶² Carhcart: *The Captives*, 144.

⁶³ Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 138–157.; Irwin: *Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers*, 134–135. A tengerészetet ért szégyent Stephan Decatur (1779–1820), aki ekkor az amerikai flotta hadnagya volt, enyhítette azzal, hogy 1804. február 16-án az *Intrepid* hajóról vezetett rajtaütés során felgyújtotta az elfogott fregattot a Tripoliszi-öbölben. Decatur levele Edward Preble-nek, 1804. február 17. *Naval Documents, Barbary Wars*, III. 411–415.; Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 158–184.

velem, a legnagyobb udvariassággal fogadott, és azt kérte tőlem, hogy orvosként fordítsak nagy figyelmet családjára.”⁶⁴

Ray és a rabok többsége ezzel szemben nyomorúságos körülmények között élt együtt a börtönben. Az amerikai rab művét a kortársak arra is használták, hogy megkérdőjelezzék a rabszolgatartás gyakorlatát a köztársaságban. „Nem volt semmink, ami megvédjen minket a hideg, nyirkos földtől, csupán egy vékony, rongyos vitorlavászon. A börtön padlója nagyon egyenetlen volt, és tele volt kemény kavicsokkal, nem volt másunk, csupán egy ing, hogy puhábbá tegyük ágyainkat, továbbá semmink sem volt párnának, csupán a föld. Nagy zsúfoltság volt a börtönben, ezért az éjszaka sem nyújtott megnyugvást. [...] A doktor [Jonathan Cowdery] nem gondolja érdemesnek megemlíteni [beszámolójában], hogy szinte a teljes legénység elviselhetetlenül szenvedett az éhségtől és a ruhátlanságtól.”⁶⁵

A Cowdery és Ray beszámolója közötti különbségről, ugyanazon esemény ellentétes módon történő bemutatásáról tartott előadást Konstancában 2016 áprilisában Tobias Auböck, az Innsbrucki Egyetem egykori doktorandusz hallgatója. Az osztrák kutató előadása tanulmány formájában *Two Versions of the Truth: Class and Perspective in Early Captivity Narratives* címmel szintén 2016-ban jelent meg.⁶⁶

James Riley és Archibald Robbins (1792–1865) írásai a legismertebbek az amerikai szaharai fogságbeszámolók közül.⁶⁷ Habár a két munka címe nagyon hasonlít egymásra, mégis egyik sem plagizálta a másikat. Mindkét amerikai a *Commerce* brigg fedélzetén tartózkodott, amikor hajótörést szenvedett Észak-Afrika partjainál 1815-ben. Rileyt és Robbinst ekkor rabként tartották fogva, végül egy brit alattvaló, bizonyos William Willshire (1790–1851) váltotta ki őket. Ezt követően mindketten visszatértek az Egyesült Államokba 1816-ban.⁶⁸

További szaharai fogságbeszélés köthető Judah Paddock nevéhez, mely Baepler véleménye szerint „a legmarkánsabb kritikát fogalmazza meg az Egyesült Államok rabszolgaságával kapcsolatban, minden fogságbeszélés között”. 1800-ban Paddock hajója, az *Oswego* zátonyra futott, később a legénységet felfedezte „egy csoport vad Arab”. Ezt követően vitték őket rabságba.⁶⁹

Paddock fogvatartója, bizonyos Ahmed rendkívül tájékozott volt az Egyesült Államokban élő rabszolgatartási szokásokkal kapcsolatban: „...olyan emberek [afroamerikaiak], akiket ti, keresztény kutyák elhurcoltok a guineai vidékről, egy olyan klímáról, mely a legmegfelelőbb nekik; és odamentetek, hogy még többet szerezzetek belőlük, és ez rosszabb, mivel az arabok csak akkor tesznek rabszolgává benneteket, ha Isten akarata szerint a mi partjainkra vetődtek.”⁷⁰

Később a muszlim az amerikai hajótöröttet és társait lustának, szegénynek, tolvajoknak, ostobáknak, genetikailag gyengébbnek, a rabszolgakereskedés és a fegyvereladások miatt erkölcsstelenek nevezte. Emellett Baepler szintén arra a következtetésre jutott, hogy Paddock

⁶⁴ Cowdery: *American Captives in Tripoli*, 7., 13.

⁶⁵ Ray: *Horrors of Slavery*, 85–86.

⁶⁶ Auböck, Tobias: *Two Versions of the Truth: Class and Perspective in Early Captivity Narratives*. Angles: French Perspectives on the Anglophone World, <http://angles.saesfrance.org/index.php?id=824> (letöltés: 2017. november)

⁶⁷ Robbins, Archibald: *Journal Comprising an Account of the Loss of the Brig Commerce, of Hartford, (Con.)...* Hartford, 1817.

⁶⁸ Miranda: *Captive in Barbary*, 75.

⁶⁹ Baepler: *Barbary Captivity Narrative in American Culture*, 234.

⁷⁰ Paddock: *Narrative of the Shipwreck of Oswego*, 111–112.

és legénységének szabadulását nagyban megnehezítette a rabszolgaság intézménye az Egyesült Államokban.⁷¹

Összegzés

A muszlimok kalózkodása és ezzel párhuzamosan az amerikai állampolgárok rabsága Barbáriában befolyással volt az Egyesült Államok politikai és katonai életére, továbbá hatást gyakorolt annak kultúrájára is. A barbár fogságelbeszélés műfaj igen jelentős és népszerű volt a korai amerikai irodalomban, több millió olvasója volt az Amerikai Egyesült Államokban a 19. században. Fontos megjegyezni, Baepler szavaival élve, hogy „az afrikai fehér rabszolga alakja nemcsak az amerikai fekete rabszolga tükörképét prezentálta, hanem ezáltal felismerte és kritizálta a rabszolgaság intézményét az Egyesült Államokban is, illetve az amerikai közönség számára kialakított néhány első és a mai napig élő képeket az afrikaiakról”.⁷²

ZSOLT PALOTÁS

American Captivity Narratives in the Maghreb: Research Directions and Approaches

The Indian Captivity Narrative is a well-known literary genre in Early American Literature. Works that presented the life of the natives, and the American pioneers' interactions with them in the so-called Western Frontier overshadowed the captivity stories about the “North African Frontier of the U.S.” in many ways.

It is a fact that the captivity of sailors, merchants, and soldiers in the Barbary was a central theme in several works not only in Western Europe but also in North America. The present essay describes the research possibilities inherent in the investigation of the *Barbary Captivity Narrative*. Through selected narratives and excerpts, it demonstrates the impact these accounts and diaries had on the early thinking and historical perspective of the United States. The focus is on the relationship between slavery or/and captivity and the so-called captivity narrative.

The Barbary Captivity Narrative flourished in the United States in the 18–19th century, and it was a significant genre of Early American Literature. In addition, the narratives reveal some of the earliest impressions Americans had of Africa. Moreover, the genre not only presented American life in captivity, but also revealed the criticism of the institution of slavery in North America.

⁷¹ Baepler: *Barbary Captivity Narrative in American Culture*, 238.

⁷² Baepler: *White Slaves, African Masters*, 51.



DRÓCSA IZABELLA

Szálasi Ferenc sajtóperei 1937–1938 között

Szálasi Ferenc politikai pályafutása az 1930-as évek második felében

Szálasi Ferenc vezérkari őrnagy¹ politikai elképzeléseinek megvalósítása érdekében vonult vissza a katonai pályától.² Nyugdíjazását követően, 1935 márciusában megalapította a *Nemzeti Akarat Pártját* (a továbbiakban: NAP),³ amelynek programját a *Cél és Követelések* című brosúrában foglalta össze,⁴ hitet téve az alkotmányos monarchia radikális és erőszakos átalakítása⁵ és a zsidóság „jogi, gazdasági, társadalmi helyzetének megbontása és új keretekbe illesztése” mellett.⁶ A párt legális keretek között jött létre, mivel Szálasi az alapító dokumen-

¹ Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013. 31. Vö.: Ungváry Krisztián: *Szálasi Ferenc, frontkatoná*. Hadtörténelmi Közlemények, 124. évf. (2011) 2. sz. 471–480.

² Tilkowszky Lóránt: *Szálasi és az alkotmányosság*. História, 7. évf. (1985) 5–6. sz. 60.

³ Szálasi Ferenc politizálása alatt nagy hangsúlyt fektetett a szimbolikára. Pártjának azért adta ezt a nevet, mert meggyőződése szerint a *Cél és Követelések* című programja a nemzeti akaratot testesítette meg, emellett a rövidítése is értelmes szót tett ki. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 31.; Ungvári Gyula: *Szálasi Ferenc életművének megítélése*. In: Gede Tibor (szerk.): *Szálasi Ferenc és a hungarizmus 1. A Cél*. Budapest, 2004. 13.; Paksa Rudolf: *Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben: a hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban*. Rubicon, 24. évf. (2013) 9–10. sz. 16.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2004. 228.; Paksy Zoltán: *A nemzeti-szocialista mozgalmak szerveződése, párt-és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években*. Múltunk, 54. évf. (2009) 3. sz. 225.; Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. MTA Doktori Disszertáció, 2012. 47.

⁴ Szálasi Ferenc: *Cél és Követelések*. Budapest, 1935.; Máthé Áron: *A nyilaskereszt árnyéka. A magyarországi nemzetiszocializmus elmélete és gyakorlata*. Máriabesnyő, 2019. 15.; Paksa Rudolf: *Szélsőjobboldal a Horthy korban*. Korunk, 23. évf. (2012) 11. sz. 92.; Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 32.; Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 48.

⁵ Máthé Áron: *Nyilaskonspiráció: szervezkedések a hatalom megragadására és megtartására*. Valóság, 49. évf. (2006) 5. sz. 54. Az általa vizionált új állam berendezkedése a következő volt: az új alkotmányos rend jogalapja a népfelség elve, ahol az országot egy személyben vezető nádornak esküet kell tennie. Az államfőt tíz éves időtartamra választják, hivatali ideje alatt teljhatalommal rendelkezik. Tevékenységének felügyeletét az alkotmánybíróság látja el. Az új államformát utólagos népszavazással szándékozott megerősíteni, amit elképzelése szerint a külföldi országok is támogatni fognak. A NAP vezetésével létrejövő új Magyarország a Hungária Egyesült Földek nevet kapta, ami alatt a pártvezető az Adriától a Kárpátokig tartó területet értette. A NAP választási vereégeit követően Szálasi módosított a pártprogramon: a nádor megválasztása helyett kizárólag Horthy Miklós kormányzó kinevezését tekintette legitimáló erőnek. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 32–33., 42.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: HU-BFL), a Budapesti Királyi Ügyészség és a Büntetőtörvényszék iratai HU-BFL-VII.5.c.5042/1937. 13. A NAP programja alapvetően zsidóellenes volt. Szálasi ugyanis a zsidóságot nem vallási felekezetként, hanem népcsoportként tartotta számon. Későbbi pereiben ez volt a védekezésének alapja is, amit a törvényszék rendre elutasított. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 34.

tumot elküldte a belügyminisztérium számára,⁷ így a kormány tudomással bírt a szélsőjobb-oldali mozgalom megalakulásáról.⁸ Bár a NAP törvényes keretek között kezdte el működését, valójában titkos politikai tevékenységet folytatott az állami rend megdöntése érdekében,⁹ ami miatt Szálasi és párttársait a politikai rendőrség¹⁰ állandó megfigyelés alatt tartotta.¹¹

A szélsőjobb-oldali párt 1937-re egyértelműen antiszemita „forradalmi, kispolgári és proletárpárttá” vált,¹² amit vezetőjük különböző sajtótermékekben kifejezésre is juttatott.¹³ Ennek hatására a későbbi nemzetvezetővel szemben 1937 és 1938 között összesen hat alkalommal indítottak büntetőeljárást a hatóságok, ebből öt alkalommal sajtóperben, egyszer pedig politikai perben állapította meg a bíróság a büntetőjogi felelősségét.¹⁴ A jelen tanulmány a Szálasi ellen indított sajtópereket mutatja be.

Magyar Munkás! Eszmetárs!

Szálasi 1937 februárjában írta meg a *Magyar Munkás! Eszmetárs!*¹⁵ című röpiratot,¹⁶ amivel a NAP megalakulása óta először keltette fel érdemben a hatóságok és a média figyelmét.¹⁷ A brosúrában követelte a magyar nép számára azt a jogot, hogy kiszabadítsa magát „a zsidó vezetés alatt álló szociáldemokrata-kommunista szakszervezetek zsarnoki önkényuralmának béklyóiból és a feudálkapitalista, nemzetpusztító zsidóság önző kapzsi karmaiból”. Meglátása szerint a zsidóság rendkívül rossz hatást gyakorolt a munkásságra. Ezért a NAP célja az volt, hogy „istenhitben és hazaszeretben acélosodott, magyar öntudatos Munkáshazát” hozzon létre, mivel Magyarország jelenleg a „zsidók államának” minősült. Ehhez szerinte további munkahelyek létesítése is szükséges volt. Gondolatmenetének zárásaként kilátásba

⁷ HU-BFL-VII.5.c.5042/1937. 13.; Drócsa Izabella: „A diktatúra azonban nálunk nem cél, hanem eszköz és abban a pillanatban megszűnik, amint a Hungária egyesült földek a birtokunkba nem kerülnek.” Szálasi Ferenc 1937-es nagy pere. In: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluntas. Budapest, 2021. 255.

⁸ Sombor-Schweinitzer József rendőrségi feljegyzéseiben azon véleményének adott hangot, hogy a kormány, azon belül pedig a belügyminisztérium kezdetben azért „túrta meg” ezen szervezetek megalapítását, mert a magyar társadalom nagyobb „megértéssel” fordult a nemzeti szocializmus irányába, mivel a hitleri politika céljai közé tartozott a versailles-i békerendszer felszámolása és a bolsevizmus kiszorítása Európából. Azonban a német expanziós törekvések, majd a két állam közötti „kényszerszövetség” a későbbiekben komoly veszélyt jelentett a magyar állam szuverenitására. Ezért a magyar kormányzat nem szimpatizált a német külpolitikával, és ahogy erre lehetőség nyílt, felszámolták a szélsőjobb-oldali csoportokat is. Kovács Tamás: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobb-oldali mozgalmakról 1932–1943*. Budapest, 2009. 35–36.

⁹ Máthé: *A nyilaskereszt árnyéka*, 61.; Máthé: *Nyilaskonspiráció*, 54.

¹⁰ Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon*. Budapest, 2015.

¹¹ Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 44.

¹² Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 44.

¹³ Karsai László megállapítása szerint a NAP 1936–1937 között megjelent röpiratai radikálisabbak voltak a német NSDAP kezdeti programjánál. Ennek egyik oka feltehetően Szálasi 1936-os németországi útja volt. Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 62.; Paksa: *Szélsőjobb-oldal a Horthy-korban*, 92.

¹⁴ Drócsa: „A diktatúra azonban nálunk nem cél...”, 255–268.

¹⁵ HU-BFL-VII.5.c-2936/1938. 1137–1138.; Szálasi Ferenc: *Hungarizmus*. Sydney, 1994. 36.

¹⁶ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 1.; HU-BFL-VII.5.c-9622/1937. 2.

¹⁷ Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 62.

helyezte: aki a párttal ellentétes álláspontra helyezkedik, azt el fogják távolítani.¹⁸ A későbbi nemzetvezető ezzel az írásával ugyanazt a társadalmi csoportot célozta meg, mint a kommunisták,¹⁹ így a két szélsőséges ideológia között ezen a téren semmilyen különbség nem mutatkozott.

A pártvezető írását elküldte Held János könyvnyomdájába, ahol azt tízezer példányban nyomtatták ki.²⁰ A röpirat terjesztése a következőképpen zajlott: Szálasi az iratok egy részét a tagok között osztotta szét, a másik felét pedig a párthelyiségben helyezte el oly módon, hogy ahhoz bárki szabadon hozzáférhetett.²¹ Az írás nyilvánosságra kerülését követően az ügyészség elrendelte a nyomozás megindítását, majd a vizsgálóbíró döntése alapján a rendőrség lefoglalta a házkutatás során talált röpiratokat, összesen 203 példányt.²² A terhelt a későbbiekben beismerő vallomást tett: elismerte, hogy az inkriminált cikknek ő volt a szerzője.

A nyomozati szakasz lezárulását követően Baróthy Pál kir. főügyész 1937 márciusában vádat emelt Szálasi Ferencel szemben.²³ A vádiratban megállapították a gyanúsított sajtójogi felelősségét a *sajtóról szóló XIV. törvény* (a továbbiakban: St.)²⁴ 33. § alapján. Az *1922/1923. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvény* 6. § (5) bekezdésére,²⁵ a *katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításairól és kiegészítéséről szóló 1930. évi III. törvény* 97. § (2) bekezdésére és a *háborús esetre szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvény*²⁶ 19. §-ra alapozva a *Csemegi-kódex*²⁷ 172. § (2) bekezdése szerinti hitfelekezet elleni izgatás²⁸ büntette miatt, továbbá az *állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény* (a továbbiakban: Átv.)²⁹ 5. § szerinti államfelforgatásra irányuló

¹⁸ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 2.

¹⁹ Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 43. Vö.: Rozsnyói Ágnes: *A nyilasok és a munkásmozgalmi kapcsolatai (1939–1940)*. In: Feitl István (szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Budapest, 1998. 123–129.

²⁰ HU-BFL-VII.5.c-9622/1937. 2.

²¹ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 1–2.

²² Az ítéletben 195 röpiratról számoltak be. HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 11.

²³ Uo.

²⁴ Révész T. Mihály: *A sajtójog metamorfózisa az első világháború esztendeiben Magyarországon*. *Jogtörténeti Szemle*, 27. évf. (2015) 4. sz. 34.

²⁵ Drócsa Izabella: „Kommunista slágerpör.” *A Gerő Ernő és társai ellen lefolytatott büntetőeljárás (1922)*. *Jogtörténeti Szemle*, 17. évf. (2019) 2. sz. 50.

²⁶ Tóth J. Zoltán: *A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályozás a XX. században*. *Hadtudomány, elektr. péld.* (2010) 1–30. (letöltés: 2022. máj. 27.); Tóth J. Zoltán: *Rendkívüli büntetőjog és halálbüntetés az 1910-es évek Magyarorszáján*. *Themis*, 2007. június, 49–62.; Mezey Barna: *A kivételes hatalom jogi természete*. *Jogtörténeti Szemle*, 13. évf. (2015) 4. sz. 25–34.; Mezey Barna: *A kivételes hatalom joga Magyarországon*. In: Gergely András – Holló József – Révész T. Mihály – Szeiler Erika (szerk.): *ifj. Andrassy Gyula gróf és az I. világháború*. Budapest, 2015. 16–29.

²⁷ Löw Tóbiás (szerk.): *A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5.tc.) és teljes anyaggyűjteménye*. 1–2. kötet. Budapest, 1880.

²⁸ Angyal Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve, 9. k.: Izgatás, magánosok elleni erőszak, választójogi büntetőjogi védelme, vallás elleni bűncselekmények*. Budapest, 1931. 11.; Katona Marczel: *Izgatás – sine fine*. *Jogtudományi Közlöny*, 43. évf. (1908) 25. sz. 222.

²⁹ Drócsa Izabella: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben*. *Iustum, Aequum, Salutare*, 13. évf. (2017) 2. sz. 215–231. Vö.: Angyal Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve 4. k.: Az állami és*

izgatás³⁰ címén kérték a gyanúsított felelősségre vonását.³¹ Előzetes letartóztatására azonban csak ez év áprilisában került sor, s ezzel egy időben a belügyminiszter a pártot is betiltotta.³² Az eljárás során Enyedi Róbert vizsgálóbíró elrendelte a gyanúsított szabadon bocsátását, amivel szemben az ügyészség indítványt nyújtott be a vádтанácshoz. A vádтанács álláspontja szerint ugyanis tartani lehetett a terhelt szökésétől, emellett a vádiratban szereplő bűncselekmények büntetési tétele is magas volt. Hozzávetették továbbá: az összegyűjtött bizonyítékok alátámasztják a NAP elnökének bűnösségét.³³ Enyedi ezzel szemben úgy érvelt, a gyanúsított cselekménye nem merítette ki az izgatás törvényi tényállását, valamint az általa vezetett mozgalom nem fejtett ki semmilyen erőszakos tevékenységet. A vádтанács Kassay Gyula vezetésével végül megsemmisítette a vizsgálóbíró határozatát, és elrendelte Szálasi további fogva tartását.³⁴

A törvényszéki tárgyalást 1937 áprilisában nyitották meg. Az adatok egyeztetését követően került sor Szálasi kihallgatására, aki tagadta bűnösségét, de a cselekmény elkövetését elismerte. A bíró azon kérdésére, hogy miért írta meg a vád tárgyává tett cikket, a következőt válaszolta: Pártja, a NAP 1937-ben elkezdte a munkások „áthárítását a magyar nemzeti szocialista eszmekörbe és gyakorlatba”. Meglátása szerint ez a magyarság megmentése szempontjából volt fontos. Kihallgatása során kikérte magának a tanács elnökének azon gondolatmenetét, mely szerint a kommunisták által használt „elvtárs” és a terhelt által sokat hangoztatott „eszmetárs” megszólítások hasonlítanak egymásra. Ellenvéleményében kifejtette, az eszmetársak kizárólag a hungarista eszme megvalósításán dolgoznak: „...mi azt akarjuk, hogy a magyar nép evolúciós útjából elhárítsuk azokat az akadályokat, amelyeket 18 éve elébe gördítenek.”³⁵ A vádlott ügyvédje azt az álláspontot képviselte, hogy a terhelt elsősorban hazafias érzelmektől vezérelve írta meg a vád tárgyává tett cikket, valamint tagadta az ügyészség által megállapított hitfelekezet elleni izgatás tényállását. Érvelése szerint ugyanis a terhelt egyáltalán nem foglalkozott az izraelita vallás hittételeivel,³⁶ csak a zsidóságnak az államra és a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálta. A védelem a bizonyítás kiegészítését elősegítő indítványaival elsősorban a NAP legális tevékenységét szándékozott alátámasztani: kérelmeiben javasolta annak vizsgálatát, vajon a brosúra más sajtótermékekben is

társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. III. t.-c. Budapest, 1929.; Degre Miklós: *Az állami és társadalmi rend védelméről szóló új törvény (1921. III. t.-c.)*. Magyar Jogi Szemle 2. köt. (1921) 293–299.; Heller Erik: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvény ismertetése*, Budapest, 1922.; Perjéssy Mihály: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényről (1921. évi III. t.-c.)*. Debrecen, 1928.

³⁰ Angyal: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. tc.*, 71–79.

³¹ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 1.

³² A NAP betiltása végül nem okozott különösebb problémát a korábbi párttagoknak, ugyanis Szálasi híveinek jelentős része belépett az 1938-ban alakult Hungarista Mozgalomba. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 45.; Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 68. Az előzetes letartóztatás kései elrendelésének feltehetően az lehetett az oka, hogy Szálasi 1937 februárja óta több politikai röpiratot is megjelentetett, így a vizsgálóbíró vagy a törvényszék az esetleges bűnismétléstől tartva rendelte el a kényszerintézkedést.

³³ *Szálasi sorsáról ma dönt a vádтанács*. Az Est, 1937. április 23. 16.

³⁴ *Szálasi izgatási bűnyügyének tárgyalása tüntetéssel kezdődött, másik ügyében a vádтанács megváltoztatta a vizsgálóbíró határozatát, fogvatartását rendelte el*. Az Est, 1937. április 24. 1.

³⁵ Uo. 2.

³⁶ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 3.

megjelenhetett-e, illetve a gyanúsított rendelkezett-e hatósági engedéllyel a röpirat megírásának időpontjában.³⁷

A sajtó közölte Grottó László ügyész vádbeszédét, aki érvelésében előadta, hogy a vádlott kettős formában követte el a bűncselekményt. Véleménye szerint Szálasi azon kijelentése, mely szerint Magyarország „zsidó állam,” már önmagában megvalósította a nemzetrágalmazás büntetettét: „...most, amikor a kormánynak [...] célja az, hogy a munkásosztály életszínvonalát emelje, nem lehet azt állítani, hogy ez a kormány zsidó állam kormánya, hogy a magyar munkásokból hazátlan, bitang, istentelen emberek csinált.” Mindezen kijelentések igazolják a terheltnek az állammal szemben megvalósuló izgatási szándékát, amellyel jogellenes cselekményekre akart másokat felhívni.³⁸

Az ügyészt követően Kiss Géza ügyvéd beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy a vádlottnak elsősorban szociális tartalmú követelése volt, amelyek hazafiaságáról tesznek tanúbizonyságot, s nem izgatási szándékáról. Tagadta a hitfelekezet elleni izgatás vádját, mert érvelése szerint ezen tényállás bírói gyakorlata korrigálásra szorul.³⁹

Az elsőfokú bírói fórum⁴⁰ végül a vádlott beismerő vallomása, a röpirat tartalma, a nyomozás során elkészített jegyzőkönyvek és detektívjelentések alapján hozta meg ítéletét, amelyben helyt adott a vádiratban foglaltaknak. Ezért Szálasi Ferencet 1937 áprilisában három hónap fogházra,⁴¹ három év hivatalvesztésre és politikai jogainak felfüggesztésére ítélte. Az alacsony büntetési tétel kiszabásánál a bíróság figyelembe a büntetőködex 20. §-át, amivel az ügyészi indítvánnyal szemben a bűncselekményeket a vétségi kategóriába sorolta, a 92. § alkalmazásával pedig lehetőség nyílt a büntetések korlátlan enyhítésére. A 61. § alapján elrendelték a sajtótermék elkobzását, majd a *bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvény* (a továbbiakban: Bp.)⁴² 479-480. §-ra hivatkozva a bűnügyi költségek megtérítésére is kötelezték a terheltet.⁴³ Az indokolásban a bíróság azon szubjektív álláspontjának adott hangot, mely szerint Szálasi érvelése alkalmas lett volna az Átv. 7. §-ban szabályozott nemzetrágalmazás vétségének megállapítására, azonban a vádhatóság ezen jogszabályhelyre hivatkozva nem emelt vádat, így az elsőfokú fórum is eltekintett annak alkalmazásától.

A büntetőködex 172. § (2) bekezdésében megállapított tényállással kapcsolatban a törvényszék az alábbi magyarázatot fejtette ki: a felelősségre vonás oka az, hogy a vádlott úgy tünteti fel a zsidóságot, mint a munkás társadalmi csoport elnyomóit. Ezt – a vádlott elmélete szerint – a zsidó vezetésű szakszervezetek és nagy mennyiségű tőke rendelkezésre állása

³⁷ Uo. 4. A sajtó szerint a védelem bizonyítást kiegészítő indítványaiban a következők iratok szerepeltek: Pest megye alispánjának végzése, amellyel engedélyt adott a *Cél és Követelések* pártprogram terjesztésére; a honvédelmi minisztérium megkeresése annak érdekében, hogy adják ki Szálasi katonai minősítési lapját. Vö. *Szálasi izgatási bűnyügyének tárgyalása tüntetéssel kezdődött, másik ügyében a vádtanács megváltoztatta a vizsgálóbíró határozatát, fogvatartását rendelte el. Az Est, 1937. április 24. 2.*

³⁸ Uo. 2.

³⁹ Uo. 11.

⁴⁰ Az elnök Gadó István volt. HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 4.

⁴¹ *Háromhónapi fogházat kapott Szálasi Ferenc.* Az Est, 1937. április 25. 8.; *Bizonyításkiegészítést rendelt el a tábla a Szálasi-ügyben.* Népszava, 1937. szeptember 10. 7.

⁴² Angyal Pál: *A magyar büntetőeljárás jog tankönyve.* 1–2. kötet. Budapest, 1915.; Balogh Jenő – Edvi Illés Károly – Vargha Ferencz: *A bűnvádi perrendtartás magyarázata.* 1–4. kötet. Budapest, 1897–1900.

⁴³ Az ítélet száma: B.XXXV.2710/1937/6. HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 1.

folytán tudják megtenni.⁴⁴ A zsidóságnak a röpiratban lévő ábrázolása tehát alkalmas volt arra, hogy az ebbe a hitfelekezetbe tartozó egyénnel szemben ellenszenvet vagy gyűlöletet keltsen. Álláspontjuk szerint a terhelt a teljes hitközösséget megtámadta azzal az állításával, hogy a szakszervezetben lévő és a tőkével bíró zsidóság miatt a munkásokban kevés a hazaszeretet és a hit. Az Átv. 5. § tényállásszerűsége mellett a következő érveket adta elő az ítélet: az ún. „munkáshaza” megalapításával Szálasi ki akarta rekeszteni az országban élő más társadalmi csoportokat, vagyis a kommunistákhoz hasonlóan a munkásosztály kizárólagos hatalmát akarta megszervezni.⁴⁵ Így a bíróság döntése szerint ez a kijelentése a rendtörvény hatálya alá került. A fórum megállapította továbbá az alaki halmazat⁴⁶ fennállását a két törvényi tényállás között, mert az egyik jogi tárgya a hitfelekezetek közötti béke, a másiknak pedig a békés társadalmi együttélés volt.

A törvényszék nem fogadta el sem a védelem érvelését, sem pedig a bizonyítás kiegészítésére irányuló indítványait. Az indoklásban kifejtette, hogy kizárólag az fogadható el bizonyítékként, ami szerepelt a sajtótermékben, vagyis minden más feltevés csak hipotézisként fogadható el. Irrelevánsnak minősítette továbbá azt a körülményt, hogy a vádlott rendelkezett-e hatósági engedéllyel, avagy sem. A hazafiasság szempontjának figyelembevételétől pedig azért zárkózott el, mert véleménye szerint, aki szereti a hazáját, az nem akarja az ország békéjét megzavarni és felkelést szítani. Végül a hitfelekezet elleni izgatást oly módon támasztotta alá az ügyvédi állásponttal szemben, hogy a bűncselekmény megvalósításának feltétele egy valláshoz tartozó személyösszesség elleni támadás, nem pedig az adott felekezet hittételeinek a bírálata.⁴⁷

Az elsőfokú fórum enyhítő körülményként értékelte az elítélt büntetlen előéletét és azt a hazafias érzést, amittől az előzőekben a tényállás megállapítása során még mereven elzárkózott. Ezzel szemben súlyosabban értékelte a terhelt katonai előéletét, mert az indoklás szerint ebből fakadóan tiszteletben kellett volna tartania az állami és társadalmi rendet. Tehát a terheltnek tisztában kellett volna lennie azzal, hogy a megjelentetett röpirat milyen hatást gyakorolhat az olvasókra.⁴⁸

Az elsőfokú fórum ítélete ellen a vád és a védelem is fellebbezést nyújtott be 1937 szeptemberében,⁴⁹ majd semmisségi panaszt is benyújtottak a Kúriához. A legmagasabb bírói fórum helybenhagyta az ítéletábla ítéletét, amelyben Szálasi büntetési tételét két hónap foga házra mérsékelte, és a Bn. 1. és 9. §-a alapján a mellékbüntetések végrehajtását mellőzte.⁵⁰

⁴⁴ Uo. 2.

⁴⁵ Idézet a bírósági ítéletből az Átv. céljával kapcsolatban: „...az 1921. évi III. t.c. az államot és a társadalmat elsősorban a kommunizmus és az anarchizmus ellen védi, és védi minden más törekvés ellen is [...] akár vörös színben, akár fehér színben jelentkezik [...] mozgalom vagy szervezkedés.” Uo. 3.

⁴⁶ A levéltári forrásban „anyagi halmazat” szerepel, ez azonban dogmatikai szempontból hibás, hiszen ebben az esetben a tettes egy cselekményével több bűncselekményt valósított meg. Tehát alaki halmazat valósult meg. Belovics Ervin – Geller Balázs – Nagy Ferenc – Tóth Mihály: *Büntetőjog I. Általános rész.* Budapest, 2012. 364.

⁴⁷ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 4.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Bizonyításkiegészítést rendelt el a tábla a Szálasi-ügyben.* Népszava, 1937. szeptember 10. 7.

⁵⁰ A kúriai ítéletet 1938. január 19-én hirdették ki, a tanács elnöke Töreky Géza volt. *Szálasi kéthónapos fogházbüntetése jogerős.* Népszava, 1938. január 20. 3.; HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 31. 33. A Népszava értesülése szerint az ítéletábla azért enyhített Szálasi büntetési tételén, mert az elsőfokú ítélet fenntartásával a vádlott elveszítette volna a nyugdíjra való jogosultságát. *Két ítélet.* Népszava, 1937. november 19. 5.

Azonban a fenti ítélettől függetlenül Bálint Ernő főügyész-helyettes 1937 augusztusában⁵¹ ismételten vádat emelt Szálasi ellen a *Magyar Munkás! Eszmetárs!* című röpirata miatt, ami végül azért nem sértette meg a *ne bis in idem*⁵² elvét, mert ebben az esetben a terheltnek teljesen más kijelentései képezték a felelősségre vonás alapját.

A történeti tényállás szerint a gyanúsított azt a kijelentést tette az inkriminált röpiratban, hogy a Trianon⁵³ utáni Magyarországot a „bűdös proli” nélkül építették fel újra. További megállapítása szerint a magyar kormány együttműködik az „internacionális nagytőkével” és a „fajszocialista [sic!] zsidó szociáldemokrata párttal”, azonban nem foglalkozik kellően a „munkásszerető nemzettel”.⁵⁴ Ugyanilyen kíméletlenül fogalmazott a keresztény vezetőkkel szemben, mert állítása szerint ez az elit elválasztotta egymástól Istent és a nemzetet, és átállt az internacionalizmus oldalára. A vád tárgyává tett sajtótermékben a munkások hátrányos helyzetére hívta fel a figyelmet Szálasi azzal a megállapításával, mely szerint a szociáldemokrata munkás vezetők, a kommunisták, a zsidó nagytőke és a magyar polgárság szándékosan elnyomja ezt a társadalmi csoportot. Röpiratát a következőkkel zárta le: „...inkább hős egy pillanatig, míg rabszolga egy életen át!”⁵⁵

A vádirat szerint a cikk szembeállította a munkásokat a nagytőkés és a polgári társadalmi réteggel, amivel túlterjeszkedett az objektív kritika keretein, célja pedig a gyűlöletkeltés volt.⁵⁶ Ezért a *Csemegi-kódex* 172. § (2) bekezdése szerinti osztály elleni izgatás deliktuma miatt kérte a törvényszéktől a pártvezető felelősségre vonását⁵⁷ és a sajtójogi felelősség megállapítását,⁵⁸ tekintettel arra, hogy a vád tárgyává tett brosúra szerzője, sokszorosítója és terjesztője is ő volt.⁵⁹ A kivételes hatalommal kapcsolatos törvények felhatalmazása útján pedig az alkalmazott törvényi tényállás büntetési alakzatának megállapítását helyezte előtérbe.⁶⁰

A bírósági tárgyaláson Szálasi tagadta bűnösségét, érvelése szerint nem állt szándékában a polgárságot megtámadni, azonban a történeti tényállás megvalósulását elismerte. Hozzátette: kijelentéseinek célja elsősorban a kommunisták meggyengítése volt, ugyanis ily módon szándékozott a bolsevik szimpatizánsok számát csökkenteni és a szélsőjobboldal iránti szimpátiát növelni.⁶¹

⁵¹ HU-BFL-VII.5.c-2710-1937. 10. Paksa Rudolf szerint ezzel a cikkel Szálasi Ferenc meghirdette az ún. „szociálnacionálét”. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 45.

⁵² A *ne bis in idem* elve a kétszeres értékelés tilalmát jelenti, mely szerint olyan cselekmény miatt, amellyel szemben a bíróság már korábban hozott egy jogerős elmarasztaló vagy felmentő ítéletet, nem lehet ismételten büntetőeljárást indítani. Belovics–Gellér–Nagy–Tóth: *Büntetőjog I.*, 76–78. Vö.: Wiener Imre: *A ne bis in idem elv érvényesüléséről*. Büntetőjogi kodifikáció, 3. évf. (2003) 1–2. sz. 62–68.

⁵³ Anka László (szerk.): *„Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei*. Budapest, 2020.; Ujváry Gábor (szerk.): *„Típortatunk, de el nem veszünk”: Trianon100 tanulmánykötet*. Budapest, 2021.; Hollósi Gábor: *The Treaty of Trianon imposed upon Hungary: Objections and Considerations*

from the Hungarian Perspective. Hungarian yearbook of International law and European law, vol. 8. (2020) No. 1. sz. 106–119.

⁵⁴ HU-BFL-VII.5.c-9622/1937. 2–3.

⁵⁵ Uo. 3.

⁵⁶ Uo. 8–9.

⁵⁷ Uo. 7.

⁵⁸ Uo. 9.

⁵⁹ Uo. 3.

⁶⁰ Uo. 7.

⁶¹ Uo. 4.

A törvényszék végül helyt adott a vádiratban foglaltaknak, és 1938 márciusában⁶² megállapította a terhelt bűnösségét az St. 33. §, az 1922. évi XVII. törvény 6. § (5) bekezdése és az 1912. évi LXIII. törvény 19. § felhatalmazása alapján a *Csemegei-kódex* 172. § (2) bekezdése szerinti, sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás deliktuma folytán. A bírói tanács figyelembe vette továbbá a büntetőkódex 92. §-át, így a törvényi tényállás vétségi alakzatát állapította meg Szálasisal szemben, ami alapvetően ellenkezett az ügyészi állásponttal. A jogszabályhelyek alkalmazásának eredményeképpen tizenöt nap fogházbüntetést szabtak ki a vádlottra,⁶³ a Bp. 480. § alapján a bűnügyi költségek megtérítésére kötelezték, továbbá a *Csemegei-kódex* 61. §-ra hivatkozva elrendelték az érintett sajtótermékek elkobzását.⁶⁴ Az ítélet indokolása szerint a vád tárgyává tett írás az ott megnevezett pártok és vezetők elleni negatív érzület kialakítására volt alkalmas, mert a szerző a munkások elnyomójaként mutatta be őket. Azonban enyhítő körülményként értékelték Szálasi büntetlen előéletét és az elkövetés óta eltelt hosszabb időt.⁶⁵

Az Uj Magyar Munkás című lapban megjelent cikkek

Szálasi Ferenc a NAP vezetőjeként megalapította az *Uj Magyar Munkás* című nem időszaki lapot,⁶⁶ ami a párt hivatalos közlönyeként működött.⁶⁷ A sajtótermék azonban csak egyszer jelent meg, tekintettel arra, hogy az 1/1-es számban megjelent cikkek miatt az ügyészség nyomozást rendelt el 1937-ben.⁶⁸

A vizsgálat nyomán kirajzolódott történeti tényállás szerint a gyanúsított *A szabadságharc hitvallása* címet viselő írásában azt a kijelentést tette, hogy a magyar nemzet jelenleg „a zsidó zsarnokság és a nemzetromboló államrendszer ellen harcol”.⁶⁹ Továbbá kifejtette, a zsidók három ideológiát használnak fel a magyarsággal szemben: a liberalizmust, a bolsevizmust és a szabadkőművességet. Elmélete szerint, míg a kommunizmus terjesztésével lázadást szítanak a munkásság és a parasztság körében, addig a liberalizmust az értelmiségiek között igyekeznek népszerűvé tenni. Végül pedig a szabadkőműves mozgalommal a „nemzeti lét alappilléreit” támadják meg. Ezek alapján összegző megállapításának lényege úgy szólt, hogy a kormányznak az ún. „zsidókérdést” meg kell oldania, tekintettel arra, hogy e népcsoport „világuralmi törekvései” a „Dunamedence” térségére terjednek ki.⁷⁰ A probléma felvázolását követően a terhelt a saját megoldását is felvázolta az olvasó számára. Ő ugyanis arra kényszerítette volna a zsidókat – akik álláspontja szerint nem akarták betartani a törvényeket –, hogy hagyják el az országot. Cikkét az alábbi fenyegető mondatokkal zárta: „...nagy magyar éhség van. A magyar nép enni akar és enni fog.”⁷¹

⁶² Az eljáró tanács elnöke Kovács Miklós volt. Uo. 5.

⁶³ *Nyilasok a bíróság előtt*. Népszava, 1938. március 3. 2.

⁶⁴ HU-BFL-VII.5.c-9622/1937. 1.

⁶⁵ Uo. 4–5.

⁶⁶ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 2.; Paksa: *Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben*, 19.

⁶⁷ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 7. Érdemes megjegyezni, hogy a hivatkozott levéltári forrás szerint a lapot Szálasi 1935. március 15-én alapította. Ezzel szemben Paksa Rudolf az 1937-es évet nevezte meg. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 44.

⁶⁸ Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 44.; HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 2.

⁶⁹ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 2.

⁷⁰ A fenti elméletével kapcsolatban a következő kijelentést tette: „[A zsidóság] irtó harcának eddigi gyümölcsei a földtelenné tett paraszt, a hazátlanná tett munkás, az Istentelenné tett értelmiség.” Uo. 3.

⁷¹ Uo. 4.

Ugyanebben a számban jelent meg *A szellemi munkás* című írás is, amely a magyar középosztály megszűnését vázolta fel. A szerző szerint ennek oka egyértelműen a zsidók térfoglalásában volt keresendő.⁷² Hasonló tartalommal bírt *A zsidó isme* (sic!) címmel megjelent cikk. Ebben az írásban a gyanúsított kifejtette, hogy a zsidó egy önálló nemzetiség, amelynek célja más etnikumok meghódítása. Ebből kiindulva a szerző szerint a magyarság és a zsidóság között „alattomos” harc folyik a hatalom „megszerzéséért”. Másik tézise a zsidóság és a kommunizmus közötti kapcsolat bizonyítására irányult. Végül a következőképp foglalta össze véleményét: „...az evolúciós polgári zsidóság törekvése tervszerű lassu honfoglalás, a vezető réteg lassu gazdasági függésbe hozása, [...] célja pedig [...] a forradalom és a vezető réteg megsemmisítése.”⁷³

A magyarságnak fekélyei címmel megjelent írásban a terhelt azt az álláspontját fejtette, mely szerint a magyar közvélemény „elzsidósodott”. Szerinte ugyanis a zsidók megszégyenítik a magyar nemzetet azért, hogy vállalataik magyar szentek nevét viselik. Az országban lévő középosztály helyzetét az alábbiakkal írta le: „...a magyar társadalom középosztályát [...] a zsidó mákony és áfium hasznavehetetlen, félművelt, nemzetétől, törtenelmétől és hazájától elidegenült, zsidó szoldban álló kasztá változtatta.” Ezzel a gondolatmenettel összefüggésben a *Testvér, zsidónál ne vásárolj* cikkében arra buzdította az olvasókat, hogy kerüljék a fentiekben megnevezett vállalatokat és bankokat.⁷⁴

A nyomozás során Szálasi beismerő vallomást tett, elismerte szerzői minőségét. Kiderült továbbá az a körülmény is, hogy az inkriminált sajtóterméket 5000 példányban állították elő *Held János* nyomdájában. Több mint 4000 darabot postai úton Budapestre és vidékre továbbított,⁷⁵ további 901 újság a párthelyiségben maradt, azokat a vizsgálóbíró végzése nyomán a hatóságok lefoglalták.⁷⁶ Az ügyészség 1937 márciusában⁷⁷ a bizonyítékok mérlegelését követően vádat emelt a NAP vezetőjével szemben az 1922. évi XVII. törvény 6. § (5) bekezdésének felhatalmazása alapján a *Csemege-kódex* 172. § (2) bekezdése szerinti öntrendbeli, sajtó útján elkövetett hitfelekezet elleni izgatás, az Átv. 5. §-ban lévő államfelforgatásra való izgatás,⁷⁸ végül pedig ugyanezen törvény 7. § (1) bekezdése szerinti nemzetragalmazás alapesetének gyanúja miatt.⁷⁹ A vádirat indokolása szerint a vádlott állításai túlterjedtek a tárgyilagosság keretein, célja pedig a gyűlöletkeltés volt.⁸⁰

A vádemelést követően a törvényszék 1937 májusában⁸¹ elmarasztaló ítéletet hozott Szálasi Ferencsel szemben. Ezen elsőfokú ítélet nem áll rendelkezésre, ezért csupán a másodfokú ítéletben foglaltak alapján rekonstruálható a terhelt ellen hozott határozat rendelkező

⁷² Uo. 4.

⁷³ Uo. 5.

⁷⁴ Uo. 6.

⁷⁵ *Szálasi hét izgató cikke miatt áll ma bíróság előtt.* Az Est, 1937. május 20. 11.

⁷⁶ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 7.

⁷⁷ Uo. 21.

⁷⁸ Uo. 20.; *Szálasi hét izgató cikke miatt áll ma bíróság előtt.* Az Est, 1937. május 20. 11.

⁷⁹ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 7. 15. A nemzetragalmazással kapcsolatban a következő publikációk jelentek meg: Drócsa Izabella: *Köztársaságielnökből politikai elitélt: a Károlyi Mihállyal szemben lefolytatott büntetőeljárások a két világháború között, különös tekintettel a nemzetragalmazási perekre.* Jogtörténeti Szemle, 18. évf. (2020) 1. sz. 33–42.; Drócsa Izabella: „Bűncselekményt [...] vélt hazafiságból sem szabad elkövetni.” *Az oktobrista miniszterek nemzetragalmazási perrei.* In: Bándy Gyula (szerk.): *A sokoldalúság okán: Doktorandusz tanulmányok a Pázmány jogászsképzésnek 25. tanévében.* Budapest, 2020. 33–56.

⁸⁰ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 20.

⁸¹ Uo. 23.

része. A bírói fórum döntésével szemben ugyanis az ügyész fellebbezést nyújtott be a *büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1928. évi X. törvény* (a továbbiakban: II. Bn.)⁸² 28. § alapján a büntetőkódex 92. § alkalmazása, valamint a Bp. 385. § (1) bekezdésének a) pontja szerint a nemzetrágalmazás vádja alóli felmentés miatt. Hasonló módon a védelem ugyanezen jogszabályhelyre való hivatkozással a büntetés megállapítása miatt kérte az ítéletváltoztatás eljárását. Jogi álláspontja szerint a vádlottal szemben megállapított büntetési tétel aránytalanul súlyos volt az elkövetési magatartáshoz képest, illetve indokolt lett volna a törvényszék által kiszabott szankció felfüggesztése. Tehát a másodfokú ítéletből az a következtetés vonható le, hogy Szálasi a törvényszék kizárólag hitfelekezet elleni izgatás vádjában találta bűnösnek, míg a rendtörvény alkalmazásától eltekintett.

Az ítéletváltoztatási tanács Harmath Jenő elnökletével 1937 novemberében a következő ítéletet⁸³ hozta: a Bp. 384. § 10. pontja alapján, továbbá hivatalból észlelt semmisségi okra hivatkozva megsemmisítette az elsőfokú határozatot, és arra utasította a törvényszéket, hogy ismétélje meg a tárgyalást, és hozzon új ítéletet az ügyben.⁸⁴ Indokolásuk szerint az alsóbb fokú fórum hibázott a bűnügyi költségek megállapításakor, ugyanis nem alkalmazta az St. 40. §-t, ezért kizárólag a vádlottat kötelezte ennek megtérítésére, alaki semmisségi okot valószínűleg meg ezáltal.⁸⁵ Ugyanezen okból semmisítette meg az előző döntésnek az Átv. 7. §-ra vonatkozó részét is.⁸⁶ Tehát megállapítható: a törvényszéki ítélet hibája az volt, hogy nem vette figyelembe a sajtótörvényben foglalt fokozatos felelősséget, amely alapján a bűnügyi költségek megtérítéséért a szerzőn kívül a kiadó és a nyomdatulajdonos is felelősségre vonhatóvá vált volna.⁸⁷

Végül a megismételt törvényszéki eljárásra 1938 januárjában került sor Kovács Miklós elnökletével;⁸⁸ ekkor a B.XIV.3383/1937/12. sz. ítéletben lényegében a korábbihoz hasonló döntést hozott az elsőfokú fórum: Szálasi Ferencet az St. 33. §-a szerinti szerzői minőségéből fakadóan, az 1922. évi XVII. törvény 6. § (5) bekezdése és az 1912. évi LXIII. törvény 19. § felhatalmazása alapján és a büntetőkódex 92. és 20. § figyelembevételével bűnösnek találta a *Csemege-kódex* 172. § (2) bekezdése szerinti egyrendbeli, sajtó útján elkövetett hitfelekezet elleni izgatás vétségében. A nemzetrágalmazás vádja alól a Bp. 326. § (1) bekezdése alapján a terheltet ismételten felmentették. A büntetési tételt egy hónap fogházbüntetésben állapították meg,⁸⁹ ezzel egy időben a Bp. 480. § alapján pedig a bűnügyi költségek megtérítésére is kötelezték. Végül a büntetőkódex 61. §-ra hivatkozva elrendelték az *Uj Magyar Munkás* nyomtatott példányainak elkobzását.⁹⁰

⁸² Degré Miklós: *Az új büntetőnovella zsebkönyve: a büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1928. évi X. t. c.* Budapest, 1928.

⁸³ Az ítélet száma: B.VII.9192/1937/10. HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 24.

⁸⁴ *Két ítélet.* Népszava, 1937. november 19. 5.

⁸⁵ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 23.

⁸⁶ Uo. 24. Az Átv. 5. §-a alóli felmentés céljából benyújtott fellebbezést az ügyész utólag visszavonta, így a másodfok csak a perorvoslatok fennmaradt részét vizsgálta a későbbiekben. Uo. 23.

⁸⁷ Révész T. Mihály: *Sajtójogi felelősség kérdése a magyar jogban.* Jogtörténeti Szemle, 4. évf. (1992) 1. sz. 52. A másodfokú ítéletből az a következtetés vonható le, hogy Szálasi a törvényszék kizárólag hitfelekezet elleni izgatás vádjában találta bűnösnek, míg a rendtörvény alkalmazásától eltekintett.

⁸⁸ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 14.

⁸⁹ *Ismét elítélték Szálasi.* Népszava, 1938 január 27. 5.

⁹⁰ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 1–2.; Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 44.

A vádlott a tárgyaláson újra beismerő vallomást tett, ami teljes mértékben megegyezett a nyomozás során felvett jegyzőkönyvvel, így Szálasi sajtójogi felelőssége kétséget kizáróan megállapíthatóvá vált.

A bírósági eljárás során a védelem oly módon érvelt, hogy a terhelt a zsidóságot nem vallási alapon támadta meg, így a vádiratban szereplő tényállásokat sem valószínűsítette meg.⁹¹ Emellett kiemelte a vádlott hazafias érzelmeit mint a büntett elkövetésének motívumát.⁹² Érvelését az elsőfok nem fogadta el, megállapítása szerint ugyanis a párt vezetője az inkriminált cikkekben a párt programjának ismertetése mellett támadást intézett az izraelita vallású személyek ellen. Álláspontja szerint önmagában a zsidóság vizsgálata nem minősült bűncselekménynek, amennyiben arra tárgyilagos alapokon került sor. Viszont ha bizonyítást nyert, hogy a zsidóságot érintő diskurzust a gyűlölet felkeltésének célja vezérelte, akkor az érintett vallási közösséget büntetőjogi oltalom illeti meg.⁹³

Szálasi ügyvédjének másik érve arra a megállapításra épült, mely szerint a zsidóság nem tekinthető hitfelekezettnek. Ezt a kijelentést a bíróság azonban nem fogadta el arra hivatkozva, hogy a 172. § (2) bekezdése nem az érintett vallási közösség hittételeit, hanem az adott felekezethez tartozó személyek összességét védelmezte.⁹⁴

Végül a védelem indítványozta a bizonyítás kiegészítését arra vonatkozóan, vajon az inkriminált írások megjelentek-e más, hatósági engedéllyel rendelkező lapokban. Emellett vizsgálat tárgyává tette volna Szálasi katonai minősítését, valamint kezdeményezte a vádlott által kifejtett „zsidókérdésre” vonatkozó adatok beszerzését. Az elsőfokú bíróság ezeket a felvetéseket irrelevánsnak minősítette.⁹⁵

A törvényszéki tanács a vádirat több pontját is kifogásolta: az elkövetési magatartást végül egyrendbeli cselekményként értékelte, tekintettel arra, hogy a vád tárgyává tett írások ugyanabban az újságban jelentek meg, így kizárták a folytatólagos elkövetés⁹⁶ fennállását.

A bíróság a továbbiakban az ügyészség javaslatára fenntartotta az 1922. évi XVII. törvény 6. § (5) bekezdésének és az 1912. évi LXIII. törvény 19. § alkalmazását, amely alapján az izgatás deliktuma büntettnek minősült. Azonban az elsőfokú fórum számos enyhítő körülményt is értékelte, így a hitfelekezet elleni izgatás vétségi fokozatát állapította meg a terhelttel szemben. E körben értékelte többek között a vádlott büntetlen előéletét és hazafias érzületét. Ez utóbbi körülmény kapcsán azonban a tanács kifejezte abbéli véleményét, hogy *Szálasi* a hazafiasság fogalmát helytelenül értelmezte.⁹⁷

Az indokolás szerint az elsőfok azért zárkózott el a nemzetragalmazás törvényi tényállásának alkalmazásától, mert a cikkek kizárólag a zsidóságot támadták. A fórum ezzel kapcsolatos meglátása igen ellentmondásosnak tekinthető, mert ezt követően kifejtette: a vádlott Isten és a hazaszeretet nevében cselekedett, és alapvetően a magyar nép érdekeit tartotta szem előtt. Ettől függetlenül a tanács problematikusnak találta a későbbi nemzetvezető kijelentéseit, mert álláspontjuk szerint olyan kifejezéseket használt, amivel csorbította Magyarország értékét. Az indokolásban foglaltak alapján azonban ezek az írásművek nem voltak az Átv. alapján értékelhetőek.⁹⁸

⁹¹ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 8.

⁹² Belovics–Gellér–Nagy–Tóth: *Büntetőjog I.*, 201.

⁹³ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 10.

⁹⁴ Uo. 11.

⁹⁵ Uo. 12.

⁹⁶ Belovics–Gellér–Nagy–Tóth: *Büntetőjog I.*, 362.

⁹⁷ HU-BFL-VII.5.c-3383/1937. 11.

⁹⁸ Uo. 12.

A Szálasi–Széchenyi per

Szálasi Ferenc és gróf Széchenyi Lajos földbirtokos 1938. február 11-én⁹⁹ egy röpiratot írtak a *Magyar Nemzeti Szocialista Párt Vezetőségi Határozata*¹⁰⁰ címen, amelyben a kormányt egy ezerötszáz millió pengő¹⁰¹ értékű külföldi kölcsön felvételével vádolták meg,¹⁰² amit állítólag Angliától, Franciaországtól és az Amerikai Egyesült Államoktól igényelt.¹⁰³ A cikk szerint a hitel egy részét „bűnös kezek és lelketlen kufárok által külföldre mentett és lopott pénzösszeg” teszi ki,¹⁰⁴ amelyből elsősorban a zsidók részesülnének.¹⁰⁵ Szálasi és Széchenyi állításait igyekeztek matematikai példákkal is alátámasztani, amelyeknek semmilyen valóságalapjuk nem volt. Számításaik szerint a kölcsön összegéből részesülő személyek a pénzeszközök felhasználásával hozzájuthatnának a külföldön őrzött anyagi tartalékaikhoz, ami a kapott összegben felül további 7%-os nyereséget jelentene számukra. A kamatokat azonban a magyar emberek fizetnék vissza, tehát ez az ügylet „*uzorakamatnak*” minősül. A szerzők kifejtették: ez a pénz rendkívül komoly anyagi terhet jelentene a magyar társadalomnak, mert a kölcsön folyósítását politikai feltételek teljesítéséhez kötötték, ezért ez az állítólagos hitel lényegében „politikai kölcsönnek” tekinthető. Hozzá tették, hogy a kormány ezen döntésének valódi célja „a magyar nemzeti szocialista mozgalmak könyörtelen letörése és olyan jobboldaliság hivatalos beállítása, mely a tiszta magyar nemzeti szocialista eszméket lejáratná és a politikai kecske-káposzta megalkuvásához vezetne”.¹⁰⁶ Zárásként pedig követelték az „igaz magyar nemzeti szocialista államhatalom és államrendszer sürgős [...] megvalósítását és felépítését”.¹⁰⁷ A brosúrát Held János nyomdájában nyomtatták ki,¹⁰⁸ majd 1938 februárjában hozták nyilvánosságra, és kezdték el a terjesztését.¹⁰⁹ A terheltek a kéziratot

⁹⁹ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 2.

¹⁰⁰ Uo. 3. Érdemes röviden kitérni arra, miképpen alakult Szálasi Ferenc politikai karrierje a NAP feloszlását követően: Bár 1937-től kezdve párhuzamosan több büntetőeljárás volt folyamatban a korábbi pártvezetővel szemben, 1937 októberében a Vigadóban részt vett a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalapításában. Beszédében kijelentette, hogy a hatalmat csak Horthy Miklós támogatásával és kinevezésével lehet elnyerni, ezért kérelmezni fogja, hogy a kormányzó nevezze ki őt nádornak. Rajta kívül Balogh István és gróf Széchenyi Lajos került be a párt vezetőségébe. Az új szélsőjobboldali szervezet székházát az Andrassy út 60. szám alatt lévő ingatlanban helyezték el. A párthoz három sajtóorgánum tartozott, amelyek a *Szittyá*, *Kürt* és az *Összetartás* címet viselték. Az MNSZMP hivatalos jelképévé a nyilaskereszt vált. Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 46.; Paksa: *Szélsőjobboldal a Horthy-korban*, 92.; Paksa: *Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben*, 20.; Tilkovszky: *Szálasi és az alkotmányosság*, 60.; Ungváry Sándor: *Mit láttam az Andrassy úti nyilaskerestben? A hungarizmus élete és bukása*. Kaposvár, 1939.; Kovács: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb*, 53.; Máthé: *A nyilaskereszt árnyékában*, 61.

¹⁰¹ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 4.

¹⁰² Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 83–84.

¹⁰³ A szerzők azt is vélelmezték, hogy Eckhardt Tibor független kisgazdapárti politikus, országgyűlési képviselő azért utazott Genfbe, hogy erről a kölcsönről tárgyaljon. HU-BFL-VII.5.c-2023/1938.; Haeffler István (szerk.): *Országgyűlési almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről*. Budapest, 1935. 246–248.

¹⁰⁴ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 1.

¹⁰⁵ Uo. 2., 3.

¹⁰⁶ Uo. 4.

¹⁰⁷ Uo. 2.

¹⁰⁸ Uo. 3. A vádirat szerint dr. Erdélyi Kálmán is segített a röpirat sokszorosításában, közel 65 000 példányt állított elő. A nyomtatott brosúrát később az MNSZP párhelyiségébe szállította. Uo. 13.

¹⁰⁹ Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 83.

elküldték Fiala Ferencnek, az *Összetartás* című nemzeti szocialista hetilap¹¹⁰ szerkesztőjének is, aki a *Magyar arcvonat* elnevezésű rovatban közölte a határozatot.¹¹¹ A megjelenést követően a rendőrség azonnal letartóztatta Szálasit és Széchenyit, az inkriminált röpiratot pedig lefoglalta.¹¹² Ezzel egy időben a kormány betiltotta a *Magyar Nemzeti Szocialista Pártot* (a továbbiakban: MNSZP),¹¹³ arra hivatkozva, hogy a NAP utódja, így a szervezet nem működhet legálisan.¹¹⁴

A nyomozás során a gyanúsítottak vallomásukban tagadták bűnösségüket, azt azonban elismerték, hogy a vezetőségi határozat tartalmát előre leegyeztették. Ezt követően Szálasit egyedül írta meg a cikket, míg Széchenyi tevékenysége csupán a brosúra utólagos elfogadására és szignálására korlátozódott.¹¹⁵ Szálasit kihallgatása során azzal védekezett, hogy a brosúra tartalma nem kizárólagosan az ő szellemi terméke, hanem a *Magyarság* című lapban megjelent *Belső kölcsön* elnevezésű cikk¹¹⁶ inspirálta őt a röpirat elkészítésére. Vallomásában kifejtette: társával nem a köznyugalom megzavarása volt a célja, épp ellenkezőleg: a párttársaitak és a közvéleményt akarták tájékoztatni a kormány jövőbeni hitelfelvételével kapcsolatban.¹¹⁷

Az összegyűjtött bizonyítékok alapján¹¹⁸ az ügyészség 1938. február végén¹¹⁹ két vádiratot is kibocsátott: az egyik a 15.361 k. ü./1938-as számú okirat, amelyben a vádhatóság az St. 33. §-ban szereplő sajtójogi felelősség alapján¹²⁰ a *gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvény* cikkben a minisztériumnak adott felhatalmazás további meghosszabbításáról és az 1931. évi XXVI. tc. 9. §-nak módosításáról szóló 1937. évi X. törvény 2. §-ban szabályozott, sajtó útján elkövetett koholt hír terjesztésének megalapozott gyanúja miatt kérte a törvényszéktől a terheltek felelősségre vonását,¹²¹ valamint a *Csemegi-kódex* 62. § alapján indítványozta a cikk elkövetését és megsemmisítését.¹²² Meglátásuk szerint a tényállás alapja az, hogy a gyanúsítottak hamis híreket kreáltak és terjesztettek, ami alkalmas az ország nyugalmanak megzavarására. Emellett a röpirat hatására veszélybe kerülhet az ország külpolitikai *status quo*ja és

¹¹⁰ Az *Összetartás* című lap adatai. <https://mediator.tenet.wordpress.com/category/politikai-beallitodas/nyilasparti-nemzetiszocialista/> (letöltés: 2021. jan. 13.)

¹¹¹ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 13.

¹¹² Karsai: *Szálas Ferenc. Politikai életrajz*, 84.

¹¹³ Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-P 2294.

¹¹⁴ A párt feloszlata alkalmával 72 párttagot tartóztattak le. Paksa: *Szálas Ferenc és a hungarizmus*, 47.; Paksa: *Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben*, 21.; *Újra fölsozlatták Szálas Ferenc nyilaspartját*. Népszava, 1938. február 23. 1.

¹¹⁵ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 13.

¹¹⁶ A *Belső kölcsön* című cikk 1938. február 2-án jelent meg a *Magyarság* című lapban, s azt fejtegette, hogy a külföldi államok felajánlottak egy közel 500 millió pengő értékű kölcsönt Magyarországnak. A cikk írójának álláspontja támogató volt az esetleges hitelfelvétellel kapcsolatban, a cikk elején azonban jelezte: hivatalosan meg nem erősített információról van szó. *Belső kölcsön*. *Magyarság*, 1938. február 2. 13.

¹¹⁷ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 14.

¹¹⁸ A bűnösséget alátámasztó bizonyítékok a következők voltak: a terheltek beismerő vallomásai, a röpirat tartalma, a cikk végén a gyanúsítottak saját kezű aláírása és a nyomozó hatóság rendelkezésére álló egyéb iratok. Uo. 13.

¹¹⁹ Uo. 8.

¹²⁰ Uo. 5.

¹²¹ Uo. 3.

¹²² Uo. 4.

gazdasági helyzete is.¹²³ A másik határozat a 20.034/1938-as számú vádirat volt, amelynek tárgya a vezetőségi határozatnak a sajtóban való megjelentetése volt. Tekintettel az ügyészség által megállapított történeti és törvényi tényállások azonosságára, a két ügyet végül öszszevonták.¹²⁴

A törvényszék a Bp. 293. § (4) bekezdésére hivatkozva¹²⁵ zárt tárgyalást rendelt el¹²⁶ arra hivatkozva, hogy a vád tárgyává tett kijelentések nyilvános megvitatása a közrendet fokozott veszélynek tenné ki. A tárgyalás során Szálasi védője indítványozta a Magyar Távirati Iroda¹²⁷ megkeresését annak bizonyítása végett, vajon a híradások beszámoltak-e 1938. január 10. és február 28-a között a magyar állam kölcsönfelvételi szándékairól. Ezenkívül kérelmet nyújtott be Ferenczy István nyelvész szakértőként való kihallgatása végett is abból a célból, hogy egy – az elsőfokú ítéletben meg nem nevezett – jogszabályt értelmezzen. A bírói fórum ezeket az indítványokat elutasította, valamint Szálasi vallomásának azon részét sem fogadta el, amelyben a *Belső kölcsön* című cikkekre hivatkozott. A tanács szerint ugyanis a hivatkozott írás csupán azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a magyar kormány abban az esetben fog Nyugat-Európától pénzügyi segítséget kapni, ha a pénzt folyósító országok felé bizonyos feltételeket hajlandó teljesíteni.¹²⁸ Egyébként pedig irreleváns annak a körülménynek a vizsgálata, hogy a vád tárgyává tett kijelentéseket a vádlott más cikkből vette-e át, vagy saját maga találta ki, így a védelem által idézett írás vizsgálata nem szükséges.¹²⁹ Fontos azonban megemlíteni, hogy az elsőfokú ítélet helytelen megállapításokat tett a *Belső kölcsön* című cikk tartalmával kapcsolatban: az írás szerzője ugyanis kizárólag arról értekezett, hogy egy külföldről érkező kölcsön kifejezésre juttatná Magyarország nemzetközi megítélésének pozitív irányú változását.¹³⁰ Tehát a bíróság következtetése az inkriminált röpirat és az újságcikk között lévő okozati összefüggés hiányával kapcsolatban helyes, azonban az utóbbi tartalmának idézése nem volt az ítéletben megfelelő, ami miatt a védelem a Bp. 384. § szerinti alaki semmisségi okot nyújthatott volna be.

Széchenyi ügyvédje az 1930-as évek kormányainak tevékenységét akarta vizsgálat tárgyává tenni védence ártatlanságának bebizonyítása érdekében. Ezért indítványozta Imrédy

¹²³ Uo. 4.

¹²⁴ Uo. 6.

¹²⁵ Uo. 17.

¹²⁶ Uo. 10.; *Zárt tárgyalás Szálasi és gróf Széchenyi Lajos bűnpörében*. Népszava, 1938. március 22. 7.

¹²⁷ Andreides Gábor: *Az államosítás és a Magyar Távirati Iroda működése a Tanácsköztársaság alatt*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 19–26.; Andreides Gábor: *A Magyar Távirati Iroda története a második világháború alatt*. Médiakutató, 12. évf. (2011) 2. sz. 97–105.

¹²⁸ Az ítélet indokolása szerint ez a feltétel az lett volna, hogy a magyar állam a felvett pénzüsszeget nem használná fel a pénzt folyósító országokkal szemben. HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 14.

¹²⁹ Uo. 15.

¹³⁰ *Belső kölcsön*. Magyarság, 1938. február 2. 13.

Béla¹³¹ és Fabinyi Tihamér¹³² korábbi pénzügyminiszterek tárgyalásra való megidézését,¹³³ amit az elsőfokú bíróság azért utasított el, mert indokolása szerint jelen ügyben nem az a kérdés, hogy a kabinet folytatott-e hitelfelvételi tárgyalásokat, hanem hogy az inkriminált brosúrában lévő állítások megfelelnek-e a valóságnak vagy sem.¹³⁴

A bizonyítási eljárás lezárulását követően a törvényszék 1938. március 21-én hozott határozatában elfogadta a vádiratban szereplő tényállásokat,¹³⁵ ezért Szálasi Ferencnek és Széchenyi Lajosnak az St. 33. § szerinti szerzői minőségének megállapítását követően a terhelteket az 1937. évi X. törvény 2. § szerinti egyrendbeli koholt hír terjesztésének vétsége miatt 1-1 hónap fogházbüntetésre ítélték,¹³⁶ valamint a Bp. 479-481. § alapján a bűnügyi költségek megfizetésére kötelezték őket. Ez utóbbit az St. 40-42. §-nak megfelelően fele-fele arányban kellett teljesíteniük.¹³⁷ Az ítélet indokolása szerint a vádlottak a vezetőségi határozatban valótlán kijelentéseket tettek, ugyanis azt állították, hogy a kormány külföldi kölcsönt akar felvenni, a hitel összegéből pedig azok részesülnének, akik a tőkékük jelentős részét valamelyik más államba telepítették ki, kárt okozva ezzel az országnak. Az elsőfokú fórum megállapítása szerint ezen tényállítások Magyarország gazdasági életét károsan érintették,¹³⁸ és alkalmasak voltak a közvélemény megtévesztésére és megzavarására. A bíróság enyhítő körülményként értékelte a tettesek büntetlen előéletét, politikai elfogultságukat és a miniszterelnök nyilatkozatát egy esetleges kölcsön ügyében.¹³⁹ Azonban az ítélet ezen része is javításra szorult: 1938 februárjában valóban beszámolt a sajtó a miniszterelnök és kormányának hitelfelvételi szándékairól, de ezen információkat Darányi Kálmán miniszterelnök¹⁴⁰ hivatalosan nem erősítette meg.¹⁴¹ Ezeknek a cikkeknek a bíróság általi értékelése abból a szempontból is érdekes, hogy a *Magyarság* című lapban megjelent cikk kivételével a Szálasi–Széchenyi röpirat hamarabb keletkezett, mint a fent említett írások, így jelen bűnüggyel való összefüggése megkérdőjelezhető.

Az elsőfokú ítélettel szemben az ügyész a büntetési tétel súlyosbításáért, Szálasi védője a Bp. 384. § (1) bekezdésének a) pontja szerint a bűnösség megállapítása, a 384. § (7) be-

¹³¹ Pogány Ágnes: *A megnemesített kapitalizmustól a nemzetiszocializmusig: Imrédy Béla gazdasági és politikai nézetei*. Korall, 19. (2018) 72. sz. 96–116.; Hegedűs Sándor: *Imrédy Béla (1892–1947)*. Ezredvég, 25. évf. (2015) 3. sz. Elektronikus dokumentum (letöltés: 2022. máj. 27.); Ungváry Krisztián: *Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában*. Rubicon, 20. évf. (2009) 1–2. sz. 78–83.; Pritz Pál: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Magyar Tudomány, 45. (2000) 6. sz. 790–793.; Szerencsés Károly: *Az ítélet „halál.” Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, 2009. 161–186.; Sipos Péter: *Az Imrédy-kormány válsága és bukása*. Budapest, 1966.

¹³² Hamza Gábor: *Feljegyzés Fabinyi Tihamér (1890–1953), az MTA tiszteleti tagja (1940–1945) tudományos munkásságáról és közéleti szerepléséről*. Jogelméleti Szemle, 14. évf. (2013) 4. sz. 226–227.

¹³³ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 35.

¹³⁴ Uo. 17.

¹³⁵ Uo. 16.

¹³⁶ A Népszava tévesen arról tájékoztatta a lakosságot, hogy Szálasit és Széchenyit tizennégy nap fogházbüntetésre ítélték. *Szálasi–Széchenyi bűnper a törvényszéken*. Népszava, 1938. május 21. 8.

¹³⁷ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 10.

¹³⁸ Uo. 14–15.

¹³⁹ Uo. 16.

¹⁴⁰ Kerepeszki Róbert: *A „tépelődő gentleman.” Darányi Kálmán, 1886–1939*. Pécs, Budapest, 2014. [2019]; Kerepeszki Róbert: *Darányi Kálmán: példakép, személyiség, korrajz*. Pécs, 2018.; Alvinczy Géza: *A fiatal Darányi Kálmán*. Budapest, 1938.

¹⁴¹ *Nagyjelentőségű gazdasági tanácskozás a miniszterelnöknél*. Az Est, 1938. február 22. 6.; *Belső kölcsön*. Népszava, 1938 február 18. 1.

kezdése alapján a nyilvánosság kizárása, továbbá ugyanezen § (9) bekezdéséből kiindulva a bizonyítási eljárás során visszautasított indítványok miatt nyújtott be fellebbezést,¹⁴² amihez vádlott társa is csatlakozott. Széchenyi ügyvédje ugyanezen jogszabályhelyre alapozva védelemnek elmarasztalására, a sajtótermék elkobzására, valamint a *Csemegei-kódex* 92. § alkalmazásának elmulasztására hivatkozva támadta meg a törvényszék döntését.

Az ítéletábra nyilvános tárgyalást követően 1938. július 1-jén kelt döntésében¹⁴³ az elsőfokú ítéletnek a Széchenyi Lajosra vonatkozó részét a II. Bn. 28. §-ban lévő anyagi semmisségi okra hivatkozva megsemmisítette, és alkalmazta a büntetőkódex 92. §-át. Ennek eredményeképpen az MNSZP társelnökének tevékenységét az ítéletábra 1000 pengő pénzbüntetéssel szankcionálta, amit *a fogház és elzárás-büntetés végrehajtása és a pénzbüntetésekbe befolyt összegek felhasználása tárgyában hozott 1892. évi XXVII. törvény*¹⁴⁴ 3. §-ban meghatározott célra kellett fordítania.¹⁴⁵ Ezzel szemben a bírósági döntés Szálasi-ra vonatkozó részét másodfokon helybenhagyták,¹⁴⁶ azzal a különbséggel, hogy a tanács mentesítette őt az St. 41-42. § által előírt pénzbüntetés alól.¹⁴⁷

Az ítéletábra indokolásában elutasította a terhelt fellebbezésének a nyilvánosság kizárásával kapcsolatban tett kifogását a Bp. 293. § (4) bekezdésére hivatkozva, amely engedélyt adott a törvényszéknek a zárt tárgyalás elrendelésére, amennyiben a büntetőügy a bíróság álláspontja szerint a közrendet veszélyeztette volna. A másodfok megállapítása szerint a vezetőségi határozatban foglaltak alapján az elsőfokú fórum okkal feltételezte, hogy a tárgyalás ily módon való megtartása az ország rendjét fokozott veszélynek tette volna ki. Hozzá tették: a nyilvánosság kizárása az eljárás lefolytatását érdemben nem befolyásolta. Zárásképpen pedig a bírói tanács azon szubjektív véleményének is hangot adott, mely szerint a tárgyalás során a védelemnek nem az lenne az elsődleges feladata, hogy a hallgatóság figyelmét felkeltse.¹⁴⁸

A törvényszéki eljáráshoz hasonlóan a másodfok sem fogadta el a védelem által felsorakoztatott bizonyítékokat. A nyelvész szakértőként való meghallgatásától a tanács arra hivatkozva zárkózott el, hogy a jogszabály-értelmezési feladatokat az igazságszolgáltatási szervek is megfelelően el tudják látni, így az egyénileg történő törvényelemzés teljes mértékben irreleváns. A korábbi pénzügyminiszterek idézésével és az MTI hírközléseinek vizsgálatával kapcsolatban is ugyanezen álláspontot képviselte a tanács, így az ítéletében azt a következtetést vonta le, hogy az elsőfok nem sértette meg a Bp. rendelkezéseit.¹⁴⁹

A fentiekhez hasonló módon az ítéletábra elutasította az ügyvédek fellebbezésének azon részét, amelyet az ügyegyesítés ellen nyújtottak be. A bíróság érvelése szerint ugyanis a két ügyben alanyi és tárgyi azonosság áll fenn, amelyből fakadóan a jogi tárgy azonossága is megállapítható.¹⁵⁰

¹⁴² HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 34. A jogszabályhelyeket a levéltári forrás helytelenül tüntette fel, így ezek a szövegben pontosításra kerültek.

¹⁴³ A tanács elnöke Leitner Emil volt. HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 37.

¹⁴⁴ Lőrincz József – Mezey Barna: *A magyar büntetőügy története*. Budapest, 2019. 118.; Vókó György: *Bűnelkövetők jogkorlátozása jogállamban*. MTA Doktori Értekezés, 2010. 69.

¹⁴⁵ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 34.

¹⁴⁶ Uo. 35.

¹⁴⁷ Uo. 34.

¹⁴⁸ Uo. 35.

¹⁴⁹ Uo. 35.

¹⁵⁰ Uo. 35–36.

Az ítéletábra az alsóbb fokú bíróság által megállapított törvényi tényállást a rendelkezésre álló cikkek és a *társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvény*¹⁵¹ 9. § alapján elfogadta. Indokolásuk szerint a terheltek nem azzal valószínűsítették meg a tényállásszerű magatartást, hogy az inkriminált röpiratban helytelenítettek egy külföldi hitelfelvételt, hanem a büntetőjogi felelősségük azért áll fenn, mert úgy tüntették fel a kérdéses kölcsönt, mintha az zsidóknak szánt juttatás lenne. Ezért a másodfokú fórum a Bp. 423. § (3) bekezdése alapján az elsőfokú ítéletnek a vádlottak bűnösségét kimondó részét helybenhagyta.¹⁵²

A bírói tanács saját hatáskörében ismételtelen mérlegelte az enyhítő és a súlyosító körülményeket. Széchenyi Lajosnál figyelembe vették elkövetési magatartásának csekély jelentőségét, ami miatt meglátásuk szerint elsőfokon indokolt lett volna a *Csemegi-kódex* 92. § alkalmazása. Ezzel szemben viszont súlyosabb minősítés alá került a brosúra nagy példányszámban való előállítására és annak egy politikai sajtótermékben való megjelenítése.¹⁵³

A másodfokú fórum záraként kitért azon álláspontjára is, mely szerint a vezetőségi határozat két ízben való megjelentetésével a terheltek egyszerre két bűncselekményt valószínűsítettek meg, ami miatt a *Csemegi-kódex* 96. §-ban lévő összbüntetés, valamint a II. Bn. 7. § szerinti büntetés kiszabásának lett volna helye. Tekintettel azonban arra, hogy ebben a kérdésben sem a vád, sem pedig a védelem részéről nem érkezett perorvoslati indítvány, az ítéletábra ebben a vonatkozásban hivatalból nem hozhatott döntést.¹⁵⁴

Az ítéletábra döntését végül egyik fél sem fogadta el, mind a vád, mind pedig a védelem semmisségi panaszt nyújtott be a Kúriához. Az ügyész a II. Bn. 28. §-ra hivatkozva a büntetési tételek súlyosbításáért,¹⁵⁵ Széchenyi ügyvédje a bűnösség megállapítása és ugyanezen jogszabályhely alapján a büntetési tétel enyhítéséért, valamint Szálasi védője az ellene hozott elmarasztaló ítélet miatt a Bp. 385. § (1) bekezdésének a) pontja alapján kérték a harmadfokú fórumot az ítéletábrái határozat megváltoztatására. Az utóbbi indítványozta a II. Bn. 28. § és a büntetőkódex 92. § alkalmazását is.¹⁵⁶

A Kúria előtt a terheltek azzal védekeztek, hogy a korábbi ítéletekben megállapított bűncselekményt nem követték el, mert a cikkekben szereplő információk megfeleltek a valóságnak.¹⁵⁷ Meglátásuk szerint nem állították kétséget kizáróan azt, hogy Magyarország külföldi hitelt fog felvenni,¹⁵⁸ tehát esetükben a valótlan hír terjesztése nem állja meg a helyét. A harmadfok a terheltek álláspontját elutasította arra a köztudomású tényre hivatkozva, hogy már

¹⁵¹ Ez a jogszabály volt az első zsidótörvény, amely a sajtóban, a különböző művészi, orvosi, mérnöki és ügyvédi pályákon a zsidók arányszámát 20%-ban maximálta. Ebben az ügyben a törvény alkalmazására azért volt szükség, mert a 9. § (2) bekezdése hatályban tartotta az 1937. évi X. törvény 2. §-át (aminek alapján az ügyészség meghatározta a tényállást). Krüger Aladár: *1938. évi XV. törvény Magyarország ellátva: a zsidótörvény*.

Budapest, 1938.; Lehotay Veronika: *Az első zsidótörvény jogtörténeti vonatkozásai*. In: Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai, Studia Iurisprudentiae Doctorandum Miskolcensium, (2008) 9. sz.

243–266.; Ladányi Andor: *Az első zsidótörvény megszületése*. *Múlt és Jövő*, 21. évf. (2010) 2. sz. 102–121.

¹⁵² HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 36.

¹⁵³ Uo. 36.

¹⁵⁴ Uo. 37.

¹⁵⁵ Az ügyész Széchenyi Lajos esetében kifogásolta a *Csemegi-kódex* 92. § alkalmazását is. Uo. 38.

¹⁵⁶ Uo. 38–39.

¹⁵⁷ Uo. 39.

¹⁵⁸ Uo. 41.

a brosúra megjelenése előtt a Népszövetség¹⁵⁹ megszüntette a magyar költségvetés és a Magyar Nemzeti Bank¹⁶⁰ ellenőrzését. Emellett hozzátették: Trianon után a magyar állam megfelelően törlesztette a külföldi hiteleket. Tehát aki ezekkel a hírekkel ellentétes álláspontot közvetít a sajtón keresztül, az a rend megzavarására törekszik.¹⁶¹ A fenti pénzügyi fejleményekből kiindulva a Kúria megállapította a magyar állam hitelképességét. Így véleménye szerint, ha egy esetleges kölcsön felvétele mellett döntene a kormány, annak semmilyen akadálya nem lenne. Ezzel szemben a vádlottak olyan pénzfelvetelről írtak, amely után a magyar társadalom uzsorakamat fizetésre lenne kötelezve, ami rendkívül súlyos gazdasági és politikai következményekkel járna.¹⁶² A harmadfokú bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a terheltek kijelentéseinek súlyosságát nem enyhíti az a körülmény, hogy a szövegben néhány helyen feltételes módot használtak, tehát az 1937. évi X. törvény 2. § tényállásszerűsége továbbra is fennáll.¹⁶³

A Kúria külön foglalkozott Szálasi Ferenc azon védekezésével, mely szerint az inkriminált kijelentések nem tőle származnak, hanem azokat egy másik sajtótermékből vette át. A tanács cáfolta a vádlott állításait, ugyanis rámutatott: a kérdéses cikk kifejezetten azt mutatta be az olvasó számára, hogy Magyarország hitelfelvétele egy lehetséges opció. Ezért a kérdéses cikk nem szolgálhatott alapul a vezetőségi határozat megírására. Összességében a bíróság kijelentette: az alsóbb fokú fórumok helyesen állapították meg a törvényi tényállást.¹⁶⁴

A bírói tanács a továbbiakban helyesnek ítélte a másodfok azon döntését, mely szerint Szálasival szemben elzárkóztak a *Csemegi-kódex* 92. § alkalmazásától, mivel a határozatot ő kezdeményezte. A cselekmény megállapítása szempontjából további fontos körülmény, hogy magát az iratot ő fogalmazta meg. Széchenyi esetében is megállapításra került, hogy a kiszabott büntetés arányban áll a bűncselekmény súlyosságával, így módosítás nem szükséges.¹⁶⁵

A fenti jogi kérdések vizsgálatát követően a Kúria 1938. szeptember 21-én kelt, B.I.3927/1938/19. számú végzésében az *esküdtbírói eljárásra és a semmisségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló 1914. évi XIII. törvény* (a továbbiakban: Bpn.)¹⁶⁶ 36. § (1) bekezdése alapján¹⁶⁷ valamennyi panaszt elutasította.¹⁶⁸

¹⁵⁹ Nagy Elek: *Magyarország és a Népszövetség*. Jogállam, 24. évf. (1925) 10. sz. 485–486.; Wlassics Gyula: *A Népszövetség jogi és politikai rendszere*. Jogállam, 26. évf. (1927) 8–9. sz. 353–364.; Gál Ernő: *A Népszövetség tegnap és ma*. Korunk, 14. évf. (1939) 2. sz. 139–142.; Benkő István: *A Népszövetség válsága*. Katholikus Szemle, 51. évf. (1937) 1. sz. 59–61.; Nagy J. Béla: *Népszövetség*. Magyar nyelv, 28. évf. (1932) 3–4. sz. 121–123.; Fest Aladár: *Népszövetség*. Magyar Nyelv, 28. évf. (1932) 1–2. sz. 57–58.

¹⁶⁰ Bácskai Tamás: *A Magyar Nemzeti Bank Története* I-II. Budapest, 1993.; Vö.: Schlett András: *A magyar gazdaság talpra állítása: a pénzügyi stabilizáció*. In: Kása Csaba – Vizi László (szerk.): *Talpra állás Trianon után*. Budapest, 2021. 153–180.

¹⁶¹ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 39.

¹⁶² Uo. 39.

¹⁶³ Uo. 41.

¹⁶⁴ Uo. 40.

¹⁶⁵ Uo. 42.

¹⁶⁶ Fantoly Zsanett: *A magyar büntetőeljárás jogi kodifikációjának történeti fejlődése*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica, 3. évf. (2013) 1. sz. 19.

¹⁶⁷ HU-BFL-VII.5.c-2023/1938. 42.

¹⁶⁸ A kúriai tanácsot Szolnok Jenő vezette. Uo. 38.

A 4. számú körlevél

Szálasi Ferenc a NAP feloszlását követően, 1937 júliusában¹⁶⁹ egy röpiratban tájékoztatta a fejleményekről a vele szimpatizáló közvéleményt. Ez a 4. számú körlevél címen jelent meg. Írásában beszámolt az 1937. április 15-én történt letartóztatásáról, amellyel kapcsolatban azt állította, hogy Hetényi Imre, a politikai rendészeti osztály vezetője¹⁷⁰ a kihallgatása alatt azt tanácsolta neki, inkább költözzön külföldre.¹⁷¹ Emellett Eckhardt Tibor független kigazdapárti képviselőt azzal gyanúsította meg, hogy tevékenyen részt vett szélsőjobboldali pártjának feloszlásában.¹⁷² Az ellene indított büntetőeljárás miatt pedig nyíltan megfenyegette a magyar igazságszolgáltatási szerveket: „...kijelentem: kezem alatt álló tízezer felfegyverkezett magyar férfival már a hatalom birtokában vagyok, nem kerülhetne sor letartóztatásomra. Nem felejték.”¹⁷³ Hozzátette továbbá azon véleményét is, hogy akik a nemzeti szocializmust el akarják nyomni, azok lényegében a zsidóságot támogatják.¹⁷⁴

Ezen brosúra jelentősége abban áll, hogy a későbbi nemzetvezető felvázolta azt az új alkotmányt és államszervezeti modellt, amit hatalomra kerülése esetén megvalósított volna. Írásában kifejtette: egy diktatórikus rendszert építene ki, amit a magyar társadalom utólag népszavazással erősítene meg. A bolsevik ideológiához hasonlóan ő is azt vallotta, hogy a diktatúra csak átmenetileg szükséges egy új, utópisztikus állam felépítése érdekében,¹⁷⁵ s ennek megvalósulása esetén felszámolná az egypártrendszert. Mindezt a következőkkel erősítette meg: „...harcomban a parancsuralom csak eszköz és nem cél.”¹⁷⁶ Szálasi elméletében a magyar állam felépítése a következő lett volna: az államfő az alkotmánybírássággal együtt képezi az ún. ellenőrző hatalmat, míg a funkciójukból fakadóan kivételes jogkörökkel rendelkező kormányfő és katonai vezérkar irányítja az országot. A végrehajtó és az ún. gazdasági hatalom letéteményesei az érdekképviseleti szervek lettek volna.¹⁷⁷ Szálasi a szélsőjobboldali hatalomátvétellel kapcsolatban a következőt jelentette ki: „...mi a hatalmat akarjuk. A hatalom teljes és osztatlan birtokosai akarunk lenni és nem annak részesei, vagy benne osztozkodók.”¹⁷⁸

A körlevelet a NAP vezetője szerkesztette, majd Held János nyomdájában nyomatta ki. Az iratot 1937 augusztusában kezdték el terjeszteni,¹⁷⁹ majd ebben a hónapban az ügyészség

¹⁶⁹ HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 25.

¹⁷⁰ Hetényi Imre: *Amikor a rend őre voltam*. Budapest, é. n.

¹⁷¹ Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 68.

¹⁷² HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 23.

¹⁷³ Szálasi: *Hungarizmus*, 73.; HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 23.

¹⁷⁴ HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 24. A zsidókkal kapcsolatban a következőt fogalmazta meg körlevelében: „...a zsidó nép faj, nemcsak vallási, hanem népi közösség is! Én a zsidó tagság ellen harcolok és nem a zsidó vallás ellen.” Uo. 24.

¹⁷⁵ Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra korszakának jogtörténeti kérdései*. Jogtörténeti Szemle, 14. évf. (2016) 3. sz. 23.

¹⁷⁶ HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 25.

¹⁷⁷ Uo. 25. Szálasi elméletében a Montesquieu-féle hatalommegosztás tanát teljes mértékben figyelmen kívül hagyta. Ezen elmélet szerint három hatalmi ág különíthető el: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom, amelyeket az állam demokratikus működése érdekében el kell választani egymástól. A szerző elméletében kizárólag a végrehajtás letéteményesét nevezte meg, a többit meg sem említette. Vö. Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, 2000.

¹⁷⁸ HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 24. Ezen írásában Szálasi azt is kiemelte, hogy az általa létrehozott új államban a jelenleg aktív politikusok nem vehetnek részt. Uo. 39.

¹⁷⁹ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 21.

már elrendelte Szálasi előzetes letartóztatását.¹⁸⁰ A gyanúsított vallomásaiban azt állította, hogy pártjának működését teljes mértékben felfüggesztette, az állami hatalmat pedig kizárólag alkotmányos úton akarná megszerezni. Írásában nem tényleges, hanem csak „lelki forradalom” kirobbantására asszociált. Kizárólag a kormányt kritizálta, a magyar alkotmányos rendszerrel szemben semmilyen kifogása nincsen.¹⁸¹ A nyomozás eredményeként a vádhatóság 1937. augusztus 24-én kelt vádiratában¹⁸² megállapította Szálasi szerzői minőségét az St. 33. § alapján, és cselekményét az Átv. 1. § (1) és 2. § (3) bekezdése szerint sajtó útján elkövetett államfelforgatás minősített esetének¹⁸³ és a 7. § (1) bekezdése szerinti nemzetragalmazásnak minősítette. Ez utóbbi bűncselekményt a gyanúsított következő állításaira alapozva állapították meg: „...ebben a szerencsétlen országban nincsen rend, mert ha rend volna, nem én állanék a bírák előtt, hanem azok, akik engem odaállítottak”;¹⁸⁴ „...forradalom akkor van, amikor az álló rendszer a fennálló jogalapokon már nem tudja orvosolni a nemzet testében mutatkozó és kiütő bajokat, tehát: amikor a kormány nem tud segíteni, a nép viszont nem akarja a kormány segítségét. Tény és való: kormányunk és népem között mély szakadék tátong, amelyet nem lehet már áthidalni az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvénnyel, vagy kitölteni magyar emberekre szabott végtelen nagyságú büntetésekkel.”¹⁸⁵

Érvelésük szerint a súlyosabb tényállás megállapítását teszi szükségessé, hogy a vádlott a mozgalommal összefüggésben a *Csemegi-kódex* 173. § szerinti politikai lázítást¹⁸⁶ is megvalósította.¹⁸⁷ A vádirat indokolása szerint Szálasi Ferenc egy államellenes mozgalom vezetőjévé vált, és ezzel párhuzamosan a magyar alkotmányos rendet is megtámadta. Célja az ősi alkotmány megsemmisítése, ami csak erőszakos úton valósítható meg.¹⁸⁸ Emellett pedig olyan valótlan kijelentéseket is tett, amelyek alkalmasak a magyar állam és a nemzet megbecsülésének csorbítására.¹⁸⁹

A törvényszéki tárgyalás során a NAP vezetője az elkövetési magatartás kivitelezését elismerte, azonban bűnösségét tagadta. Védekezése szerint pártjának betiltását követően nem működtette illegálisan a szervezetet, tehát 1937 áprilisát követően államellenes tevékenységet sem folytatott. Körlevelében csak kritikát fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy az

¹⁸⁰ Drócsa: „A diktatúra azonban nálunk nem cél”, 258.; *Ismét letartóztatták Szálasi Ferenc nyugalmazott őrnagyot*. Népszava, 1937. augusztus 7. 2. Szálasi az előzetes letartóztatás elrendelése és a röpirat elkobzása miatt felfolyamodással (jogorvoslati kérelemmel) élt a vádtanács felé. A Népszava értesülése szerint a tanács helyt adott a gyanúsított indítványának, és elrendelték a szabadon bocsátását. *A Szálasi-ügy a vádtanács előtt*. Népszava, 1937. augusztus 12. 11.; *Szálasi*. Népszava, 1937. augusztus 15. 5.

¹⁸¹ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 48.

¹⁸² Uo. 48.

¹⁸³ Drócsa Izabella: *Az államellenes bűncselekmények szabályozása Magyarországon, különös tekintettel az 1921. évi III. törvényben meghatározott államfelforgatás büntetettére*. Jogtörténeti Szemle, 14. évf. (2016) 4. sz. 64–67.

¹⁸⁴ HU-BFL-VII.5.c-2710/1937. 24.

¹⁸⁵ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 32–33.

¹⁸⁶ Angyal: *A magyar büntetőjog kézikönyve*, 9. k.: *Izgatás, magánosok elleni erőszak, választójog büntetőjogi védelme, vallás elleni bűncselekmények*, Budapest, 1931. 62.; *Szálasi Ferencet kihallgatta a vizsgálóbíró*. Népszava, 1937. augusztus 8. 18.

¹⁸⁷ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 22.

¹⁸⁸ Uo. 44.

¹⁸⁹ Uo. 22.

országban nincs rend, és ennek felelősségét a zsidóságra hárította.¹⁹⁰ A tárgyalás során a védelem kezdeményezte zárt tárgyalás elrendelését indítványaik előadása végett, aminek a tanács helyt adott.¹⁹¹

A bíróságnak a vádhatóság által felterjesztett törvényi tényállás kapcsán azt kellett először megvizsgálnia, hogy 1937 júliusa és augusztusa között a NAP folytatott-e valamilyen jogszerűtlen párttevékenységet, s ebben Szálasi részt vett-e valamilyen minőségben. Az ügyészség ugyanis olyan bizonyítékokat terjesztett a tanács elé, melyekkel azt akarta alátámasztani, hogy a betiltott mozgalom már megalakulásától kezdve államellenes tevékenységet fejtett ki.¹⁹² Ennek bizonyításaként olyan detektívjelentéseket mutattak be, melyek szerint a pártvezető konkrét névjegyzékkel rendelkezett a NAP tagságát illetően, beszámoltak azokról a személyekről, akikkel Szálasi rendszeresen tartotta a kapcsolatot, valamint néhány személlyel folytatott levelezését is lefoglalták.¹⁹³ A törvényszék végül a következő álláspontra helyezkedett: a NAP feloszlata előtti időszakra vonatkozó anyagokat nem vizsgálja meg, tekintettel arra, hogy a belügyminiszter engedélyt adott a párt megalapítására, így az hatályos jogszabályi keretek között működött.¹⁹⁴ Azonban ezek az iratok nem bizonyítják kétséget kizáróan a párt 1937 áprilisát követő illegális tevékenységét.¹⁹⁵ Ezen érvekre hivatkozva a bíróság végül eltekintett a vádhatóság által meghatározott Átv. 1-2. § alkalmazásától.¹⁹⁶

A törvényszék ezt követően az inkriminált röpirat tartalmát kezdte el vizsgálni, amelynek eredményeképpen az Átv. 5. § tényállásszerűségét állapította meg, mert a terhelt a 4. számú körlevélben lényegében egy új állam kiépítéséről értekezett.¹⁹⁷ A bíróság álláspontja szerint a rendtörvény jogi tárgya¹⁹⁸ „az alkotmányos úton létrehozott összes jogszabály által kifejezett rend, amely az állami és társadalmi élet számtalan intézményén, szervén és jogszabályán

¹⁹⁰ Uo. 22. A védelem indítványozta a jelen ügy egyesítését Szálasi politikai perével, az 5042/1937. számú ügyvel. Azonban a bíróság érvelése szerint a másik bűnügy tárgyát képező *Cél és Követelések* című röpirat nem képezte ennek az eljárásnak a részét, így ettől elzárkózott. Uo. 34.

¹⁹¹ *Páratlanul éles vádbeszéd Szálasi Ferenc ellen.* Az Est, 1937. november 30. 3.

¹⁹² HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 23.

¹⁹³ Uo. 24. Az ügyészség a levelezések alapján indítványozta Oláh Árpád kihallgatását, mert indokolásuk szerint az egyik levele fontos információkat tartalmazott a mozgalomról. *Páratlanul éles vádbeszéd Szálasi Ferenc ellen.* Az Est, 1937. november 30. 3.

¹⁹⁴ A NAP jogszerű működésének kérdésében a törvényszék megkereste a belügyminisztériumot, amely arról tájékoztatta a bíróságot, hogy Szálasi Ferenc valóban bejelentette pártalapítási szándékát, amelyhez a programot is csatolta. Azonban a minisztérium nem hozott határozatot az ügyben, tekintettel arra, hogy a hatályos jogszabályok szerint a politikai pártok alapítása esetén a vezetőséget nem terheli bejelentési kötelezettség. A NAP vezetője 1936-ban indult a pomázi időközi választáson, és röpiratának terjesztéséhez engedélyt kért Pest vármegye alispánjától, aki a kérdéses hatósági engedélyt kibocsátotta. *Páratlanul éles vádbeszéd Szálasi Ferenc ellen.* Az Est, 1937. november 30. 3.

¹⁹⁵ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 23.

¹⁹⁶ Uo. 24. A törvényszék a későbbiekben azon álláspontjának is hangot adott, mely szerint államfelforgatást nem lehet a sajtón keresztül elkövetni. Uo. 32. A bírósági ítélet ezen részében a tanács hozzátette, hogy döntése összhangban van a Kúria azon döntésével, mely szerint *delictum complexum*, vagyis az államfelforgatás minősített esetében meg kell jelölni a Csemegi-kódexben lévő azon bűncselekmény jogszabályhelyét is, amely megalapozza a súlyosabb minősítést. Ez azonban azért ellentmondásos, mert a vádirat eleget tett ennek a követelménynek. Uo. 25.

¹⁹⁷ Uo. 25.

¹⁹⁸ Drócsa Izabella: *Az államellenes bűncselekményekkel kapcsolatosan felmerülő jogértelmezési kérdések, különös tekintettel az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény jogi tárgyára*, In: Frivaldszky János – Tussay Ákos (szerk.): *A Természetjog Napja. Konferenciatanulmányok*, Budapest, 2017. 155–172.

alapszik”. Példaként kifejtette: az állami rend fogalma alatt érthető többek között az államforma, az alkotmány, a törvényhozó és végrehajtó hatalom, valamint a különböző gazdasági szektorok. A társadalmi rend kategóriájába pedig többek között a házasság intézménye, a vallás, a sajtószabadság, a gyülekezéshez való jog és a gondolat szabadsága tartozik. Ezzel szemben a parancsuralmi rendszer ezeket az intézményeket és alapjogokat megváltoztatja, megszünteti, a közigazgatási rendszert átalakítja, egypártrendszerre építve ki a helyére. Az állam ezen formája megszünteti az alkotmányt, a parlamentet és a kormányt, tehát alkotmányosnak csak azok az országok tekinthetők, amelyek lehetővé teszik az állampolgároknak a közügyekbe való beavatkozást.¹⁹⁹ A bíróság a továbbiakban azt is kifejtette, hogy az egypártrendszer lényegében egy személy hatalomgyakorlását jelenti, ami Szálasi elméletének azon pontján érhető tetten, ahol az új államforma utólagos, népszavazás útján történő megerősítését vetítette előre. Tehát amikor a vádlott a parancsuralom bevezetését követelte, valójában államfelforgatásra való izgatást követett el.²⁰⁰ Önmagában az a körülmény, hogy a vádlott nem izgatott valamennyi társadalmat alkotó elem ellen, a törvényszék érvelése alapján még nem zárja ki az Átv. alkalmazhatóságát. Indokolása szerint a deliktum megvalósulásának ugyanis nem feltétele a teljes állami és társadalmi rend felforgatása, elegendő csupán annak néhány része ellen megvalósított elkövetési magatartás kifejtése.²⁰¹

Az elsőfokú tanács az államfelforgatás törvényi tényállásának elkövetési módjával, az erőszak megvalósulásának kérdésével is foglalkozott. Véleményük szerint ennek a bűncselekményi körnek az erőszak nem célja, hanem csupán a mozgalom céljának „elérési módja”. Vagyis a deliktum megvalósításához elegendő, ha a tettes tudatában van annak, hogy célja eléréséhez a későbbiekben erőszakot kell majd alkalmaznia. Az elkövetési mód ezen jellemzője a parancsuralmi rendszer bevezetése esetén különösen fontossá válik, hiszen alkotmányos keretek között lehetetlen kiépíteni egy diktatúrát. A törvényszék tehát arra az álláspontra helyezkedett, mely szerint államfelforgatásnál nem szükséges a fizikailag realizált, más emberek ellen irányuló támadások végrehajtása ahhoz, hogy az erőszakos elkövetési mód megvalósuljon.²⁰² A bíróság ezen értelmezése egyébként teljes mértékben megfelelt a két világháború közötti bírói gyakorlatnak,²⁰³ azonban az Átv. 5. §-ával összefüggésben

¹⁹⁹ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 26.

²⁰⁰ A bíróság állásfoglalása szerint e tekintetben teljes mértékben irreleváns az a körülmény, hogy a terhelt a körlevelében bizonyos helyeken többes számban fogalmazott. Az ítélet itt a röpirat azon részére utalt, amikor Szálasi úgy fogalmazott, hogy a „hatalom teljes birtokosai akarunk lenni”. Uo. 27.

²⁰¹ Uo. 28.

²⁰² Uo. 29.

²⁰³ A törvényszék az 1920-as években több politikai perben is ugyannerre az álláspontra helyezkedett, amit a terhelték védői szinte minden alkalommal kifogásoltak. E körben megemlíthető többek között a Stromfeld Aurél és társai, a Gerő Ernő és társai elleni büntetőeljárás, a Rákosi-Vági per és a Sallai-Fürst ügy. Érdekes módon Szálasi Ferenc politikai perében az elsőfok teljes mértékben szembehelyezkedett a korábbi évtized bírói gyakorlatával, ezt az ítéletet azonban az ítéletábra megváltoztatta. HU-BFL-VII.5.c-4174-1923. 286–288.; HU-BFL-VII.5.c-15845-1922. 496.; HU-BFL-VII.5.c.8771/1925. 533. 555.; PIL-VI-686. fond- Sallai Imre és Fürst Sándor iratai-78 ó.e., 187–188. Vö. Drócsa: „Kommunista slágerpör”, 51.; Drócsa: „A diktatúra azonban nálunk nem cél”, 261.; Drócsa Izabella: *Egy elfeledett politikai bűncselekmény: A Rákosi-Vági per*. In: Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél 2017. 1. kötet*. Budapest, 2017. 192–201.; Drócsa Izabella: „A győztes proletárforradalom megfogja bosszulni halálunkat!” *A Sallai-Fürst-per*. In: Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarzwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2020*. Budapest, 2021. 171–187.

érdekes, hogy foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, hiszen az államfelforgatásra való izgatás törvényi tényállásának nem része az erőszakos elkövetési mód, csupán az 1-2. §-nak.

A bíróság által feltett következő kérdés arra irányult, vajon az inkriminált röpirat alkalmas volt-e arra, hogy másokban felmerüljön az államfelforgatás végrehajtására irányuló szándék. Indokolásuk szerint ugyanis Szálasi Ferenc ezzel az írásával túllépett a szabad véleménynyilvánítás keretein, és a 4. számú körlevél stílusa megfelelő volt a „jelkek forradalmasítására”.²⁰⁴

A tanács az ítélet meghozatalakor bizonyos szubjektív körülményeket is mérlegelt. Enyhítő körülményként fogadták el a terhelt „politikai fanatizmusát”, azonban büntetlen előéletét nem értékelték pozitívan, tekintettel arra, hogy az elsőfok véleménye szerint egy korábbi katonától ez alapvető követelmény. Ezzel szemben viszont súlyosabban értékelték azt a körülményt, hogy a vádlott cselekménye fokozott veszélyt jelentett a magyar társadalomra. Mindezeket figyelembe véve végül a törvényszék a büntetés kiszabása során elzárkózott az Átv. 9. §-tól, meglátása szerint ugyanis a hivatalvesztésnek és a politikai jogok gyakorlata felfüggesztésének kötelező alkalmazása aránytalan lett volna a megvalósított deliktumhoz képest.²⁰⁵

A törvényszék nem adott helyt az ügyészség által megállapított nemzetrágalmazás törvényi tényállásának. Érvelésük szerint ugyanis a terhelt azon állítása, hogy nincsen rend, a saját maga ellen indított büntetőeljárásokra vonatkozik, nem pedig a teljes állam működésére. Emellett hangot adtak abbéli véleményüknek is, hogy a kormánnyal szemben megfogalmazott állítások nem azonosíthatók az országgal szembeni rágalmozással vagy becsületsértéssel, hiszen a kabinet egy állami szerv.²⁰⁶

Végül az elsőfokú bíróság 1938. július 2-án kelt ítéletében²⁰⁷ a NAP elnökét bűnösnek találta az Átv. 5. § szerinti államfelforgatásra való izgatás deliktuma miatt, és 2 hónap fegyházbüntetésre ítélte. A *Csemegi-kódex* 94. §-ból kiindulva a tanács a szankció időtartamába beleszámította a vádlott előzetes letartóztatásban töltött idejét, ami összesen 8 nap volt. A fenti indokolásnak megfelelően pedig a mellékbüntetések kiszabásától a kódex 54. §-a alapján eltekintettek.²⁰⁸ A 61. §-nak megfelelően pedig elrendelték az inkriminált röpirat

²⁰⁴ HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 30.

²⁰⁵ Uo. 31.

²⁰⁶ Uo. 33. A két világháború között több alkalommal jogi probléma merült fel azon törvényi tényállásokkal kapcsolatban, amikor a terhelt nem konkrétan a magyar állammal, hanem a kormánnyal, valamint különböző állami szervekkel szemben követte el rágalmozást vagy becsületsértést. Az egyik büntetőjogi álláspont szerint az alkotmányos intézmények alatt nem lehetett magát az egész államot érteni, így ebben az esetben a becsület védelméről szóló 1914. évi XLI. törvény (a továbbiakban: Bv.) rendelkezései voltak irányadóak. A másik, ezzel ellentétes megközelítés viszont az Átv. alkalmazását tartotta helyesnek, ugyanis e nézőpontból kiindulva az állam több alappillérből tevődik össze, és aki ezeket megsérti, magát az államot támadja meg. Angyal Pál a fenti jogi érvekkel kapcsolatban kompromisszumra törekedett, ugyanis véleménye szerint mind a két törvény alkalmazása logikus, a megoldást azonban a konkrét esetből kiindulva lehet megtalálni. Tehát vizsgálat tárgyává kellett tenni az elkövető szándékát: ha a terhelt cselekménye arra irányult, hogy magát az államot vagy annak népét megsértse, az elkövetési magatartás a rendtörvény hatálya alá került. Ezzel szemben, ha csak valamely intézmény speciális rendelkezése vagy működése ellen irányultak a vád tárgyává tett kijelentések, akkor elegendő volt a Bv. szabályait alkalmazni. Berend Béla: *Bűnvádi joggyakorlatunk hullámzása politikai és sajtóperekben 1920 óta*. Jogtudományi Közlöny, 61. évf. (1926) 15. sz. 125.; Angyal: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény*, 111.

²⁰⁷ A tanácsot Szüts Jenő vezette. HU-BFL-VII.5.c-9465/1937. 34.

²⁰⁸ Uo. 19.

elkobzását és megsemmisítését. A vádlottat a rendtörvény 1. § (1) bekezdése szerint minősülő és a 2. § (3) bekezdése alapján büntetendő államfelforgatás és a 7. § (1) bekezdésében lévő nemzetrágmalmazás vádjai alól a Bp. 326. § (1) és (2) bekezdéseit figyelembe véve felmentették.²⁰⁹

A törvényszék határozatával szemben mind a vád, mind pedig a védelem fellebbezést nyújtott be, amellyel kapcsolatban az ítélőtábla tanácsa a következő végzést hozta 1938. szeptember 3-án: a Bp. 402. §-nak megfelelően elrendelte a bizonyítás kiegészítését, aminek lebonyolítására a 403. és a 406. § alapján az elsőfokú tanácsban részt vevő egyik bírát, Vályi Nagy Istvánt jelölte ki.²¹⁰ Bár a másodfokú eljárás levéltári iratai hiányosak, a harmadfokú eljárás iratai alapján levonható az a következtetés, hogy másodfokon helybenhagyták a Szálasit elmarasztaló ítéletet.

A felek – kifogásolva az ítélőtábla döntését – semmisségi panaszt nyújtottak be a Kúriához: a vádat képviselő főügyész a II. Bn. 28. §-a alapján a büntetőkódex 92. §-ának alkalmazása miatt támadta meg az ítéletet, mert e jogszabályhely alapján mellőzte a törvényszék az Átv. 9. §-ban előírányozott mellékbüntetéseket. Ezzel szemben a védelem a Bp. 385. § (1) bekezdésének a) pontja alapján az elmarasztaló ítéletet kifogásolta.²¹¹ Szálasi ügyvédje szerint ugyanis az Átv. nem alkalmazható az ún. „államhú elemekkel” szemben. Emellett az inkriminált körlevéllel kapcsolatban *res iudicatára*²¹² hivatkozott, kérve védenca felmentését. A Kúria a felhozott érveket nem fogadta el: indoklásában kifejtette, bármilyen mozgalom a rendtörvény hatálya alá kerül, amennyiben az állami és társadalmi rend ellen irányul. Tehát a magyar jogrendszer nem tesz különbséget a különböző politikai irányzatok között. Megállapította továbbá, hogy a vád tárgyává tett röpirat miatt korábban sem vádemelés, sem pedig ítélethozatal nem történt. A vádhatóság meglátását is elutasította, és helyesnek tartotta az elsőfokú bíróság részéről a *Csemege-kódex* 92. § alkalmazását.

A Kúria végül 1939. november 29-én kelt döntésében valamennyi indítványt elutasította. Indokolása szerint a törvényszék helyesen állapította meg a tényállást és a bűnösséget.²¹³

A sajtóperek közös jellemzője és azok történelmi megítélése

Szálasi Ferenc a fenti büntetőeljárások ideje alatt – néhány kivételtől eltekintve – szabadlábon védekezhetett a bíróság előtt. Tekintettel azonban a törvényszéki eljárások azon hibájára, hogy az ítéletek meghozatalakor nem alkalmazták a *Csemege-kódex* 96. §-ban meghatározott összbüntetésre vonatkozó szabályokat, az elsőfokú fórum 1939 januárjában a B.VIII. 818/1939/3. számú ítéletében három év és huszonegy nap fegyházbüntetésben összesítette a rövid tartamú szabadságvesztéseket.²¹⁴ Ezen döntést azonban 1940. január 18-án hatályon kívül helyezték, és a B.VIII.324/1940/3. számú határozatban a büntetőkódex 96., 98., és 104. §-ra, továbbá a Bp. 517–518. §-ra hivatkozva Szálasit három év, egy hónap és tizenhárom nap fegyházbüntetésre ítélték.²¹⁵ Végül ez az utolsó bírósági eljárás nem vezetett jelentős

²⁰⁹ Uo. 20–21.

²¹⁰ Uo. 35.

²¹¹ Uo. 16.

²¹² A *res iudicata* magyar jelentése „ítélt dolog.” Ezen kifejezés szerint, ha egy ügyben a bíróság jogerős ítéletet hozott, akkor újabb peres eljárás nem indítható.

²¹³ Uo. 17.

²¹⁴ HU-BFL-VII.5.c-324/1940. 2.

²¹⁵ A törvényszék hatályon kívül helyezte továbbá a Kúria 1939 áprilisában hozott B.I.1824/1939/7. számú végzését, a törvényszéknek az 1938 januárjában hozott B.XIV.3383/1937. számú ítéletét, az

eredményre, ugyanis 1940-ben a második bécsi döntés²¹⁶ hatására Horthy Miklós kormányzó 1940. szeptember 11-én kelt legfelsőbb elhatározásában amnesztiát hirdetett, így Szálasi Ferenc szabadságvesztés büntetésének fennmaradó részét elengedték a feltétellel, hogy amennyiben öt éven belül ismételten jogerős elmarasztaló ítéletet hoznak vele szemben, akkor büntetésének fennmaradó részét végre kell hajtani.²¹⁷

A jelenlegi történeti álláspontok szerint a későbbi nemzetvezetővel szemben lefolytatott perek kontraproduktívnak bizonyultak, mert ezen eljárások következtében Szálasi jelentős politikai népszerűsége tett szert.²¹⁸ Valóban elismerendő, hogy szabadságvesztésének ideje alatt a szélsőjobboldali szimpatizánsok körében egyfajta kultusz alakult ki körülötte, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az igazságszolgáltatási szervek mindenkor feladata a bűncselekmények felderítése és jogszabályi keretek közötti megtorlása. E tekintetben a bíróságok számára teljes mértékben – egyébként nagyon helyesen – irreleváns körülmény volt az, hogy a lefolytatott perek milyen politikai következményekkel járnak a későbbiekben. Ez arra is rámutat, hogy a Horthy-korszak politikai pereinek tárgyalása során a bírák a vádlottakkal szemben – ideológiai meggyőződésük alapján – nem alkalmaztak kettős mércét.

ítélőtáblának az 1939 júniusában kelt B.VII.2773/1938. számú ítéletét és a Kúriának 1939 augusztusában kelt Bsz. 3776/1939. számú döntését is. Uo.; Paksa: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, 54.

²¹⁶ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Elektronikus dokumentum, 2010. 165. (letöltés: 2022. máj. 27.)

²¹⁷ Az amnesztia ide vonatkozó részének lényege az, hogy a kormányzó azoknak az elítélteknek, akiket a kegyelem gyakorlását megelőző három éven belül öt évig terjedő szabadságvesztés büntetésre ítélték, a büntetésük felét, vagy ha a kiszabott szankció jelentős részét kitöltötték, akkor a fennmaradó részét elengedte. E döntésnek a feltétele az volt, hogy ha a terhelttel szemben öt éven belül jogerős elmarasztaló bírósági ítélet hoznának, akkor a szabadságvesztés büntetés fennmaradó részét végre kell hajtani. Vö. *A Kormányzó Úr Ó Főméltóságának Budapesten, 1940. évi szeptember hó 11. napján kelt legfelsőbb elhatározása*. Budapesti Közlöny, 1940. szeptember 15. 1.

²¹⁸ Paksa: *Szélsőjobboldal a Horthy-korban*, 92.; Paksa: *Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben*, 20.; Karsai: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*, 80.

FÜGGELÉK

Az elsőfokú jogerős ítélet időpontja	Az ítélet tárgya	Kiszabott büntetés
1937. április	Magyar Munkás! Eszmetárs!	3 hónap fogház, 3 év hivatalvesztés és politikai jogok felfüggesztése (az ítélőtábla 2 hónapra mérsékli a büntetési tételt 1937 szeptemberében)
1938. március	Magyar Munkás! Eszmetárs!	15 nap fogházbüntetés
1938. január	Az Uj Magyar Munkás c. lapban megjelent cikkek	1 hónap fogházbüntetés
1938. március	A Magyar Nemzeti Szocialista Párt Vezetőségi Határozata	1 hónap fogházbüntetés, amit Széchenyi Lajos esetében a másodfok 1000 pengő pénzbüntetésre enyhített 1938 júliusában
1938. július	4. számú körlevél	2 hónap fogházbüntetés

IZABELLA DRÓCSA

The Libel Suits of Ferenc Szálasi Between 1937 and 1938

There had been a total of six lawsuits against Ferenc Szálasi in the Horthy era: five libel suits and one political suit had been filed against the future Leader of the Nation in court. This study examines the libel suits based on the available archival sources, relevant press releases, and historical literature related to the topic.

The authorities filed the suits because of the following Szálasi pamphlets: in March and August 1937 because of the text titled *Hungarian Worker! Comrade! (Magyar Munkás! Eszmetárs!)*, the articles published in the same year in the *New Hungarian Worker (Uj Magyar Munkás)* newspaper, the *Decree of the Hungarian National Socialist Party Leadership (Magyar Nemzeti Szocialista Párt Vezetőségi Határozata)*, written in collaboration with co-president Lajos Széchenyi in February 1937, and *Memorandum No. 4.*, published in July 1937. In these lawsuits Szálasi was found guilty in incitement against class and religion, according to Article 172(2) of the Csemegi Code, as well as in incitement against the state according to Article 5 of Act III of 1921 About The More Effective Defence of State and Social Order. However, despite several motions from the prosecution, the court elected to not penalize him for conspiracy against the state according to Article 1-2, and libel against the nation according to Article 7 of the same Act.

Due to the low penalties given in these libel suits, the court sentenced Ferenc Szálasi to three years, one month and thirteen days in prison in 1940 as an aggregate punishment.



PÁL JUDIT

A politikus becsülete

*avagy megbuktathat-e a Nemzeti Kaszinó egy főispánt?**

A dualizmus korában a főispánok kinevezésénél a politikai megbízhatóság, képzettség, családi és más összeköttetések mellett fontos elvárás volt a jelölt tekintélye, „jellemzilárdsága”, becsülete.¹ A szimbolikus tőkének nagyobb szerepe volt a gazdaságánál, a főispánok becsülete tehát túlmutatott az egyének magánszféráján. Tanulmányomban egy 20. század eleji eseten, Erődsy Sándor Maros-Torda vármegyei főispán példáján keresztül azt vizsgálom, hogyan hatott a becsület megkérdőjelezése egy főispán karrierjére, mennyiben járult hozzá a Nemzeti Kaszinó tagjaiból alakult becsületbíróság a főispán bukásához, illetve milyen becsületfogalmak ütköztek az eset kapcsán, ki hogyan instrumentalizálta a 'becsület' fogalmát. Mivel Erődsynek – tudomásom szerint – nem maradt fent személyi irathagyatéka, fő forrásomat a korabeli sajtó képezi, kiegészítve levéltári forrásokkal. A kormánypárti és ellenzéki központi lapok mellett elsősorban a helyi sajtót használtam.

Erődsy Sándor pályafutása és a „nemzeti ellenállás”

Történetünk hőse, Erődsy Sándor (Marosugra, 1871 – Budapest, 1937) 1910-ben ugyan csak néhány hónapig állt Maros-Torda vármegye élén, de annál több fejfájást okozott a különböző kormányoknak. Erődsy némileg *outsider*ként lett 1901-ben Maros-Torda vármegye főjegyzője, hiszen református lelkészi dinasztiából származott.² Annak ellenére, hogy nem tartozott a vármegyei elithez, és nem a hivatalnokcsaládok egyikéből került ki, igen gyors karriert futott be. Közigazgatási gyakornoki pályakezdése és a főjegyzői szék megszerzése között mindössze nyolc év telt el, így már harminckét évesen a vármegyei közigazgatás egyik leg-

* A tanulmány az NKFI K 134378 „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból” c. projekt keretében készült.

¹ A főispánok rekrutációjára lásd: Pál Judit: *Kiből le(hete)tt főispán? A főispánok rekrutációja a dualizmus korában*. Akadémiai székfoglaló. https://mta.hu/akademiai_szekfoglalok/kibol-lehetett-foispan-a-foispanok-rekrutacioja-a-dualizmus-koraban-pal-judit-kulso-tag-szekfoglalo-eloadasa-111196 (letöltés: 2022. máj. 15.)

² Erődsy ugyan nem Székelyföldön, hanem Marosugrán (Ogra) született, de a – Pálmay József adatai szerint nemességet szerzett – családja Háromszékről származott. Apja, Pál (1824–1890) szőkefalvi, majd marosugrai, nagyapja, Mihály illyefalvi református lelkész. Apjának öccse és nagyapjának két testvére szintén pap. Egyik bátyja, Pál körjegyző volt, a másik, István gazdálkodott, később Marosvásárhelyen volt anyakönyvvezető. Felesége, Bartha Lujza Pávai Vajna János orvos nevelt lánya volt. Pálmay József: *Marostorda vármegye nemes családjai*. Maros-Vásárhely, 1904. 44–45. Két lánya közül Magda Cseh Endre orvos, Antónia pedig Horváth István százados felesége lett. Vö. *Ma délután temetik a magyar fővárosban Erődsy Sándor volt megyei főispánt*. Reggeli Ujság, 1937. febr. 21. 3.

fontosabb pozícióját foglalta el.³ Úgy tűnt tehát, hogy sikeresen illeszkedett be a vármegyei hivatalnokok közé, de az 1905–1906. évi belpolitikai válság pályáját – időlegesen – derékba törte.

Az 1905. évi választások nyomán országszerte kibontakozó „nemzeti ellenállás” egyik erdélyi fészke Maros-Torda megye volt, ott bontakozott ki az erdélyi törvényhatóságok közül a leghangosabb tiltakozó akció.⁴ Vármegyei főjegyzőként kezdetben őt is ott találjuk a „nemzeti ellenállás” szervezői között, amelynek élén Désy Zoltán képviselő, későbbi államtitkár,⁵ Farkas Albert alispán és az ifjú Bethlen István gróf, a későbbi miniszterelnök – aki helyi és regionális szinten nagyon aktív volt ezekben az években⁶ – állt.⁷ 1905 nyarán összeült a vármegye tisztikara az alispán vezetésével, és egyhangúlag megszavazták az ellenállást kimondó, hangzatos hazafias frázisokkal teli – nem mellesleg Erődsy által fogalmazott – határozati javaslatot, amelyet „vérszerződésnek” neveztek. A határozat leszögezte, hogy senki sem vállalja felfüggesztett tisztviselők helyettesítését. „Az ilyen tisztviselőt a kartársi kötelekre méltatlannak és becstelennek nyilvánítjuk” – mondták ki.⁸

Amikor azonban 1906 februárjában az uralkodó a vármegye élére királyi biztost nevezett ki az ellenállás letörésére, Erődsy, akinek nem volt magánvagyonra, nem akarta kockáztatni pozícióját. Nagyon hamar beadta hát a derekát, és elfogadta a felfüggesztett alispán helyettesítését. Lehet, hogy karrierlehetőséget is látott a fordulatban, de rövid távon rosszul számított, mert az ismételten kiírt országgyűlési választások a koalíció elsöprő győzelmét hozták. Elárult egykori harcostársai ellene fordultak, a koalíció győzelme után hosszan elhúzódó fegyelmi vizsgálat indult ellene, amelynek nyomán eltávolították hivatalából. A koalíciós kormány 1906 májusában a korábbi alispánt, Farkas Albertet ültette a főispáni székbe. Nem egészen egy év múlva – sorozatos botrányok után – azonban menesztették. Lejárataán a háttérből Erődsy is teljes erejéből munkálkodott. A sajtónak nagy szerep jutott a közvélemény mozgósításában. Erődsy ezt nagyon jól felismerte, és ügyesen fel tudta használni saját céljaira. Tehette, mert Marosvásárhelyen 1907-ben tizenkilenc sajtótermék jelent meg, ebből

³ A marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, majd a budapesti egyetemen végzett jogot. Uo. Az államtudományi államvizsga megszerzése után 1895-ben közigazgatási gyakornokként kezdte meg közszolgálatát Maros-Torda vármegyében, de még ugyanabban az évben szolgabíró lett, a következő évben pedig a vármegye III. aljegyzőjévé választották. 1897-ben II., 1899-ben I. aljegyző, 1901-ben pedig már a vármegye főjegyzője. A megyei közigazgatási tanfolyam igazgatói tisztét is betöltötte 1904–1905 között. Az életrajzi adatokra lásd: *Főispáni kinevezése*. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Kabinettskanzlei, Vorträge, 1143/1910.

⁴ Ennek már 1899-ben is voltak előzményei. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 2019. 57. A „nemzeti ellenállásra” lásd 53–57.

⁵ Désy Zoltán (1862–1915) nemzeti párti, majd függetlenségi, illetve Kossuth-párti képviselő, volt Maros-Torda megye alispánja, egy rövid ideig Szolnok-Doboka megye főispánja, a koalíciós kormány idején pedig pénzügyi államtitkár. Idős kora ellenére az első világháború kitörésekor önként jelentkezett katonai szolgálatra, és Galíciában esett el. Neve főleg Lukács László miniszterelnök megbuktatása kapcsán vált ismertté. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03285.htm> (letöltés: 2022. máj. 22.)

⁶ Romsics: *Bethlen István*, 45–79. Tisza István 1903-ban Bethlent akarta főispánnak kinevezni Maros-Torda megyében, de Bethlen kilépett a Szabadelvű Pártból. Uo. 54.

⁷ Désy volt az „ellenállási intézőbizottság” szervezője, a tagok között Bethlen is szerepelt. Romsics: *Bethlen István*, 57.

⁸ *Vármegye. Szabadság*, 1907. jan. 1. 3.

hét politikai napilap és egy politikai hetilap.⁹ Erődsy a függetlenségi szimpátiájú *Székely Lapok* című marosvásárhelyi újságot állította szolgálatába. Az új irányvonalat a szerkesztőváltás is mutatja. Az új szerkesztők, Szebenyei Ernő (1906. október 26-tól), majd Máthé Gyula az ő emberei voltak. Szebenyei hevesen támadta Farkas főispánt és számos becsületsértési és rágalmozási feljelentés után 1907. február 21-én le is tartóztatták.¹⁰ Igaz, pár nap múlva szabadlábra helyezték, de a lap pénzelése, a sajtóperek, az utaztatások rengeteg pénzt felémésztettek.¹¹

Farkas Albert bukása után 1907 márciusától ifj. Ugron Gábor, Ugocsa vármegye főispánja, a függetlenségi pártvezér azonos nevű fia, a későbbi belügyminiszter lett Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely új főispánja. Ugron Erődsy régi ismerőse volt, utóbbi szerint szolgabírói hivatalát is neki köszönhette.¹² Úgy tűnik, Farkas félreállítása kapcsán a háttérben létrejött egy megállapodás közte és Ugron, illetve Désy között – ezt állítólag Andrassy Gyula belügyminiszter is jóváhagyta –, amelynek értelmében Erődsynek pénzügyminiszteriumi titkári állást ígértek, azonban sem ezt nem kapta meg, sem állását nem tarthatta meg.¹³ Erődsy erre nyilvánosan kétségbe vona Ugron becsületét: „Ugron főispán is a maga eredeti képében mutatkozik be, abban az emberében, aki becsületszávala úgy dobálózik, mint az utcai gyerkőc a sárgolyókkal, kinek férfi szavára komoly ember mit sem ad.”¹⁴ Miután nem volt hajlandó átadni állását az újonnan kinevezett főjegyzőnek, és karhatalommal kellett eltávolítani, az ügy a bíróság elé került, és 1909. februárban Erődsyt és az őt pártoló alispánt, Nagy Józsefet „hivatali kötelesség megtagadásának vétsége miatt” 1800 korona pénzbüntetésre és az eljárás költségeinek megtérítésére ítélték.¹⁵ A per során különben a főjegyző aduásként Fejérváry Géza nyilatkozatát is felolvasta, amely szerint ő 1906-ban semmilyen kapcsolatban nem állt Erődsyvel, viszont a királyi biztos kinevezésekor megkereste őt egy maros-tordai küldöttség, egyezséget ajánlva. Mint kiderült, a küldöttséget Désy és Bethlen küldte Fejérváryhoz. Erődsy szerint ez is mutatja, hogy „ezek a jó urak a megyei ellenállást feladták”, utána viszont a „politikai tőkét” „elharácsolták” előlük.¹⁶ A per során többször dehonosztáló megjegyzést tett Ugron becsületére is. Erődsy az általa irányított lap révén mindenáron párbajt akart kiprovokálni, ismételten gyávának nevezte a főispánt, hangsúlyozva,

⁹ Kristóf György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867–1919)*. Magyar Könyvszemle, 53. évf. 3. folyam (1938) 1. füzet. (41–66) 51.

¹⁰ *Igazságszolgáltatás*. Az Újság, 1907. febr. 24. 20.

¹¹ A részletekre itt terjedelmi okokból nem tudok kitérni. Röviden lásd: Pál Judit: *A Székelyföld metamorfózisa*. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *A Székelyföld története*. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, 2016. 27–104., itt 74–75.

¹² Sőt Erődsy szerint Ugron könyörgésére a közigazgatási tanfolyam igazgatójaként „más jogosult félretolásával kineveztettem házelőadóknak és javadalmozását havonként saját zsebemből előlegeztem”. *Erődsy leleplezései Andrassyról, Ugronról és másokról*. Székely Lapok, 1909. febr. 2. 3.

¹³ Erődsy erről így nyilatkozott: „A kötött megállapodás lényege az volt, hogy a régóta folyó fegyelmi ügyeket lejáratták, a felfüggesztett tisztviselőket dorgálásra ítélik és azonnal visszahelyezik állasukba. Én a visszahelyezés után lemondok és pénzügyminiszteri titkári állásra neveztettem ki.” *Erődsy leleplezései Andrassyról, Ugronról és másokról*, 2. Az egyezkedések során több változat is felmerült, Erődsy a tárgyalás során például azt állította, hogy 1907. június 18-án „Wekerle Sándor miniszterelnök fogadószobájában Désy államtitkár, Ugron főispán jelenlétében főjegyzői javadalmozásomat háromszorosan meghaladó állás elfogadásával kínáltak.” Uo. 3.

¹⁴ *Nyílt válasz a marostorda-vármegyei autonóm párt emlékiratára küldött belügyminiszteri leiratra*. (javított kiadás) Marosvásárhely, 1908. 16.

¹⁵ *Erődsy leleplezései Andrassyról, Ugronról és másokról*, 2. Az összeg kilencven napi fogházbüntetésre volt átváltható.

¹⁶ *Erődsy leleplezései Andrassyról, Ugronról és másokról*, 2.

hogy az elégtételre „szigorúan kötelezi őt a kaszinói morál és a párbaj kódex”. A későbbiek fényében igen érdekes az Erődsy által sugalmazott cikkek retorikája: „A főispán egyéni becsületét a nyilvánosság előtt támadások érték, tehát semmi szín alatt nem bújhatik ki a főispán úr a lovagias szabályok kötelező ereje alól.”¹⁷ A *Székely Lapok* utána még hetekig napiranden tartotta az ügyet, újra és újra elismételve az Ugron, Bethlen és Désy elleni vádakát, amiben a „mindig igazmondó” Fejérváry említett nyilatkozata nagy szerepet kapott.¹⁸ A februári ítélet ellen mindkét fél fellebbezett. Július elején a marosvásárhelyi ítélőtábla Erődsyékét felmentette a vád alól,¹⁹ az elkeseredett harcnak azonban ezzel korántsem lett vége.

A kenyér nélkül maradt tisztviselő ezekben az években Budapesten élt, és minden követ megmozgatott, hogy ha már állását nem sikerül visszaszereznie, legalább anyagilag kárpótolják. Miközben halmozta az adósságokat, egyre-másra írta panaszos beadványait, támogatást és pénzsegélyt kunyorálva. Ezekben hol csak a maga, hol társai nevében is „súlyos és elviselhetetlen” sérelmeiket panaszolta fel, kérve, „hogy igaztalan és nemtelen üldöztetésünknek vége szakíttassék”.²⁰ Elsősorban Fejérváry Gézá, a darabontkormány leköszönt miniszterelnökét bombázta leveleivel, de több felségfolyamodványt is beadott. Amíg a felségfolyamodványokban azt hangsúlyozta, hogy egyetlen bűnük, amiért hazatérőnek kiáltották ki őket, és kenyerüket és becsületüket is el akarják venni, „a túlságos nagy királyhűség”,²¹ addig a közvélemény felé vagy a koalíció győzelme után a kormánynak írt beadványában hazafiságát emelte is. Azt állította, hogy ők tulajdonképpen áldozatot hoztak, hogy biztosítsák a válságos időben a közigazgatás menetét.²² Átláthatatlan, hogy végül is mennyi pénzt sikerült összekönyörögnie, de több tízezer koronáról van szó. Erődsy beadványainak, leveleinek retorikája – amely mindig a címzett elvárásaihoz, politikai pártállásához próbált igazodni – szomorú képet fest mind róla, mind a korszak politikai kultúrájáról. Végül a koalíció bukása és a Khuen-Héderváry Károly gróf vezette új kormány megalakulása mentette meg szorult helyzetéből. Erődsy valószínűleg teljes erőbedobással kezdte újra a kilincselést, ezúttal meghurcoltatására és „érdemeire” való tekintettel várva a jutalmat.

A főispáni kinevezés

Ilyen előzmények után nevezte ki a koalíció bukása után az új miniszterelnök és egyszemélyben belügyminiszter, Khuen-Héderváry Károly 1910 áprilisában – egykori ellenfelei heves tiltakozása ellenére – Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely törvényhatósági jogú város főispánjává.²³ Kinevezését az újra ellenzékbe szorult egykori koalíciós tábor minden áron meg akarta akadályozni. Ennek érdekében a vármegye ellenzéki képviselői a miniszterelnök-nél is jártak – eredmény nélkül.

¹⁷ *Ugron főispán becsülete*. Székely Lapok, 1909. febr. 4. 1. Két nap múlva „nyomatékosan” megisméltették, hogy Ugron „egyéni becsületén” sérelem esett. *Jaj Ugron főispánnak*. Uo. 1909. febr. 6. 1.

¹⁸ *Báró Fejérváry Géza lehazudtol 2 hazafias méltóságos urat*. Székely Lapok, 1909. febr. 13. 1. A két „hazafias méltóságos” úr Ugron és Bethlen volt, akiket a lap „üzlethazaffiaknak” nevezett.

¹⁹ *Erődsyék igazsága*. Székely Lapok, 1909. júl. 5. 1.

²⁰ *Erődsy és társai felségfolyamodványa*, 1906 szept. HHStA Kabinetts-Kanzlei. Vorträge, 3624/1906.

²¹ *Erődsy és társai felségfolyamodványa*, 1906. máj. 29. Uo.

²² *Erődsy főjegyző aláírásával memorandum a belügyminiszternek, Marosvásárhely 1906. máj. 4. Uo.*

²³ Az uralkodó általi kinevezésének keltezése 1910. április 13. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge, 1143/1910.

Kinevezésének hátterére vonatkozóan nincsenek pontos adataink. Önpromócióján kívül így nem tudjuk, hogy Fejérváry pozitív értékelésének, tudniillik, hogy „nagyon ügyes, értékes” és főleg politikai szempontból hasznos ember, volt-e – és ha igen, mekkora – szerepe benne. Fejérváry – amellet, hogy az uralkodó bizalmi embere volt – jó viszonyt ápolt Tisza Istvánnal, de Khuen-Héderváryval nem volt felhőtlen a kapcsolata.²⁴ Erősdy neve azonban nemcsak felmerült a kinevezéseknél, hanem úgy tűnik, hogy némi vacillálás után őt tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy az erős függetlenségi táborral rendelkező vármegyét megregnulázza, illetve a néhány hónap múlva esedékes választásokon biztosítsa az újonnan alakult Nemzeti Munkapárt sikerét. A helyi kormánypárti lap ezt így tálalta: „A vármegye törvényhatóságának többsége Erősdyt akarta. Más nem fogadtak volna el. Ezt tudtára is adták a belügyminiszternek úgy, hogy már maga sem tudta, mitévő legyen. Más megoldást nem talált, minthogy halasztotta a kinevezést. Végre mégis dűlőre kellett vinni a dolgot. Maros-Torda nyolc kerülete forgott kockán és ezt a nyolc kerületet nem merték kockára tenni.”²⁵ Ez utóbbi nagyon is számottevő tényező volt; a kormány egyik fontos elvárása volt a főispánokkal szemben, hogy biztosítsák a kormánypárt sikerét saját törvényhatóságuk választókerületeiben. Erősdynek és támogatóinak sikerült elhithetniük Khuen-Héderváryval, hogy erre ő a legalkalmasabb jelölt. Ezt a változatot erősítette meg Désynek egy pár évvel később tett nyilatkozata is: amikor 1910 márciusában vagy április elején megkeresték a miniszterelnököt és kifejtették aggályaikat, „Héderváry azt felelte erre, hogy a megyei munkapárt a választáson való sikerét Erősdy kinevezésétől várja, a kinevezéstől a miniszterelnök csak abban az esetben tekinthetne el, ha megegyezés jönne létre Désyvel a kerületekre vonatkozóan.”²⁶ A miniszterelnök tehát állítólag osztozkodni akart a megyei választókerületeken, Désy azonban erre nem volt hajlandó.

A vármegye közvéleménye már korábban két pártra szakadt – az országos pártcsoporthozulást átszínezték a helyi érdekek és szimpátiák –, és most újult erővel lángolt fel a küzdelem. Már a botrány kitörése után így írt a Szatmár vármegyei függetlenségi lap Erősdy kinevezéséről: „Habár a főispáni állás már régen elvesztette egykori fényét és közjogi méltóságát s ma úgyszólván hivatalnoki jelleggel bír, mindamellet a részére biztosított kivételes hatalomnál fogva még mindig bír annyi súllyal, hogy egy vármegyének nyugalma, békéje és jövője nagyban veszélyeztetve van, ha ez az állás méltatlan kezekbe kerül.”²⁷

A főispán diszkvalifikálására indított akció élén Désy Zoltán képviselő, az éppen megbukott koalíciós kormány államtitkára és Bethlen István gróf állt, aki 1901 óta folyamatosan Maros-Torda vármegye egyik kerületének képviselője volt.²⁸ Désy 1910 áprilisában a törvényhatósági gyűlésen javasolta, hogy ne iktassák be a „hazaáruló” Erősdyt; a vármegye írjon fel a kormánynak, és kérje a kinevezés visszavonását. A vármegyei közgyűlés többsége azonban nem fogadta el Désy indítványát. Igaz, a későbbi ádáz küzdelmet már előrevetítette mind a vita hangneme, mind az a tény, hogy Erősdy pártja mindössze egy szavazattöbbséggel győzött, s a vármegyei tisztikar három kivétellel a főispán ellen szavazott.²⁹ A gyűlés után Désy

²⁴ Lásd: Hajdu Tibor: *A miniszter és apósa (Burián István és Fejérváry Géza)*. Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 4. sz. 549–561.

²⁵ *Az új főispán*. Napló, 1910. ápr. 16. 1.

²⁶ *A politikai események*. Budapesti Hírlap, 1913. ápr. 24. 4.

²⁷ *Marostorda*. Nagykároly és vidéke, 1910. aug. 25. 1.

²⁸ 1901–1918 között a mezőszéki (marosvásárhelyi) kerület képviselője volt. Pál Judit et alii (eds.): *Parliamentary Elections in Eastern Hungary and Transylvania (1865–1918)*. Berlin, 2018. 133–134.

²⁹ *Erősdy főispán győzött*. Székely Lapok, 1910. ápr. 21. 2.

pisztolypárbajt vívott Szász Ödön hírlapíróval.³⁰ Az Erőrdy pártján álló lap így kommentálta a tiltakozást: „...hát ilyen a hangja és ilyen a modora ennek a szűkkörű arisztokrata-dzsentrí csődületnek?”³¹

Mindkét fél a sajtót is csatarendbe állította. A kormánypárti helyi lap, a *Székely Lapok* – amely mögött Erőrdy állt – vezércikkben agyondicsérte az új főispánt. A kinevezés által rehabilitálva látták őt, „kit évekkkel ezelőtt becsülettel töltött szolgálatából koholt hazug ürügygel, furfangos törvénytárgyalással, megszegett becsületszó árán, a jogosulatlan erőszak minden brutalitásával kiüldöztek”.³² Ellenfeleit úgy állították be, mint akik elestek az immunitástól és a képviselői napidíjaktól, és „politikai erkölcsében megfogyatkozva” még mindig a korábbi időszak „frázisain nyargalnak”.³³ Frázisokban a lap sem szűkölködött, Erőrdy kinevezésében „az erkölcsi világrend igazságszolgáltatásának győzedelmét is látja, hol a meghurcolt, agyongázolt ember igazsága diadalmat arat”. Hosszan ecsetelték „nagystílusú egyéni kiválóságát, okosságát, páratlan igazságszeretetét” és megannyi más kiváló tulajdonságát.³⁴

Erőrdy az állomáson sem a vármegye, sem a város küldöttsége nem fogadta, de ez egyelőre pusztá gesztus volt csupán. A helyi kormánypárti sajtó cáfolni igyekezett, hogy a szintén munkapárti Bernády György marosvásárhelyi polgármester mozgalmat indított volna Erőrdy ellen.³⁵ Az installációt április 26-ára tűzték ki. Az Erőrdy támogató sajtó az ellenfelekre általában úgy utalt, mint szűk arisztokrata és dzsentrí csoportra, amelyik előjogait és hatalmát félti: „A handabandázó arisztokrata-dzsentrí kottéria veresége előrelátható!”³⁶ A beiktatásra készülve a *Székely Lapok* szerkesztője Erőrdy pályáját mint a mesebeli legkisebb fiú útját vázolta: „Erőrdy Sándor, mint egyszerű református pap fia a tisztviselői sorból lett kinevezve a két törvényhatóság főispánjává. Nem született bele a méltóságba, hanem eddigi érdemei juttatták oda. A munka és tehetség elismerése érvényesült tehát a születési érdem fölött.”³⁷ Beiktatására Kiss Menyhért tanár, botcsinálta költő verset is írt, amelyet a lap az első oldalon közölt. A vers – amelyik ma inkább paródiának hat – a frázisokon túl a jellemét, illetve becsületét ért vádakot is érinti és cáfolja:

„Mert igazságos és igaz volt mindig,
A szava szíve uszályhordozója,
S bár csábító alkura kérve intik,
A csepp folttól is jellemét de ójja (sic).
Tiszta maradt, ragyogó, makulátlan,
A tarajos, iszapos emberárban...
[...]
Orfeus vagy, bűvöletbe sugárzó,
Égő-bokor, fényességet sugárzó.

³⁰ *Nap hírek*. Magyarország, 1910. ápr. 26. 11. Désy segédei ifj. Ugron Gábor volt főispán és Fenyvesi Soma volt országgyűlési képviselő voltak. Az újságíró Szász közismert párbajhős volt.

³¹ *Főjegyzések*. Napló, 1910. ápr. 16. 1.

³² *Erőrdy Sándor – főispán*. Székely Lapok, 1910. ápr. 16. 1.

³³ *Erőrdy leleplezései Andrásyról, Ugronról és másokról*, 1.

³⁴ *Erőrdy leleplezései Andrásyról, Ugronról és másokról*, 2.

³⁵ *Az új főispán*. Napló, 1910. ápr. 16. 1. Bernády azonban később is rossz viszonyban volt Erőrdyvel. Fekete Andor: *A be nem vett eskü*. Székely Napló, 1910. szept. 22. 1–2. A polgármester fordulatot politikai pályájára lásd: Fodor János: *Bernády György. Politikai életrajz*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2017.

³⁶ *Az új főispán*, 1.

³⁷ *Várjuk a főispánt*. Székely Lapok, 1910. ápr. 26. 1.

Te márványhomlokú, te szívember!
Tüzes lelkektől körüllebegett oltár,
Nem lettél nagyobb, az vagy, aki voltál...”³⁸

A júniusi választásokon csak részben sikerült beváltani a kormány reményeit. Erődsy minden igyekezete ellenére Maros-Torda vármegyéből négy ellenzéki képviselő került be a parlamentbe. Bethlen és Désy is megőrizte mandátumát, de vesztegetésre és más visszaélésekre hivatkozva júniusban petíciót nyújtottak be Bethlen mandátuma ellen.³⁹ Ez is hozzájárult a viszony további elmérgesedéséhez. Urmánczy Nándor⁴⁰ függetlenségi képviselő július elején interpellációt intézett a belügyminiszterhez – azaz Khuen-Héderváry miniszterelnökhöz –, hosszan ecsetelve Erődsy viselt dolgait a vármegyei ellenállás kapcsán, ezt számos irattal is alátámasztva.⁴¹ A végén feltette a szónoki kérdést, hogy a belügyminiszter öszszeegyeztethetőnek tartja-e „a főispáni állás méltóságával, s általában a köztisztviselőktől megkívánt feddhetetlenséggel”, hogy ilyen egyén töltsen be az állást.⁴² Erődsy igyekezett cáfolni a vádakot, többek között erre hivatkozva: „Mert ha nem deferálok, a királybiztos elmozdít és helyembe ki tudja minő idegent ültetve az egész vármegyei adminisztráció ki lett volna szolgáltatva.”⁴³ Annak ellenére, hogy ő akkor elutasította a Kristóffy József belügyminiszter által felkínált főispánságot, csupán azért üldözik, „mert nem mutatkoztam hajlandónak, hogy 67-es elveimet megtagadjam és a függetlenségi pártba belépjek”.⁴⁴ Kérte, hogy a belügyminiszter még a parlamenti szünet előtt adjon választ az interpellációra, hogy „ez által az egész ország színe előtt eszközölt meghurcoltatással szemben a satisfactiót nyilvánosan megkaphassam”.⁴⁵ Erre azonban nem került sor; valószínűleg a Belügyminisztériumban sem tartották Erődsy érvelését elég szilárdnak.

³⁸ Kiss Menyhért: *Üdvözlő ének Erődsy Sándornak*. Székely Lapok, 1910. ápr. 26. 1.

³⁹ Romsics: *Bethlen István*, 76–77. Az óvást Bethlen ellenjelöltje majd csak Erődsy félreállítása után vonta vissza, ennek nyomán 1911 nyarán a Kúria beszüntette az eljárást.

⁴⁰ Az örmény családból származó Urmánczy Nándor (1868–1940) 1902–1905 és 1906–1918 között a szászrégeni (Maros-Torda) kerület képviselője volt. Az első világháború végén részt vett a Székely Nemzeti Tanács megalakításában, majd a két világháború között az irredenta mozgalom egyik oszlopos tagja, az országzászló-mozgalom elindítója. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16127/16215.htm> (letöltés: 2022. máj. 17.)

⁴¹ Urmánczy interpellációjában a miniszterelnöknek kívánt válaszolni, aki a vármegyei ellenzéki képviselők tiltakozására válaszként az adatok hiányát kifogásolta. Ezután gyűjtötték össze az ellenzéki képviselők – rajta kívül Bethlen, Désy és Gál Sándor – az adatokat, amelyek az interpelláció alapjául szolgáltak. *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (a továbbiakban: *Képviselőházi napló*). 1. köt. Budapest, 1910. júl. 9. 91–94.

⁴² Uo. 94.

⁴³ Erődsy azt igyekezett bizonyítani, hogy ő egyetlen pontját sem szegte meg a „vérszerződésnek”. Hivatkozott a vármegye 1906. március 12-i közgyűlésére; ennek 120/1906. sz. határozata kimondta, hogy „a napi életkérdései el kell hogy intézteszenek, hogy a küzdelem passiv jellegére való tekintetből a hatalomnak engedni kell” (kiemelés az eredetiben), és a tisztviselők megélhetését nem szabad veszélyeztetni. *Erődsy a belügyminiszternek*, 1910. júl. 26. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL. OL) K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1910-11-4667.

⁴⁴ Uo. A főispánság elutasítása sokszor szerepel Erődsy érvelésében, ez táplálhatta későbbi ambícióját is.

⁴⁵ Az interpellációt mint intézkedést nem igénylő, azaz Erődsy felmentése miatt tárgyalanná vált ügydarabot 1912. május 7-én irattárba tették. Uo.

A meghiúsult párbajoktól a becsületbíróságig

Az interpelláció nyomán a főispán párbajra hívta ki Urmánczyt, akinek segédei becsületbíróság⁴⁶ összehívását kérték, amely elé Urmánczy betérjesztheti a szavait igazoló dokumentumokat. A becsületbíróság Windischgraetz Lajos herceg⁴⁷ elnöklete alatt azonban kimondta, hogy az ügy alkalmatlan lovagias elintézésre, mivel parlamenti beszéd miatt „sem elégtétel kérésének, sem adásának nincs helye”.⁴⁸

Erősdyre ösztűz zúdult a vármegyében, előásva viselt dolgait. Augusztus 1-jén a megyei közgyűlés botrányba fulladt. A hangzavarban „gyilkosok, bitangok, gazemberek” kifejezések röpködtek, egyes beszámolók szerint valaki egy tintatartót is a főispán fejéhez vágott, amelyik a vállát érte, ő erre revolvért rántott, és felfüggesztette, illetve karhatalommal feloszlatta az ülést. A belügyminiszter – a főispán javaslatára – a főjegyző ellen azonnali felfüggesztés mellett elrendelte a fegyelmi eljárást.⁴⁹ Désy pár nap múlva a képviselőházban is interpellált, és cáfolta, hogy a verbális agresszió kívül tárgyakat is dobáltak volna az ülésteremben.⁵⁰ Khuen-Héderváry erre röviden csak annyit válaszolt, hogy az ügyet kivizsgálják, de azon lesz, „hogy Maros-Tordamegyében rend legyen”.⁵¹

Az eset nyomán Désy és Bethlen levelet írt a helyi „autonóm-párt”⁵² elnökének, hogy sértve érzik magukat, de Erősdyt nem tartják alkalmasnak elégtétel adására. A pártelnök eljuttatta a levelet a főispánnak, aki erre Désyt és Bethlent párbajra hívta ki. Az utóbbiak ezt elutasították, megismételve, hogy nem tartják alkalmasnak elégtétel adására. A két fél megbízottjai végül becsületbíróság összehívásában egyeztek meg.⁵³ Elnöknek előbb Tisza Istvánt kérték fel, aki éppen Pöstyénben nyaralt, és nem vállalta,⁵⁴ ezért Károlyi Gyula gróf lett a becsületbíróság elnöke.⁵⁵

⁴⁶ A becsületbíróság intézménye a 19. század találmánya volt, és szintén a hadsereg mintájára terjedt el. Wirth István: *A párbaj*. Rubicon, 2. évf. (1991) 9. sz. 24–26., itt 24.

⁴⁷ A kalandos életű Windischgraetz Lajos herceg (1882–1968) volt diplomata, képviselő, miniszter, IV. Károly király bizalmasa. A két világháború között a frankhamisítási ügy fővádlottjaként elítélték és börtönben is ült, később a Gestapo ügynöke lett. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16920/17103.htm> (letöltés: 2022. máj. 17.)

⁴⁸ *Erősdí főispánt diszkvalifikálták*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 16. 2.; *Budapesti élet*. Friss Újság, 1910. júl. 17. 5.

⁴⁹ *Megyék és városok*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 2. 6–7. A főjegyző állítólag kitepte a főispán kezéből és megsemmisítette azt a jegyzéket, amelyiken az ellenzék vezéregyénisége, Désy Zoltán javaslatára név szerinti szavazást rendeltek el.

⁵⁰ A tintatartót szerinte Bethlen István kivette az illető kezéből. *Képviselőházi napló, I.* 1910. aug. 9. 560–563.

⁵¹ Uo. 563.

⁵² Az ún. „autonóm-párt” Erősdy kezdeményezésére jött létre 1907-ben Marosvásárhelyen, aki 1910-ben ismét aktivizálta híveit a főispáni szék megszerzésének érdekében. Március elején a párt táviratban kérte a miniszterelnököt, hogy őt nevezze ki főispánnak. *Megmozdult a vármegye*. Székely Lapok, 1910. márc. 3. 3.

⁵³ Erősdy megbízottai Teleki Samu gróf és Fejérváry Jenő Beszterce-Naszód vármegyei főispán, Désyé pedig Bánffy Miklós gróf (1906–1910 között maga is Kolozs vármegye főispánja), valamint Rohonczy Lőrinc – a lapban tévesen Toldalaghy László gróf szerepelt – voltak. Borbély Andor: *Erősdy Sándor ny. főispánt, a zuglóti botrány választási elnökét Bethlen István gróf 1911-ben diszkvalifikáltatta*. Az Ujság, 1930. dec. 19. 3.

⁵⁴ *A marostordai események*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 11. 5.

⁵⁵ *Erősdí főispánt diszkvalifikálták*, 2. Károlyi Gyula, a későbbi miniszterelnök, a Nemzeti Kaszinó tagja a koalíciós időkben Arad vármegye és város főispánja volt. <https://www.arcanum.com/hu/>

A becsületbíróság előtt Erősdy ellen nyolc vádpontot soroltak fel. Ezek köre a hivatali hatalommal való visszaéléstől a váltóhamisításig terjed, és találunk köztük komolyan vizsgálható és mondva csinált eseteket is.⁵⁶ Az állítólagos hamis váltó ügyében különben Désy levélben fordult a miniszterelnökhöz, taglalva a részleteket.⁵⁷ Az egyik vádpont szerint 1910 májusában néhány távirtdai tisztet a postai titok megsértésével akart rávenni, hogy közöljék vele az érkező és feladott táviratok tartalmát. Ez utóbbi kivételével a *Pesti Hírlap* mindegyik vádpont alól igyekezett tisztázni Erősdyt, valószínűleg a főispán saját védekezése alapján. Ennek kapcsán annyit jegyeztek meg, hogy ilyen ügytelenséget nem követett volna el egy főispán. Az ellenfél lejárátása, becsületének kétségbe vonása Erősdy eszköztárának is fontos részét képezte. Fábíán János postatisztról, akire ellenfelei ezt a vádat alapozták, igyekeztek minél több terhelő vallomást összegyűjteni.⁵⁸ A helyi Munkapárt alelnöke, Brada Sándor marosvásárhelyi ügyvéd bizalmas levélben leírta Erősdynek, hogy a választás előtt Fábíán János postatiszt megkereste őt – mint „a választási ügyeknek a főispán úr megbízatása folytáni intézőjét” –, és 400 koronát kért a szavazatáért, különben kijelentette, hogy Justhra adja a voksát, vagy nem szavaz.⁵⁹

A vádpontok között utolsóként szerepelt a konfliktus „ősforrása”, amely közvetlen módon kérdőjelezte meg Erősdy becsületét. Ez volt az egyetlen a *Pesti Hírlap* szerint, amelyik tényleg becsületbeli ügyet érintett, és a diszkvalifikáció alapjául szolgálhatott: Erősdy megszegte az ún. „vérszerződés” alkalmával adott becsületszavát azzal, hogy a királyi biztostól elfogadta a helyettesítést, és helyettes alispánként egykori kollégái ellen fordult.⁶⁰ Ezután – nyilván ismét csak a főispán érvelését követve – hosszú csűrés-csavarással azt kívánták bizonyítani, hogy Erősdy nem szegte meg adott szavát, csupán a törvényt tartotta be; nem lépett az alispán helyébe, hanem csak alispánt helyettesítő főjegyzőként működött. Erősdy elképesztő logikai bakugrásokkal bizonygatta, hogy az a tény, hogy a saját fizetését kiutalta, nem ellenkezett a szerződéssel. Az állását különben sem dobhatta oda „könnyelműen”, mert

online-kiadványok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/karolyi-gyula-grof-7621F/ (letöltés: 2022. jún. 2.)

⁵⁶ A vádpontok a következők voltak: Désy Zoltán Maros-Torda vármegyei képviselőt, a Lukács-affér kirobbantóját, miközben interpellálni készült Erősdy ellen, a *Székely Napló*ban személyeskedő módon megtámadták. Egy másik vádpont Körössy József szolgabíró felfüggesztésének körülményeire, egy harmadik Kelemen Ernő táblabíró Erősdy általi bántalmazására vonatkozott. Negyedikként azt rótták fel, hogy 1902 novemberében a báró Bánffy család tulajdonában levő vadászterületen engedély nélkül vadászott. Az ötödik egy 1899. évi váltóhamisítási ügy volt, amelyre dr. Sebestyén Miklós aláírását ráhamisították. A hatodik vádpont szerint nem kért elégtételt a Szabadság című lap 1906. március 23-i számában megjelent *Áruló a megyei tisztikarban* című cikk sértő kitételeiért. Az utolsó két pont szerint 1910 májusában néhány távirtdai tisztet a postai titok megsértésére akart rávenni, illetve megszegte a „vérszerződést”. A *marostordai ítélet*. *Pesti Hírlap*, 1910. aug. 17. 3–4. A váltóhamisítási ügyben különben Sebestyén ügyvéd Erősdyt ártatlannak tartotta, és méltatlankodva írta Erősdynek, „hogyan fojthat el akár bosszú, akár politikai elvakultság valakiben annyira minden jobb érzést”, hogy ennek ürügyén a becsületére törnek. *Sebestyén Miklós ügyvéd, Maros-Torda vármegye tb. tiszti főügyésze Erősdynek*, 1910. aug. 17. MNL OL K 148, 1912-11-8489.

⁵⁷ *Désy Zoltán a miniszterelnökhöz*, 1910. aug. 2. MNL OL K 148, 1910-11-4667.

⁵⁸ A helyi Munkapárt lapja így írt róla: Fábíán a „legszemérmertlenebbül házalt a pártirodáknak és 100-200 korona ellenében hajlandónak nyilatkozott meggyőződést, pártállást és képviselőt választani”; „a hivatalos távirtdai titkokat üzletszerűen továbbadta és elárulta”. Szerintük a becsületbíróság előtt tett vallomása is valószínűleg vesztegetés eredménye. *A memorandum. Désyék tanuja*. Székely nép, 1910. szept. 3. 1.

⁵⁹ *Brada Erősdynek*, 1910. szept. 7. MNL OL K 148, 1910-11-4667.

⁶⁰ *Erősdy főispán diszkvalifikálása* (sic). *Pesti Hírlap*, 1910. aug. 17. 5.

akkor a királyi biztos kezébe szolgáltatva volna ki a hatalmat, akinek ő nem hódolt be. Mint fegyvertényt idézte fel ismét a főispánság elutasítását.⁶¹

A becsületbíróóság augusztus 15-én – másfél napi tárgyalás után – meghozott döntése „kínos szenzációja volt akkor a magyar társadalmi életnek”, ugyanis a párbajbíróóság „lovagias elégtételadásra képtelennek” nyilvánította a főispánt,⁶² akit ezzel a döntéssel mintegy kiírtak az „úri társaságból”, megvonták *úriember* minőségét.⁶³ Ráadásul mind „polgári becsületét”, mind „hivatali becsületét” kétségbe vonták.⁶⁴

Párbaj és becsület

A politikai indíttatású párbaj egyáltalán nem számított ritkaságnak a Monarchia Magyarországon, sőt a 20. század elejére még növekedett is népszerűsége.⁶⁵ Csak 1910. július 21-én öt ilyen párbajról tudósított a *Friss Újság*, ebből kettő az Erődsy-féle ügyszög kapcsolódott.⁶⁶ Manapság nehezen érthető a 19. század párbajmániája,⁶⁷ de nemcsak a Monarchiában, hanem Európa más részein is párbajoztak a férfiak a 19. században.⁶⁸ Norbert Elias megfogalmazásában a párbaj egyrészt a társadalmi distinkció, másrészt a csoportintegráció fontos eszköze volt a „jó társaság” számára. Maga a párbaj „egy szigorúan formalizált, párbajkódex révén szabályozott, többszereplős rituális folyamat része”, és „következtesen betartott fair-play normák alapján történik”.⁶⁹ Victor Kiernan szerint a párbaj „furcsa keveréke volt az anarchista individualizmusnak egy természetellenes szabálynak való szolgálai engedelmességgel”.⁷⁰ Ezt lehet a nemesi és/vagy férfibecsület hagyományos mintái továbbélésének tekin-

⁶¹ *Erődsy főispán diszqualifikálása*, 5.

⁶² Borbély: *Erődsy Sándor ny. főispánt, a zuglói botrány választási elnökét Bethlen István gróf 1911-ben diszqualifikáltatta*, 3.

⁶³ A párbajképesek körét Ságvári nyomán Novák Béla igyekezett körülhatárolni. Vö. Ságvári György: *Clair Vilmos és a párbaj*. In: Clair Vilmos: *Magyar párbaj*. Budapest, 2002. 60–64.; Novák Béla: *A párbajozó úriember*. Budapest–Eger, 2020. 69–77.

⁶⁴ A becsület kategóriára lásd: Schopenhauer Arthur: *A becsületről és a párbajról*. Közéleteszi: Székács Ferenc. Budapest, 1894. 32–36. A harmadik kategória Schopenhauer szerint a nemi becsület.

⁶⁵ Szabó Dániel számítása szerint amíg az 1880-as évek első felében átlag 21 párbajügyben született bírósági ítélet, addig az 1890-es évek elejére száz fölötti esetszámot, 1904–1908 között pedig már évi 243 párbajügyet találunk. Igaz, az egyéves önkéntességnek köszönhetően a párbajképesek aránya is jelentősen növekedett ezekben az évtizedekben. Lásd: Szabó Dániel: *Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok. Rendi társadalom – polgári társadalom* 3. Salgótarján 1989. június 15–18. Salgótarján, 1991. 331. Az utóbbi években a kérdésről több összefoglaló munka is született: Hadas Miklós: *A párbaj és vívás. Adalékok a modern férfiaság genezisének vizsgálatához*. Café Babel, 2000. 3. sz. 91–103.; Ságvári: *Clair Vilmos*, 13–84; Novák: *A párbajozó úriember*, id. mű.

⁶⁶ Urmánczy Nándor képviselő pisztolypárbajt vívott Erődsy házi lapszerkesztőjével, Fekete Andor ügyvéddel, a *Székely Napló* szerkesztőjével, mert sértőnek találta a lap állítását a közte és Erődsy közti affér kapcsán. *Öt politikai párbaj*. *Friss Újság*, 1910. júl. 21. 2. Politikai indíttatású párbajokra (is) számtalan példát találunk.

⁶⁷ Vázsonyi Vilmos is írt a „párbaj-mániáról” 1900-ban: egyrészt mutatja, „hogyan politikai életünkben nincs őszinteség”, másrészt, „hogyan a rendiség visszahódította a társadalom uralmát, sőt a parvenü polgárokkal gyarapodva erősebb, mint valaha.” Idézi Gerő András: *A politikai párbaj*. Rubicon, 2. évf. (1991) 9. sz. 27–29., itt 28.

⁶⁸ Kiernan V. G.: *Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*. Oxford, 1988. 277–279.

⁶⁹ Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003. 92.

⁷⁰ Kiernan: *Duel in European History*, 282.

teni: „...a formálisan fennálló törvényes rend mögött, mellett, illetve alatt tovább él egy alapvetően a férfibüszkeség és -becsület hagyományos, ősi mintáin alapuló, informális férfitársadalmi rend, mely a mindennapi érintkezések során az erőszak jóval magasabb szintjét tolerálja”.⁷¹ Sokáig a párbajt a rendi társadalom továbbélésének, „az úriemberség végső védjegyének”⁷² tekintették. Max Weber a hatalom és becsület kapcsolatát vizsgálva rámutatott, hogy míg az osztályokat a gazdasági helyzetük határozza meg, addig a rendi társadalmakban a becsület az egyik legfontosabb differenciáló kritérium. A rendies elemek azonban különböző kombinációkban nagyon gyakran tovább élnek a modern társadalmakban. Egy ilyen tovább élő elem a párbaj.⁷³ Annak következtében is, hogy a társadalmi struktúraváltás egész Európában úgy zajlott le, hogy „a presztízsforrás, a mintaadó sok tekintetben még mindig” a nemesség, az alsóbb rétegek tagjai közül nagy számban nem „a privilégium megszüntetésére, hanem annak rájuk való kiterjesztésére törekednek”.⁷⁴ Ute Frevert rámutatott, hogy a párbaj esetében korántsem beszélhetünk pusztán rendi maradványról, összetett jelenségről van szó, amelyik a polgári korban új jelentéseket kapott.⁷⁵ A ma anakronisztikusnak érzett jelenségnek a 19. században még társadalmi, kulturális, sőt politikai jelentősége volt.⁷⁶ Frevert szellemesen érvel amellett, hogy a párbaj tovább élésében a korszak neohumanista nevelési ideálja is szerepet játszott, amelyben a szakképzés mellett nagy szerep jutott a személyiség kiteljesítésének. Ennek eszközévé vált a 19. század folyamán a nemesi eredetű becsületkódex is. A párbaj az egyéni becsület, a férfiaság, az önálló személyiség megnyilvánulásaként jelent meg, jól illett az egyéniség kultuszához.⁷⁷ Németországban a katonatisztek és a diákok mellett a harmadik legnagyobb csoportot a párbajozók között a magasabb rangú hivatalnokok képezték.⁷⁸ Poroszországban „tisztviselőnek lenni azt jelentette, hogy az ember egy exkluzív, kiváltságos státuszú csoporthoz tartozott, amelynek becsületet illető igényei központi szerepet játszottak az államhatalom és annak legitimációja szempontjából”.⁷⁹

Érdekes az is, hogy a hatalom sokáig tolerálta a párbajt, pedig az végső soron megsérti az állam erőszakmonopóliumát. Ha nem is olyan mértékben, mint Poroszországban, de az Osztrák–Magyar Monarchiában is fontos volt a hadsereg szerepe, Ferenc József ragaszkot-

⁷¹ Hadas: *A modern férfi*, 91–92.

⁷² Kiernan: *Duel in European History*, 160. Thomas Nipperdey például a polgárság feudalizálódásának számlájára írta, hogy ők is gyakorolták a párbajt.

⁷³ Weber szerint a hatalom – de nem minden hatalom – lehet a társadalmi becsület alapja, de ez fordítva is igaz: a társadalmi becsület, a presztízis is szolgálhat a hatalom alapjául. Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Frankfurt am Main, 2008. 678–679, 683–684.

⁷⁴ Szabó: *Párbaj a dualizmus korában*, 337.

⁷⁵ Frevert, Ute: *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991. 233. Az újabb kutatások mutatják, hogy a becsület a kora újkorban is dinamikus fogalom volt, amelyik a társadalmi interakciók széles skáláján játszott szerepet. Courtney, Erin Thomas: *If I Lose Mine Honour I Lose Myself: Honour among the Early Modern English Elite*. Toronto–Buffalo–London, 2017. 4.

⁷⁶ Frevert: *Ehrenmänner*. 12–14.

⁷⁷ Frevert: *Ehrenmänner*, 182–186.

⁷⁸ Frevert: *Ehrenmänner*, 167.

⁷⁹ A jelenségről Ann Goldberg érdekes elemzést adott. „Bizonyos értelemben a becsület a kormányzás módszere volt. [...] A becsület a kormányzó osztályon belüli önfegyelem eszköze is volt.” Goldberg, Ann: *Honor, Politics, and the Law in Imperial Germany, 1871–1914*. Cambridge, 2010. 50–51.

dása is közismert.⁸⁰ Akárcsak Németországban, a Monarchiában is az egyéves önkéntesség, illetve a tartalékos tiszti státus bevezetése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a katonatiszti becsületkódex a polgári társadalomra is hatást gyakorolt.⁸¹ Az egyéves önkéntesség bevezetése nyomán minden középiskolát végzett egyén elérhette az óhajtott „úriemberi” státuszt.⁸² A párbajképesség a társadalmi távolságot fejezte ki, exkluzivitást teremtett; ugyanakkor a feltörekvő rétegek számára a társadalmi egyenrangúságot is kifejezte, vagy legalábbis annak illúzióját adta. Sokak számára a „jó társasághoz” való tartozást is jelentette, a becsületfogalomnak integratív szerepe volt.⁸³ Ez magyarázza a párbajkultúra kései virágzását, annak ellenére, hogy a jogi normák szerint büntetendő cselekményről volt szó. Ráadásul az egyetemeken – ha nem is olyan mértékben, mint a német Burschenschaftokban,⁸⁴ de – ugyancsak virágzott a párbaj-kultúra, és így a jövőbeli elit szocializációjának szerves részét képezte.

Erősdyt a döntés teljesen letaglózta, főleg miután előzőleg egy hasonló esetben, a közte és Urmánczy Nándor képviselő közti lovagias ügy kapcsán a becsületbíróság azt mondta ki, hogy az ügy alkalmatlan a lovagias elintézésre.⁸⁵ Nyilván most is hasonlóra számított, mert szemtanúként szerint előbb tréfának vélte a hírt, de amikor megerősítették, megtántorodott és elfehéredve ordította: „Becsületes ember vagyok, nem lehet megölni.”⁸⁶ Sem Erősdy, sem megbízottai nem fogadták el a becsületbíróság döntését, annak ellenére, hogy előzőleg ki kellett jelenteniük, hogy föltétlenül alávetik magukat a döntésnek.⁸⁷ Erősdy átlátszó kibúvókat keresett; azt nyilatkozta, hogy ő csak azzal a feltétellel vetette magát alá a becsületbíróság döntésének, ha az minden vádpontot külön bírál el és egyenként határoz, így azonban „reám ezen ítélet abszolút nem kötelező”.⁸⁸ A segédek – ismét csak a párbajkódex ellenében – óvást jelentettek be, levelet intéztek Károlyi Gyula grófhhoz, de a becsületbíróság ítéletét nem tudták megváltoztatni. Teleki Sámuel gróf, az Afrika-kutató, aki Erősdy egyik megbízottja volt, úgy nyilatkozott, hogy Erősdyt „jellemes, intakt férfinak” tartja. A főispán és a kormánypárti lapok úgy állították be az ügyet, mint amelyikben kizárólag politikai okokból született ilyen

⁸⁰ Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999. 250. A párbajra lásd még: 250–253.

⁸¹ „A tiszttek tekintélyét, egyben azonban a Monarchia ambivalens természetét is bizonyítják, hogy a tiszttek hagyományos eszményei legalább annyira elterjedtek a művelt rétegek körében, mint az új politikai és társadalmi mozgalmak ideáljai.” Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, 1993. 162–177., az idézet helye: 176–177. Németországban a tartalékos tiszttek átlagosan többet párbajoztak, mint a hivatások. Frevert: *Ehrenmänner*, 89.

⁸² Kövér György terjesztette el a magyar történettudományban Max Weber nyomán a viselkedésszociológiai rendiség fogalmát, és érzékeny elemzést adott a tiszti kardbojt szerepéről, amelyik formálisan is úriembségre jogosította viselőjét. Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. jav. kiad. Budapest, 2001. 107.

⁸³ Lásd: Frevert: *Ehrenmänner*, 130.

⁸⁴ Frevert: *Ehrenmänner*, 132–167.

⁸⁵ *Erősdí főispánt diszkvalifikálták*, 2.

⁸⁶ *Erősdí főispánt diszkvalifikálták*, 2. A lap marosvásárhelyi szemtanúkra hivatkozott.

⁸⁷ A 20. század elejének legnépszerűbb párbajkódexe szerint becsületbíróság tagjai „csak komoly, tapasztalt, elismert tekintélyű és feddhetetlen jellemű férfiak” lehettek. A feleknek előzetes írásbeli nyilatkozatot kell adni, „hogy a bíróság ítéletét föltétlenül elfogadják és magukra nézve kötelezőnek ismerik el”. Clair Vilmos: *Párbajkódex*. 258. § In: uő: *Magyar párbaj*, 534–535.

⁸⁸ *Erősdy főispán ügye*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 24. 9.

döntés, nem bocsátva meg Erősdynek a „nemzeti ellenállás” idején tanúsított magatartását.⁸⁹

Az első sokk után a főispán rögtön intézkedett, hogy telefonáljanak a miniszterelnöknek, és még aznap este Budapestre utazott, névleg azért, hogy felajánlja lemondását, de tulajdonképpen megakadályozni a felmentését. Ekkor nyilatkozott a *Pesti Hírlap*nak is: „Közjogi állásomnál fogva ugyan könnyen elkerülhettem volna, hogy a becsületbíróság döntésének magamat alávessem, de mert a magánembert kezdték ki bennem, mégis rászántam magamat és nem akartam, mint ezt némely képviselő teszi, a mentelmi jog mögé rejtőzni.” Hangsúlyozta, hogy lelkiismerete nyugodt, és minden tettéért vállalja a felelősséget. Majd így folytatta: „Természetes, hogy most már teljes erőmmel azon leszek, hogy azt a sebet, a melyet magánbecsületemen ejteni akartak, reparáljam. Ma vagy holnap jelentkezem Héderváry Károly gróf miniszterelnöknél és benyújtom állásomról való lemondásomat.”⁹⁰

A *Pesti Hírlap* szerint „hatalmas erők” mozdultak meg Erősdy érdekében. Nyilván maga a főispán is minden követ megmozgatott. A vármegye kormánypárti elemei túl csekély súlyt képviseltek, ezért máshol kellett támogatást keresnie. Legkitartóbban Székely Ferenc igazságügyminiszter lobbizott az érdekében. Erősdy augusztus 17-én délelőtt előbb hosszán értekezett Székelyvel, délután pedig az igazságügy-miniszter személyesen felkereste a miniszterelnököt, „s erősen kapacitálta Erősdy megtartása érdekében”.⁹¹ „De nagy hatással volt a miniszterelnökre a sajtó és a közvélemény állásfoglalása is” – írta a *Pesti Hírlap*.⁹² Székelyt előzőleg Marosvásárhelyen választották meg képviselőnek, és ebben a főispán is hathatós segítséget nyújtott, vagy ahogy az egyik lap fogalmazott, „nem csekély erőfeszítéssel mandátumot szerzett Székely miniszternek Marosvásárhely első kerületében”.⁹³ Az ellenzék a júniusi választások során felpanaszolta a korrupciót és a főispán hivatali hatalommal való visszaélését.⁹⁴ Miután azonban szülővárosában, Szombathelyen is megválasztották, Székely július 18-án lemondott a marosvásárhelyi mandátumról, majd az augusztusi pótválasztáson fiát, Aladárt választtatta meg maga helyett. Ehhez természetesen ismét szüksége volt a főispán segítségére. Úgy látszik, Székely nem maradt hálátlan, honorálni akarta a főispán szolgálatait.

Khuen-Héderváry nem fogadta el a főispán lemondását, aki ezután azt nyilatkozta a Magyar Távirati Iroda tudósítójának, hogy a miniszterelnök „működésével teljesen meg van elégedve, és felszólította, hogy hasonló eréllyel folytassa működését”.⁹⁵ Erősdy – aki, mint láthattuk, jól tudott bánni a sajtóval, sőt neki is volt „házi” lapja – egy másik újságnak azt is

⁸⁹ *Erősdy főispán diszqualifikálása*, 4.

⁹⁰ *A marostordai ítélet*. *Pesti Hírlap*, 1910. aug. 17. 3.

⁹¹ *Erősdy marad*. *Pesti Hírlap*, 1910. aug. 18. 4.

⁹² *Erősdy marad*, 4.

⁹³ *Erősdy marad*, 4. Az eset mellékszálát képezik az 1910. évi marosvásárhelyi választások, amelynek során Fenyvesi Soma – helyi zsidó származású ügyvéd és a kerület korábbi képviselője – helyett Erősdy hathatós segítségével előbb Székely Ferenc igazságügyminisztert, majd fiát választották meg. Fenyvesi megbuktatásában a helyi intrikák és a Kossuth- és Justh-párt közti rivalizálás is szerepet játszott. Bővebben lásd: Pál Judit: *Egy volt marosvásárhelyi képviselő öngyilkos lesz: Fenyvesi Soma és az első világháború előtti marosvásárhelyi választások*. In: Bányai Réka – László Lóránt – Simon Zsolt (szerk.): *Civis, scriptor, historicus. Tanulmányok a hetvenöt éves Sebestyén-Spielmann Mihály tiszteletére*. Marosvásárhely, 2022. 435–460.

⁹⁴ Mivel a tisztikar jórésze az ellenzékkel tartott, Erősdy több tisztviselőt is felfüggesztett állásából. Désy Zoltán augusztusi interpellációjában két főszolgabíró és egy vármegyei aljegyzőt említett. *Képviselőházi napló*, 1910. I. 30. ülés, 1910. aug. 9. 561.

⁹⁵ *Erősdy marad*, 4.

hangsúlyozta, hogy a miniszterelnök igen szívélyesen fogadta, „és mindkét kezét nyújtotta felém”, majd felszólította, hogy tépje ketté lemondó nyilatkozatát, és „legmesszebbmenő támogatásáról” biztosította a kormány részéről.⁹⁶ A kéznyújtásnak mint gesztusnak itt nyilván szimbolikus jelentősége volt, hiszen Erődsy ezzel is hangsúlyozta, hogy a miniszterelnök továbbra is úriembernek tartja. Mint érdekességet jegyezték fel, hogy Fejérváry Géza, a darabontkormány miniszterelnöke is magához kérte Erődsyt, és azzal fogadta: „Meleg szeretettel s régi barátsággal rázom meg a kezedet, mert ma is ép oly becsületes ember vagy, aki voltál.”⁹⁷ Úgy tűnik, Erődsy továbbra is számíthatott rá mint befolyásos patrónusra.⁹⁸ A politikai érdek tehát egyelőre felülírta a társadalmi normákat. A pesti sikeren felbuzdulva a főispán Bad Ischlbe utazott, és audiencián jelentkezett az uralkodónál, hogy ezzel is demonstrálja személyének társadalmi elfogadottságát.⁹⁹

Erődsynek rövid pesti tartózkodása alatt is lovagias ügye támadt, ugyanis ellátogatott a Pisztoly-klubba, ahová állítólag gyakran járt vívni és célba lövni budapesti tartózkodásai alatt. A klub igazgatója viszont azon kételyének adott hangot, hogy amíg Erődsy lovagias ügye nincs lezárva, nem tanácsos őt meghívni a klubba. Erődsy erre párbajra hívta ki, de miután a miniszterelnök nem mentette fel, a klub igazgatója bocsánatot kért tőle.¹⁰⁰

A főispán tehát egyelőre diadalmasan tért vissza Marosvásárhelyre, ahol népgyűlést szerveztetett a fogadására.¹⁰¹ Nemcsak a Munkapárt, hanem – miután a főispán ellentétben a jó részt a Kossuth-párt hívei közül került ki – a Justh-párt és a Szociáldemokrata Párt is mozgósította híveit Erődsy mellett.¹⁰² Az utóbbi testületileg kivonult a főispán fogadására. A Szociáldemokrata Párt küldötte, Szabados Zádor, későbbi közoktatásügyi népbiztos a vármegye elavult intézményét ostromozta. Végül arra kérte a hallgatóságot, hogy „mint szabad polgárok, ne igazodjanak a casinói becsület lovagok, a Bethlen és a Károlyi grófok után, hanem csak saját meggyőződésükre és lelkiismeretükre hallgassanak”.¹⁰³ A népgyűlés határozati javaslatban mondta ki, hogy „a becsületbíróság ítélet semmit sem jelent”, és szolidaritást vállaltak a főispánnal. Erődsy patetikus hangnemben köszönte meg a bizalmat: „Azok az urak megácsolták koporsómat s ravatalra akartak fektetni. Az ország közvéleménye azonban teljes erővel kezükre ütött, a koporsót és a ravatalt szétrúgta és szétűzte őket. Én pedig itt állok élve és erősen, kormányom s az önök fölmentő verdiktjének birtokában.”¹⁰⁴ A főispán most már vérszemet kapott, és kérte a miniszterelnöktől az eset kivizsgálását, remélve, hogy hivatalosan is felmentik a vádak alól.¹⁰⁵

A kormánypárti sajtó azt hitte, hogy ezzel az ügyre pontot tettek. „Marostordára tehát teljes súlyával rá fog nehezedni a kormány keze s minden jel arra vall, hogy a botrányok és

⁹⁶ Idézi: *A közvélemény szava*. Székely Napló, 1910. aug. 20. 2.

⁹⁷ *Erődsy marad*, 5.

⁹⁸ „Vedd elő Fejérváryt, édes Sándor, és akit tudsz” – írta szeptember elején Brada Sándor ügyvéd, Erődsy barátja, a helyi Munkapárt alelnöke. *Brada Erődsynek*, 1910. szept. 7. MNL OL K 148, 1910-11-4667.

⁹⁹ *A király előtt*. Székely Napló, 1910. aug. 20. 2.

¹⁰⁰ *A marostordai események*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 20. 5.

¹⁰¹ A lapok arról is hírt adtak, hogy a kereskedelemügyi miniszter jóvoltából szalonkocsin utazhatott haza. Uo.

¹⁰² *A népgyűlés*. Székely Napló, 1910. aug. 23. 1.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ *Erődsy főispán ügye*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 23. 6.

¹⁰⁵ *Erődsy vizsgálatot kért maga ellen*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 19. 5.

hajszák rendezői sok meghurcoltatás és kellemetlenség elé néznek” – írták.¹⁰⁶ Közben a főispánt támogató sajtótermékek, főleg saját irányítású lapja, a *Székely Napló* – a Maros-Torda megyei Munkapárt hivatalos lapja – ellenfeleit, elsősorban Désy Zoltánt próbálták diszkreditálni. A lap azt igyekezett a közvéleménynek sulykolni, hogy Désy nem „gavallér”, nem fizeti a klub-számláit, letagadta jövedelmét, illetve „hogy Désy és társai, a makulátlan urak, szívesen bújnak ki a fegyveres elégtételadás elől”.¹⁰⁷

A *Pesti Hírlap* hozzáállása azonban érezhetően megváltozott. Amíg kezdetben teljes mellszélességgel támogatták a főispánt, a későbbiekben egyre több kritikus hang vegyült a cikkekbe. A legtöbb központi és jó néhány vidéki lap is megszólalt az ügyben, ki-ki pártállása szerint. Az ellenzék egyúttal a közigazgatás egészét is kritizálta. A *Világ* üdvözölte a miniszterelnök döntését, mert „megmutatta, hogy a magyar politikában a becsületbírótság nem faktor és hogy öt úrnak a véleménye még akkor is mellékes politikai kérdésekben, ha az öt úr becsületbírósnak ül össze és erkölcsi halált mond egy hatodik fölött. A miniszterelnök szava véget vetett az egész becsületbírósnak komédiának.”¹⁰⁸ Jellemző a *Népszava* kommentárja is: „Noha a józan ész szerint másféle döntés egyenesen lehetetlen volt, mert hiszen az a kormány kinevezési jogának a kaszinói maffiák javára való elközbizását jelentette volna: mégis kíváncsian várták a miniszterelnök döntését, mivel Magyarországon semmi sem lehetetlen, ha a nemes urakról, a vármegyei kiskirályokról van szó. Olyan kelevényekkel, mint aminők Marostordában a személyes torzsalkodás miatt kifakadtak, tele van az egész magyar közigazgatás teste.”¹⁰⁹

A Nemzeti Kaszinó fellépése

Ezen a ponton lépett a képbe a Nemzeti Kaszinó,¹¹⁰ amelyik a főnemesi státuszörzés fontos intézménye volt. A Kaszinóban ugyanis „nagyon zokon vették” a miniszterelnöktől, hogy fúmgálta a becsületbírótság ítéletét. Ahogy a lapok írták, főképp Károlyi Gyula, a becsületbírótság elnöke „szítja a hangulatot”.¹¹¹ Az eset kapcsán majdnem párbajra került sor Károlyi és Fejérváry között, miután az utóbbi tüntetőleg kezét fogott a főispánnal, sőt állítólag azt nyilatkozta, hogy Károlyi politikai pártszimpátiáit tekintve ő már tisztában volt az ítélettel. Augusztus 23-án a *Pesti Hírlap* arról adott hírt, hogy a Nemzeti Kaszinó „megmozdult, amelynek a becsületbírák valamennyien tagjai”. A Kaszinó becsületfogalma szerint ugyanis hallatlan eset történt. Erősdý nem fogadta el a becsületbírótság döntését, ez normaszegést jelentett. Tanulságos Erősdý megbízottjának, Fejérváry Jenő Beszterce-Naszód megyei főispánnak a nyilatkozata, akinek személy szerint is igen kínos lehetett az ügy: lehet, „hogy ma már az a felfogás, hogy a becsületbírótság intézménye elavult. Én ezt a felfogást teljesen jogosultnak tartom, de akkor az, akinek ez a felfogása, *ne kérjen becsületbírósnágot, illetve ne engedje ügyét becsületbírósnak döntése alá.*”¹¹² (Kiemelés az eredetiben – P. J.)

A kaszinó tagjai számára azonban fájóbb pont volt a miniszterelnök reakciója. A belügy-minisztériumi vizsgálatot úgy értékelték, mint a becsületbírósnak ítéletének felülvizsgálatát;

¹⁰⁶ *A marostordai események*, 5.

¹⁰⁷ *Erősdý mellett*. Székely Napló, 1910. aug. 20. 1.

¹⁰⁸ Idézi: *A közvélemény szava*. Székely Napló, 1910. aug. 20. 1.

¹⁰⁹ Uo. 2.

¹¹⁰ A Nemzeti Kaszinót a kortársak is „zárt arisztokrata klub”-nak tartották, és alakulásától a második világháború kitöréséig tagjainak legalább fele főnemes volt. Novák Béla: *A fővárosi kaszinók*. Budapesti Negyed, 12. évf. (2004) 4. sz. 90–114., itt 94.

¹¹¹ Novák: *A fővárosi kaszinók*, 94.

¹¹² *Erősdý főispán ügye*, 6.

negyvenkét tag értekezletet tartott, amelyen szolidaritást vállaltak a becsületbírákkal a miniszterelnök Erősdyt rehabilitáló akciójával szemben. Az ügyet a válaszmány elé kívánták vinni. Állítólag a miniszterelnök kigolyózása is szóba került, mert az ignorálta a becsületbíró-ság ítéletét. A mozgalom vezeterei között – Károlyi Gyula mellett – Csekonics Gyula gróft, Andrassy Gézát, Ráday Gedeont és Rohonczy Gedeont említették. A *Pesti Hírlap* úgy tudta, hogy az egyik államtitkár, akit a miniszterelnök megbízott az ügy kivizsgálásával, ezt kaszinótagként elutasította, és kijelentette, hogy inkább felajánlja lemondását, de nem vesz részt a becsületbíró-ság ítéletének felülvizsgálatában.¹¹³

Olyan hírek is lábra kaptak, „hogy a főispáni-kar egy része is Erősdy ellen foglalt állást”.¹¹⁴ A következő nap már úgy jelent meg a hír, hogy Ráday Gedeon, Pest megye főispánja mozgalmat indított, és tizenhat társával együtt tiltakozásul lemondott.¹¹⁵ Ezt Ráday másnap cáfolta, akárcsak Bezerédj Viktor belügyi államtitkár a neki tulajdonított kijelentést.¹¹⁶ Andrassy Géza gróf, a kiegyezés utáni miniszterelnök, Andrassy Gyula unokaöccse állítólag kijelentette: „Szerintem Erősdy Sándor már el van ejtve. Ha el nem ejtik, akkor együtt bukik Khuen-Héderváryval és a kormányval.”¹¹⁷ Ezt Andrassy másnap szintén cáfolta, de Szász József volt képviselő – valószínűleg Alsó-Fehér vármegye főispánja – állította, hogy a nyilatkozat elhangzott, bár azt Andrassy nem a nyilvánosságnak szánta. Szász szerint azonban „az Erősdy-ügy immár a nyilvánosság ítélőszéke elé került, és nem mellékes, hogy mi a véleménye az ügyben a Nemzeti Kaszinónak s egyik vezető tagjának, gróf Andrassy Gézának”.¹¹⁸

Az eset országos publicitást kapott, a legtöbb központi és jó néhány vidéki lap is megszólalt az ügyben. A *Székely Napló* közölte az aradi román lap, a *Tribuna* egyik szerkesztőjének levelét, amelyben Constantin Savu – aki különben izgatásért éppen hat havi államfegyházi büntetését töltötte – megemlítette, hogy 1909-ben őt Károlyi Gyula, aki akkor Arad vármegye és város főispánja volt, provokáltatta, de miután ő nem kért bocsánatot, nem volt hajlandó megverekedni, hanem sajtópert indított ellene. „Lehet-e Károlyi gróf ezek után becsületbíró?” – tette fel a végén a szónoki kérdést.¹¹⁹

A szegedi *Délmagyarország* vezércikkben méltatlankodott, hogy „bárkít bármikor a társadalom halottjává lehet tenni”. S bár „korrekt gentleman”-eknek tartotta Károlyi Gyulát és a becsületbíró-ság tagjait, de politikai elfogultsággal vádolta őket. „Maros-Torda vármegye sorsát nem a kaszinói szabályok fogják eldönteni” – írta a lap –, ha a miniszterelnök elfogadná Erősdy lemondását, ez az jelentené, hogy „a miniszterelnök a becsületbíró-ságot politikai fórumnak elismeri”. A lap az ország közvéleményének támogatásáról biztosította Erősdyt, majd így összegezte véleményét: „Az a becsületes ember, aki önzetlenül a mások, a megyéjének és országának jóvoltáért dolgozik. Erősdy kiállta már ennek az igazi becsületnek, ennek a kaszinói tisztességnél ezerszerre értékesebb becsületnek a tűzpróbáját.”¹²⁰ (Kiemelés tőlem – P. J.) Itt és más hasonló cikkekben is kétfajta becsületfogalmat állítottak szembe egymással; a „mágnáskaszinó” állt szemben a hétköznapi emberek világával, és kétségbe vonták a kaszinói „úri becsület” általános érvényességét.

¹¹³ Uo. 6.

¹¹⁴ Uo. 5.

¹¹⁵ *Erősdy főispán ügye*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 24. 9.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ *Erősdy főispán ügye*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 23. 6.

¹¹⁸ *Erősdy főispán ügye*. Pesti Hírlap, 1910. aug. 24. 9.

¹¹⁹ *Gr. Károlyi Gyula lehet-e becsületbíró?* Székely Napló, 1910. aug. 25. 2.

¹²⁰ *Erősdy ügye*. Délmagyarország, 1910. aug. 17. 1.

Ezt már az augusztus 22-i marosvásárhelyi népgyűlés is megtette, ahol kimondták, hogy „a XX. században teljesen súlytalan döntéssel szembe kívánja helyezni a dolgos milliók ítéletét. [...] És mert a dolgos milliókat képviselő ezen népgyűlés úgy van meggyőződve, hogy *becsületet senki sem adhat, sem el nem vehet,*” és mert Erődsy „*munkás életének minden mozzanatában hű maradt a becsület amaz ideáljához, amelyet ezen milliók vallanak magukénak,* [...] ennél fogva kimondja a népgyűlés, hogy *a középkori istenítéletek satnya maradványaként jelentkező [...] úgynevezett becsületbírói ítélet egyáltalán nem alkalmas arra, hogy egy makulátlan munkásélet nyomában járó megbecsülést lerontson.*”¹²¹ (Kiemelés az eredetiben – P. J.)

A *Pesti Hírlap* szintén érdekes kommentárt fűzött az esethez, amikor visszatért az ügyre az új képviselők kapcsán: „Most, mikor minden *áldemokrata morál és álkaszinói becsület-szenteskedés* szegény Erődsy Sándor tetemén rágódik, mondta valaki, hogy akár korrekt ember az a lelketlenül agyonhajszolt ember, akár nem: megérdemelte a sorsát. Mért akart főispán lenni, mért nem elégedett meg a képviselői mandátummal, mint Rudnay Béla, Kubinyi Géza, Szojka Kálmán és Baross Gyula és a többi darabont! *A főispáni becsület kényes, de a képviselőével nem törődik senki.* Nyugodtan lehetett volna képviselő, nem bánatának érte, mert a képviselősködéshez nem kell semmi, – még becsület sem!”¹²² (Kiemelés az eredetiben – P. J.)

Még a *Huszdik Század* is foglalkozott az esettel, és vitatkozott azzal a nézettel, „amely Erődsy személyében a feltörekvő demokratikus osztályokat állítja szembe a vármegye agrár-feudális uraival, a nagybirtokos osztályérdekek képviselőivel”.¹²³ Az igazi választóvonal szerintük az „öreg kegyelmes urak”, akik „a politikai életben is csak *honoris causa* vesznek részt, méltósággal és mértéktudással”, és az új nemzedék, a „vesztét érző gentry és mágnásféle” között van, akik „ma a gróf Károlyi Mihály fölesküdt katonái”.¹²⁴ „A mostani főispán típusa a teljesen bürokratizálódott gentrynek, aki már nem gondol birtokmentésre, szerzésre vagy visszaszerzésre, hanem a fizetéséből akar megélni családjával együtt holtá napjáig.”¹²⁵ Mivel sem társadalmilag, sem gazdaságilag nem képviselnek önálló erőt, ezért „a hatalom birtokosaira kénytelenek támaszkodni”. Ideológiájukban is őket követik, ugyanazt a „sovén nacionalista szellemet” képviselik. „Erődsy sem nagyobb demokrata, mint a munkapárti főispánok átlaga, a mágnáskörökből valókat nem számítva. Annyira demokrata, amennyire demokrata lesz maga a munkapárt. Hogy pedig ez mennyire tud demokratizálódni, vagy mennyire fog az öreg kegyelmes urak pártja maradni: ez ma az ország demokratikus fejlődésének legaktuálisabb problémája” – vontá le a következtetést az anonim szerző.¹²⁶

Közben az ellenzéki lapokban egyre-másra jelentek meg a cikkek, amelyek a főispán visszaéléseiről és szabálytalanságairól adtak hírt. A vármegye törvényhatósági bizottságának huszonegy tagja augusztus végén újabb memorandumot nyújtott be a belügyminiszternek.

¹²¹ *A marosvásárhelyi 1910. aug. 22-i népgyűlés nyilatkozata. A diszkvalifikált becsületbíróóság.* Székely Napló, 1910. aug. 23. 2.

¹²² *Új honatyák arcképe.* Pesti Hírlap, 1910. aug. 24. 5. Ez a rész Baross Gyula bemutatásánál szerepel, akit munkapárti programmal a nagybicsei (Trencsén m.) kerületben választottak meg. Baross törvényeszéki bírói karrier után került az Igazságügyminisztériumba, majd 1905-ben a Fejérváry-kormány idején Trencsén megye főispánja volt. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Budapest, 1910. 225–226.

¹²³ *Kortörténeti jegyzetek. M. P.: Az Erődsy-ügy.* Huszdik Század, 11. évf. (1910) 9. sz. 209–212.

¹²⁴ Uo. 210.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo. 212.

Ebben kitértek Erősdy lapjának, a *Székely Lapoknak* az előző főispán lejáratásában játszott szerepére, de Erősdyt is igyekeztek diszkreditálni: aljegyző korában „nyilvános helyeken botrányt okozó részeg állapotban többször megjelent s magát oly módon viselte”. Főispáni kinevezése előtt pár héttel is Jeney József körjegyző társaságában „beborozott állapotban nyílt kávéházban megvert egy köztiszteletnek örvendő kir. ítélőtáblai bírót – nagy megbotránkolására Marosvásárhely művelt társadalmának”.¹²⁷ A kávéházi eset 1909. november 5-én történt, amikor Erősdy ténylegesen bántalmazta Kelemen Ernő marosvásárhelyi ítélőtáblai bírót, aki ennek nyomán elégtételt kért Erősdytől.¹²⁸ Az ügy végül „a lovagiasság szabályainak megfelelően” bocsánatkéréssel végződött, miután Erősdy mentségére azt hozták fel, hogy a „borozással átmulatott éjszaka után” nem tudott magáról; és ha mégis bántalmazás történt, „azt tudalmatlanul [sic] tehette csupán, anélkül, hogy [...] szándéka lett volna bántalmazást elkövetni”.¹²⁹ Ügyszintén felrötták neki, hogy a választások nyomán felfüggesztette a másodaljegyzőt, aki fellépett jelöltként az ákosfalvi kerületben, valamint két főszozolgabírót.

A botrányokra és pletykákra specializálódott *A Nap* című lap szeptemberben ismét megbegtette Erősdy bukását, sőt azt is tudni vélték, hogy utóda a képviselő Haller József gróf lesz. A lap az okot abban látta, hogy Erősdy állítólag a becsületbírótság előtt szóba hozta a titkos választási alap ügyét, és részletesen taglalta a bizalmas kiadásokat. Az ellenzék a képviselőházban le akarja leplezni a „lélekvásárlást”, erre rettent volna meg a miniszterelnök. Erősdy házi lapja, a *Székely Napló* ironizálva próbálta cáfolni a hírt.¹³⁰ A jutalom nem is maradt el: Fekete Andor ügyvédet, a lap felelős szerkesztőjét Erősdy szeptember közepén városi tiszti főügyésszé nevezte ki.¹³¹ Esküjét azonban a helyettes polgármester nem akarta elfogadni, ez a hosszan gyűrűző botrányok újabb lökést adott.¹³² Ha az országos lapok a továbbiakban ritkábban is foglalkoztak az ügygel, a helyi sajtó majdnem minden számában hírt adott mind a főispán ténykedéséről, mind ellenfelei, az „apró kaliberű vidéki nagyság”-ok, illetve „vidéki botrányhősök” szerintük meddő küzdelméről.¹³³ Hosszan ecsetelték például Bethlen István választási csalását, aki állítólag sajtó kezűleg is vesztegetett.¹³⁴

Szeptember végén a miniszterelnök ismét kétórás kihallgatáson „tüntető szívességgel” fogadta a Maros-Torda megyei főispánt, „rendíthetetlen bizalmáról” és barátságáról biztosítva.¹³⁵ A helyi ellenzék arra számított, hogy Erősdy nem lesz képes a törvényhatósági gyűléseken elnökölni, így nem tudja ellátni feladatát. Minden alkalmat felhasználtak, hogy kellemetlenséget okozzanak neki, remélve, hogy a belügyminiszter előbb-utóbb menesztí. Erősdy és hívei viszont kormánybiztosi felhatalmazást szerettek volna kieszközölni, hogy megtörjék az ellenzék ellenállását.¹³⁶ Október elején az ellenzék ismét támadásba lendült,

¹²⁷ 21 törvényhatósági tag aláírásával benyújtott memorandum a belügyminiszternek, 1910. aug. 25. MNL OL, K 148 1910-11-4667.

¹²⁸ A párbajsegédek Erősdyhez, 1909. nov. 9. MNL OL, K 148 1912-11-8489.

¹²⁹ A párbajsegédek által felvett jegyzőkönyv, 1909. nov. 22. Uo.

¹³⁰ *Jaj, jaj, jaj!! s negyedszer is jaj: Erősdy megbukott.* Székely Napló, 1910. szept. 10. 2. A felelős szerkesztő be is ismerte, hogy az 1910 júliusában, miután az általa alapított lap, a *Napló* fuzionált a *Székely Lapokkal*, és létrejött a *Székely Napló* mint a helyi Munkapárt lapja, annak irányításába „természetesen” a főispán is befolyt. Fekete: *A be nem vett eskü*, 2.

¹³¹ *Ujdonságok.* Székely Napló, 1910. szept. 17. 2.

¹³² Fekete: *A be nem vett eskü*, 1.

¹³³ *Gál úr nyilatkozik.* Székely Napló, 1910. szept. 6. 1.

¹³⁴ *Egy választás története.* Székely Napló, 1910. szept. 10. 1–2.

¹³⁵ *A főispán – a miniszterelnöknél.* Székely Napló, 1910. okt. 1. 1.

¹³⁶ *Újabb hecc.* Székely Napló, 1910. okt. 23. 2.

fellebbezést akartak beadni a belügyminiszter határozata ellen, amelyben megszüntette az Erődsy mint egykori vármegyei főjegyző ellen indított fegyelmi vizsgálatot.¹³⁷ A helyettes alispán azonban kezdetben nem akarta összehívni a rendkívüli közgyűlést, végül azonban október közepén mégis sor került rá. A főispán és pártja jubilált, amikor az ellenzék a gyűlés napján visszavonta kérését, mivel a megjelentek körében kisebbségben voltak.¹³⁸ Erődsy dolgát nagyban nehezítette, hogy a közigazgatási bizottságban többségben volt az ellenzék; és minden alkalommal igyekeztek borsot törni a főispán orra alá, például az ő pártján álló hivatalnokok felfüggesztése révén.¹³⁹

A főispán felmentése

Khuen-Héderváry még augusztusban egy háromtagú bizottságot hozott létre Jakabffy Imre államtitkár vezetésével, hogy jelentést tegyenek az Erődsy-féle ügyről.¹⁴⁰ A nyári fejlemények azonban alaposabb vizsgálatot sürgettek. Október végén Betegh Miklós Torda-Aranyos vármegyei főispánt bízta meg az ügy kivizsgálásával, aki október 25-én Marosvásárhelyre érkezett.¹⁴¹ Az ellenzék fegyelmi vizsgálatról és közelgő felmentésről beszélt, a főispán hívei igyekeztek elbagatellizálni ennek jelentőségét, és magukat nyugtatva hangsúlyozták, hogy szó sincs bizalomvesztésről, ez a főispán által kért vizsgálat része.¹⁴² A vizsgálat felemás eredménnyel zárult, a panaszok egyik része folyamatban levő közigazgatási ügyre vonatkozott, a másik része pedig a kormánypárti lapok szerint nem olyan természetű volt, hogy a kormány bizalma megingott volna amiatt, bár a főispán állításai több ponton kérdésessé váltak.¹⁴³

November közepén Erődsy ismét audiencián volt a miniszterelnöknél.¹⁴⁴ A *Székely Napló* sietett megnyugtatni olvasóit, hogy az ezúttal is „teljes bizalmáról és megelégedéséről” biztosította a főispánt,¹⁴⁵ de ekkor már sejteni lehetett, hogy ez a vég kezdete. Az egyre kínosabbá váló ügy végül a főispán felmentésével végződött. A lapok már december 1-jén hírt adtak arról, de a minisztertanács hivatalosan csak december 11-én döntött róla, az uralkodó pedig december 17-én írta alá.¹⁴⁶ A lapok pártállás szerint kommentálták az eseményt. Erődsy házi lapja szerint a főispán maga kérte felmentését, a miniszterelnök sajnálkozott, és mivel továbbra is igényt tart szolgálataira, kinevezte a Miniszterelnökségre miniszteri tanácsosnak. A cikkben a főispán mint „szennyes és nemtelen” küzdelem áldozata jelenik meg, a

¹³⁷ *Visszautasított kérés.* Székely Napló, 1910. okt. 6. 1.

¹³⁸ *Az ellenzék bukása!!* Székely Napló, 1910. okt. 15. 2.

¹³⁹ *Az ellenzék felfüggeszt.* Székely Napló, 1910. nov. 15. 2.

¹⁴⁰ *A miniszterelnök Jakabffy államtitkárnak, 1910. aug. 19.* MNL OL K 148 1910-11-4667.

¹⁴¹ A kérdőpontokat a Belügyminisztériumban fogalmazták meg. Csak a vizsgálat iratainak palliuma található jelenleg az Országos Levéltárban. Az Erődsy ellen beadott memorandum aláírói között ügyvédeket, birtokosokat, tanárokat találunk, de főbb ellenlábásainak egyike sem szerepel közöttük. MNL OL K 148 1910-11-6524.

¹⁴² *Főjegyzéseik.* Székely Napló, 1910. okt. 25. 1.

¹⁴³ *Erődsy főispán ügye.* Székely Nép, 1910. dec. 1. 2. A vizsgálat aktáit később, amikor a Miniszterelnökséghez volt beosztva, Erődsy próbálta megszerezni, de csak másolatban adták ki neki. MNL OL, K 148 1912-11-8489.

¹⁴⁴ Erődsy 1910. augusztus 17-én, szeptember 30-án és november 19-én is kihallgatáson volt a miniszterelnöknél.

¹⁴⁵ A lap felelős szerkesztőjét ugyanakkor Jeszenszky államtitkár fogadta. *A főispán – a miniszterelnöknél.* Székely Napló, 1910. nov. 20. 2.

¹⁴⁶ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge 4039/1910.

„férfias becsület” megtestesülése, akit most kiemeltek a sárból.¹⁴⁷ A *Budapesti Napló* is cáfolta, hogy a miniszterelnök meghátrált volna, és hangsúlyozta, hogy Erődsy saját kérésére távozott, rehabilitálását mutatja, hogy továbbra is igényt tartanak szolgálataira.¹⁴⁸

A Szociáldemokrata Párt lapja, a *Népszava*, amelyik szintén több cikkében foglalkozott az ügyel és a Maros-Torda vármegyében szerintük uralkodó ázsiai viszonyokkal, így kommentálta az eseményt: „A marostordamegyei koalíciós hősök, élükön a bikás gróffal,¹⁴⁹ Bethlen Istvánnal, a levitézlett pénzügyi államtitkárral, Désy Zoltánnal s a – hihetetlen, de igazi – volt képviselőházi elnökkel, Gál Sándorral, a koalíció kimúlása után egy kis nemzeti küzdelmet rendeztek Marostordában. Erődsy Sándor főispán fejét követelték. Úri módon, betyár módon megindult a hajszá. És Erődsy elég balga volt a mágnás és dzsentrí becsületbíró-ságnak alávetni magát, amely őt diszkvalifikálta.”¹⁵⁰ A vádak nem voltak alkalmasak, hogy megingassák a miniszterelnök bizalmát, és a vizsgálat sem mutatott ki semmilyen komoly visszaélést, ezért úgy látszott, hogy a helyén maradhat. „Azaz csak maradhatna, ha a bikás grófék, akiknek szűkebb hazájukban jó cimborá-főispánra van szükségük, – (az indeminálás megobstruálására) nem fenyegetőznének. És a kormány a rehabilitálás után már megfújja a retirálást is.” Ezt a parlamenti harc miatti félelmükben tették: „A kormány és az ellenzék teljesen méltók egymáshoz: majd kiegyeznek ők.”¹⁵¹ A parlamenti szócáták elkerülésének szándéka mint indok más lapokban is megjelent. A *Pesti Hírlap* a Justh-párti *Magyarország*ra hivatkozva szintén azt közölte szeptember közepén, hogy a főispán „fölmentése befejezett dolog s még a képviselőház összeülése előtt megtörténik”. „Khuen miniszterelnök Erődsy-ről továbbra is gondoskodni kíván s a neki annyi kellemetlenséget szerzett ügyet olyképpen akarja megoldani, hogy a felmentés ne lássék a kormány vereségének. Ezért Erődsyt a belügyminisztériumba akarja kinevezni és olyan osztályba beosztani, amely a kormányzati ügyeken kívül esik. A belügyminisztériumban több napon át folytatott vizsgálat csak arra való volt, hogy Erődsyt, mint főispánt, tisztázza s a belügyminisztériumba való kinevezését lehetővé tegye. A miniszterelnök tárgyalni kíván a marostordai ellenzék vezéréivel, hogy az ügy ily módon való megoldását ne tegyék kritika tárgyává a képviselőházban.”¹⁵²

Erődsyt tehát még ekkor sem ejtette teljesen a kormány – ezt arcvesztés nélkül nem is tehetette meg –, így „másnemű alkalmaztatásáig a főispáni állásával egybekötött illetmények élvezetében való meghagyása mellett szolgálattételre” a Miniszterelnökséghez osztották be.¹⁵³ A belügyminiszter magyarázkodásra kényszerült az eset kapcsán, hiszen alig pár hónapi működés után kezdeményezte a főispán felmentését; az uralkodó a Kabinetttirodától külön szóbeli magyarázatot igényelt.¹⁵⁴ Feltejesztésében az uralkodóhoz kifejtette, hogy a megyében olyan heves politikai harc alakult ki, amelyik ellehetetleníti a közigazgatás rendes menetét. Innen értesülünk a háttéralkuról is: hogy az áldatlan állapotoknak véget vessen, felszólította a főispánt lemondása benyújtására, egyúttal kilátásba helyezve neki egy

¹⁴⁷ *Erődsy Sándor*. Székely Napló, 1910. dec. 1. 1.

¹⁴⁸ *A főispánválság*. Székely Napló, 1910. dec. 1. 2.

¹⁴⁹ Egy korábbi cikkben azzal vádolták meg Bethlen Istvánt, hogy rossz bikáit a vármegyeyi hivatalnokok segítségével a falvaknak adja el tenyészbikaként. *Egy darab Ázsia. Panamák és botrányok Marostordában*. Népszava, 1910. aug. 7. 1–2.

¹⁵⁰ *Rehabilitálás – retirálás*. Népszava, 1910. nov. 29. 2–3.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² *Erődsy bukása*. Pesti Hírlap, 1910. szept. 11. 5.

¹⁵³ HHStA Kabinettskzlei, Vorträge 4039/1910.

¹⁵⁴ Az iratcsomóra feljegyezték: „mündlich zu referieren”. Uo.

kormányzati állást.¹⁵⁵ Erősdy valószínűleg hallani sem akart a lemondásról, és részben a botrány elkerülése érdekében, részben pedig az eseménynek a sajtó és közvélemény felé való megfelelő kommunikációja érdekében volt kénytelen a miniszterelnök ezt a megoldást választani. Mivel Khuen-Héderváry egyszemélyben volt miniszterelnök és belügyminiszter, kezdetben valószínűleg a Belügyminisztériumban kívánták Erősdyt elhelyezni, mert fizetését továbbra is onnan húzta, de mivel nem találtak neki megfelelő állást, ideiglenesen a Miniszterelnökséghez osztották be.

Maros-Torda vármegyében a továbbiakban sem csitult a politikai harc, de ez már egy másik történet.¹⁵⁶ Erősdy néhány évig még az államkincstáron élésködött, úgy tűnik, sehol sem tudták érdemben hasznát venni. 1914-ben az Állami Számvevőszék elnökségéhez osztották be, de fizetését továbbra is a Belügyminisztériumtól kapta, ezért 1915 januárjában oda rendelték át, végül az év májusában – miután hivatali feladatait hosszabb ideje nem volt képes ellátni – „megrongált egészségére” való hivatkozással kérte ideiglenes nyugdíjazását. Sándor János belügyminiszter, aki a 20. század elején maga is volt néhány évig Maros-Torda vármegye főispánja, támogatta a kérést.¹⁵⁷ Erősdy az első világháború után is Budapesten maradt. Nevével különböző részvénytársaságok igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjai között találkozunk,¹⁵⁸ de ő volt a Liget-klub elnöke is. A két világháború között is aktívan politizált, az Egységes Községi Polgári Párt (Ripka-párt) külső-erzsébetvárosi elnöke (1926), az Egységes Párt részéről többször választóbizottsági elnök is volt. Az egykori ellentétek ekkorra már feledésbe merültek, 1927 februárjában a Gellért szállóban rendezett marosszéki bálón, amelynek fő védnökei Bethlen István miniszterelnök és Ugron Gábor voltak, egymás mellett találjuk őket Urmánczyval is.¹⁵⁹ 1930-ban zuglói választási elnökként közbotrányt okozott, állítólag részegen több száz választópolgár szavazati jogát semmisítette meg. Ennek kapcsán ásták elő régebbi becsületbeli ügyét is, amellyel példázni akarták, hogy már korábban is jelét adta az „úri elégtételadás elintézetlenségének”. Az *Ujság* – az 1910-es becsületbírói ügyre utalva – feltette a szónoki kérdést, hogy Bethlen István kormánya alatt hogyan nevezhették ki Erősdyt választási elnöknek, miután a miniszterelnök maga mondott róla erkölcsi ítéletet két évtizeddel korábban.¹⁶⁰ Halálát néhány évvel később, 1937-ben a legitimista párt vacsoráján bekövetkezett szívroham okozta.¹⁶¹

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ A Maros-Torda megyei – és részben az országos – állapotokat mutatja, hogy hat év alatt heten álltak a vármegye élén: Lázár István grófot 1906 januárjában mentették fel, utána Vozáry János két hónapig királyi biztosként gyakorolta a hatalmat. Farkas Albert korábbi alispánt 1906 áprilisában nevezték ki, de következő év márciusában már felmentették. Ifj. Ugron Gábor 1907 márciusától 1910 februárjáig állt a vármegye élén, őt követte Erősdy 1910 április és december között, majd Haller János gróf 1910 decemberétől 1912 decemberéig. Ezt követően Szász József Alsó-Fehér megyei főispánt bízták meg a főispáni teendők ellátásával.

¹⁵⁷ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge 568/1915.

¹⁵⁸ Ezek között szerepelt a Prosilvania Kereskedelmi és Szállímanyozási Rt., Continental Fakeskedelmi Rt., Poseidon Hajózási és Hajóépítési Vállalat, Karcagi Földgáz kft., Ifj. Walla József Cementárugyár Rt., Dr. Wander Gyógyszer- és Tápszergyár Rt., Ferenc József Földalatti Villamosvasút Rt., Csúcshegyi Bazaltbánya Rt., Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt. stb.

¹⁵⁹ *Marosszéki-bál*. Magyarország, 1927. febr. 2. 12.

¹⁶⁰ Borbély: *Erősdy Sándor ny. főispánt, a zuglói botrány választási elnökét Bethlen István gróf 1911-ben diszkvalifikáltatta*, 3.

¹⁶¹ *Ma délután temetik a magyar fővárosban Erősdy Sándor volt megyei főispánt*. Reggeli Ujság, 1937. febr. 21. 3.

Következtetések: „magnásbecsület” versus polgári becsület

Mi a tanulság ebből a történetből? A becsület Georg Simmel szerint a jog és erkölcs között köztes helyet foglal el, és azok mellett a társadalmi önfenntartás igen fontos eszköze. Míg a jog az egész társadalomra, az erkölcs az egyénre irányul, addig a becsület fogalma egy adott csoport sajátja, és hozzájárul a csoportkohézió növeléséhez. A társadalom által felállított szabályok megsértésének vannak mind belső, mind külső következményei; a társadalmi megtorlás gondoskodik a normakövetésről, és biztosítja a tagok helyes viselkedését olyan területeken, amelyeket a jog nem szabályoz.¹⁶² A csoportkohézió fokmérője az, hogy az illető csoport milyen mértékben alakít ki saját „becsület”-fogalmat, amelynek segítségével biztosítja egyrészt tagjai megfelelő viselkedését, másrészt megkülönbözteti magát más társadalmi csoportoktól. A különböző körök normái egy egyénen belül is ütközhetnek, ahogy az egyén is több csoporthoz tartozik egyszerre.¹⁶³

A fenti példában nem elsősorban a különböző becsületfogalmak közti, hanem sokkal inkább a társadalmi norma és a politikai érdek közötti összeütközés jelenik meg. A *Huszadik Század* jól látta, hogy Erődsy tulajdonképpen nem képviselt másik becsületfogalmat, ő parvenüként minden áron ahhoz az elithez szeretett volna tartozni, amelyiknek társadalmi normáit, becsületfogalmát nemcsak hallgatólagosan elfogadta, hanem ezt számtalanszor zajosán és látványos külsőségek – például párbajok – által demonstrálni is kívánta. Amikor azonban referenciacsoportja részéről érte súlyos csapás, a becsületbíróság döntése, megpróbálta menteni a menthetőt: ő és támogatói retorikai elemként használták az úri becsület és a dolgos polgár becsületének szembeállítását.

Helyi szinten ugyancsak megfigyelhető a 'becsület' fogalmának társadalmi kontextusba helyezése. Az „urak” világával szemben Erődsy az őt támogató lap némelyik cikkében mint népi hős jelenik meg, aki mindenkinél kiválóbb, de alacsony származása miatt lépten-nyomon gáncsolják, ő azonban – akárcsak a népi hősök – végül diadalmaskodik ellenségein. Az augusztusi népgyűlés egyik szónoka, Sebestyén Miklós ügyvéd így ecsetelte Erődsy pályáját a megyeházán: „...nem elég, hogy abba a régi rendiség minden kiváltságát és bűnét magában egyesítő intézményben a szegény kálvinista pap fiát bebocsátották, még talán elsőseget is merészel követelni magának ez a jövevény, akinek ősei elég élhetetlenek voltak, hogy nem csak hogy latifundiumokat nem harácsoltak össze e késő utód számára, de még 9, vagy legalább 7 ágú címerről sem gondoskodtak részére. Ugye emberbarátaim, belátjátok, hogy milyen szörnyű bűn csak ideig, óráig maradhat megtorlatlanul?! Csak éppen alkalom kellett erre.”¹⁶⁴ Sebestyén a következő szavakkal fejezte be beszédét: „Mi nyugodtan mehetünk el minden döntés mellett, amely az Erődsy Sándor becsületességét kétségbe meri vonni, mert becsületet adni, becsületet elvenni nem lehet! Erődsy Sándor mindig becsületben élt, becsületesen cselekedett – s ha ezt a társadalom alapját képező dolgos milliók így állapítják meg, ha ezt a társadalom csúcán álló koronás király a maga elismerésével megerősíti, ki törődne a társadalom heréinek ítéletével! Szegezzük azért szembe ezen urak ítéletével a dolgos milliók ítéletét, lássuk hát, melyik ér többet!”¹⁶⁵

Visszaulva Simmelre: mivel az egyén különböző csoportok tagja, különböző becsületkódokkal, megőrizheti becsületét az egyik kontextusban, míg a másik téren megsérti a

¹⁶² Simmel, Georg: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig, 1908. 403–404.

¹⁶³ Simmel: *Soziologie*, 326.

¹⁶⁴ *A népgyűlés*. Székely Napló, 1910. aug. 23. 2.

¹⁶⁵ Uo.

normákat. Szétválasztható-e azonban a politikai és a magánerkölcs? Désy Zoltán képviselő éppen Erősdy kapcsán interpellálta a belügyminisztert, amikor hangsúlyozta: „...én a politikai életben ugyanazon erkölcsi alapon állok, mint a magánéletben.”¹⁶⁶ Az eset ugyanakkor fényt vet a korszak politikai kultúrájára is. A parlamenti viták hangjának eldurvulásával párhuzamosan harapózott el a párbajmánia. „Ugyanaz a személy, miközben rendkívül érzékeny volt személyi becsületére, egyre érzéketlenebbé vált közéleti tisztességére.”¹⁶⁷ Gerő András a magánerkölcs „közkerkölcsbe csempészésének” negatív oldalait boncolgatta: „A személyes bátorság talmi villogtatásával ugyanis a legnagyobb közéleti erkölcsstelenséget is 'jóvá lehetett tenni'. Magánerkölcs és közkerkölcs viszonyának ellentmondása volt, hogy a párbaj – egyfajta 'világi gyónás' – megválthatóvá tette a közéleti 'bűnöket’.”¹⁶⁸ Erősdy számára azonban nem adatott meg, hogy párbajjal zárja le a konfliktust, ahogy ezt kortársai számtalan esetben tették. Ellenfelei ezt nyilvánvalóan tudatosan igyekeztek megakadályozni.

Megőrizheti-e a főispán a mündér becsületét úgy, hogy közben a Nemzeti Kaszinó tagjainak becsületbírósa „lovagias elégtételadásra képtelennek” minősíti? Németországi példákat ismerünk, amelyek szerint nemcsak a katonatisztekre, hanem a magasabb rangú hivatalnokokra is kötelező volt a becsületkódex, a párbaj megtagadása állásvesztéshez vezetett. A főispáni állás éppen a hivatal presztízsjellegénél fogva – mint a kormány helyi képviselője – *par excellence* olyan volt, ahol a társadalmi becsület igen fontos volt. A magánemberi becsülettől – főleg a párbajképesség vonatkozásában – nem lehetett eltekinteni. „A főispáni becsület kényes, de a képviselőével nem törődik senki” – írta a *Pesti Hírlap*, és a tekintetben igaza volt, hogy a főispánoktól sokkal inkább elvárták a feddhetetlen erkölcsöket, a normakövetést vagy legalább a látszat megőrzését. Igaz, a koalíciós kormány igazságügy-miniszterének, Polónyi Géza botrányának kapcsán írta Eötvös Károly: „Csodálatos ez a Polónyi. Mindig a becsületét keresi, pedig minek az néki. Becsület nélkül még miniszter is lehetett belőle.”¹⁶⁹

Az eset azért is kényes volt, mert a becsületkódex a politikai elit tagjaira is vonatkozott, sőt elsősorban rájuk vonatkozott, nekik még inkább vigyázniuk kellett a látszatra, másrészt azonban – ahogy az egyik lap írta – az is felmerülhetett, hogy „a miniszterelnök a becsületbírósgot politikai fórumnak” ismeri el”.¹⁷⁰ A *Népszava* ezt még sarkosabban fogalmazta meg Erősdy lemondása kapcsán: „...ezzel a magyar közigazgatásba egy új intézményt visz bele a feudalizmus: a kaszinói becsületbírósgot. A kaszinó az úr a vármegyén éppen úgy, mint a törvényhozásban. Aki az uraknak nem tetszik, azt diszkvalifikálják. A kormány rehabilitálja; de mégis félreteszi, mert különben a mindenható urakkal gyűlik meg a baja.”¹⁷¹

Megbuktathatott-e tehát a Nemzeti Kaszinó egy főispánt vagy sem? Egyértelmű válasz nem tudunk adni erre a kérdésre, a becsületbírósg ítélete kétségkívül hozzájárult Erősdy bukásához, de egymagában ez nem lett volna elégséges tényező. Persze, ha Erősdy tényleg normakövető lett volna, komolyan vette volna a (nemesi) elit becsületkódját, és az önérdék ezt nem írta volna felül, akkor tényleg lemondott volna, és nem azért utazott volna azonnal Budapestre, hogy állását mentse. Ha az igazságügy-miniszter nem a lekötöztettség és nem támogatja teljes mellszélességgel, illetve ha a feszült politikai légkörben a miniszterelnök nem érezte volna nagyobb presztízsvesztésnek, ha ejti saját emberét, akkor valószínűleg

¹⁶⁶ *Képviselőházi napló* 1910. I. 30. ülés, 1910. aug. 6. 562.

¹⁶⁷ Gerő: *A politikai párbaj*, 28.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Idézi Szabó: *Párbaj a dualizmus korában*, 335.

¹⁷⁰ *Erősdy ügye*, 1.

¹⁷¹ *Rehabilitálás – retirálás*, 3.

korábban felmentették volna, így végül a minisztériumi vizsgálat eredménye, de még inkább a helyi ellenzék hatékony és kitaró akciói vezettek közvetlenül a felmentéshez.

A becsület az a pont Simmel szerint, ahol a társadalom és az egyén érdeke a legszorosabban összefonódik. Ahogy a vallás az egyéni üdvözülést, Simmel szerint a becsület mintegy a társadalmi üdvözülést tette egyéni kötelességgé. A becsület megőrzése olyan kötelesség, amiért nagy áldozatokat is képesek hozni az emberek. Ugyanakkor a saját becsületfogalom a csoport fennmaradásának is fontos eszköze.¹⁷² A Kaszinó tagjait ezért is háborította fel, hogy nem Erődsy – aki a szemükben amúgy sem számított –, hanem a miniszterelnök, aki ráadásul arisztokrata és a Nemzeti Kaszinó tagja volt, semmibe veszi a csoportnormát. A 20. század elején azonban ezek a normák egyre inkább megkérdőjeleződtek. Max Weber úgy vélte, hogy a gyors gazdasági és technikai fejlődés a modern társadalmakban átalakította a társadalmi kapcsolatokat, a becsület szerint tagozódott hierarchia (ami a rendi társadalmak jellemzője) bomlását hozta, és egyúttal a társadalmi becsületfogalom hanyatlásával is jár.¹⁷³ A történet jól példázza az átalakulást: Erődsy pozíciója tarthatatlanná vált ugyan, de a kormánypárti elit sokáig kiállt mellette, és a megoldás is felemás volt: nem egyszerűen csak menesztették, hanem – talán túlzás azt állítani, hogy felfelé buktatták – találtak egy színekúrát számára. Ahogy azonban ez a sajtóvitából is kitetszik, sokan megkérdőjelezték, hogy az úri kaszinó becsületfogalma számon kérhető-e, lehet-e kötelező érvényű egy állás – jelesül a főispáni állás – betöltésénél. Ez mutatja a társadalmi átalakulások¹⁷⁴ nyomán a társadalmi becsület jelentőségvesztését is.

JUDIT PÁL

The Honor of A Politician, or Can the National Casino Overthrow A Lord Lieutenant?

Through the example of a lord lieutenant (főispán), Sándor Erdősy, this study examines how questioning his honor affected the career of a lord lieutenant during the early 20th century, and how much did the verdict of the honor court following a refused duel contribute to his downfall. Erdősy was the head of Maros-Torda County and Marosvásárhely for only a few months in 1910. The conflicts in the county started to intensify as early as the internal crisis of 1905-1906, eventually leading to the altercation analyzed in this study, which received national publicity. While examining this sprawling story we can learn about the intertwining of local and national politics, as well as the utility of the press as a political weapon, but the study is primarily concerned with the conflicting concepts of honor in this case, how various parties instrumentalized the concept of honor, and how political interests partially triumphed over group norms.

¹⁷² Simmel: *Soziologie*, 405.

¹⁷³ Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, 683–684.

¹⁷⁴ Ahogy Kövér György fogalmazott, „a 19. századi átalakulás a magyar társadalomban újraformázta a csoportokat, a történeti-jogi rendiség »tömbjei« [...] viselkedésszociológiai »forgácsokra« darabolódva nem álltak össze »új rendekké«, sem »új oszályokká«”. Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 110.



ERŐS VILMOS

A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre

Az alábbi tanulmányban ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatát járom körül. Az ifjabb Révész Imrével foglalkozó irodalom alapjában jelzi ezt a kapcsolatot, s a szellemtörténetet Révész történetiszemlélete sarkkövének tekinti, ugyanakkor a kérdésről mélyebb elemzés/tanulmány még nem született.¹

A szellemtörténethez való kapcsolódással a történészek, különösen az egyháztörténészek körében ifjabb Révész Imre meglehetősen egyedül állt; másnál ez az alapvető hatás nem mutatható ki, sőt – amint ez a következőkből részben kiderül – a szellemtörténetet Debrecenben lényegében negatívan fogadták, elutasították, lényegét és jelentőségét nem ismerték fel.

Ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet

Ifjabb Révész Imre történetírói/történeti pályafutásában a szellemtörténetnek kezdettől fogva alapvető jelentősége volt, s lényegében már az első világháború előtt szellemtörténésznek vallotta magát. Ezzel összefüggő elképzeléseit már 1913-ban kifejtette *A tudományos*

¹ Révészhez irodalom: Pusztai Ferenc: *Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetiszemlélet.)* In: Kósa-Grimm András – Veres Kristóf (szerk.): *Opuscula Historiae II. Történeti tanulmányok a XVI. Eötvös Konferenciáról II.* Budapest, 2018. 122–139.; Balogh István: *Dr. Révész Imre (1889–1967)*. Alföld, 18 évf. (1967) 1. sz. 93–94.; Bucsay Mihály: *Révész Imre (1889–1967)*. Theológiai Szemle, 10. évf. [Új folyam] (1967) 3-4. sz. 83–86.; Dr. Barcza József: *Révész Imre az egyháztörténész*. Református Egyház, 41. évf. (1989) 9. sz. 210–213.; Dr. Kathona Géza: *Emlékezés Révész Imrere, az egyháztörténetíróra*. Református Egyház, 19. évf. (1967) 7-8. sz. 165–166.; Kocsis Elemér: *Révész Imre, az egyházkormányzó*. Confessio, 13. évf. (1989) 3. sz. 11–17.; Czeglédly Sándor: *Révész Imre, az igehirdető*. Confessio, 13. évf. (1989) 3. sz. 17–25.; Barcza József: *Révész Imre az egyháztörténész*. Confessio, 13. évf. (1989) 3. sz. 25–31.; Barcza József: *Révész Imre életműve*. Theológiai Szemle, 32. évf. (1989) 4. sz. 193–197.; Juhász Géza: *Révész Imre pályája*. Alföld, 1967. 5. sz. 99–100.; Balogh István: *Dr. Révész Imre (1889–1967)*. Alföld, 1967. 4. sz. 93–94.; Szabó István: *Révész Imre (1889–1967)*. Magyar Tudomány, 12. [új folyam] (1967) 12. sz. 784–786.; Kósa László: *A történetész Révész Imre fordulata*. In: uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 408–436. Valamint Révész Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 194–1949*. Szerk. Barcza József. Budapest, 1990.; Révész műveinek bibliográfiáját lásd *Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Ms 91/1. Révész Imre gyűjtése nyomán összeállította Ferenczy Károly*. Debrecen, 1968. Kifejezetten Révész életrajzi vonatkozásairól, de életművének áttekintéséről is lásd: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit – Tudomány – Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életütleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.* Összeállították Kovács I. Gábor – Takács Árpád. Budapest, 2014. 103–119.

egyház történetírás alapjai című tanulmányában,² ahol a magyar református egyháztörténetírás tudományos alapokra fektetését a szellemtörténeti módszer meghonosításával kívánta megvalósítani. Ebből a tanulmányból is kiderült, hogy Révészre alapvetően az ún. Erdélyi iskola³ volt döntő hatással (még kolozsvári éveiből), kitüntetetten Böhm Károly,⁴ aki a pozitívizmussal szemben a neokantianus iskola, főként Heinrich Rickert és Wilhelm Windelband, valamint Wilhelm Dilthey nézeteiben látta a tudományos módszer lényegét. Alapvető jelentősége van itt a szellemtudományok és természettudományok különbségének (idiografikus és nomotetikus tudományokról beszél az elmélet), az élményszerűség és az intuíció jelentőségének, valamint például az értékvonatkozató módszernek.⁵

Hangsúlyozni lehet, hogy ifjabb Révész Imre későbbi teoretikus írásaiban is ezen a nyomon halad tovább, így az 1924-ben született, *A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom feladatai*, illetve *A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom a háború óta* című írásokban is,⁶ ahol a szellemtörténetre oly jellemző szintézisre törekvő igény mellett a részletkutatások, a forrásfeltárás nagy jelentőségét/aktuális tennivalóit is aláhúzza, valamint számos konkrét javaslatot is megfogalmazott erre vonatkozóan. (Mindezek – valamint a forrásfeltárás és a szintetikus látásmódra való igény – a szellemtörténetben nem állnak ellentétben egymással.) Fontos még megjegyezni, hogy a lehetséges minták közül Pokoly József (akiről később búcsúztató előadást is tartott⁷) és az erdélyi szász történetíró Friedrich Teutsch munkáit említi példaként, akik szerinte roppant gyümölcsözően hasznosították a szellemtörténeti módszerben rejlő előnyöket.⁸

Ifjabb Révész Imre teoretikus fejtegetései egyfajta csúcspontjának tekinthető (legalábbis az országos reprezentativitás szempontjából, még ha teoretikus mélység tekintetében

² Joó Tibor is utal e mű szellemtörténeti jellegére, szerinte azonban az írás befejezetlen. Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935. 103.; Révész Imre: *A tudományos egyháztörténetírás*. Kolozsvár, 1913.

³ Révész később is figyelemmel kísérte az iskola működését, lásd az ismertetéseket Tavasz Sándor könyveiről, például: Révész Imre: *Dr. Tavasz Sándor: A kálvinizmus világmissziója*. Bp., 1929. Debreceni Protestáns Lap, 42. évf. (1930) 2. sz. 56.

⁴ Gyimesi Pálma: *Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére*. In: Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok, XVIII.*. Debrecen, 2010. (2012) 45–66.

⁵ Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I-II*. Budapest, 2006. 134–152., 193–268.; Erős Vilmos: *A szellemtörténet*. Valóság, 51. évf. (2008) 5. sz. 20–35.

⁶ Révész Imre (ifj.): *A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása (Eredmények és feladatok)*. Protestáns Szemle, 33. évf. (1924) I–IX. 473–489., 545–553. Klny. Debrecen, 1925. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadványai); Révész Imre (ifj.): *A magyarországi protestantizmus történetének irodalma az összeomlás óta*. Theologiai Szemle, 1. évf. (1925) 1. sz. 91–106.

⁷ Révész Imre: *Pokoly József emlékezete*. Debrecen, 1936. (Emlékbeszéd a Tisza István Tudományos Társaság közgyűlésén 1935. június 2-án.) Megjegyzendő persze, hogy ebben az írásában, illetve beszédében Révész inkább a pozitívizmus képviselőjének tartja Pokolyt, s a róla elmondottak inkább saját szellemtörténeti pozíciójának kifejtésére adnak alkalmat számára.

⁸ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I–II. Hermannstadt, 1921–1922. Erről Révész ismertetése: *Hit és Élet*, 3. évf. (1923) 1. sz. 29. Teutsch-hoz lásd Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás*. I–II. Magyarságtudomány, (1943) 174–198., 325–373.; Möckel, Andreas: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein bei den Siebenbürger Sachsen*. In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. (Unter Mitarbeit von Andreas Möckel, Harald Zimmermann, Hans Beyer, Hans Mommsen, Erwin Vierhaus und Ernst Wagner.) Herausgegeben von Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. (Karl Kurt Klein zum 70. Geburtstag. 6. Mai, 1967.) 1–23.

kevésbé is) a Hóman Bálint szerkesztésében megjelent *A magyar történetírás új útjai* című kötetben publikált írása.⁹ A Hóman-féle kötet az új utakat a szellemtörténet érvényesítésében látta, de ennek a kötet több tanulmánya (Mályusz Elemér, Tompa Ferenc, Szentpétery Imre) nem vagy csak részben tett eleget,¹⁰ ifjabb Révész Imre azonban százszázalékig igen, különösen az individualizálás/megértő módszer és az egyén történetalkotó szerepe, valamint a történetírói szubjektivitás jelentőségét hangsúlyozta írásában. (A kötet debreceni visszahangjáról még szó esik a következőkben.)¹¹

Részlet Révész írásából: „A helyes történelem megértésének ugyanis nem a személytelen elvonatkozás, hanem ellenkezőleg a rokonszenves elmélyedés, a tárggyal való szerető azonosulás az alapvető föltétele. Csakis ez teszi lehetővé, hogy a történetíró, miután analitikus munkájával a tárgyalt történeti jelenséget részeire bontotta és alkatelemeiben kritikailag megismerte, szintetikus munkát is végezhesen, tehát elérhesse a történelmi megismerés végső célját: egy szellemi életegész rekonstruálását. Ehhez pedig nemcsak értelmi, logikai munka, hanem fantázia és intuíció is szükséges, amire viszont csak a tárggyal való valamely vonatkozásban rokon lélek, azt szerető és azzal egybeforrni tudó lélek képes. Csak az ilyen lélek tud elhatolni a tárgyalt személyiségnek emberileg egyáltalán megközelíthető közép-ponti magváig, tudja megragadni és megláttatni egy eszmevilág sajátos 'energiáját', egy korszak 'lelkét', 'szellemét', egy népnek az 'egyéniességét', egy intézménynek életföntartó 'mozgató erőit'.¹²

Fontos rámutatni: Révész a szellemtörténet jelentőségét egyéb írásaiban állandóan hangsúlyozza; így a közép- és általános iskolák számára írott, különböző időpontokban megjelent tankönyvek bevezetőiben (például 1931-ben, 1936-ban),¹³ amelyekben kifejti az alkalmazott szellemtörténeti módszer szükségességét, s hogy a különböző átdolgozások legfőbb célját éppen a szellemtörténeti módszer/megközelítés elmélyítése képezte.¹⁴

Révész szellemtörténettel kapcsolatos fejtegetéseinek fontos eleme a Ravasz László emlékkönyvben *A református történetiszemlélet* címmel publikált írása is az 1940-es évek elejéről.¹⁵ Ez további hitvallás a szellemtörténet mellett, amelyet a református történetiszemlélet alapkövének tekint, s az írásban Giambattista Vico, Leopold von Ranke, Eduard Spranger és Friedrich Meinecke az alapvető hivatkozási pontok.

⁹ Révész Imre: *Egyháztörténelem*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 141–182.

¹⁰ Uo.

¹¹ Lásd a Szeffkú Gyula és Révész Imre kapcsolatát elemző fejezetet.

¹² Révész: *Egyháztörténelem*, 156. E szövegrészlet is mintegy tozódik a szellemtörténeti fogalmakban, például a megismerés alanyának és tárgyának azonossága (mint a megismerés/megértés előfeltétele), a korszellem, szintézisre törekvés, népi individualitás. Az alany és tárgy azonosságáról mint a megismerés előfeltételéről a szellemtörténeti pozícióban lásd például: Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Ford. Orthmayr Imre. Budapest, 1987. De persze még szerzők hosszú sorára hivatkozhatnánk, egészen Wilhelm von Humboldtig, sőt még tovább.

¹³ Révész Imre (ifj.): *A magyar protestantizmus története a keresztyénység egyetemes fejlődésének keretében*. Kolozsvár, 1921. (Középiskolai tankönyv, ugyanott több kiadásban is.) Ugyanennek átdolgozott kiadásai 1946-ig megjelentek Debrecenben például a következő címmel: *Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig, különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*.

¹⁴ Révész Imre: *Az egyháztörténelem alapvonalai*. Debrecen, 1936. (Társszerző: dr. Segesváry Lajos.)

¹⁵ Ifjabb Révész Imre: *Református történetiszemlélet*. In: „És lőn világosság.” Emlékkönyv Ravasz László születésének 60. évfordulójára. Budapest, 1941. 193–209. (Az írásban felbukkannak a keresztyén perszonalizmus gondolatai, és közeledés figyelhető meg a népiségtörténethez is.)

Ranke kapcsán írja itt Révész: „Keresztyén alapon lehetetlen igazat nem adni Rankénak: »az eszmék kétségtelenül mindig az eleven szellem erői, amelyek a világot alapjában véve mozgatják«, és lehetetlen el nem ismerni minden idők ez egyik legnagyobb történéskének divinatív éleslátását ebben a hihetetlenül mély mondatban: »*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*« a történet egyik korszaka sem esik messzebb Istentől, mint a másik; Isten keze és gondolata mindegyikben szabadon érvényesül, minden emberi tagadással és ellenállással dacolva.”¹⁶

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ifjabb Révész Imre ezeket a teoretikus/metodikai fejtegetéseket a konkrét történeti kérdésekkel foglalkozó munkáiban a lehető legnagyobb következetességgel érvényesítette. Mindezt tárgyalhatjuk (itt inkább jelezhetjük és felsorolhatjuk persze) kronologikusan, időbeli egymásutániségában, kezdve a szintén az első világháború előtt és alatt publikált munkákkal, mint a Bod Péterről vagy a Dévai Bíró Mátyásról írott életrajzok,¹⁷ folytatva a húszas évek és a harmincas évek különböző összefoglalásaival a reformáció történetéről. Az utóbbiak közül kettő (talán a két legfontosabb) látványos helyen és sokat mondóan, a Hóman Bálint által szerkesztett *A Magyar Történettudomány Kézikönyvében* (1925),¹⁸ illetve a Szekfű Gyula és szintén Hóman szerkesztésében kiadott, *Magyar Szemle Kincsestára* című sorozatban jelent meg.¹⁹ Külön szeretném felhívni a figyelmet a nagyapjáról, idősebb Révész Imréről írott életrajzra (1926),²⁰ amely annak születése centenáriumára jelent meg. Itt Révész nemcsak bőségesen él szellemtörténeti kategóriákkal (például említhetjük általában a szellem/szellemi fogalmának gyakori használatát vagy a „korszellem”-re, jelen esetben a romantikára való hivatkozást), hanem magát idősebb Révész Imrét is szellemtörténészként aposztrofálja – ami viszont anakronizmus –, aki munkáiban mindig alapvetőnek tartotta a szellemi, értsd művelődési, kulturális viszonyok bemutatását, azok elemzését.²¹

¹⁶ Uo. 196. A szövegben egyébként Kornis Gyulát idézve beszél Rankéről. Megjegyezhető, hogy Révésznek az 1950-es évek elejéről fennmaradt egy feljegyzése/referátuma, amelyet Fogarasy Béla előadásához készített, s amelyben alapvetően megtagadja a szellemtörténetet. „Filozófiai ideáлизmusból, szalonklerikalizmusból, habsburgi legitimizmusból, sovén irredenta nacionalizmusból, keselyűszármáyait bontogató fasizmusból s a mindezeket tápláló feudálkapitalizmus és fináncőke aranyborjának csöndes imádatából összeszövődött” ideológiájaként aposztrofálja azt. Vö. *Révész Imre korreferátuma Fogarasy Béla előadásához, 1952*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt), Ms 5966/11. (Az előadás szövegét a jelen tanulmány szerzője külön írásban kívánja publikálni.) Amint a következőkből kiderül azonban, Révész a szellemtörténetet az 1950–1960-as években sem tagadta meg. Vö. *Révész Imre levelei Zolnai Bélának*. MTA KIK Kt, Ms 4126/417-432. *Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai”-nak új kiadásához. (1959)*. Uo. Ms 5431/2-3. Ezekből ugyanis egyértelmű, hogy – Lamennais kapcsán is – követte az eszmetörténeti/szellemtörténeti hagyományokat, hiszen például Rákóczit, Zolnai Béla nyomán, egyértelműen a jansenizmusból bontja ki (lehet, hogy ezért nem jelent meg végül a nagy terjedelmű kézirat). Lamennais-ról egyébként a Fogarasy előadásához fűzött, az itt említett referátumban is megemlékezik.

¹⁷ Révész Imre: *Dévai Bíró Mátyás tanításai. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiről*. Kolozsvár, 1915.; Révész Imre: *Bod Péter, mint történetíró*. Kolozsvár, 1916.

¹⁸ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Budapest, 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve.)

¹⁹ Révész Imre: *A reformáció*. Budapest, 1932.

²⁰ Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881: Születésének 100. évfordulójára*. Debrecen, 1926.

²¹ Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin szellemét.” *Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése kiadása és recepciója*. Református Szemle, 105. évf. (2016) 2. sz. 176–197.

Külön felhívom a figyelmet Révész közép- és általános iskolai tankönyveire,²² amelyekről már esett szó, s amelyek az előszó útmutatásának megfelelően minden lényeges fejezetben nemcsak kitérnek a szellemi-kulturális viszonyok bemutatására, hanem az egyik alapvető szintézissteremtő kategóriájuk a szellemtörténet által központi jelentőségűnek tekintett *Weltanschauungslehre*, azaz művészeti-világnézeti kategóriák, mint például – kisebb mértékben – a gótika, valamint a reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika stb. alkalmazása. (Megjegyzendő, hogy Révész, amikor például a reformációtörténeti összefoglalásait készíti, leszögezi: a vallási jelenségek története, például a reformáció különböző momentumainak és alakjainak, de legfőképpen irányzatainak, mint például a lutherizmus, kálvinizmus, unitarizmus [antitrinitarizmus], anabaptizmus, stb. boncolgatása önmagában is szellemtörténet, és szellemtörténeti diszpozíciót kíván.) Látványosan a szellemtörténet jegyében született nagy összefoglalása a harmincas évek második felében a reformáció 16. századi történetéről (1938)²³ vagy a Domanovszky Sándor főszerkesztésében megjelent *Magyar Művelődéstörténetbe* írt fejezete a reformáció és ellenreformáció magyarországi történetéről.²⁴ Szintén a szellemtörténetet viselik magukon akadémiai székfoglaló értekezései. A levelező tagsági 1936-ban Debrecen „lelki válság”-áról szolt a 16. század második felében.²⁵ (Itt már a cím is jelzi a szellemtörténeti felütést, hiszen a „lelki alkat”-ra, a belső lelki vonatkozásokra való hivatkozás ennek lényegi elemét képezi.²⁶) De a rendes akadémiai tagsági értekezése is szellemtörténeti-eszmetörténeti indíttatású (lényegében a háború alatt készült, de csak a háború után jelenhetett meg) a puritanizmus eszméinek magyarországi elterjedéséről a 17. században.²⁷ Az 1940-es években persze megjelennek már a marxista fogantatású „társadalomtörténet” szempontjai is munkáiban, például akár az ún. „második jobbgátság” ideologikus tézise, mindez azonban inkább marginális, vagy pedig (legalábbis a társadalomtörténeti megfontolások – szintén inkább marginálisan) már a korábbi munkákban is jelen voltak.²⁸

Nem tartozik kifejezetten a jelen tanulmány tárgyköréhez Révész 1948/49-es „fordulatainak” elemzése, amelyet Kósa László egy 2011-ben is megjelent tanulmányában²⁹ részletesen és korrekt módon elvégzett. Ugyanakkor egyetérthetünk megállapításával (s ez a jelen

A szerző rámutat arra, hogy számos vélemény szerint id. Révész Imre elfogult volt Kálvin irányában, ez hathatott ifj. Révész Imrére még az 1930-as években is.

²² Lásd: Révész: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, id. mű.

²³ Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet. I. köt. 1520 tájától 1608-ig*. Debrecen, 1938. (Református Egyházi Könyvtár XX.)

²⁴ Révész Imre (ifj.): *Reformáció és ellenreformáció*. In: Lukinich Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1940. 407–448. A *Magyar művelődéstörténet*ről lásd például: Kövér György: *Szerkezet és szellem a Magyar Művelődéstörténetben*. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Budapest, 2017. 247–272.

²⁵ Révész Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*. Századok, 70. évf. (1936) 1. sz. 38–75., 2. sz. 163–203.; Révész Imre: *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben. (Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához)*. Századok, 71. évf. (1937) 7. sz. 273–303.

²⁶ Ifjabb Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké.” *Összegyűjtött tanulmányok az egyház múltjából és jelenéből*. Debrecen, 1944.; uő: *A debreceni kollégium és a magyar lélek*. Protestáns Szemle, 51. évf. (1942) 3. sz. 65–70.

²⁷ Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Akadémiai rendes tagsági székfoglaló*. Budapest, 1948.

²⁸ Révész Imre: *A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Budapest, 1947.

²⁹ Kósa: *A történész Révész Imre fordulata*, id. mű. (A tanulmány először 2003-ban jelent meg. Vö. Kósa László: *A történész Révész Imre fordulata*. In: Zemplényi Ferenc et al. [szerk.]: *Látókörök metszése: írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Budapest, 2003.)

problémához tartozik), miszerint a „fordulat” ellenére ifjabb Révész Imre 1950–1960-as évekbeli munkái is lényegében a szellemtörténet jegyében születtek (e tekintetben tehát épenséggel nem volt nagy fordulat),³⁰ kezdve az utópista szocializmus magyarországi elterjedéséről (Litkei Tóth Péter) írt tanulmányával,³¹ a Lamennais tanulmányokon³² keresztül a három utolsó nagyszabású (bár csak rész- vagy előzetes tanulmánynak szánt) munkáig Sinairól, a Bach-korszak egyházpolitikájáról vagy a lényegében Domokos Lajos „világnézetét”, eszméit központba helyező *Bécs Debrecen ellen* című művéig.³³

Révész Imre és Szekfű Gyula

A következőkben ifjabb Révész Imre három kiterjedt levelezésével foglalkozom, amelyeket történészekkel folytatott, s amelyek – véleményem szerint – alapvető fontosságúak a vizsgált probléma elemzéséhez. A levelezések – az alábbiak sorrendjében – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az MTA KIK Kézirattárában és a Ráday Levéltárban található (tehát mind Budapesten), és – sajnálatos módon – különböző okok miatt a „párjuk”, azaz a szóban forgó

³⁰ Szellemtörténet és eszmetörténet viszonyához lásd például: Erős, Vilmos: *Spiritual history/Geistesgeschichte-intellectual history-cultural history-postmodern*. In: Vilmos Erős – Róbert Káli – László Dávid Törő (eds.): *Approaches to Historiography*. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 19. (Műveltség és hagyomány XXXVII.) Debrecen, 2016. 105–114.

³¹ Révész Imre: *Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz*. Századok, 85. évf. (1951) 1. sz. 120–148.

³² Études Historiques. Studia Historica, 15. Budapest, 1957. (Benne a Lamennais tanulmányokkal.) Révész Imre a Ferenczy Károly-féle bibliográfiában (amelynek anyagát jelentős részben maga Révész állította össze) hivatkozik a következő kéziratra: „Lamennais: 'Paroles d'un Croyant' c. művének teljes új fordítása. KI. Autográf, külön nagyalakú füzetben. Készült 1950–52 táján. Néhány szemelvényt közöltem belőle Lamennais és a magyarok” c. tanulmányomban.” (A KI rövidítés a kéziratot jelenti. A szöveg a jelen sorok írója számára egyelőre nem volt fellelhető.)

³³ Révész Imre: *Lamennais és a magyarok*. Budapest, 1954. Klny. A MTA II. osztályának közelményeiből. 35–122.; Révész, Émérich: *Entre l'Orthodoxie et les Lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVI^e-XVIII^e siècles en Hongrie*. In: Csatári, Dániel – Katus, László – Rozsnyói, Ágnes (dir.): *Nouvelles Études Historiques I*. (A XII. nemzetközi történész kongresszus alkalmából/publiées à l'occasion du XII^e Congrès International des Sciences Historiques par la Commission de Historiens Hongrois.) Budapest, 1965. 415–436., és különnyomat. Vö. *Révész Imre levelei Zolnai Bélának*. MTA KIK Kt, Ms 4126/417-432. *Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai”-nak új kiadásához*. (1959). Uo. Ms 5431/2-3. Amint erről szó esett, végül nem jelent meg (esetleg éppen a szellemtörténeti vonatkozások miatt?) a Rákóczi művéből Révész által lefordított részletek sem. Jellemzőnek tartom Révész Zolnainak írt leveleinek egyik sorát, amelyben világosan kifejti, hogy Rákóczi janzenizmusának kérdésében (amelynek alapján értelmezi Rákóczi „Vallomásai”-t) alapvetően egyetért Zolnaival: „Rákóczi janzenizmusának” módja és mértéke felől egy álláspontt vagyunk lényegileg.” *Révész Zolnainak, Budapest, 1959. november 20.* Uo. Ms 4126/432. Zolnairól lásd: Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. (Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról)*. Budapest, 2001.; Zolnai Béla: *Nemzet és szellemtörténet*. Válogatta, jegyzeteltes bevezetéssel ellátta Miskolczi Ambrus. Budapest, 2009. (Ifjabb Révész Imre említett, nagylélegzetű bevezetését a jelen sorok szerzője külön tanulmányban kívánja értelmezni és közreadni.) A hatvanas évekhez lásd még: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Budapest, 1966.; Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*. Budapest, 1959.; Révész Imre: *Comenius unokája. David Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára*. Századok, 96. évf. (1962) 1. sz. 1–21.

történések levelei/válaszai nem hozzáférhetők, így nem ismertek (legalábbis kettő esetében).³⁴

Az első levelezés Szekfű Gyulával folyt, s egyik tanítványommal, Gyimesi Pálmával a Lymbus 2010-es évfolyamában már publikáltuk egy rövid bevezető, értelmező tanulmány kíséretében,³⁵ illetve több részletét felhasználtam 2016-os tanulmányomban, mely Szekfű Bethlen Gábor című kötetének (1929) nem utolsósorban debreceni visszhangját dolgozta fel.³⁶ Amint ezekben az írásokban kifejtettük, Szekfű és Révész kapcsolata már *A száműzött Rákóczi* időszakáig visszanyúlik, amikor Révész – az alapvetően támadó, sőt uszító debreceni fogadtatással szemben – (ekkor még Rugonfalvi Kiss Istvánnal együtt) védelmébe vette Szekfű meghurcolt művét.³⁷ A kapcsolat következő csomópontja, illetve a levelezés szerinti kulcspontra Szekfű említett műve Bethlen Gáborról 1929-ben, illetve a már szintén szóba került, *A magyar történetírás új útjai* című kötet, azaz a szellemtörténeti módszernek a magyar történetírásban megvalósítani kívánt úttörése. Debrecenben alapvetően mindkettőt elutasították,³⁸ de különösen a Bethlen Gábor monográfia ellen indítottak hajsztát, sőt Debrecen a könyv meghurcolásának (amely – bár kisebb léptékben – hasonló *A száműzött Rákóczi* körüli hajsztához, ezért adtam 2016-os tanulmányomnak *A második száműzött Rákóczi-vita* címet³⁹) fő központja, centruma lett. A hajsza különböző fórumokon folyt, leginkább a protestáns folyóiratokban, napi- és hetilapokban, de például Baltházár Dezső püspök a szószeréről ítélte el Szekfű művét, s különböző tömegrendezvényeket is szerveztek tiltakozásul.⁴⁰ A szakmához közelebb álló kritika (bár hangvételében ez is szélsőséges sokszor) Rugonfalvi Kiss István tollából származott, aki *Az átértékelt Bethlen Gábor* című, saját kiadásában megjelent művében⁴¹ sorra támadja Szekfű állításait (törökosság stb.), Bethlent sárba rángatónak titulálja, s egy történész bizottság felállítását indítványozza (Marczali Henrikkel, Károlyi

³⁴ A jelen tanulmány szerzőjének egyelőre nincs tudomása arról, hol lelhetőek fel Mályusznak és Szekfűnek Révészhez írott (válasz)levelei.

³⁵ Szekfű és Révész kapcsolatához részletesen lásd: Gyimesi Pálma: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*. In: Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): „A historiográfia műhelyében.” Történeti Tanulmányok, XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.) Debrecen, 2011. (2012). 77–94.; a levelekről lásd: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának*. Lymbus, Magyarstudományi folyóirat, 2009. 233–257. Szekfűhöz lásd: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírás és ideológus*. Pozsony, 2015.; Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időben. (Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016)*. Pécs, 2017.

³⁶ Erős Vilmos: *A második „száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása)*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 3–46.

³⁷ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 79–80.

³⁸ Gyimesi Pálma: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez*. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011. 122–135.

³⁹ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű.

⁴⁰ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 80.

⁴¹ Lásd: Rugonfalvi Kiss István: *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. *Protestáns Szemle*, 38. évf. (1929) 2. sz. 123–132.; uő: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. 1929. október (magánkiadás). Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is 2008-ban, mindenféle értelmezés nélkül, ami, amint 2016-os tanulmányomban is jeleztem (lásd Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű), elfogadhatatlan gyakorlat. Lásd: Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. In: uő: Bethlen Gábor. Máriabesenyő–Gödöllő, 2008. 65–180. Szekfű választát lásd: Szekfű Gyula: *Kritika és terror*. I-II. *Magyar Kultúra*, 16. évf. (1929) 6. sz. 251–256., 7. sz. 300–305.

Árpáddal, Angyal Dáviddal) annak eldöntésére, ki a jobb történész: ő vagy Szekfű.⁴² R. Kiss egyébként kitér Szekfű szellemtörténeti módszerére is, s azt a protestáns Meinecke üres, öncélú, haszontalan „bűvészmutatványaként” aposztrofálja. (Szekfű főként a koncepciójában alapvető szerepet játszó „államraison” fogalmát kölcsönözte Meineckétől.)⁴³

Révész Szekfűhöz intézett leveleiben kifejti, hogy kimondhatatlan fájdalmat érez protestáns hitsorsosai harsány szüklátókörűsége miatt. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *Bethlen Gábor*-t nemcsak protestánsok, hanem katolikusok is támadták, például Pompéry Aurél,⁴⁴ akinek pamfletjéről Révész ismertetését is közölte a Protestáns Szemlében; másrészt a protestáns Hajnal István vagy Móricz Zsigmond is roppant pozitívan nyilatkozott Szekfű könyvéről.⁴⁵) De nemcsak magánlevelekben nyilatkozott így Révész, hanem felszólalásaiban, illetve cikkekben is, amelyekben élesen visszautasítja például azt a vádat, hogy a szellemtörténet csak a magyar történelem katolikus szellemben történő újraértékelését jelentette volna.⁴⁶ Nincs tér itt az összes vitakérdésnek még csak az ismertetésére sem, csak a Debrecenben oly fontos vallási türelem problematikájára utalok, amelyben Révész szintén inkább Szekfű oldalára áll, elfogadva, hogy a tordai országgyűlés paragrafusai többnyire csak deklarációk, diplomatikusan és óvatosan megjegyezve, hogy a vita eldöntésére további kutatások szükségesek.⁴⁷

Megjegyzendő, hogy Szekfű Gyula a *Magyar Történet* harmadik kötetének irodalomjegyzékében is igen pozitívan nyilatkozik Révész Imréről. A főrészben a vallási türelem kérdéseit taglalja, s az irodalomjegyzékben mindenekelőtt Pokoly József nézeteit bírálja, aki ragaszkodott a hagyományos protestáns állásponthez: a protestánsok képviselték a vallási toleranciát, a katolikusok türelmetlenek, elnyomók voltak. Szekfű szerint ennek mind az erdélyi szász történetíró, Friedrich Teutsch, mind Révész Imre ellentmond, amikor kijelentik, hogy egyik oldal sem valósította meg igazából a vallási türelmet. Szekfű persze hozzát teszi, hogy – Révész fogalmait használva – a nem reformátori protestantizmus esetében ez nem releváns, de nem ez a döntő. „E cikkemmel egyidejűleg jelent meg Révész Imre tanulmánya, A protestantizmus és vallásszabadság, Prot. Szemle, 1934, 478.l., ahol ő a troeltschi Alt- és Neuprotestantizmus helyében reformátori és nem-reformátori protestantizmust különböztet meg, s az előbbire nézve megállapítja, mint természetes dolgot, hogy nem a ’szabad vallás gyakorlatát’ követelte, hanem ellenkezőleg: a saját hitének kizárólagos érvényesítését; álláspontja a XVI. századi protestantizmusnak a Tekintély, nem a Szabadság, mert, objektív- és autoritatív felfogás, szubjektívizmus és individualizmus leghalványabb árnyéka nélkül szerinte is minél inkább érvényesül a XVI–XVII. században, ez az eredeti és hiteles reformátori protestantizmus, annál kevésbé találkozunk az illető pontokon bármiféle vallási szabadságnak, illetőleg türelemnek még csak a rezdülésével is. Ezt a tényt a történelemből – teszi hozzá – kétségbevonhatatlan elvi alapjánál fogva, egyszer már végérvényesen el kellene fogadnunk

⁴² Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű.

⁴³ Meineckéről újabban: Kämmerer, Wolfgang: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus*. Frankfurt am Main, 2014.

⁴⁴ Révész Imre: *Irányzatos-é a magyar protestáns történetírás?* Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 4. sz. 300–311., itt 307. Lásd ehhez: Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930. (Az utóbbi katolikus volt, s Szekfűt támadta, világos tehát, hogy a vitában nem a felekezeti szempont a kizárólagos, sőt akár a meghatározó.)

⁴⁵ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, 9–10.

⁴⁶ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 81–82.; Révész Imre: *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 8-9. sz. 507–522.

⁴⁷ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 88.

minden szemérmes szépítgetés és szégyenlős leplezés nélkül.’ Szerinte is (mint én is megírtam), nem lehet sérelemnek tartani, ha protestánsról e korban megállapítatik, »hogy nem volt elvileg a vallásszabadság híve, sőt éppen türelmetlen volt.« Ezen nyilatkozat után, azt hiszem, az én elvi álláspontom és annak következtetései nem lehetnek többé nálunk sem tudományos vita tárgyai, – legfőlegb a tudatlanság hadakozhatik ellenük. Természetesen soha nem tagadtam, amit Révész a nem reformatori protestantizmusról állít, hogy t. i. ez a »vallásszabadság és a vallástürelmi eszmék melegágya« volt.⁴⁸

Szekfű és Révész további kapcsolatához hozzáfűzhető (ehhez is több adalék található a levelezésben), hogy Révész több ismertetést/cikket közölt a harmincas években a Magyar Szemlében,⁴⁹ többnyire a hitleri rezsim vallásellenességéről és protestánsüldözéseiről, valamint ő (is) búcsúztatta Szekfűt 1955-ben bekövetkezett halálakor, s a nekrológ szövege meg is jelent az Akadémiai Értesítőben.⁵⁰

Révész Imre és Mályusz Elemér

A másik levelezés, amely a tanulmány címében felvetett probléma tisztázásához/körüljárásához relevánsnak tűnik, Mályusz Elemérrel⁵¹ folyt. A Révész által írott levelek, amint erről korábban szó esett, az Akadémia Kézirattárában található, s egyelőre publikálatlanok.⁵² A levelezés tulajdonképpen apropója az volt, hogy a magyar történettudomány vezető folyóiratának szerkesztését 1929-től Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István vette át.⁵³ A trió legfontosabb törekvése az volt, hogy történetírásuk általános jellegének megfelelően a hagyományos politikai eseménytörténeti orientáció helyett (amely a Századok korábbi évfolyamait inkább jellemezte) sokkal nagyobb teret adjanak a modernebb, az európai történetírás újításaihoz sokkal közelebb álló gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti (később népiségtörténeti) tanulmányoknak. Mályusz Elemér minden bizonnyal ennek kapcsán kereste meg levélben Révész Imrét (akinek ilyen – tehát szellemtörténeti – irányú tájékozódását nyilvánvalóan korábról ismerte, s nem utolsó szempont volt a protestáns/református egyháztörténettel való foglalkozás, hiszen Mályusz evangélikus volt – ugyanakkor

⁴⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1935–1936. 3. köt. 600. Munkájának 601. oldalán Szekfű még további dicsérő hivatkozásokat tesz Révészre, például a Krisztus és Antikrisztus, Bucer Márton, Kálvin legelső támadója kérdésköreit tárgyaló (amúgy kifejezetten szellemtörténeti indíttatású) írásaira, s döntő jelentőségű tanításként aposztrofálja a magyar kálvinizmus eredetét elemző munkáját is. Vö. Ifjabb Révész Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció*. Debrecen, 1933. Theológiai Tanulmányok 32. sz.; uő: *Szemponok a magyar 'kálvinizmus' eredetének vizsgálatához*. Századok, 68. évf. (1934) 7–8. sz. 257–275. Szekfű további műveit a kérdéstről lásd: Szekfű Gyula: *Az erdélyi tolerancia körül*. Katholikus Szemle, 48. évf. (1934) 11. sz. 662–668.; uő: *A vallási türelem és a hazai puritánizmus*. Theologia, 2. évf. (1935) 4. sz. 303–314

⁴⁹ Erős–Gyimesi: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának*, id. mű.

⁵⁰ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 93.; Révész Imre: *Szekfű Gyula (1883–1955)*. Akadémiai Értesítő, 1955. 513. sz. 960–963.

⁵¹ Mályuszról lásd: Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok, 147. (2013) 1. sz. 33–62.; uő: *Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989)*. Ungarn Jahrbuch, Bd. 32. (2014–2015) 229–242. Valamint Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Sajtó alá rendezte Soós István. Budapest, 2021.

⁵² Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/126-157.

⁵³ A Századokhoz lásd: Erős Vilmos: *A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban*. Valóság, 52. évf. (2009) 2. sz. 48–69.; Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták keresztjében*, Századok (1931–1943). Századok, 149. évf. (2015) 1. sz. 33–86.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 271–286. és passim.

biztosan nem ez volt a perdöntő, hiszen akkor miért nem Zoványi Jenőt vagy R. Kisst kereste meg Mályusz⁵⁴), hogy felkérje hosszabb távú együttműködésre. Révész örömmel válaszolt, s biztosította Mályuszt, hogy a Századokból nagyon sokat lehet tanulni szaktörténeti szempontból (különösen neki, akinél némileg túlteng a teológiai végzettség súlya⁵⁵). A levelezés többségét egyezkedés teszi ki: mely könyvek beszerzését, megküldését kéri Révész recenzió elkészítése céljából (hiszen ez jó alkalom lehetett saját és szemináriumi könyvtárának bővítésére, fejlesztésére is). A döntően német és francia nyelvű könyvek nagy részét Révész valószínűleg kézhez kapta, mert a Századok – utóbb készült – repertóriumra szerint egészen a negyvenes évek elejéig több ismertetés is megjelent ezekről.⁵⁶ (Természetesen magyar nyelvű, mindenekelőtt protestáns egyháztörténeti, részben Debrecenhez kötődő munkákat is ismertetett Révész.⁵⁷) E könyvek szinte kizárólagos jellegzetessége (a magyar nyelvűek kivételével) az, hogy a szellemtörténet jegyében születtek, de azokról persze Révész nem mindig volt különösebben jó véleménnyel. Akadt azonban közöttük olyan is, amelyről kifejezetten elragadtatással és jelentős terjedelemben nyilatkozott⁵⁸ – éppen a szellemtörténetnek színter leginkább gyümölcsöző módon való alkalmazása miatt –, sőt ezert (némi huzavona miatt) Hajnal Istvánnal is hajlandó lett volna némiképp ujjat húzni.⁵⁹ A levelezés természetesen más tartalmak miatt is érdekes: sok szempontból fényt vet ugyanis Révész egyéniségére, műveltségére, s különösen érdekesítőek a Történelmi Társulatban betöltött pozíciójához, valamint a Corvin-lánc elnyeréséhez kapcsolódó részletek,⁶⁰ amelyek mind Mályusz támogatásának, részben egyenesen kezdeményezésének voltak köszönhetőek. Nagyon fontosak a Révész akadémiai tagságával kapcsolatos momentumok a levelezésben,⁶¹ mert kiderül, hogy ennek fő kezdeményezője szintén Mályusz Elemér volt, sőt akadémiai székfoglaló témájára is ő buzdította. (Megjegyzem, *par excellence* debreceni és szellemtörténeti téma, mutatja már a címe is: Debrecen lelki válsága.) Első változata a Századokban jelent meg.⁶²

⁵⁴ Mályusz egyháztörténeti munkásságáról lásd: *Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989*. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1999.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 345–373.

⁵⁵ Lásd: Révész levele Hajnal Istvánhoz, Debrecen, 1933. február 10. MTA KIK Kt, Ms 6405/132. A levelet Révész Hajnal Istvánhoz írta, talán véletlenül keveredett a Mályuszhoz írott levelek közé. Révész itt így nyilatkozik: „A Századok-ból rengeteget lehet tanulni éppen minékünk, kevésszámú magyar protestáns egyháztörténészeknek. Mi nem részesülünk olyan módszeres tudományos kiképzésben, mint a Ti gárdátok s minden lépten-nyomon érezzük autodidakta-voltunk hátrányait.”

⁵⁶ Lásd például: Révész Imre: *Guggisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten*. Leipzig, 1934. Századok, 70. évf. (1936) 1. sz. 121–122.; uő: *Haase, Roland: Das Problem des Chiasmus und der dreissigjaehrige Krieg*. Leipzig, 1933. Századok, 69. évf. (1935) 7–8. sz. 262–263.; uő: *Schaeffler, Herbert: Die Reformation*. Bochum-Landgreet, 1936. Századok, 71. évf. (1937) 1. sz. 94–96.; uő: *Heinrich Schaller: Die Weltanschauung des Mittelalters*. München–Berlin, 1934. Századok, 71. évf. (1937) 2. sz. 241–243.

⁵⁷ Lásd például: Rác Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914)*. Gyula, 1931. Révész Imre ismertetése Incze és Rác munkáiról: Századok, 67. évf. (1933) 1. sz. 74–79.

⁵⁸ Lásd: MTA KIK Kt, Ms 6405/132. Révész levele Hajnal Istvánhoz, illetve Révész Imre: *Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin, 1932. Századok, 68. évf. (1934) 3. sz. 451–457.

⁵⁹ Lásd: Révész levele Hajnal Istvánhoz. MTA KIK Kt, Ms 6405/132.

⁶⁰ Lásd: Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. február 17. MTA KIK Kt, Ms 6405/143. A Corvin láncról és a Corvin koszorúról bővebben lásd: Büky Orsolya: *A szellem lovaqjai*. Budapest, 2015.

⁶¹ Lásd például: Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. július 30. MTA KIK Kt, Ms 6405/148.

⁶² Révész: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*, id. mű; uő: *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben*, id. mű.

Megjegyzendő az is, hogy Révész részint vitatkozik is Mályusz felfogásával, különösen a tolerancia gondolatát illetően, illetve a reformáció középkori vagy újkort megalapozó voltáról, de a lehető legkorrektebb hangnemben és egyébként *par excellence* szellemtörténeti keretekben. Erre vonatkozó levelében írja a következőket: „Amint élőlészóval is mondtam, igen meggazdagított »A történettudomány mai kérdései« c. előadásod. Jól esett, hogy a szellemtörténetet lényegére nézve tökéletesen egyetértek Veled. Roppantul sokat tanultam arról a pár lapról, ahol a helytörténet fontosságát emeled ki és néhány sorban végtelenül értékes útmutatásokat adsz. Valóban szeretném magamat megduplázni s egyik példányomat kizárólag a helytörténeti kutatások szervezésére s irányítására szentelni. Sajnos, ez idő szerint senki segítségem nincs.

Amiben eltérek Tőled, hadd mondjam meg teljes őszinteséggel.

[...] »a reformáció és az ellenreformáció ismét a középkorhoz jelent visszatérést.« (8.1.) Troeltsch szerint igen: de ez a thesis nagy mértékben egyoldalú. Egész irodalom támadt ez egy állítása körül (csak a Holl nevét említsem!) s úgy szétszedték, hogy ma már, ha élne, ő sem igen ragaszkodnék hozzá. A reformációban bármennyi középkori vonás volt is: a középpontjában robbantotta fel a középkort (pápai világhatalom és egyházjog megsemmisítése, egyházi és világi hatalom koordinálása szubordinálás⁶³ helyett – és, ami mindezeknek alapja és gyökere: az egyház Krisztushelyettesítő jogának tagadása!). Én sem állítom – mert épp oly egyoldalúság – hogy a reformáció *teremtette meg* az újkort; de állítom, hogy az újkor reformáció nélkül nem lett volna azzá, amivé lett. De még a római egyház sem. A reformáció *nélkül* lehet, Loyola is a Savonarola sorsára jutott volna.

Azt már említettem, hogy a Szeffűről szóló megnyilatkozásaidba – itt is, egyebütt is, – szerény nézetem szerint egy kissé erősen beleszólt a resentus.⁶⁴ Mondtam, hogy ezt mindkettőtök miatt igen fájjalom. Ehhez most is csak annyit hadd tegyek hozzá, hogy akárhányszor olvasom el újra a vonatkozó fejezetét Szeffűnek, nem bírom belátni, hogy nála »a reformáció jelentéktelen intermezzóvá lesz«. Nem hiszem, hogy azokat a fejezeteket protestáns hitvallású történész *lényegileg* másképp írhatta volna meg (értem a XVI. századot). Bizonyára másként *színezte* volna, de *tárgyilag* bajosan jelölhette volna ki a reformáció szellemtörténeti helyét a magyar történet egészében másként.”⁶⁵

Révész véleményt nyilvánít a Szeffű–Mályusz vita⁶⁶ éppen akkor folyó fejezetéről, azaz a barokk és reneszánsz magyarországi fejleményeiről (tehát szintén tősgyökeres szellemtörténeti problémákról), egyértelműen egyikük mellett sem foglalva állást, inkább a vita „gyönyörű” (tehát szakmai s nem felekezeti) jellegét emeli ki.⁶⁷ A levelezés utolsó darabja Mályusz nagy szellemtörténeti szintéziséről, *A türelmi rendelet*-ről, illetve annak nagy

⁶³ Alárendelés – E. V.

⁶⁴ Megbántódás – E. V.

⁶⁵ *Révész levele Mályuszhoz. Debrecenben, 1936. december 26.* MTA KIK KK, Ms 6405/155. (A kiemelések – az eredetiben aláhúzással – Révész Imrétől valók.) A levélben utalt művekre lásd: Mályusz Elemér: *Magyar reneszánsz, magyar barokk.* Budapesti Szemle, 241. köt. (1936) 703. sz. 159–179., 704. sz. 293–318., 242. köt. 705. sz. 86–104., 706. sz. 154–174.; Szeffű Gyula: *Válasz a Magyar Történet dolgában.* Budapesti Szemle, 1936/706. 371–384.; Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései.* A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás. Kecskemét, 1936. A levélben egyébként minden bizonnyal Karl Holl (1866–1926), német teológusról és egyháztörténészről van szó.

⁶⁶ Erős Vilmos: *A Szeffű–Mályusz vita.* Debrecen, 2000.

⁶⁷ MTA KIK KK, Ms 6405/155.

lélegzetű pandantjáról, a türelmi rendelet iratairól szól,⁶⁸ amelyről Révész felsőfokú jelzőkkel nyilatkozik. S hogy mindez nem csupán üres szócséplés, azt világosan bizonyítják az 1950–1960-as években megjelent, a korszakról (18. század, Sinai, majd Domokos Lajos) szóló,⁶⁹ amúgy szembeszökően debreceni témájú eszme- (s így szellem)történeti monográfiák. Különösen az utolsóban feltűnő Mályusz gyakori idézése s a felvilágosodásról való koncepciójának adaptálása, az obligát, a történettudományban akkoriban még mindig gyakori Marx, Engels és Lenin citátumok helyett. (Az utóbbiból, ha jól látom, egy sem szerepel a szóban forgó műben.)⁷⁰

Révész Imre és Zoványi Jenő

A harmadik nagyobb levelezés, amely az itt felvetődő problémák szempontjából releváns lehet, az ifjabb Révész Imre és a nagy vitatkozó, Zoványi Jenő⁷¹ közötti számos levélváltás. A levelezés (a mindkét fél által írott levelek fellelhetők a Ráday Levéltárban) elemzése előtt előre bocsátom, hogy az itt következők jelentős részben Gyimesi Pálma alapos kéziratára támaszkodnak.⁷²

Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő számos egyháztörténeti kérdésben vitát folytatott egymással (ez a vitatkozó hangnem azonban a levelezést kevésbé jellemzi, e levelek inkább konciliáns hangvételűek, sőt egyenesen a vitatott kérdések megkerülése érhető tetten). Gyimesi Pálma kutatási eredményei szerint a közöttük folyó vitáknak, pengeváltásoknak három fő szakasza különíthető el: egyrészt az 1918–1919 körüli etap,⁷³ amikor Zoványi nemcsak Révész Imrével, hanem jóformán az egész református egyházi vezetéssel és fő iránnyal (így Ravasz Lászlóval is) „tengelyt akaszt”.⁷⁴ A vita fő kiindulópontja és tartalma az, hogy Zoványi

⁶⁸ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Budapest, 1939.; uő (szerk.): *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Budapest, 1940.

⁶⁹ Lásd: Révész: *Bécs Debrecen ellen*, id. mű.

⁷⁰ Erre a gyakorlatra (azaz a citatológiára) lásd még: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal.” *Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban*. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): „Tudomány és ideológia között.” Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. Talentum sorozat 13. Budapest, 2012. 62–74.

⁷¹ Zoványiról lásd: Ifjabb Révész Imre: *Zoványi Jenő centenáriuma*. Századok, 99. évf. (1965) 6. sz. 1393–1404.; *Hit – Tudomány – Közélet*, id. mű, 156–162. Vö. még: *Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő levelezése*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/101; Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. Javított és bővített kiadás. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. (Elektronikus kiadás: Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Könyvtár Elektronikus Könyvtára, Debrecen, 2005.); Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. I–II. Máriabesenyő–Gödöllő, 2004.

⁷² A kézirat Gyimesi Pálma PhD ösztöndíjának keretein belül készült. Itt mondok köszönetet a kézirat rendelkezésre bocsátásáért

⁷³ Korábban Zoványi és Révész Kálmán (Révész Imre édesapja) folytatott vitát még az 1880-as években, lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát. Ifjabb Révész Imre kritikáihoz lásd: Ifjabb Révész Imre: *Egész elvek és féligazságok. (Zoványi Jenő történetfelfogásához.)* Protestáns Szemle, 37. évf. (1928) 4. sz. 280–290.

⁷⁴ Ravaszhoz lásd például: Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*. Múltunk, 50. évf. (2005) 1. sz. 89–117.; Ravasz László: *Emlékezéseim*. Kiadja: a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1992.; Ravasz László: *A „Zoványi-ügyhöz”*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1918) 7–10. sz. 291–297. Zoványi álláspontjához lásd: Zoványi Jenő: *Az evangéliumi protestantizmus egysége a reformáció különféle irányjaiban*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1918) 1–3. sz. 40–51.; uő: *Protestantizmus és humanizmus*.

az egész reformáció jelentőségét kétségbe vonja, annak fő tartalma ugyanis szerinte egyfajta racionalizmus, amely csak a 18. században, a felvilágosodással karöltve hoz igazi áttörést a modernitás és a szabadság irányában az egész református egyháztörténetben.⁷⁵

A Zoványi és a Révész közötti viták másik csomópontja (és kulminációja) az 1920-as évek végére⁷⁶ és a harmincas évek elejére esik, és számos szállal kapcsolódik a korábban Szekfű Gyula kapcsán itt érintett problémákhoz. Zoványi ekkor azonban nem elsősorban Szekfű Bethlen Gáborról írt munkáját pellengérezzi ki, hanem a Hóman Bálint és Szekfű által készített *Magyar Történetet*⁷⁷ (de csak Szekfű fejezeteit támadja), illetve az ennek módszertani párjaként publikált *A magyar történetírás új útjai* című kötetet, azaz a szellemtörténeti módszert.⁷⁸ Zoványi mindezek lejáratására – néha R. Kiss Istvánéhoz hasonló hangnemben – számos cikket és tanulmányt közöl (azok 1938-ban egybegyűjtve jelentek meg), s a zavart fokozandó ezek közül néhányat az egyébként baloldali-liberális *Századunk* című folyóiratban jelentet meg.⁷⁹ Zoványi számos konkrét kérdésben törekszik ízekre szedni Szekfű állításait, például azt, hogy a jezsuiták a felvilágosodás előharcosai lennének a 18. században, de vitatja Martinovics Ignác „szellemtörténeti” átértékelését is, általában a magyar történelem liberális és szabadságharcos hagyományainak leértékelését.⁸⁰ *A magyar történetírás új útjai* című kötettel szembeni legfontosabb módszertani ellenvetése az, hogy a szellemtörténet által oly sokszor hangoztatott átértékelésen pusztán az egész magyar történelem katolikus szempontból történő átretusálását értik, amit kora reakciós viszonyaival is összefüggésbe hoz.⁸¹ Zoványi egyébként a szellemtörténet egyéb „újdonságainak” új voltát is megkérdőjelezi, így az eszmékről szóló tant, mert szerinte ő már sokkal korábban érvényesítette mind ezt, például a felvilágosodás tárgyalása kapcsán.⁸²

Két részlet Zoványi ilyen jellegű írásaiból: „Felettebb kényes helyzetben vagyok, midőn hozzászólok ez ügghöz. Nemcsak azért, mert a Calvinus János értékelésében elfoglalt s eléggé ismeretes álláspontomból némelyek szerint talán önként következnék, hogy híve legyek mindenféle átértékelési törekvésnek. Hanem főleg az teszi kényessé helyzetemet, hogy egyik oldalról Révész Imre, aki Szekfűt nem tartja elfogulatlanak a protestantizmus irányában, az én egyháztörténeti munkásságomról egy ízben azon az alapon vonta meg a tudományos jelleget, mivel szerinte elfogult vagyok a saját egyházzal szemben, a másik oldalról pedig Szekfű Gyula az átértékelő történet IV. kötetében azt állapította meg rólam, hogy 'a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálom' (persze nem a saját egyházzal szemben). Így hát igazán nem tudom aztán, hogy a kettő közül melyiknek higgyek, melyiknek a kedvére igyekezzem megjavulni. Az a gyanúm, hogy most kezet fogva fognak hibát találni állásfoglalásomban.”

(*Egyszersmind észrvevételek némely támadásokra.*) Független Szemle, 1. évf. (1921) 3. sz. 277–285.

⁷⁵ Révész Imre: *Zoványi Jenő*. Hit és Élet, 1. évf. (1921) 15. sz. 3–4.

⁷⁶ Révész: *Egész elvek és fél igazságok*, id. mű.

⁷⁷ Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938.; vö. Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű. Szekfűék említett műve természetesen a már említett *Magyar történet*.

⁷⁸ *A magyar történetírás új útjai*, id. mű.

⁷⁹ Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, id. mű.

⁸⁰ Vö. Monostori: *Szekfű Gyula a változó időkben, 195–196.*; Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Budapest, 1932.

⁸¹ Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, 25.

⁸² Lásd például: Révész Imre levele Zoványi Jenőhöz, Debrecen, 1931. június 18. Ráday levéltár, Zoványi-hagyaték. 21. sz. levél.

„És a magyarországi ú.n. szellemtörténeti mozgolódásnak ez a származási bűne [hogy ti. katolikus szempontból elfogult, illetve átértékelésen a katolikus szempontok érvényesítését érti – E. V.] minden ily irányú megnyilatkozást a priori gyanússá tesz, még akkor is, ha protestáns oldalról kerül ki a védelme és dicsérete, sőt ha oldozkodik [sic! – nyilván: ódzkodik – E.V.] is valaki az átértékelés szótól [ti. Révész Imre inkább revíziót javasol – E. V.], mert ha előzetesen van célul kiszabva ez vagy efféle, eo ipso irányzatossá kell lenni.”⁸³

Ifjabb Révész Imre (aki e támadásokban persze vaskosan érintve volt) Zoványi attackjaira több fórumon válaszolt (ezekről részben már szintén esett szó), s kemény hangon visszautasította az inkriminált kifogásokat, legfőképpen azt, hogy a szellemtörténet kizárólag a katolikus felekezeti szempontokat tolná előtérbe.⁸⁴

Mindezekhez a lehető legszorosabban kapcsolódott a Zoványi–Révész vita harmadik szakasza az 1940-es évek elején,⁸⁵ amikor a személyeskedő hangnem (főként Zoványi részéről) a leginkább szembeötlővé válik. Révész ekkor a *Teológiai Lexikon* előkészítő munkálatai kapcsán több fórumon jelezte, hogy Zoványit pusztán adatokra vonatkozó lexikonszócikkek írására kéri fel,⁸⁶ mert elméleti-módszertani felkészültségnek, illetve szintetizáló készségnek (ami a szellemtörténet számára oly fontos) híján van, így csak adathalászásra alkalmas.⁸⁷ Zoványi – egyfajta viszonzásul – Révész szemére vetette (számas egyéb mellett), hogy ekkor már nem is történész, hiszen püspökké szentelése (1938) után lemondott egyetemi tanári állásáról, másrészt számos korábbi szakirodalmi részletet idézett Révészről, amelyek azt bizonyították, hogy adatait (Révész által is elismerten) nagy részben Zoványitól vette át, s róla pozitívan nyilatkozott.⁸⁸

A Révész és Zoványi közötti levelezés mindezek dacára sem szakadt meg véglegesen, sőt az 1950-es években még intenzívebbé vált. Igaz, elvi kérdésekről ezekben a levelekben nem esik szó, inkább adatokat cserélnek egymással, ezeket főként Zoványi szállítja Révésznek.

A kapcsolat záróakkordja Révész 1965-ös centenáriumi megemlékezése Zoványiról a *Századokban*,⁸⁹ ahol alapvetően igen elismerően nyilatkozik akkor már elhunyt idősebb

⁸³ Zoványi: *Néhány szó a Szekfü-kérdéshez*, 26–30.; Zoványi: *A tizennyolcadik század*. In: Szekfü és társai történetírása, 37–38.

⁸⁴ Révész: *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*, 507–510.; Ifjabb Révész Imre: *Válasz Zoványi Jenőnek*. *Protestáns Szemle*, 40. évf. (1931) 11. sz. 701–702.

⁸⁵ Lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát. Zoványi Jenő: *Új egyháztörténetírás*. Klny. Kolozsvár (Cluj), 1940. 69–75.; Zoványi Jenő: *Akadémikus, céhbéli és dilettáns történetírók*. A szerző magánkiadása. Budapest, 1943.; Révész Imre: *Nyilatkozat dr. Zoványi Jenő „Új egyháztörténetírás” c. kiadványa tárgyában*. *Protestáns Szemle*, 49. évf. (1940) 3. sz. 88–91.

⁸⁶ Lásd: Révész Imre: *Adalékok a következő című kiadvány előtörténetéhez: Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1940. MTA KIK Ms 4764/333.

⁸⁷ „Másodszor roppantul meg vagyok döbbenve, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyáltalában foglalkozik azzal a gondolattal, hogy Zoványi Jenőtől forráspublikáción és lexikai anyaggyűjtésen kívül akármit is kiadjon.” *Révész Imre levele Török Pálnak, Debrecen, 1942. június 19.* MTA KIK Kt, Ms 4754/230.

⁸⁸ Lásd: Zoványi: *Akadémikus, céhbéli és dilettáns történetírók*, id. mű.

⁸⁹ Lásd: Ifjabb Révész: *Zoványi Jenő centenáriuma*, id. mű; uő: *Néhány megjegyzés néhai Zoványi Jenő „Cikkek a Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből” c. művéről, egy nagyon szükséges és nagyon remélt második kiadás előkészületeihez*. (Kézirat, 1964. november 17–19.) Sárospataki Tudományos Gyűjtemény, An. 6997.

pályatársáról, de némi kritikával ekkor is megemlíti a „történeti látószög” hiányát munkáiban, s részben a korábban megidézett, kissé öncélú adathalmazozó jellegre is utal.⁹⁰

Következtetések

Hogyan összegezhető a fentiek, s mi ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatának üzenete?

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy ifjabb Révész Imre történetírói módszerét/pozícióját valóban alapvetően a szellemtörténet határozta meg.⁹¹ Ennek leszögezése azért fontos, mert több tanulmány⁹² őt a magyar protestáns egyháztörténetírás legjelentősebb képviselőjének tekinti, s bár többnyire megemlítik emellett szellemtörténeti mivoltát is, a kettőt nem kapcsolják össze. Márpedig ifjabb Révész Imre – ha annak tekinthető – azért lehet a református/protestáns egyháztörténetírás leginkább kiemelkedő képviselője, mert a sok tekintetben európai szempontokat, sőt értékeket megtestesítő/üzenő szellemtörténet jegyében alkotott,⁹³ ráadásul ezt tudatosan tette, hiszen – mint látható volt az előzőekben – már első írásaitól kezdve, már az első világháború előtt igyekezett módszertanilag is tisztázni történetírói/történeti pozícióját.⁹⁴

A jelen tanulmány szempontjából roppant fontosságú viszont – s ezzel mind a magyar szellemtörténet, mind ifjabb Révész Imre munkái speciális jelentést és kontextust nyernek –, hogy mindezt alapvetően Debrecenben tette, amelynek szellemi arculatát lényegileg szellemtörténet-ellenes irány jellemezte,⁹⁵ és sok vonatkozásban megrekedt a hagyományos,

⁹⁰ Látható volt, hogy a történeti látószöveget hiányolta Révész már vitájuk első szakaszában, 1918–1921 körül is.

⁹¹ Révész Imre korábban említett önéletrajzi vázlatában két történész kiemelkedő hatását emeli ki saját pozíciójának vonatkozásában: Egyrészt Émile Doumergue-ét, másrészt Ernst Troeltsch-ét. Doumergue csak részben (illetve nagy jóindulattal) nevezhető szellemtörténésznek, Troeltsch viszont telivér módon az. Révész Imre: *Doumergue Emil*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 3. sz. 177–186.; uő: *Patriotisme français et fraternité chrétienne. En souvenir d'Émile Doumergue*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 57. (1937) no. 2. 208–216. A szellemtörténetről: Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*, id. mű; uő: *A szellemtörténet*, id. mű; Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.; Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, 1996.; H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány*. Budapest, 1971.; Miskolczy: *Szellem és nemzet*, id. mű; Percz László: *A pozitívizmustól a szellemtörténetig. Athaeneum 1892–1947*. Budapest, 1998.; Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia*. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Budapest, 2001. 9–42. A régi marxista irodalomból lásd: Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, 1964. A nem magyar nyelvű irodalomból, friss szemlélettel lásd különösen: Beiser, Federic C.: *The German Historicist Tradition*. New York – Oxford, 2011.; Tessitore, Fulvio: *Storicismo e storia della cultura*. Roma, 2003.; uő: *Lo storicismo come filosofia dell'evento*. Roma, 2001.; Čtvrtník, Michael: *Geschichte der Geschichtswissenschaft: der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte*. Hamburg, 2010.

⁹² Lásd például: Pusztai: *Felekezeti meggyőződés és modern történetírás*, id. mű. Egyértelműen szellemtörténészként értékeli Révész még a *Hit – Tudomány – Közélet*, id. mű is, azonban ennek mindenlétét nem elemzi, igaz nem is ezzel a céllal készült.

⁹³ Lásd: Révész, Emeric: *L'âme de Debrecen*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 62. (1940) no. 6. 455–460.

⁹⁴ Ahogy erre már kitértünk, ez a pozíció 1945, illetve 1948 után is jellemezte Révészt. Lásd például a „Vallomások”-hoz írott, már említett, nagylélegzetű publikálatlan bevezetését.

⁹⁵ Nyilvánvalóan felvetődik az a kérdés, hogy a szellemtörténet mennyiben értékelhető a történetírás európai jellegű, európai színvonalú kánonjaként. A 91. sz. jegyzetben említett szerzők túlnyomó

nemesi romantikus, protestáns hazafias, az európai és például a szociológiai/fogalmi/elméleti megközelítést (vagy gazdasági és társadalomtörténeti aspektusokat) negligáló, egyoldalúan politikai-eseménytörténeti szempontokat érvényesítő történetírás kereteiben. Említhetjük példaként a már felidézett Rugonfalvi Kiss Istvánt és Zoványit, sőt akár Karácsony Sándort,⁹⁶ akik mindannyian Révész ellenfelei és kritikusai voltak. Mivel Révész ezekben a vitákban nagyrészt védekező és kisebbségi pozícióba került (s ezért is fordult védelemért vagy szövetségesként olyan országos tekintélyekhez, mint Szekfű Gyula, Mályusz Elemér és Domanovszky Sándor⁹⁷), úgy tűnik, Debrecenben a Révésszel ellentétes pozíció volt az uralkodó. Révész erőfeszítései tehát a szellemtörténeti szempontok érvényesítésére úgy is értékelhetők, hogy a sok tekintetben provinciális Debrecenben domináló szemléletet igyekezett európai színvonalra, de mindenképpen országos távlatokba emelni.⁹⁸

Nem ifjabb Révész Imre volt azonban az egyedüli, aki a szellemtörténet jegyében alkotott Debrecenben, hiszen ebben a vonatkozásban megemlíthető a nagy tekintélyű idősebb Barta János⁹⁹ (igaz, ő alapjában nem debreceni gyökerekkel), a Horváth János tanítvány Kerecsényi Dezső,¹⁰⁰ részben Hankiss János,¹⁰¹ sőt akár Karácsony Sándor,¹⁰² a germanista Pu-

része így foglal állást, de – Georg G. Iggersszel szemben – így érvel a neves holland történész/filozófus, Frank Ankersmit is. Az utóbbiak vitája ugyan a historizmusról szól, de egyértelműen magában rejtje a szellemtörténettel összefüggő pozíciót/értékelést is. *Franklin [Rudolf] Ankersmit*. In: Domanska, Ewa: *Encounters. (Philosophy of History after Postmodernism)*. Charlottesville–London, 1998. 67–99. A vitáról magyarul: Erős Vilmos: *Posztmodern historizmus (Postmodern historicism. About F. R. Ankersmit: Historicism. Georg G. Iggers: Comments on F. R. Ankersmit Paper, Historicism. F. R. Ankersmit: reply to Professor Iggers. History and Theory 1995/3. 143–174.)* Klio, 6. évf. (1997) 2. sz. 15–18. Szintén alapvetően pozitívan értelmez: Mannheim Károly: *A historizmus*. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2000. 125–182.; Dockhorn, Klaus: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. (Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses)*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Band 17. Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954. Magyarul legújabban lásd: Török László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái*. Budapest, 2020.

⁹⁶ Gyimesi: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arképhez*, id. mű. Lásd még: Révész Imre levele Török Pálhoz, Debrecen, 1935. november. 2. MTA KIK Kt, Ms 4754/217. (Itt Révész bírálja a protestáns Muraközy Gyula Szekfű-ellenes kirohanásait.)

⁹⁷ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű. Domanovszkyhoz lásd: Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. (Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.)* Aetas, 31. évf. (2016) 4. sz. 77–97.; uő: *„A kereszténység védőbástyája” és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában*. In: Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*. Budapest, 2021. 81–121.; *Révész Imre levele Domanovszky Sándorhoz, Debrecen, 1939. május 5.* MTA KIK Kt, Ms 4527/50. Megjegyzendő, hogy e levélből némi antiszemitizmus olvasható ki (Révész nehezményezi a Magyar Művelődéstörténet zsidó ügynökök általi terjesztését), amely azonban Révészre alapvetően nem jellemző.

⁹⁸ Amúgy Révész mindezt döntő mértékben debreceni témákon valósítja meg még az 1960-as években is. Lásd például: *Révész: Bécs Debrecen ellen*, id. mű.

⁹⁹ Lásd: Imre László: *A magyar szellemtörténet választójai, feltételei és következményei. (Barta János pályája és a szellemtörténet)*. Pécs, 2011.

¹⁰⁰ *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Sajtó alá rendezte Pálmai Kálmán. Budapest, 1979.

¹⁰¹ Vö. Hankiss János: *Nemzetkép és irodalomkutatás*. Minerva, 11. évf. (1932) 8–10. sz. 149–166.

¹⁰² Vö. Lányi Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan... Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest, 2000. Újabb Győri L. János: *Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája*. In: Bódi Katalin – Fazakas Gergely – Lapis József A „debreceniség” mintázatai és párhuzamai. (Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.) *Loci memoriae Hungariae IX*. Debrecen, 2020. 143–152.

kánszky Béla¹⁰³ vagy a művészettörténész-bizantinológus Kádár Zoltán is.¹⁰⁴ Igaz viszont, hogy ők nem folytattak olyan jelentős vitákat a helyi „szellem”-mel, mint Révész, s jelentős részben „idegen zárványok” voltak; akadt közülük, aki csak néhány évig oktatott Debrecenben, s kutatási témáik alapvetően nem debreceni vonatkozásúak voltak.¹⁰⁵

Azt is érdemes megjegyezni természetesen, hogy nemcsak az ifjabb Révész Imre által képviselt szellemtörténeti pozíció kínált országos színvonalú alternatívát a hagyományos debreceni szemlélettel szemben, hiszen legalább ilyen fajsúlyú volt Szabó Istvánnak a népi-ségtörténeti, de gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő történetírása.¹⁰⁶ Igaz, az ő munkái alapvetően a marxista történetírással szemben váltottak ki heves vitákat.¹⁰⁷

Szabó István és ifjabb Révész Imre pozíciója között egyébként (talán nem véletlenül) nem voltak kibékíthetetlen ellentétek. Ezt bizonyítja többfrontos együttműködésük például *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet vagy a *Kossuth Emlékkönyv* kapcsán.¹⁰⁸ Nem véletlen, hogy (Erdei Ferenc felkérésére) Szabó István írja meg Révész egyik nekrológját 1967-ben.¹⁰⁹

Egyébként mind Révészről, mind Szabóról roppant lesújtóan nyilatkozott Mályusz Elemér az 1970-es évek közepén készült s nemrégiben publikált visszaemlékezéseiben. Mályusz azt is kétségbe vonta ekkor, hogy Révész igazából történész volt, s különösen azon „élelődött”, hogy Révészt 1936-os akadémiai székfoglalójának („Debrecen lelki válsága”) *Századok*-beli publikációja során főként honoráriumának elintézése foglalkoztatta. Egyúttal mind Szabót, mind Révészt a „debreceni föld/táj” szülőiteiként aposztrofálta, amit ő a föld-hözragadtsággal, a társasági modorban való járatlansággal azonosított, amely „szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta”. Az itt felidézendő oldalakon Mályusz először Szabóról nyilatkozik negatívan, majd Révészről írja következőket: „Ilyen kollégákra [ez Szabóra vonatkozik] pazaroljam a jövőben érzelmeimet, vagy egy Révész Imre-félére, akiről annak idején, amikor a Századok szerkesztőségének tagja voltam, elhitettem Dománovszkyval és Hajnallal, hogy történétíró. Rábeszéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását, korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a Századokban, amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik

¹⁰³ Lásd például: Pukánszky Béla: *Hegel és magyar közönsége*. Minerva, 11. évf. (1932) 3–21.

¹⁰⁴ Vö. Olajos Terézia: *Magyar bizantinológia a XX. században*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. (Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.) Szeged, 1995. 381–399.

¹⁰⁵ A fenti névsor természetesen kiegészíthető, például Alföldi Andrással. Vö. Forisek Péter: *Tudóssors 1945 után. Adalékok Alföldi András emigrációjához*. Debreceni Szemle, 15. évf. (2007) 4. Új folyam. október. 476–490. Szabó István egyébként a harmincas években élesen bírálja a szellemtörténetet, igaz, inkább csak annak dilettáns, kontár változatát. Lásd: Szabó István: *Recenzió Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása című könyvéről*. *Századok*, 68. évf. (1933/34) 7–8. sz. 205–214.

¹⁰⁶ Lásd: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete)*. Budapest, 2022. Igaz, Szabó is részben nemzeti romantikus pozícióból indult. Lásd: Erős Vilmos: *Szabó István debreceni „identitásai”*. In: A „debreceniség” mintázatai és párhuzamai, 273–284.

¹⁰⁷ Szabó és a szellemtörténet viszonya nem mindig negatív, például Huizinga, Croce és Spengler is pozitív megvilágításban szerepel egyik előadásában. Lásd: *Történelem és élet. (Szabó István előadása)*. Közvetteszi: Erős Vilmos. Történelmi Tanulmányok VII. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 1999. 215–224.

¹⁰⁸ Természetesen további közös pont közöttük a protestantizmus pozitív értékelése vagy az ún. tisztai magyarokról való felfogás. Vö. Révész Imre: *A Tiszántúl magyarja*. Protestáns Szemle, 49. évf. (1940) 7. sz. 97–101.

¹⁰⁹ Szabó: *Révész Imre*, id. mű.

kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honoráriuma, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt a számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak a szülőttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szűkség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta.”¹¹⁰ Mályusz minősítését nyilvánvalóan nagyban befolyásolta, hogy Révész az 1950-es években jelentős mértékben azonosult az új, marxista-sztálinista történetírással (egyedül maradhatott akadémikus a régi, polgári” gárdából),¹¹¹ míg Mályusz 1945 után marginális pozícióba került. Másrészt Szabó Istvánról a visszaemlékezések egyéb lapjain alapvetően igen pozitívan nyilatkozott,¹¹² s nem kétséges, hogy 1956 után is őt tekintette egyik fő riválisának. Egyébként írásának egyik helyén Szűcs Jenőről a Révészről és Szabóról elmondottakhoz hasonló hangnemet ütött meg, s őt is egyfajta debreceni provincializmussal azonosította¹¹³ (pedig Szűcs sok vonatkozásban európai látókörű s Európában is ismert és elismert történész volt).¹¹⁴

Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy Szekfű Gyula – amint erről már esett szó – éppen a jelen tanulmányban leginkább körüljárt időszakban, tehát az 1930-as évek közepén Révésznek a szellemtörténet jegyében fogant vallástörténeti munkáit – Pokoly Józsefével szöges ellentétben – mintaszerűnek nevezte (például a *Magyar Történetben*), mivel Troeltsch nyomán is világosan bizonyította egyebek mellett, hogy a 16. században sem a protestáns, sem a katolikus gyakorlatban nem beszélhetünk tényleges vallási türelemről.¹¹⁵ Szekfű tehát, úgy tűnik, Mályusszal ellentétben Révészt valóban országos kaliberű történészként tartotta számon,¹¹⁶ nyilvánvalóan a debreceni történész alapvetően szellemtörténeti pozíciójával is összefüggésben.

¹¹⁰ Mályusz: *Visszaemlékezések*, 487.

¹¹¹ Lásd mindehhez a korábban említett előadást 1952-ben. MTA KIK Kt, Ms 5966/11., illetve Révész pozitív megnyilatkozásait Andics Erzsébettel kapcsolatban. Révész Imre: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Összegyűjtötte és szerk. Andics Erzsébet. Bp. 1952. Századok*, 87. évf. (1953) 1. sz. 147–151.; Andics Erzsébet – Révész Imre: *Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója elé. Századok*, 85. évf. (1951) 1. sz. 190–196.

¹¹² Mályusz: *Visszaemlékezések*, 313–315., 351–352., 425–426., 600–602.

¹¹³ Mályusz: *Visszaemlékezések*, 559–560.

¹¹⁴ Szűcsről lásd például: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 603–604.

¹¹⁵ „Meggyőződésem, hogy a vallási elvekből és erős hitből származó türelmetlenség az elmúlt századoknak egyik félre sem lehet kompromittáló, s annak eltagadása egyik félre sem dicsőség vagy előny. Katholicizmusnak és protestantizmusnak ma egész más problémákat ad fel az élet, s a multat [sic!] illetőleg mindkettőnek egy a feladata: az igazság keresése és a megtalált igazság bátor kimondása.” Szekfű: *Magyar történet*, 3. köt. 600. Egyértelműen Révészre hivatkozik itt is Szekfű.

¹¹⁶ Ugyanez volt a helyzet Szabó Istvánnal is, csak az ő esetében nem szellemtörténeti alapokon. Erős Vilmos: *Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.)* Történelmi Szemle, 61. évf. (2019) 3. sz. 479–498.

VILMOS ERŐS

Intellectual History in Debrecen: Imre Révész Jr.

The first section of this study summarizes the relationship between Imre Révész Jr. and intellectual history. Then it examines Révész's major works related to intellectual history, especially his summaries of Protestant church history, and among others his ambitious study titled *The Spiritual Crisis of Debrecen*, which he wrote after becoming a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. After that, the author discusses the titular topic focusing on three central issues, utilizing a large, so far unpublished collection of archival sources. One of these is the correspondence between Gyula Szekfű and Imre Révész Jr., made especially relevant by the fact that Szekfű and intellectual history had been under heavy criticism in Debrecen in the late 1920s and early 1930s. The second issue is the relationship between Elemér Mályusz and Imre Révész Jr., whose conflict reached its climax with the aforementioned presentation at the Academy of Sciences. The third correspondence analyzed in the study had been between Révész and Jenő Zoványi from the 1910s until the 1950s. While it is not evident in their correspondence, they had heated arguments about certain issues concerning the history of the Reformed Church.

In the conclusion the author states that he considers Imre Révész Jr. a church historian of European significance, whose modernity was given by his intellectual historian viewpoint (which he champions in Debrecen, where its opponents had been in the majority).



TÁTRAI VIKTOR

Nemesi származás és identitás

*Módszertani dilemmák a rendi státusz 1848 utáni örökségének prozopográfiai vizsgálatához**

Ebben az írásban néhány olyan problémát szeretnék felvázolni, amelyeket nem szoktak a prozopográfiai témájú elméleti és módszertani írások tárgyalni, és amelyek nem tipikus, sőt talán nagyon is specifikus és gyakorlati problémái a társadalmi mobilitás dualizmus kori történeti kutatásának. Ebből következik, hogy ezekre a kérdésekre az általános elméleti munkák nem reflektálnak, az empirikus kutatásokat közlő tanulmányokban pedig a szerzők a módszertani kérdéseket általában néhány mondatral szokták elintézni. Ezek a pár mondatos utalások azonban azt jelzik számomra, hogy a dilemmákkal minden hasonló kutatási módszerrel dolgozó szerző szembesül.

Kit tekintünk nemesnek? Hogyan határozhatjuk meg a nemesi társadalmi státuszt? Tulajdonképpen mit vizsgálunk, minek a nyomát keressük a történeti forrásokban, amikor el akarjuk dönteni, hogy valaki nemes volt-e vagy sem? Felmerül a kérdés, hogy van-e, és ha igen, mi a szerepe, jelentősége a dualizmus kori társadalomban az 1848 előtti történeti-jogi rendi státusz örökségének. Kovács I. Gábor – Tóth Zoltán felfogását követve – úgy fogalmazott, hogy „több generációra visszamenve keressük egyetemi tanáraink gyökereit, s éppen azért vizsgálódunk ilyen történeti mélységben, mert azt feltételezzük, azt észleljük, hogy a rendi társadalomszervezeti örökség struktúraalkotó tényezőként formálta a polgári kori társadalomszerveződést is”.¹ Benedek Gábor pedig a dualizmus kori minisztériumi tisztviselőkről készült prozopográfiai jellegű kutatásában azt vizsgálta, vajon befolyásolta-e a nemesi származás a tisztviselők szakmai érvényesülését, karriermobilitásuk gyorsaságát.²

Prozopográfia és intergenerációs mobilitás

A kutatás, amelynek kapcsán a következőkben tárgyalt módszertani kérdésekkel szembesültem, a rendőri foglalkozás dualizmus kori társadalomtörténeti vizsgálatára irányul. Ennek egyik célja feltárni, hogy milyen társadalmi csoportokból rekrutálódtak a rendőrök. A rendőri foglalkozáson belül a karrier felől szemlélve négy jól elhatárolható csoportot különítettem el, amelyeket részben a csoportok eltérő létszáma, részben a forrásadottságok miatt

* A tanulmány NKFI-132451 sz. A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban című kutatás támogatásával készült.

¹ Kovács I. Gábor: *A magyarországi tudáselíttek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok*. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem*. Budapest, 2019. 135–150., itt 138.

² Benedek Gábor: *Dzsenti és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolútizmus és a dualizmus kori tisztviselőkről*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár D/18.683.

különböző módszerekkel lehet vizsgálni. A fővárosi államrendőrségen belül a tisztikarra, a detektívekre és az őrszemélyzetre, a vidéki városok rendőrségein belül pedig a rendőrkapitányokra terjed ki a kutatás. A prozopográfiai módszerrel végzett kutatáshoz csak a tisztikar esetében van elegendő forrásunk, de a fővárosi rendőrség esetében még ez is olyan kiterjedt személyi állományt jelent a dualizmus korára nézve, hogy további szűkítés vált szükségessé.

Alapvetően két bevett eljárás létezik; illetve ezek kombinációja lehetséges. Az egyik a mintaéveken végzett keresztmetszeti vizsgálat, a másik pedig egy szűkebb „elit” leválasztása. Én ez utóbbi eljárást követve a dualizmus korára a „rendőri elitet” két szempont alapján határoztam meg: a „legmagasabb rangsorbeli szegmens” alapján, valamint a „pozíciók szerinti kiválasztás” elvét követve.³ Az első szempont szerint az V–VII. fizetési osztályba sorolt főkapitányok (V.), főkapitányi helyettesek és főtanácsosok (VI.), valamint a rendőrtanácsosok és főparancsnokok (VII.) kerültek be a vizsgálatba, a második szempont szerint pedig azok a tisztviselők, akiket „hivatalvezetőknek” hívhatunk.⁴ Az időhatárokat 1881 és 1918 között határoztam meg, így a kijelölt személyi kör 118 főre terjed ki.⁵

A társadalmi mobilitás prozopográfiai elemzése kapcsán két kutatás jelentette számomra a referenciapontot. Benedek Gábor munkája a minisztériumi tisztviselőkről a legalaposabb empirikus kutatás a dualizmus kori állami tisztviselőkről, és eredményei mind a mai napig hivatkozási pontként szolgálnak a neoabszolutizmus és a dualizmus köztisztviselőiről szóló társadalomtörténeti szakirodalomban.⁶ Benedek nyolc dualizmuskori minisztérium ún. kettős kinevezés (királyi és miniszteri) alá eső tisztviselőit vizsgálta öt időmetszet alapján (1867, 1873, 1879, 1891, 1903, 1915).⁷

³ Kovács I. Gábor: *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához*. In: uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest, 2011. 33–73., itt 48.; Kovács I. Gábor: *A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történeti kutatásában*. In: uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*, 199–208.

⁴ A személyi kört a tiszti címtárak, a levéltári anyagok (Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest Főváros Levéltára) és a hivatalos közlöny alapján határoztam meg. A következő hivatalfőnökök kerültek be: a Főkapitányság elnöke, közigazgatási, bünyügyi, valamint a fogház- és toloncügyosztály vezetői, a detektívtestület, a Bejelentési Hivatal vezetői, továbbá a Rendőrfőparancsnokság osztályparancsnokai és az egyes kerületi kapitányságok vezetői.

⁵ El kellett dönteni, hogy mit kezdjek azokkal a személyekkel, akiket esetleg a címmel és ranggal felruháztak, de a VII. fizetési osztályba már nem léptek be. Ez három személyt érintett: Kubinyi Sándort, Bérczi Bélát és Mészáros Tivadart. Végül úgy döntöttem, hogy Kubinyit és Bérczit beveszem a mintába, mert valóságos rendőrtisztviselők voltak, hosszú hivatali pályafutással, Mészároost viszont, aki soha nem dolgozott a rendőrségen (kinevezése előtt királyi alügyész volt, és rendőrtanácsosi címmel való felruházása után is egyből a belügyminisztériumba rendelték), kihagytam a mintából.

⁶ Benedek kutatásának eredményeit különböző tanulmányokban közölte, és 1997-ben kandidátusi disszertációként is megvédte, de egy monográfiában való közlésük elmaradt. Néhány a dualizmus korára vonatkozó fontosabb tanulmányok közül: Benedek Gábor: *A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 391–396.; Benedek Gábor: *A dualizmuskori újnemes miniszteriális tisztviselők – a nemesítési iratok tükrében*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. Gyula, 1989. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) 153–161.; Benedek Gábor: *Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmuskori bürokráciában*. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely, 2001. 141–148.

⁷ Kettős kinevezés alá a miniszteri titkárok (VII. fizetési osztály), miniszteri osztálytanácsosok (VI.), miniszteri tanácsosok (V.) és államtitkárok (III.) estek.

Fizetési osztály	Minisztériumi tisztviselők ⁸					Rendőri tisztviselők
	1867	1873	1879	1891	1903	1881–1918
III.	4,2%	2,6%	2,4%	4,8%	2,7%	-
IV	-	-	-	-	-	-
V.	7,3%	15,7%	18,3%	18,9%	18,4%	5,1%
VI.	31,9%	33,6%	34,6%	33,3%	35,3%	12,7%
VII.	56,5%	48,1%	44,7%	43%	43,6%	61%
VIII.	-	-	-	-	-	21,2%

1. táblázat

A minisztériumi és rendőri tisztviselőkből képzett vizsgálati minták összetétele

Az 1. táblázatból látható, hogy a Benedek által használt minisztériumi tisztviselőket tartalmazó vizsgálati mintában és az általam összeállított „rendőri elit” mintában hogyan oszlottak meg az egyes fizetési osztályokhoz tartozó tisztviselők. A két minta közt van ugyan átfedés, de összességében a „rendőri elit” súlypontja lejjebb van a hivatali hierarchiában. Benedek mintájában a tisztviselők több mint 50%-a – a kezdőévet leszámítva – a VI. fizetési osztályban vagy annál magasabban helyezkedett el, míg a „rendőri elit” mintában ez csak a tisztviselők kevesebb, mint 18%-ára igaz.⁹ Az eltérés még hangsúlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a rendőrök számára a századfordulóig már az V. és VI. fizetési osztály is lényegében elérhetetlen volt, az V. fizetési osztályba sorolt főkapitányokat ugyanis 1906-ig inkább a testületen kívülről nevezték ki, míg az egyetlen főkapitányi helyettesi posztot 1881–1904 között Pekáry József töltötte be, több státusz pedig 1912-ig nem volt a VI. fizetési osztályhoz rendelve. Kijelenthető tehát, hogy egy rendőrtisztviselő számára a századfordulóig a kiemelkedő karrier, a „rendőri elitbe” való bejutás is nagyjából ott végződhetett, ami egy minisztériumi tisztviselő számára még csak a karrier egy köztes, jó eséllyel elérhető állomását jelentette.

A társadalmi mobilitás kérdését a középpontba helyező másik, prozopográfiai módszerrel végzett – a „rendőri elit” vizsgálatához is referenciaként szolgáló –, a dualizmus korára is kiterjedő kutatás Kovács I. Gábornak a „tudáselitről”, azon belül az egyetemi tanárokról és az akadémikusokról végzett, az adatgyűjtés kiterjedtségében és forráskritikai, valamint módszertani megalapozottságában is a magyar társadalomtörténetben példaképnek tekinthető kutatása. Kovács – Benedekhez hasonlóan – időmetszetekkel dolgozott, amelyek bár a két világháború közötti tudáselitből vett mintákon alapulnak (1927–1928, 1937–1938, 1942–1943), de az egyetemi tanárok és akadémikusok apáinak társadalmi státuszát vizsgáló elemzések elsősorban a dualista korszakra nézve árulkodóak. Kovács a társadalmi rangcímekre és fizetési osztályokra alapozva ún. hierarchikus szinteket különített el a többnyire dualizmus korában élt apák társadalmi státuszát vizsgálva. A hierarchikus szintek nem feleltethetők meg pontosan a fizetési osztályoknak, komplexebbek – ezért is mellőztük, hogy az 1. táblázatba foglaljuk –, de az arányok mégis irányadóak. Az V. és VI. („felső középosztály”) fizetési osztályokon alapuló hierarchikus szintekbe a két világháború közötti egyetemi tanárok apáinak 30,6%-a, akadémikusainak 31,2%-a, míg a VII–VIII. fizetési osztályokból létrehozott („a középosztály törzse”) hierarchikus szintbe az egyetemi tanárok apáinak 27,1 az

⁸ Benedek: *Dzsentrí és Bach-huszár*, 69–71., 104., 113.

⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy a táblázat nem a hivatali struktúrában betölthető helyek arányait jeleníti meg, hanem a vizsgálati minta összetételét.

akadémikusokénak 24,7%-a tartozott.¹⁰ Általánosságban kijelenthető, hogy a „rendőri elit” mintám nagy része (ha csak a fizetési osztály besorolást néznénk, 82,2%-a) lényegében ez utóbbi hierarchikus szinthez tartozna, tehát ami a rendőri foglalkozáson belül már „elit pozíciónak” számított, az a társadalom egészét nézve csak a „középosztály törzséhez” való tartozást jelenthette. A „rendőri elit”-ben mutatkozó arányok alátámasztják Kovács I. Gábornak azt az észrevételét, hogy az V-VI. és a VII-VIII. szint között élesebb réteghatár volt, így egy átlagos rendőrtiszt számára a „felső középosztályba” való bekerülés elérhetetlennek tűnt – legalábbis a hivatali karrieren keresztül –, ami nyilvánvalóan kihatott a foglalkozás presztízsére is.

A nemesi rendi státusz vizsgálata: a genealógiai szemlélet

Az intergenerációs társadalmi mobilitás vizsgálatának tehát Benedek és Kovács is nagy figyelmet szánt, aminek során – különösen a 19. századi társadalmi átalakulásra fókuszáló vizsgálat esetében – nem kerülhetjük ki annak a meghatározását, hogy milyen rendi státuszú családból származtak a tisztviselők. Bár a rendi státusz – természetesen – nem az egyetlen struktúraformáló tényező volt az 1848 előtti társadalomban sem, nem önmagában határozta meg a társadalmi érvényesülés feltételeit, de az se állítható, hogy ne befolyásolta volna a különböző mobilitási pályák elérhetőségét, így ne lett volna hatással az érvényesülés lehetőségeit kereső és feltételeihez alkalmazkodó társadalmi stratégiák kialakítására. A következőkben tehát a prozopográfának a történeti-jogi rendi státusz meghatározására történő alkalmazási lehetőségeit és korlátait szeretném kitérni. Ez természetesen tágabb kérdés, mint az, hogy ki volt nemes és ki nem, de az első lépés általában a nemesi származású csoport körülhatárolása, én is erre fogok koncentrálni ebben a tanulmányban. Először röviden bemutatom Benedek és Kovács módszerét, majd amellett érvelek, hogy a származásra fókuszáló, általam genealógiai módszernek vagy szemléletnek nevezett eljárás kombinálható a társadalmi reprezentáció elemzését előtérbe helyező vizsgálatokkal, sőt a kettő nem is áll éles ellentétben egymással. A két eltérő módszerrel végzett vizsgálat eredményeit és a kombinálásukat hasznát a saját, 118 főből álló „rendőri elit” mintámon demonstrálom.

Benedek Gábor a korábbi vizsgálatoknál (Lakatos Ernő, Hanák Péter, Andrew C. Janos) empirikusan megalapozottabb vizsgálata során a rendi állás alapján három csoportba sorolta a minisztériumi tisztviselőket: a nemes és a nem nemes kategória között létrehozott egy bizonytalan kategóriát is. „A nemesi származás megállapításához Nagy Iván és Kempelen Béla kézikönyvét vettem alapul – írja Benedek –, de széles körben hasznosítottam további genealógiai munkák adatgazdag leszármazási tábláit is.”¹¹ Ezekon kívül nemesi kézikönyveket és megyei monográfiákat említett.¹² Az 1867-es év kapcsán a következőket írta: „...a hivatalba lépő 191 tisztviselőből 136-nak sikerült egyértelműen megállapítani a származását: 65 kétségekívül magyar nemesi család tagja, 71 pedig nem nemes. A fennmaradó 55 személynek a vezetékneve ugyan előfordul a nemesi kézikönyvben, ám korántsem biztos, hogy a vizsgált

¹⁰ Kovács I. Gábor – Kende Gábor: *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a közepretek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon*. In: uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*, 99–198., itt 174.; Kovács I. Gábor – Kende Gábor: *A két világháború közötti tudáselit akadémikus tagjainak származása az apák adatai alapján*. In: Kovács I. Gábor – Takács Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben* I. Budapest, 2018. 9–74., itt 61.

¹¹ Benedek: *Dzsentrí és Bach-huszár*, 67.

¹² Benedek: *Dzsentrí és Bach-huszár*, 124.

tisztviselő az adott családhoz tartozik.”¹³ Úgy tűnik, Benedek Gábor a következőképpen járt el: azokat a tisztviselőket, akiknek a családját megtalálta a nemesi kézikönyvekben, nemesként sorolta be, azokat, akiknek a vezetékneve nem fordult ott elő, nem nemesekként, míg azokat, akiknek a vezetékneve ugyan megtalálható e munkákban, de a rokoni kapcsolatot, a leszármazást nem sikerült kimutatni, bizonytalanként. Ezt az utóbbi kategóriát, ami a vizsgált tisztviselők közel egyharmadára terjedt ki, kivonta az elemzésből.¹⁴ A genealógiai irodalomra támaszkodó, a „nemességigazolást” elviekben a leszármazással bizonyító eljárás propozográfiai kutatások, de akár biográfia esetében is teljesen bevettnek számít még ma is; még inkább így volt ez a 1990-es évek elején, az internet és a digitalizált adatbázisok kora előtt. Minél kiterjedtebb a vizsgálati minta, annál inkább rá van kényszerítve a kutató, hogy az idő- és munkaigényes kutatás során egységes szempontrendszer szerint, formalizálható eljárással végezze a klasszifikációt. Ezt az általánosan elfogadott eljárást hívom a továbbiakban *genealógiai módszernek*, aminek háttérében a nemesi státuszt a leszármazással igazoló *szemlélet* áll.

Kovács I. Gábornak a tudáselitet vizsgáló kutatásának módszertanáról több publikációjában is írt. Az általa követett eljárás a történészek hagyományos forráskritikai attitűdjét ötvözi a szociológusok matematikai-statisztikai szemléletével: „...az összegyűlt, sokszor egymásnak ellentmondó vagy ellentmondani látszó adatok sokoldalú, filológiai mérlegelése után döntöttünk vagy indultunk újabb források irányába, s döntéseinket az újabb ismeretek fényében folyamatosan korrigáltuk.”¹⁵ A nemesség meghatározása kapcsán a következőket írta: „Ennek megbízható felderítése persze nem egyszerű feladat. Nincs egyetlen olyan forrástípus, egyetlen olyan forrásorozat sem, amelyeknek a figyelembevétele, feldolgozása önmagában elégséges lenne a szisztematikus feldolgozáshoz. Így ennél a mutatónál is a már említett, sokféle forrás felhasználásán alapuló egyedi filologizálás módszerét követtük.” Ezt követően a hagyományos genealógiai szakirodalmat sorolta fel, majd így folytatta: „Nagy súllyal vettük figyelembe főleg az 1848 előtti anyakönyvi bejegyzéseket. Ha például bizonyos irodalmi utalásokkal szemben egy apáról azt az 1846-os bejegyzést találtuk, hogy »nemtelen számtartó«, akkor ezt perdöntőnek tekintettük. A később feltűnő nemesi előneveket önmagában nem vettük bizonyítéknak. Alapelvünk volt, hogy a bizonytalan életrajzi elemeket csak akkor fogadtuk el, ha konkrétan biztos kapcsolatot tudtunk teremteni az ismert, a nemesi közösség által elismert nemesi család családfájával. Ha nem szereztünk bizonyosságot egy apa nemességéről, akkor azt inkább nem nemesnek tekintettük.”¹⁶

A két általam irányadónak tekintett munka a nemesi státusz meghatározásánál alapelveiben tehát hasonló, bár Kovács eljárása forráskritikailag megalapozottabb és levéltári

¹³ Benedek: *Dzsenti és Bach-huszár*, 68.

¹⁴ „Az adatok kiértékelése során azt tapasztaltam, hogy a bizonytalan származásúak nem befolyásolják a másik két csoportnál megfigyelhető jelenségeket [...] az egyik, illetve a másik kategóriához sorolható tisztviselők nagyjából azonos arányban fordulnak elő a különböző összesítésekben. [...] az itt következő leírásban a nemesek és a nem nemesek csoportjára összpontosítom a figyelmet.” Benedek: *Dzsenti és Bach-huszár*, 68–69. Az 1867 és 1879 közötti három mintaévről adott meg összesített adatokat: 367 személy közül 134-et kategorizált a nemesek, 132-őt a nem nemesek és 101-et a bizonytalanok közé sorolt. Benedek: *A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején*, 395.

¹⁵ Kovács–Kende: *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja*, 114. A felhasznált forrásokra, az anyaggyűjtés kiterjedtségére lásd uo. 116–117. Hasonlóan járt el az akadémikusok esetében is: Kovács–Kende: *A két világháború közötti tudáselít akadémikus tagjainak származása*, 27.

¹⁶ Kovács–Kende: *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja*, 152. Vö.: Kovács–Kende: *A két világháború közötti tudáselít akadémikus tagjainak származása*, 47–48.

kutatásokra is kiterjed; abban megegyeznek, hogy alapvetően a genealógiai, családtörténeti irodalomra támaszkodnak, és szemléletükben a *leszármazásnak* van kiemelkedő jelentősége. Ezt tanúsítja Kovács egy másik megfogalmazása is: „Szem előtt tartottuk, hogy a rendi korban az számított nemesnek, az élhetett nemesi jogokkal, akinek ezt a státusát az adott nemesi vármegye elismerte, igazolta, kihirdette. A hiteles nemeslevél, az ősök nemesi jogokkal élésének bizonyítása mellett szükség volt a leszármazás igazolására is.”¹⁷

A genealógiai módszer használatának előnye és hátránya viszonylag magától értetődő: a nagy elemszámú mintán végzett klasszifikációt megkönnyíti, formalizálható eljárás teszi a genealógia mint történeti segédtudomány által előállított (szak)irodalom használatát. Hátránya egyrészt, hogy nem terjed ki minden nemesi famíliára, és a közölt családfák gyakran hiányosak, hitelességük gyakran megkérdőjelezhető, ezért különösen a nemesség alsóbb rétegeibe tartozó családok nemességének igazolására kevésbé alkalmas és megbízható ez a módszer.¹⁸ Ezeknek a hátrányoknak egy része a minél több forrás bevonásával és a hagyományos történeti forráskritika alkalmazásával kompenzálható – ahogy azt Kovács I. Gábor is tette –, de ez által a módszer előnye veszik el, és a kutatás rendkívül idő- és munkaigényessé válik.

Vizsgáljuk meg azonban a módszer hátterében lévő szemlélet eredetét is! Amikor a történészek a klasszifikáció során úgy döntenek, hogy azt fogadják el nemesnek egy konkrét társadalomban (például a dualizmus korában), akiről bizonyítani tudják vagy a nemesi származását vagy a nemesítés királyi adományát, akkor tulajdonképpen a *rendi (jogi) normát* érvényesítik.¹⁹ Azt a normát, aminek a társadalmi gyakorlathoz való történeti viszonyát a történészeknek valójában problematizálnia kellene.²⁰ A 18. századi nemességvizsgálatok és

¹⁷ Kovács I. Gábor: *Felekezeti-művelődési alakzatok, ősfák, mobilitási pályák, történeti-szociológiai mintázatok – prozopográfiai elemzés a Magyar Tudományos Akadémia 1920 és 1944 közötti protestáns tagjainak családjairól*. In: Kovács–Takács Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I.*, 305–434., itt 325.

¹⁸ A genealógiai szakirodalom szerint „Magyarország múltjában mintegy 100 000 nemesi család élt a különböző időszakokban”, és ebből Nagy Iván műve „12 000 családot érint”. Nagy Ivánnak „nem volt, s nem is lehetett módja a forráskritikára, az adatok, vagy legalább azok egy részének visszaellenőrzésére”. Kempelen „jóval szélesebb körben érintett családokat, mintegy 40 000-et. [...] A közzétett családleírások azonban talán még heterogénebbek, mint azt Nagy Ivánnál olvashattuk.” Pandula Attila: *A genealógia magyarországi historiográfiájának áttekintése*. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Elenóra – Pandula Attila – Vitek Gábor (szerk.): *Genealógia 1*. Budapest, 2012. 7–40., itt 18., 26.

¹⁹ A rendi norma egyik legautentikusabb szerzőjét, Werbőczyt idézve: „Mert a fejedelmet is csak nemesek választják, és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti nemesi méltósággal.” Werbőczy István *Hármaskönyve*. Budapest, 1894. Első rész 3. cím 7. §. A nemesség eredetének másik rendi normájára való hivatkozás, tudniillik hogy egy család a honfoglalás korára vezeti vissza az eredetét, így a nemesítés bizonyítható királyi aktusa nélkül is nemesnek számít, szintén elfogadott volt. A rendi norma reformkori megfogalmazásban: „62. §. Hogyan lehet nemességet nyerni? Tős (ősi) nemességgel bírnak, a' kik nemes apátul, vagy fiúsított anyátul születtek. Egyébaránt pedig magyar nemesség csak igaz koronás király kegyelmébül eredhet a) hanem kétféleképpen, vagy 1) nemesi jószág adományozása vagy 2) nemesítő levél által.” Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye Magyarhonban*. I. rész. Buda, 1845. 112.

²⁰ Cerutti, Simona: *Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról*. Ford. Czoch Gábor. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 2000. 151–168., itt 152.: „...elsősorban a következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan ment végbe a jogi klasszifikáció? [...] Továbbá: hogyan viszonyul a társadalmi gyakorlat a jogi normákhoz? És főként: milyen státuszt tulajdonítottak a kortársak a gyakorlatnak a normák kialakításában?”

nemességigazoló perek történetéből, valamint a nemesi armálisok hamisításából és vásárlásából is ismert, hogy jelentős számú nemesség élt az országban, akik egy hivatalos eljárás keretében nem tudták vagy tudták volna igazolni nemességük eredetét, mégis a „nemesi jogok gyakorlatában” voltak.²¹

A nemesi rendi státusz vizsgálata a társadalmi reprezentáción keresztül

A genealógiai módszer mellett, ami tehát a rendi norma szempontjait érvényesíti a prozopográfiai klasszifikáció során, egy másik megközelítés is lehetséges, ami a társadalmi reprezentáció vizsgálatára fókuszál, ezáltal lehetővé téve, hogy a norma helyett azt a társadalmi gyakorlatot helyezze a kutatás fókuszába, ami a reprezentáció kialakításán, formálásán és társadalmi érvényesítésén keresztül törekedett – akár a korabeli normákat manipulálva is – befolyásolni, formálni a cselekvő egyén társadalmi státuszát. Roger Chartier szavaival: „...az új megközelítés szerint nincs olyan gyakorlat vagy struktúra, ami nem azoknak az egymásnak ellentmondó és ütköző reprezentációknak terméke lenne, amelyek révén az egyének és csoportok saját világuknak értelmet adnak.”²²

Az 1770-ben Sopron vármegyei Szent András (ma Rábaszentandrás) jobbágycsaládba született Kis Jánost 1812-ben választották meg a dunántúli egyházkerület püspökévé.²³ Emlékezéseiben részletesen foglalkozott saját rendi státuszemlékezésének körülményeivel, melyre – előadásában – a rendi normát betartva, a megfelelő utat bejárva került sor.²⁴ Számunkra most érdekesebb az a leírás, amit azokról a lehetőségekről mond, ahogy – a rendi normát megkerülve – lehetősége lett volna nemességet szerezni, illetve igazolni, de azt mégsem tette. Bár Kis János családja jobbágyi helyzetével tisztában volt, az egykor volt nemesség

²¹ A Mária Terézia által bevezetett nemességigazoló perek kétféle bizonyítási eljárást ismertek. Az ún. gyökeres bizonyítás mellett a „második formában csak a nemesi előjogokkal való élést kellett kimutatni 60 évre visszamenőleg”. Rác István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest, 1988. 38–67., itt 60. A 18–19. századi nemesi összeírások bizonytalanságára lásd például: Benda Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban*. Keszthelyi társadalma, 1740–1849. Budapest, 2008. 56–80., itt 58.: „A nemességvizsgálatok folyamata, a nemesség számontartására kiépített nyilvántartások maguk konstruálták a nemesség fogalmát és rendi rétegzettségét.” Tóth István György: *Vas vármegye nemessége a 18. században*. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) 229–234. Az armális vásárlásra, illetve hamisításra lásd: Tóth István György: *Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején*. In: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *A végvárak és a végváriak sorsa. (1699–1723)*. Eger, 1991. 45–53.; Kóta Péter: *A címerlevél ára*. In: Ódor–Pálmány–Takács (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*, 149–156.; Kóta Péter: *„Ebül szerzett kutyaőr” avagy címerlevél-hamisítások a XVIII. században*. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről II. (Vas megyei levéltári füzetek 6.)*, Szombathely, 1993. 311–323.

²² Chartier, Roger: *A világ, mint reprezentáció*. Ford. Czoch Gábor és Kila Noémi. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Elbeszélés, kultúra, történelem. (Narratívák 8.)* 2009. 35–54., itt 39. Vö. Czoch Gábor: *A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata*. Századvég, Új folyam. 1999. tél, 15. sz. 17–38.

²³ Vaderna Gábor: *Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján: Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája*. Egyháztörténeti Szemle, 19. évf. (2018) 4. sz. 22–38. 36.; Tóth Kálmán: *Kis János Emlékezéseinek újraolvasási lehetőségei*. In: Főrizs Gergely – Kertész Botond – Vaderna Gábor (szerk.): *Egyház – irodalom – tudomány*. Kis János (1770–1846). Budapest, 2021. 75–112.

²⁴ *Kis János Superintendens emlékezései életéből*. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Sopron, 1845. 226–230.

elvesztésének tudata is szájhagyományként élt. Az idézett leírásban három olyan lehetőséget is említ, amelyek a nemesi társadalomba való bekerülésnek minden bizonnyal nem egyedülálló, hanem többé-kevésbé általánosan ismert gyakorlatai voltak. „Gyermekkorombeli halálomom szerint, egy csalóközöi özvegy ’s gyermektelen asszony izent szüleimnek, hogy menjenek hozzá ’s vegyék által tőle csekély áron a’ nemes levelet, mellyre neki, gyermektelen lévén, szüksége nincsen, de azok, vagy azért, hogy az izenetnek nem hittek, vagy akármely egyéb okból e’ végre semmi lépést sem tettek. Azt bizonyosabban tudom, hogy némelly rokonaim 1790ben (talán az említett özvegy halála után) törvénykezés által akartak Csalóközben nemességre szert tenni, ’s a’ törvénykezésre az atyámat is meghívták; de az az abba avatkozástól leginkább az én kérésemre, minthogy akkor szándékoztam németországi univertitásra menni, ’s pénzére szükségem volt, magát visszatartóztatta. A’ törvénykezés következtében egy hősi Kis, Poson vármegye ajánlása is hozzájárulván, megnemesedett; de én magamat nem próbáltam ehhez kapcsolni ’s a’ dolog abban maradt.”²⁵ Kis János esete nem egyedülálló, ismertek azok a példák, amikor valaki nem akart élni nemesi rendi státuszával, vagy egyenesen eltitkolni igyekezett azt, mint például a városokba beköltöző, ott polgárjogot szerezni vágyó nemesek egy része.²⁶ Felmerül a kérdés, hogy ha a prozopográfus ahhoz a rendi normából örökölt közjogi fikcióhoz ragaszkodik, hogy minden nemesség eredete visszavezethető királyi adományra, és a nemesi státusz csak fiági leszármazással örökölheto, nem erőltet-e rá a társadalmi viszonyokra egy olyan klasszifikációt, nem ragaszkodik-e indokolatlanul egy olyan sztenderdhez, ami valójában sohasem érvényesült a maga következetességében.²⁷

Azt a kérdést is fel kell tenni, hogy indokolt-e egyáltalán mereven különbséget tenni a genealógiai szemlélet által hitelesnek elfogadott források és a nemesi reprezentáció egyéb megnyilvánulásai közé. Kovács I. Gábor már idézett módszertani indoklásában például azt írta, hogy az 1848 előtti anyakönyvi bejegyzéseket nagy súllyal vette figyelembe, sőt perdöntőnek is tekintette, míg a nemesi előnevek későbbi használatát önmagában nem fogadta el a nemesi származás bizonyítékának. Az anyakönyvi bejegyzések vajon nem ugyanarról árulkodnak-e, mint a nemesi előnevek használata, azaz hogy a nemesi reprezentáción keresztül valaki a társadalmi identitását akarta érvényesíteni? Mi alapján írta be az egyházi vagy iskolai anyakönyvbe a plébános, lelkész vagy tanár valakinek a társadalmi állapotját, *conditio*ját? Vagy az alapján, amit az előtte megjelentek erről vallottak, és esetleg a meghívott tanúk tanúsítottak, vagy kisebb közösségek esetén azt a kollektív tudást mozgósítva, ahogy az adott közösség keretei között azt a helyi családot számon tartották. Mindkét esetben arról van szó, hogy egy közösség által elismert vagy számon tartott társadalmi identitást jegyeztek le. Mennyiben nyújt tehát biztosabb információt egy 1848 előtti anyakönyv bejegyzése, mint a predikátumok feltüntetése? A nemesi előnév jogtalan használatát a polgári törvénykezés szankcionálta (1879. évi 40. tc. 45. §), ahogy azzal a jelenséggel is gyakran találkozhat a

²⁵ Kis János *Superintendens emlékezései életéből*, 8–9.

²⁶ Lásd idősb Sárközi János 1772-ben írt verses családtörténetét. Közli Rác: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*, 263–271. Sasfi Csaba a keszthelyi gimnázium matrikuláit vizsgálva hasonló jelenségre utalt: „...a Keszthelyi forrásanyagban több példa van rá, hogy a nemesek – akik amúgy is zömében birtoktalan armális nemesek – elhagyják a nemesi címet.” Sasfi Csaba: *Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban 1806–1849*. In: Turbuly Éva (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, 1990. 121–164., itt 144.

²⁷ Vö. Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Budapest, 1999. 18–103.

kutató, hogy egyazon szülők gyermekeinek keresztelési anyakönyveibe hol bejegyezték a szülők nemesi rendi státuszát, hol elmaradt.²⁸

Kapiller Imre a gimnáziumi anyakönyveknek a diákok társadalmi állására vonatkozó bejegyzéseit a nemesi összeírásokkal szembevetve arra a következtetésre jutott, hogy úgy tűnik, „a kegyes atyák meglehetősen nagyvonalúan intézték el ezt a kérdést. [...] a nemesi összeírások sok esetben kétségessé teszik az anyakönyvek által sugallt adatokat.” Kapiller ebből azt a következtetést vonta le, hogy „indokoltnak tartjuk a nemesség tényleges jelenlétét 15–20%-kal alacsonyabbnak feltételezni”.²⁹ Ismerve azonban a nemesi összeírások hiányosságait, fordított irányú következtetés is elképzelhető, vagyis hogy azok a nemesek, akik a matrikulációban előfordultak, a nemesi összeírásokból maradtak ki. Ezt a kérdést szerintem nem lehet eldönteni – legalábbis a két összeírás egyszerű egybevetéséből biztosan nem –, és azért nem lehet, mert mind a két forrással szemben anakronisztikus azt a követelményt megfogalmazni, hogy minden esetben pontosan adják meg az összeírtak társadalmi státuszát, és hogy ne maradjon ki az összeírásokból senki. Sasfi Csaba Keszthely és Győr gimnáziumi anyakönyveinek a szülők társadalmi státuszára vonatkozó bejegyzéseit vetette össze a nemesi összeírásokkal, és hasonló eredményre jutott. A keszthelyi nemes szülővel bejegyzett diákok 75,8%-át sikerült nemesi összeírások alapján „igazolni”, míg Győrben a 43 nemesi megyei lakos apa közül csak 27-et (62,8%) sikerült a megyei nemesi összeírás alapján biztosan azonosítani, 7 esetben az azonosítás bizonytalan, 9-ben pedig sikertelen volt.³⁰

A 18. század végére a nemesség létszámát a II. József-féle népszámlálás alapján szokták megadni.³¹ Az összeírás ez esetben sem a rendi normát volt hivatott érvényesíteni, nem ellenőrizték a nemesi címeket, nem folytattak nemességigazolást, nem kellett bizonyítani a leszármazást; azt írták össze, akit a társadalmi gyakorlat nemesként fogadott el: vagy annak vallotta magát, vagy annak ismerték őt.³² Biztosra vehető, hogy olyanokat is nemesként írtak össze, akikről a genealógiai módszerrel nem lehetne bebizonyítani, hogy kiváltságoltak voltak. Amíg az Erdély és Horvátország nélküli Magyarország területén az 1787. évi népszámlá-

²⁸ A polgári anyakönyvi bejegyzéseknél a végrehajtási rendelet az anyakönyvvezetőre bízta a nemesi előnév feltüntetését: „A mennyiben az illető egyén főnemesi rangja vagy nemesi előneve köztudomású avagy az anyakönyvvezető előtt ismeretes, a használat jogosságát külön igazolni nem kell.” Valószínűnek tartható, hogy a szabályozás csak a fennálló gyakorlatot foglalta írásba. 60.000/1895 BM rendelet az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. Magyarországi Rendeletkötet Tára, 29. évf. (1895) 452–529. 473 (34. §).

²⁹ Kapiller Imre: *Zalai diákok Kőszegen a XVIII. század utolsó évtizedeiben*. In: Turbuly Éva (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg, 1990. 49–60.* A gimnáziumi anyakönyvek mint forrástípus bemutatására lásd: Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, 2013. 125–148., a társadalmi helyzetre vonatkozó kategóriára különösen: 142–145. „Az anyakönyvek vezetésére vonatkozó helytartótanácsi utasítások között eddig nem találtunk a szülő társadalmi helyzete meghatározását szabályozó vagy előíró rendelkezéseket.” Uo. 142.

³⁰ Sasfi: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon*, 381., 419.; Sasfi Csaba: *A reformkori győri gimnázium szerepe a város lakosainak társadalmi mobilitásában*. Korall, 22. évf. (2021) 86. sz. 210–239., itt 222. Az elemzés során Sasfi a bejegyzéseket vette alapul.

³¹ Pálmány Béla: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1868–1815)*. In: In: Ódor–Pálmány–Takács (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*, 37–96., 44.

³² „A tényleges foglalkozást feltüntető Győr városi egyéni kérdőívekből megállapítható, hogy nemcsak a birtokos és szegényebb köznemeseket számították a nemesek közé, hanem minden egyéb foglalkozású férfit is – fuvarost, kocsist stb. –, aki magát nemesnek vallotta.” Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1878)*. Budapest, 1960. 43.

lás 155 ezer nemeset (férfit) írt össze, addig az 1754/55. évi országos nemesi összeírás 32 és fél ezer nemeset eredményezett a Bánság és a Partium nélkül Magyarországon.³³

Nem amellett kíván érvelni ez a tanulmány, hogy a fürdővízzel öntsük ki a gyereket is, s hogy a genealógiai szemléletnek ne lenne létjogosultsága, csak arra próbálja felhívni a figyelmet, hogy ha egy prozopográfiai vizsgálat során egyoldalúan a nemesi leszármazás bizonyíthatóságának követelményét fogalmazzuk meg a klasszifikáció során, akkor lesz egy olyan társadalmi csoport, amit a kortársak nemesnek tartottak, melynek tagjai nemesi identitással rendelkeztek, nemesként éltek, mi mégis a nem nemesek közé soroljuk be.³⁴ Az a hipotézisem, hogy minél inkább a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein vizsgálódunk, annál nagyobb lesz ez a csoport, tehát amíg az arisztokraták vagy jómódú birtokos nemesek esetén valószínűleg nem vezet más eredményre a genealógiai szemlélet és a társadalmi reprezentáció elemzése, addig a kisebb birtokosok és armalisták felé haladva egyre nő azoknak a nemesi családoknak a száma, melyeket pusztán a genealógiai módszerrel nem lehet megfogni, mégis indokolatlan őket a nem nemesek közé sorolni vagy kivonni az elemzésből.³⁵ A kérdés az, hogy mekkora ez a csoport, s mennyiben befolyásolja az elemzést.³⁶ A következőkben a saját „rendőri elit” mintámon mutatom be, hogy a genealógiai módszerrel hány nemeset sikerült azonosítani, és hogy a társadalmi reprezentációt figyelembe véve mekkora az eltérés.

A „rendőri elit” származásának prozopográfiai vizsgálata a rendi státusz alapján

A 2. táblázat mutatja a nemesi származásuk arányát a „rendőri elitben”, amennyiben a genealógiai módszer segítségével vizsgálom a kiválasztott csoportot. Az összehasonlíthatóság kedvéért Benedek Gábor módszerét követtem, vagyis azokat a tisztviselőket soroltam a nemesek közé, akiknek a rendelkezésre álló genealógiai irodalomban a családját megtaláltam, és a rokonságot ki tudtam mutatni. Akiknek csak a vezetéknevét találtam meg a nemesi kézikönyvekben, de rokonsági kapcsolatot nem tudtam kimutatni, a bizonytalan kategóriába

³³ Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. 55–60. „Fel kell tennünk, hogy a nemesség összeírásánál a régi felfogástól teljesen elütő, annál sokkalta általánosabb és rugalmasabb eljárás követtetett, mert a régi összeírások és a József-féle népszámlálás eredményei közötti óriási különbség csak azzal magyarázható meg, hogy II. József idejében tömegesen számítottak a nemesek közé olyan köröket, melyeknek nemesi voltát a régibb vizsgálatok nem ismerték el.” Uo. 58.

³⁴ A társadalmi identitásnak a reprezentáció elemzésén keresztüli vizsgálatára több példa is sorolható. A teljesség igénye nélkül lásd: Tóth Árpád: „*Akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott*”. *A rendi identitás értelmezése Fest Imre emlékirataiban*. In: Balogh Judit – Pap József (szerk.): *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*. Eger, 2016. 201–214.; Kunt Gergely: *A nemesség mítosza a családi emlékezetben és a személyes identitás összefüggései egy házicseléd naplójában*. In: Balogh–Pap (szerk.): *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*, 179–192.; Szuromi Rita: *Nemesi attitűdök egy polgárcsalád életében. Egy emlékiratban rejlő mentalitásvizsgálat lehetőségei*. In: Rózsa Sándor (szerk.): *Doktoranduszok VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai*. Eger, 2020. 151–166.

³⁵ „Legnehezebben igazolhatók pedig épen a legrégebbi családok nemessége, mert nemességük eredete oly messze korbá nyúlik vissza, melyből semmi vagy vajmi kevés oklevél-émlék maradt fenn ránk és a leszármazásnak fokról-fokra való kimutatása is ma már alig lehetséges.” Kempelen Béla: *A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben*. Budapest, 1907. 52–53.

³⁶ Önmagában csak az előnév használata természetesen nem bizonyítja a nemesi státuszt, ahogy hiánya se az ellenkezőjét. „A nemesi előnév nem feltétele és nem is kelléke a nemességnek, de valamely előnév használata sem kétségtelen bizonyíték a tekintetben, hogy az illető családnak valóban nemesi rangja van.” Kempelen szerint ugyanez igaz a von szócskára is. Kempelen: *A nemesség*, 48.

soroltam, míg azokat, akiknek a neve sem fordult elő a nemességről szóló szakirodalomban, illetve egyéb okokból kizárható volt, hogy nemesek (például zsidó származásúak, vagy 1867 után szereztek nemességet³⁷), azokat a nem nemesek közé soroltam.

A fővárosi „rendőri elit” származása a genealógiai módszer alapján 1881–1918									
Szak	Titulus	Díjosztály	Lét-szám	Nemes		Bizonytalan		Nem nemes	
foglalma-zói kar	főkapitány	V. fiz. o.	6	3	50%	3	50%	-	-
	főkapitányi helyettes	VI. fiz. o.	5	1	20%	3	60%	1	20%
	rendőrfőtanácsos	VI. fiz. o.	10	3	30%	2	20%	5	50%
	rendőrtanácsos	VII. fiz. o.	70	10	14,3%	23	32,9%	37	52,9%
	„hivatalvezetők”	VIII. fiz. o.	11	1	9,1%	6	54,5%	4	36,4%
csapat-tiszti kar	főparancsnok	VII. fiz. o.	2	1	50%	-	-	1	50%
	főfelügyelő	VI-VII. fiz. o.	14	3	21,4%	5	35,7%	6	42,9%
Összesen			118	22	18,6%	42	35,6%	54	45,8%

2. táblázat

A fővárosi „rendőri elit” származása a genealógiai módszer alapján 1881–1918

Az eredményből látható, hogy a minisztériumi tisztviselőkkel összevetve a bizonyíthatóan nemesi származásúak aránya jóval alacsonyabb, Benedeknél ez az arány az 1867–1879 közötti három mintaév alapján 36,5% volt, vagyis lényegében kétszer akkora. Ezzel párhuzamosan a nem nemesek aránya jelentősen nagyobb, Benedek mintájának 36%-ához képest közel 46%. Azoknak az aránya, akiket se ide, se oda nem tudtam ez alapján a módszer alapján kategorizálni, tehát a bizonytalan státuszba kerültek, a Benedeknél található 27,5%-hoz viszonyítva szintén magasabb, közel 36%. Az, hogy a nemesség aránya alacsonyabb a fővárosi rendőri elitben, mint a minisztériumi tisztviselők között, várható volt; ennek okait most ez a módszertani tanulmány nem hivatott tárgyalni. Az viszont, hogy a genealógiai módszerrel végzett klasszifikációban a bizonytalan besorolású személyek száma (42) majdnem kétszer akkora, mint a bizonyíthatóan nemesek száma (22), zavarba ejtő a további elemzés szempontjából. Én a magam részéről nem merem kijelenteni, hogy a bizonytalanok nagyjából fele-fele arányban oszlanának meg a másik két kategória között. Mi lehet ennek az oka? Azt gondolom, hogy a döntő tényező a bizonytalanul besorolható arányának növekedése mögött az, hogy a minisztériumi tisztviselők rekrutációjában a társadalmi hierarchia magasabb rétegéből származók intenzívebben vettek részt, vagyis a jelentősebb nemesi és arisztokrata családok presztízsének jobban megfelelt egy minisztériumi karrier, mint egy rendőrtiszti. Ezek a társadalmi rétegek, ezeknek a családoknak a többsége távol tartotta magát a rendőri hivatástól, a rendőrtisztviselői életpályát méltóságán alulinak tartotta, márpedig a genealógiai irodalomban a nemesség felső rétegéről sokkal nagyobb valószínűséggel találunk

³⁷ Három olyan tisztviselő volt a rendőri elitben, aki, illetve akinek a családja 1867 után szerzett nemességet: Arányi Taksony (1873), Urs Nándor (1907) és Lassner Gusztáv (1912). Főnemesi származású személy egy került a mintába, Splényi Ödön báró, őt a nemesek közé soroltam be.

megbízható irodalmat, mint az alsóbbról. A „rendőri eliten” belüli bizonytalanul besorolható származásúaknak az aránya tehát feltételezésem szerint azért nő, mert egy olyan alsóbb nemesi réteg jelenik meg benne, akikre a genealógiai irodalom nem terjed ki. Természetesen elképzelhető, hogy további kutatásokkal ez az arány változni fog, a genealógiai kutatás extenzív kiterjesztése hozhat bizonyos eredményeket – megfelelő forrásadottságok mellett.

Nézzük meg, milyen eredményre jutunk, ha nem a származásra, hanem a nemesi reprezentáció vizsgálatára helyezük a hangsúlyt!

A fővárosi „rendőri elit” származásának összetétele a nemesi reprezentáció alapján 1881–1918							
Szak	Titulus	Díjosztály	Létszám	Nemes		Nem nemes	
fogalmazói kar	főkapitány	V. fiz. o.	6	3	50%	3	50%
	főkapitányi helyettes	VI. fiz. o.	5	3	60%	2	40%
	rendőrfőtanácsos	VI. fiz. o.	10	4	40%	6	60%
	rendőrtanácsos	VII. fiz. o.	70	23	32,9%	47	67,1%
	hivatalvezetők	VIII. fiz. o.	11	4	46,2%	7	53,8%
csapat-tiszti kar	főparancsnok	VII. fiz. o.	2	1	50%	1	50%
	főfelügyelő	VI-VII. fiz. o.	14	9	64,3%	5	35,7%
Összesen			118	47	39,8%	71	60,2%

3. táblázat

A fővárosi "rendőri elit" származásának összetétele a nemesi reprezentáció alapján 1881–1918

A 3. táblázatban tehát azokat soroltam be a nemesi származásúak közé, akiknek az esetben kimutatható volt a nemesi reprezentáció. Ez lehetett gyászjelentés, tiszti címtár, rendőrségi címtár,³⁸ anyakönyv vagy akár egy névjegykártya is, ami feltüntette a predikátumot. Mivel most is származásról van szó, azt a három tisztviselőt, akik 1867 után szereztek nemességet, a nem nemesi származásúak közé soroltam, mert születésük idején még nem nemesek voltak. A kétféle módszerrel végzett klasszifikáció közötti eltérés számottevő. A nemesek aránya körülbelül megduplázódik, 18,6%-ról majdnem 40%-ra nő, de mivel a bizonytalanok kategóriája eltűnt (hiszen minden olyan személyt, akinél nem találtam nemesi reprezentációt, a nem nemesek közé soroltam be), a nem nemeseké szintén nőtt, ha közel se akkor mértékben, körülbelül 45%-ról 60%-ra. A táblázat arányai közti összefüggés nem annyira egyszerű, hogy a bizonytalanok kategóriáját kellett csak szétosztani a nemesek és nem nemesek között, a szerint, hogy ők nemesként jelentek-e meg a nyilvános szférában, mert volt olyan tisztviselő (például Thaisz Elek), akiről bár a genealógiai irodalom azt tartja számon, hogy nemes volt, nem találtam olyan forrást, amiből arra tudtam volna következtetni, hogy ezt reprezentálni is igyekezett volna. Mint már utaltam rá, önmagában a reprezentáció nem döntő, de a két módszer kombinálásával véleményem szerint egyrészt pontosabb

³⁸ A rendőrtisztviselők által összeállított és kiadott *Budapesti Útmutató* című 1898-tól kezdve megjelenő rendőrségi zsebkönyv rendszeresen közölte a tisztikar rangsorozati beosztását, feltüntetve a használatban lévő előneveket is.

eredményekhez juthatunk, másrészt lehetővé válik a norma és gyakorlat viszonyának, valamint a származás és identitás kérdésének problematizálása.

Ha a két táblázatot összehasonlítjuk, akkor a legegyszerűbb a helyzet azoknál a tisztviselőknél, akikről mindkét módszerrel az derült ki, hogy nemesek. Itt olyan családokat, tisztviselőket találunk, mint báró Splényi Ödön, Rudnay Béla és Boda Dezső, Pekáry József, Bornemissza Boldizsár, Majthényi Dezső, Kubinyi Sándor, Almássy György, Szilágyi László, Szirmay Andor, Zlinszky Károly stb., vagyis többnyire tényleg jó nevű, közismert és kiterjedt nemesi famíliákat, bár nem a vagyonosak közül. Szintén egyszerű azoknak a tisztviselőknak a besorolása, akikről mindkét módszerrel az derült ki, hogy nem nemesi családból származnak: Krecsányi Kálmán, Czajlik Alajos, Garlathy Ödön, Máltás Hugo, Rédei Miklós, Schreiber Emil, Alkér Jenő, hogy csak néhány nevet említsek. Természetesen az, hogy valaki nem nemesi családból származott, még nem árul el sokat a származásáról, az intergenerációs mobilitás felől nézve ez egy nagyon heterogén csoport, de további differenciálása nem témája ennek a tanulmánynak.

Minden más köztes kategóriánál bonyolultabb esettel van dolgunk. Vagy azért, mert bár a nemesi reprezentáció kimutatható volt, de a genealógiai irodalomban nem találtam még a családnak se nyomát, vagy ugyan volt nemesi reprezentáció is, a családnév is előfordult a genealógiai irodalomban, de a rokonok összeköttetését nem sikerült (még) kimutatni (Pekáry Ferenc, Jeszenszky Gellért, Miskolczy László, Kolosváry Gyula, Farkas Lajos stb.).

Úgy vélem, ezek az adatok és példák bizonyítják, hogy minél inkább a társadalmi hierarchia alsóbb szegmensébe tartozó csoportot vizsgálunk, annál inkább igaz az, hogy kizárólag csak a genealógiai módszerrel nem fog sikerülni a nemesség arányának pontos azonosítása a vizsgálati mintán belül. Ha azonban másként tekintünk magára a nemességre, nem a rendi normában megfogalmazódó saját ideológiáján keresztül azonosítjuk őket, ha másként közelítünk a forrásainkhoz, más szemlélettel olvassuk őket – legyenek azok akár 1848 előtti özszeírások, anyakönyvi bejegyzések stb. –, és nem a leszármazás kétségtelen bizonyítékát látjuk bennük, hanem olyan reprezentációkat, amelyeknek a tétje a társadalmi identitás elismerése, ezáltal a társadalmi struktúra alakítása és az abban elfoglalt hely kijelölése, akkor elfogadhatjuk, hogy se 1848 előtt, se 1848 után nemcsak azon múlt valaki „nemesi státusza”, hogy arra a rendi normában megfogalmazott közjogi fikciónak eleget tett-e szert, hanem hogy ebből mit akart és mit volt képes a társadalmi gyakorlatban elismertetni.³⁹ Így a kutatás nemcsak társadalmi származásuk adottságának kiszolgáltatót egyénekként tudja kezelni szereplőit, hanem lehetővé válik a történelmi szereplők identitásának és cselekvőségének (agenciájának) jobb megértése is.⁴⁰

³⁹ Ez éppúgy igaz a kétségtelen nemesi származásúakra, mint a bizonytalanokra. Vö. Chartier: *A világ mint reprezentáció*, 47–51. A nemesi jogok érvényesítésének gyakorlatára: Dobszay Tamás: „Magyarországnak szabad fia vagyok” – a nemesi státusz értéke és „használat”. In: Varga Zsuzsanna – Melkovic Tamás (szerk.): *Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről* Erdődy Gábor 70. születésnapjára. Budapest, 2021. 227–236.

⁴⁰ „Valójában egyetlen normarendszer sem annyira strukturált, hogy kiküszöbölje a tudatos választásnak, a szabályok manipulálásának, az értelmezésnek és az alkunak az összes lehetőségét.” Levi, Giovanni: *Az életrajz használatáról*. Ford. Czoch Gábor. *Korall*, 1. évf. (2000) 2. szám. 81–92., itt 89. Gyáni Gábor megfogalmazásában: „Bizonyos fokú autonómia birtokában a történelmi ágensnek módja van rá, hogy megmaradva a szükségszerűség határai között, saját maga válassza meg a struktúrában rejlő és az önnön céljaira kiaknázható lehetőségeket. Gyáni Gábor: *A történelmi esemény fogalma*. Magyar Tudomány, 172. évf. (2011) 11. sz. 1324–1332., itt 1328.

A zárófejezetben léptéket váltva egy konkrét rendőrtisztviselő származásának mikro-szintű vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni, hogyan kombinálható a genealógiai és reprezentációs szemlélet.

Saly Károly rendőrtisztviselő származása és identitása

Salfai Saly Károly alig múlt tizenkilenc éves, amikor 1873. február 1-jén mint díjnok kezdett el dolgozni a fővárosi rendőrségnél, és egészen az őszirózsás forradalomig a testület kötelékében maradt. Pesten 1853. december 13-án született, és a józsefvárosi plébánián keresztelték meg.⁴¹ Édesapja, Saly József „*conditio*”-ját, vagyis „polgári állapotját” ügyvédként írta be a káplán az anyakönyvbe. A rendi állapotra az 1853-as anyakönyvben már nincs utalás, előnév nincs feltüntetve. Induljunk el tehát a genealógiai módszert alkalmazva.

Nagy Iván munkájában megtalálhatjuk a salfai Saly családot, és megtudhatjuk: a „címeres nemes levelet Saly Diénes kapta I. Leopold királytól 1655 táján [sic!], és az a szalavári conventban őriztetik. Egyszersmind a Vas megyei Salfa helységbeli birtokra adományt is nyert a család, honnan a Szita családdal közösen előnevét írja.”⁴² A bejegyzéshez családfa is tartozik (lásd a Függelékben), amin Károly még nem, de apja, Saly József fel van tüntetve, így Nagy Iván alapján elkönnyvelhetnénk a család nemesi származását. De mennyire tarthatjuk hitelesnek ezeket az információkat? Az adományozás időpontjának meghatározásánál az a „táján” szócska nem növeli a hitelességbe vetett bizalmunkat, ahogy az sem, hogy bár I. Lipótot valóban 1655-ben koronázták magyar királlyá, de csak 1657-ben foglalta el a magyar trónt. Furcsa az is, hogy bár Nagy „címeres” nemes levélről írt, de nem írta le, hogy az mit ábrázol, holott ezt általában megtette, ha ismerte a címet. A legnyomósabb érv amellett, hogy Nagy Iván csak hallomásból adta közre ezeket az adatokat, az, hogy a családfával kapcsolatban feltüntette, hogy „családi közlés szerint”, így alapos gyanúval élhetünk, hogy nemcsak a családfa, de a narratív részben foglalt információk is pusztán családi közlésen alapulnak. Ha így van, akkor az idézett szövegből kinyerhető mindhárom információt, a nemesítés idejét, a birtokadományt és a címet is – amíg más forrásokból megerősítést nem nyernek – bizonytalan hitelességű információként kell kezelnünk, azzal együtt, hogy nem állíthatjuk, hogy ne lehetnének valóságok.

Tovább haladva a genealógiai irodalomban, Balogh Gyula munkájában is esik szó Saly családról, de címerről, birtokadományról, nemesítésről egyáltalán nem, és családfa sem található.⁴³ Csak nevek és évszámok, esetleg az, hogy milyen tisztséget töltött be az illető, ezek többsége azonban bizonyosan nem szerepel a Nagy Iván munkájában közölt családfán, például „Saly Ferencz, 1601.” vagy „Saly Antal, 1797”, vagy a korban utolsó adat Saly Károly, aki 1805-ben alispán volt Vas vármegyében. Balogh Gyula és Nagy Iván adatait nem lehet megfeleltetni egymásnak, Balogh adataihoz ráadásul nem tudjuk hozzákötni Saly Károlyt és apját, Józsefet. A két következő genealógiai munka se nyújt több segítséget. A Borovszky-féle megyemonográfia *Vas vármegye nemes családjai* című fejezete egyáltalán nem ír a Saly családról, a vármegye történetét bemutató fejezet pedig csak azokat az adatokat közli, amiket már Balogh Gyula idézett munkája is közzétett.⁴⁴ Balogh könyve után Palatinus József 1911-

⁴¹ Saly Károly keresztelési anyakönyve: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VN9S-N4> (letöltés: 2022. jún. 1.)

⁴² Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 10. kötet. Pest, 1863. 21–22.

⁴³ Balogh Gyula: *Vasvármegye nemes családjai*. Szombathely, 1901. 126.

⁴⁴ *Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye*. Szerk.: Sziklay János – Borovszky Samu. Budapest, 1898. 175–249., 544–578.

es műve volt a következő, ami megjelent, de ez csak a C-betűs családokig jutott.⁴⁵ 1915-ben jelent meg Kempelen Béla munkájának 9. kötete, amiben újra feltűnik a Saly család, de sajnos megbízható, érdemi új információt nem kapunk.⁴⁶ Négy forrást jelölt meg, ahonnan a Saly-családra vonatkozó adatokat vette: Nagy Iván és Balogh Gyula már idézett munkáit, egy Turul folyóiratbeli cikket, amit nem sikerült azonosítanunk, és „rcsk.”, vagyis részben családi közlés szerepelt. Kempelennél két fontos újítás van. Az egyik egy új családfa. A Nagy Ivántól módosítás nélkül átvett régi családfa mellett közölt még egy családát ugyanazzal a családnévvel, de a kettőt nem tudta egymással összekapcsolni. Ez állhat a háttérben egyéb apróbb változásoknak, például hogy mindkét családfát „sali” előnévvel közölte Kempelen, és a „Nagyivánból” nemcsak a salfai előnevet, hanem a Vas megyei Salfa községre szóló birtokadományt is elhagyta. Az új családfa 1676–1912-ig közölt családtagokat, de jól láthatóan egyetlen ág köré szerveződik, Saly Dezső (1850–1921) törvényszéki bíró felmenői és leszármazottai adják a gerincét. Végül 1998-ban Szluha Márton próbálta folytatni Balogh Gyula munkásságát, de kötetében ő se szentelt figyelmet a Saly családnak.⁴⁷

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy ha a genealógiai irodalom alapján akarjuk besorolni Saly Károlyt, nem vagyunk könnyű helyzetben. Elvileg hivatkozhatunk mind Nagy Iván, mind Kempelen Béla munkáira, ha azonban forráskritikailag mérlegeljük ezeknek az adatoknak a hitelességét, akkor a különböző munkák közti ellentmondások, valamint az a tény, hogy a mindkét munkában található adatok családi közlésekből származnak, aligha teszi lehetővé, hogy a Saly család nemességét bizonyítottan vegyük. Lássuk, mit tudunk megállapítani a Vas megyei nemesi összeírások alapján.

Az 5. sz. táblázatban (lásd a Függelékben) azokat az információkat foglaltuk össze, amik a Saly családra nézve kiderülnek ezekből az összeírásokból.⁴⁸ Nincs mód részletesen végig elemezni az összes összeírást, ezért csak a legfontosabb következtetésekre térhetek ki. Először is le kell szögezni, hogy a nemesi összeírások egyike se alkalmas arra, hogy megerősítse Nagy Iván adatait az armálist, a címert vagy a birtokadományt illetően, de ennek ellenére is egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a család a 18. századi rendi társadalomban a nemesek közé tartozott, s a vasi nemesi communitas elismerte a család kiváltságos rendi jogállását. A 16. század közepén összeírt Salyakat a 17. századi hiátus miatt nem tudjuk összekötni a 18. század elejétől folyamatosan regisztrálható Saly családdal.⁴⁹ Az viszont bizonyos, hogy már a 18. század elején sem a Nagy Ivánnál feltüntetett állítólagos armálissal igazolta a család a nemességét. Amint az 1726–1727-es összeírásból kiderül, „Az elődök által saját nevükben vitt perek iratait” bemutatva és „Hiteles bizonyásgradelek” alapján fogadta el a vármegyei

⁴⁵ Palatinus József: *Vasvármegyei nemes családok története*. I. köt., A-Cz. Szombathely, 1911.

⁴⁶ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 9. köt. Budapest, 1915. 213–215.

⁴⁷ Szluha Márton: *Vas vármegye nemes családjai*. Budapest, 1998.

⁴⁸ Baán Kálmán: *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása*. Magyar Családtörténeti Szemle, 6. évf. (1940) 5. sz. 97–104., itt 101. (folytatásai a 10. számig); Schneider Miklós: *Vas vármegye 1658. évi nemesi összeírása*. Szombathely, 1943.; uő: *Vas vármegye 1696. évi nemesi összeírása*. Szombathely, 1943.; uő: *Vas vármegye 1717. évi nemességvizsgálata*. Szombathely, 1939.; uő: *Vas vármegye 1726-27. évi nemességvizsgálata*. Szombathely, 1940.; uő: *Vas vármegye kétségtelen nemesei 1733-ban*. Szombathely, 1940.; uő: *Vas vármegye 1754. évi nemesi összeírása*. Szombathely, 1939.; uő: *Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása*. Szombathely, 1937. Az 1781-es és 1845-ös összeírásra: uő: *Vas vármegye nemesi összeírásai*. I-V. füzet. Szombathely, 1941.

⁴⁹ A középkorból is vannak elszórt adatok Sali nevű Vas megyei nemesi családról, de a tőlük való leszármazás kimutatása még reménytelenebb. Csánki Dezső a Saal/Saal/Salfa/Salfalva stb. helységnevek eredetét a Saul keresztnévből magyarázza, és összeköti a Saaly/Sali/Saly nemesi családnevek eredetével. Csánki Dezső: *Helynév-családok*. Magyar Nyelv, 2. évf. (1906) 9. sz. 385–395.

deputáció a nemesség igazolását.⁵⁰ Az is bizonyos, hogy Salfán egyetlen Salyt sem írtak össze; úgy tűnik, hogy a gyökök Meszlen faluba vezetnek, így a helytörténet segíthet annak eldöntésében, hogy min alapult a család nemességének 18. századi társadalmi elfogadottsága. Meszlen a középkorban a győri püspökséghez tartozó prédiálisták által lakott falu volt, és csak katonai szolgálattal tartoztak lakói. A 16. században kivívták függetlenségüket a győri püspök fennhatósága alól, és I. Ferdinánd király elismerte az országos nemesekével azonos státuszukat, így kollektívan a vármegyei nemességgel azonos jogokra tettek szert.⁵¹ Wirth Zsuzsanna alapos tanulmányában azt írta, épp az 1726-os nemesi összeírás vonatkozásában, hogy „elegendő volt valakinek meszleni származását bizonyítani, hogy nemességét elismerjék”.⁵² A módszertani problémát a nemesi összeírásokban és a családfa összevetésében a személyazonosság igazolása jelenti. Vajon a Meszlenben 1845-ben összeírt id. és ifj. Saly János és Gábor ugyanazok a személyek, mint a Nagy Ivánnál feltüntetett meszlényi Saly János és fiai, János és Gábor? Az 1835-ben és 1845-ben is Meszlenen összeírt József vajon Károly édesapja? Ezekre a kérdésekre a nemesi összeírásokból nem kaphatunk választ.⁵³ A két forrástípus összekapcsolásához az anyakönyvekhez és gyászjelentésekhez kell fordulnunk.⁵⁴

Saly Károlynak a családfán is szereplő édesapja Saly József (1812–1886). A családfából kiderül, hogy apai nagyszülei id. Saly József és Barcza Erzsébet, míg dédszülei Saly János és Vitnyédy Erzsébet voltak. Keresztelési anyakönyvek alapján egyelőre eddig a pontig tudjuk visszavezetni Saly Károly felmenőit, ezért most induljunk ki innen. Ami a családfán az 1770-es évek előtt van, azt semmilyen más forrásból nem tudjuk megerősíteni, inentől kezdve viszont az anyakönyvi bejegyzések megfelelő kontrollforrásnak bizonyulnak. (lásd 4. sz. táblázatot a Függelékben) Mint az anyakönyvekből láthatjuk, Károly apai dédapjának a neve minden bizonnyal nem János, hanem Ferenc volt. Ahogy a Nagy Iván-féle családfán is látható, Vitnyédy Erzsébet nevű feleségétől 1788-ig összesen öt gyermeke született, és Meszlen község katolikus anyakönyvi bejegyzéseiben 1774 és 1788 között valóban meg is találtuk „Saly Francisco” és „Vitnyedy Elisabetha” mind az öt gyermekének megkereszteléséről készült bejegyzéseket.⁵⁵ Ami a család rendi státuszát illeti, Károly dédapjáról ötből négy

⁵⁰ Az 1733-as összeírás csak azokat a kétségtelen nemeseket sorolta fel, akiket a vármegye mentesített a nemesség igazolása alól, így az abból való kimaradás csak annyit jelent, hogy a Salyakat nem mentesítették.

⁵¹ Sill Ferenc: *Meszlen község lakóinak jogállása a XVI–XVII. században*. Vasi Szemle, 23. évf. (1969) 1. sz. 142–150.

⁵² Wirth Zsuzsanna: *A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében a XVIII. sz. közepétől a polgári forradalomig*. In: Kiss Mária (szerk.): *Vas megye múltjából III*. Szombathely, 1986. 140–166., itt 160.

⁵³ Az 1835-ös és 1845-ös összeírás a vármegyei közgyűlésen szavazati joggal rendelkezőket tartalmazza.

⁵⁴ Az anyakönyvek a FamilySearch, a gyászjelentések a PaNDEA adatbázisában érhetőek el. Az egyesével történő hivatkozásokat mellőzzük. (<https://dspace.oszk.hu/> valamint <https://www.familysearch.org/hu/>)

⁵⁵ A bejegyzéseket latinul, ún. annales formában írták, vagyis a lelkész minden bejegyzés adatait egy mondatba foglalta, ami megnehezíti az olvasást és a keresést. Jároli József: *Az anyakönyv, mint a nem nominális és nominális vizsgálatok forrása*. In: Erdmann (szerk.): *Kutatás – módszertan*, 466–475. 1795-ben is született Saly Franciskonak és Vitnyedy Elisabethának egy gyermeke, így a családfán feltüntetett 1788-as halálozást is tévesnek tarthatjuk. Ellenőrzésképpen, hogy esetleg nem létezett-e még egy Vitnyédi Erzsébet, aki egy bizonyos Saly Jánoshoz ment volna nőül és szült volna öt ugyanilyen nevű gyereket, ugyanebben a két évtizedben, átnéztem az 1775-ös és 1776-os összes bejegyzést, mert Nagy Ivánnál 1776 van feltüntetve József születési dátumaként. Nem találtam se

esetben feltüntette a nemességet a kereszteleési anyakönyv, éppen Károly nagyapja, id. Saly József kereszteleésének bejegyzésénél azonban nem. Ami Károly apjának és nagybátyjainak kereszteleési bejegyzéseit illeti, mind a három esetben egy N betűvel jelezte a plébános a szülők rendi állását. Károly és testvéreinek 1848 és 1853 közötti kereszteleése esetében a szülők rendi jogi státuszát már nem tüntették fel az anyakönyvek, de nem is a mai értelemben vett foglalkozást adták meg. Mondhatnánk, hogy a végzettséget, de pontosabb, ha úgy fogalmazzunk, hogy a diplomával, illetve az ügyvédi vizsga letételével megszerzett társadalmi állást, ami mindenképp nagyobb presztízst fejezett ki, mint a tényleges foglalkozás, az írnoki tisztviselői állás a pesti egyetemen.⁵⁶

Nemcsak a kereszteleési, de az iskolai matrikulákat is segítségül hívhatjuk a nemesi státusz meghatározásához.⁵⁷ Saly Józsefről, Károly édesapjáról 1848 előtről csak annyit tudunk, hogy a gimnázium első osztályát az 1827–1828-as tanévben Szombathelyen végezte, a 2–6. osztályokat Kőszegen, a két bölcséleti osztályt a szombathelyi liceumban, majd a pozsonyi jogakadémián két jogi évfolyamot. Ez alatt az időszak alatt a gimnáziumi matrikulákban már csak a gyámját tüntették fel, Saly Pétert, akit nemesnek írtak be, Felsőőrön lakott és esküdt volt. Ő tehát bizonyosan megegyezik az 1835-ös és 1845-ös nemesi összeírásban Felsőőrön számba vett Saly Péterrel.⁵⁸ József testvére, Imre (1807*) a gimnázium mind a hat osztályát Kőszegen végezte 1825–1830 között, majd szintén a szombathelyi liceumban folytatta tanulmányait. Az iskolai matrikulákban 1827–1830 között már a gyám, Saly Péter van feltüntetve, 1826-ban pedig csak annyi, hogy árva volt. Az 1825-ös anyakönyvben viszont még az édesapa, (id.) Saly József van beírva mint szentléránti nótárius. A gimnáziumi anyakönyvek alapján a Vas megyei Saly családról rendelkezésünkre álló információk alapján annyit tudunk még megállapítani, hogy a többséget nobilesként, egyeseket civisként, megint másokat ignobilesként regisztrált ez a típusú forrás. A különböző anyakönyvi adatokat a Nagy Iván-féle családfán találhatókkal összevetve egyezést és eltérést is találtunk, a nemesi összeírások adataival való összehasonlítás során viszont továbbra is problémát jelent, hogy a nevek mögött a személyek azonosságát nem tudjuk egyértelműen megállapítani. A Meszlenben mindkét alkalommal összeírt Saly József vajon Károly édesapja (1812*) vagy sem?⁵⁹ Az ilyen kérdésekre nem tudunk választ adni, a Saly család története még megírásra vár. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, hogy ha a Nagy Iván-féle családfát nem hagyományos módon olvassuk, nem úgy tekintünk rá, mint ami a nemesi származást „igazolja”, és a leszármazást hitelesen ábrázolja – az anyakönyvek és a nemesi összeírások alapján látuk, hogy erre kevésbé alkalmas –, hanem mint olyan *narratív forrásra*, ami a 19. századi nemesség *kollektív reprezentációját* tartalmazza, új elemzési lehetőség bontakozik ki. Erre az olvasati lehetőségre az ötletet Roger Chartier már idézett híres tanulmánya adta.

másik Vitnyédi Erzsébetet, se Saly Jánost ebben a két évben. (A Vitnyédi/Vitnyédi/Vitnyedy névnel minden esetben a források, illetve szakirodalom által használt írásmódot tartottuk meg.)

⁵⁶ *Közhasznú és mulattató nemzeti vagy hazai kalendárium, magyarországi és erdélyi katolikusok', evangélikusok' és Ő hitűek számára Krisztus urunk születése után 1852-dik szökő azaz 366 napból álló esztendőre.* Szerk. Trattner és Károlyi. 38. évf., Pest. Nincs oldalszámozva.

⁵⁷ A Saly család iskolázatására vonatkozó adatokat Sasfi Csaba bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is hálásan köszönöm a fáradságát.

⁵⁸ Ugyanakkor nem valószínű, hogy egyezik a Nagy Iván-féle családfán található Péterrel. Felsőőrön ugyanis 1828 és 1833 között Saly Péter három gyermekét keresztelték, mind a három Kajtár Julianától született.

⁵⁹ Nem tudjuk mikor költözött Saly József Pestre. Az biztos, hogy 1848 áprilisában már Pesten született fia, és hogy nem hirdette ki nemességét Pest vármegyében. Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében.* Budapest, 1899.

Chartier módszertani elgondolása három „alappilléren nyugszik”: a kritikai szövegelemzésen, vagyis a szövegek „rendező elveik és stratégiáik alapján” történő vizsgálatán, az „írás-hordozó” mint a recepciót, illetve a jelentésalkotást befolyásoló tényező történetének feltárásán és azoknak a „gyakorlatoknak” az elemzésén, amik az által, hogy „szimbolikus javak hordozói”, eltérő szokásokat és jelentéseket hoznak létre.⁶⁰ De hogyan tükrözi a társadalmi identitást a reprezentáció? Chartier szerint „a kollektív reprezentációkat magát a társadalmi világot alakító gyakorlatok mintájaként kell felfognunk”.⁶¹ A nemesség kollektív reprezentációjának fontos szerepe volt az adott családok történelmi múltjának felmutatásán keresztül azok *társadalmi identitásának* formálására és elfogadtatására. Ebben a felfogásban az egyén helyét a korabeli társadalomban az jelöli ki, hogy sikeres-e az a gyakorlat, amivel a társadalmi identitásának elismertetéséért küzd. Ennek a gyakorlatnak a része a reprezentáció, amin keresztül történik egy státusz, egy rang szimbolikus kijelölése. A küzdelem, „a reprezentációk harcának tétje nem más, mint a besorolás, vagyis a társadalmi struktúra hierarchizálása”.⁶²

Tekintsünk tehát a Nagy Iván-féle családfára mint olyan konstrukcióra, ami a Saly család identitását fejezi ki és próbálja elismertetni. Ennek a hipotézisnek az elfogadásához először a szerzőség kérdését kell megvizsgálnunk. Láttuk, hogy Nagy Iván adatait „családi közlésre” alapozta, de a szöveg kritikai elemzéséből ennél pontosabban is megállapítható a szerző személye. A családfa Saly Dénessel kezdődik, az állítólagos nemességszerzővel. Tőle leágazva 45 személyt ábrázoltak név szerint, beleértve a feltüntetett feleségeket. A 45 főből csak négy személy születési dátuma van megadva, ami egyáltalán nem véletlenszerű. Három testvéréről és apjukról tudhatjuk meg, mikor születtek.⁶³ Nyilvánvaló, hogy a „családi közlés” ettől a családtól eredt, de kitől? Az apa már Nagy Iván születése előtt meghalt, tehát tőle biztosan nem. Nagy egyetlen „most élő” személyről közölt aktuális információt a családfa alatt: „A most élők közül József Pesten a m. kir. Egyetem tanácsjegyzője.” Az információ nemcsak pontos, de miután tudjuk, hogy a munka készítése és megjelenése idején Nagy az Egyetemi Könyvtárnál dolgozott (1855–1870), Saly József pedig az Egyetemi irodában (körülbelül 1852–1875), így feltételezhetjük, hogy személyesen is ismerték egymást.⁶⁴

A szerzőség tisztázása után tekintsünk úgy a szövegre, mint olyan konstrukcióra, amivel Saly József a társadalmi identitását akarta felmutatni. A szöveg egy narratív részre és egy családfára osztható. A narratív részből kiderül, hogy a katolikus Habsburg uralkodó szolgálatából eredt a társadalmi felemelkedés, hogy regionális jelentőségre tett szert a család, valamint hogy nem holmi bockoros nemesekről van ám szó, hanem földesurakról. Magát a családfát is megpróbálhatjuk hasonló módon elemezni: mit akart közölni vele a készítője? A családfa hiányos, vagy azért, mert a rajzolója azokat az adatokat tüntette fel, amikkel

⁶⁰ Chartier: *A világ mint reprezentáció*, 41.

⁶¹ Chartier: *A világ mint reprezentáció*, 47. Chartier elveti az „objektív” struktúrák és „szubjektív” képzetek dichotómiát, vagyis a reprezentációk vizsgálatán keresztül nem a „látszatot” vizsgáljuk, szemben a genealógia „valóságával”, hanem a reprezentáción keresztül a „társadalmi világot alakító gyakorlatokat”, például a társadalmi besorolásért vívott harcot.

⁶² Chartier: *A világ mint reprezentáció*, 48.

⁶³ Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy a négyből két adat – mint az anyakönyvekből láthattuk – téves.

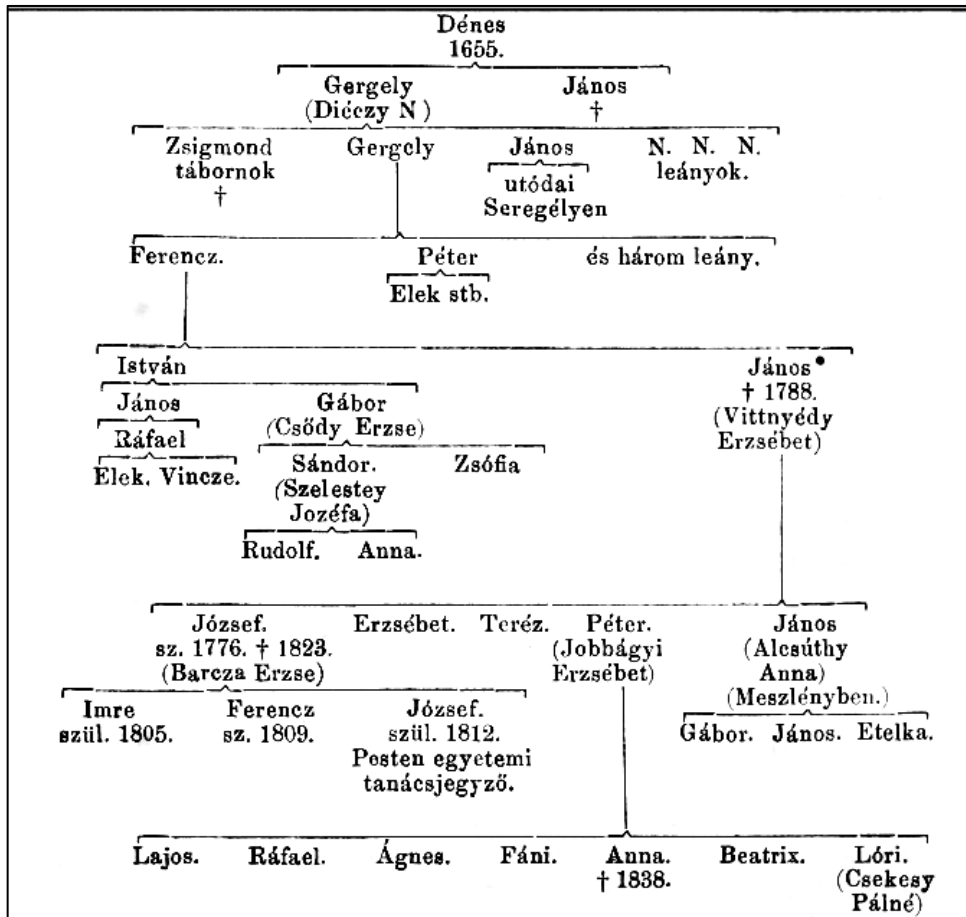
⁶⁴ Viczián Zsófia egy nemesi genealógia keletkezését elemezve arra mutatott rá, hogy az különböző családtagok által generációkon át készített, kollektív munka eredménye volt, ami szóbeli hagyományon csiszolódott, és továbbörökített család-történeti narratívát hordozott magában. Ez lehetséges a Saly családfa esetében is, így nem biztos, hogy Saly József egyszemélyi „szerző”. Viczián Zsófia: *Múltat fabrikálni – egy nemesi genealógia a szocializmusból*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 171–183.

tisztában volt, vagy feltételezhetünk egy félig-meddig tudatos kompozíciót. Ez esetben az a kérdés, hogy mire helyezte a rajzoló a hangsúlyt, mit akart demonstrálni vele. A családfa Dénessel kezdődik, a nemesi cím, birtok és prédikátum állítólagos szerzőjével, így a nem nemes ősök kitörlődnek a kollektív emlékezetből. Dénesnek se testvéreiről, se őseiről, se feleségéről nem derül ki semmi, a nemesi reprezentációban nekik nem jutott hely, nem voltak fontosak. A következő három generációból csak egy férfiág van levezetve, annak ellenére, hogy a családfa rajzolója jelzi, hogy további leszármazottakkal is tisztában van. Például „Elek stb.”, „és három leány”, „utódai Seregélyen”, „N. N. N. leányok”. Ők azonban nem fontosak, és nemcsak a női ág leszármazottai nem azok, hanem bizonyos férfiágak sem bírnak jelentőséggel. Miért nem? Az egyetlen kiemelt férfiág megrajzolásával nyilvánvaló a szerzői szándék: a nemesi cím megszerzője és a „rajzoló utód”, József között a hiánytalan folytonosság felmutatása, a rendi normának való megfelelési vágy. A folytonosság demonstrálásában az oldalágaknak nincs szerepe, így nem, illetve csak jelzésértékkel férnek fel a családfára. Ferencnek akárhány gyermeke is volt, csak két fiát tüntette fel a családfa, így itt, valamikor a 18. században bomlik két ágra a családfa, de egyértelmű, hogy a rajzolója János (valójában Ferenc) ágát, tehát azt, amelyikből József származott, kiemelte mind vizuálisan, mind részletességében. A közreadott családfa funkciója tehát nem az, hogy minden őst feltüntessen, róluk részletes genealógiai adatokat szolgáltatson, hanem hogy megteremtse vizuálisan is a folytonosságot a nemesi cím megszerzője és az (akkor még élő) utódok között.

Nézzük meg, mi a nők szerepe a családfán a reprezentáció szempontjából. A Dénest követő négy generációban nemcsak leányágak, de Saly leányok sincsenek feltüntetve név szerint. Ennek oka az, hogy a nemesi egyenes ági leszármazás folytonosságának manifesztálásában nem lehetett szerepük. Nők viszont nemcsak leszármazással, de házassággal is beléphettek a családba, és nyolc esetben mint feleségek fel is tűnnek. Hogy lehet, hogy fontosabbak a beházasulók, mint a kiházasítottak? Ez természetesen magyarázható azzal a szemlélettel, hogy a leány kiházasítása után már a férje családjának tagjává válik, míg a beházasulóknak megkerülhetetlen szerepük van a leszármazás biztosításában. De mi a szerepük a feltüntetett feleségeknek? Minden esetben a származás szerinti családjuktól hozott családnevükkel együtt vannak megnevezve, vagyis a reprezentációban betöltött szerepük az, hogy mutassák a Saly család beágyazottságát a nemesi társadalomban. Kikről van szó? Milyen családokkal való kapcsolathálót mutat fel tehát a családfa? A mai olvasónak ezek a családnevek már feltehetőleg nem mondanak semmit, de a korban még ismertek voltak. A Barcza, a Szelestey, a Vittyédy családok Vas vármegyében, de talán az egész Dunántúlon a többi nemes család között elég ismertek lehetek ahhoz, hogy betöltsék a Saly család családfáján nekik szánt szerepet: bizonyítsák a család beágyazottságát a helyi nemességbe.

József életútját nem mutathattuk most be részleteiben, de annak számos eleme értelmezhető úgy, mint a polgárosodás és középosztályosodás útját járó (kis)nemesi család első mérőföldkövei. Fontos kérdés, hogy ez ellentmondásban van-e azzal, hogy a családi reprezentációban viszont a nemesi múltat mint társadalmi identitást értelmeztük. Talán annak tűnik először, de nem lenne-e furcsább, ha egy a nemesi polgárosodás útját járó személy a 19. század közepének átalakuló társadalmában egy generáción belül teljes következetességgel csak „polgári” életformát, életvitelt, mentalitást és identitást mutatna fel? Másként feltéve a kérdést: nem természetes-e, hogy egy család arra a múltjára büszke, ami van neki, arra emlékszik, és abból építi fel az identitását?

FÜGGELÉK



1. kép:

A Nagy Iván-féle salfai Salyk családfája

Szülők	Conditio	Keresztelt neve	Keresztelés dátuma	Keresztelés helye
Saly József és Czuleger Marczella	Ügyvéd	József Hugó	1848. ápr. 3.	Pest, József- város
	Ügyvéd	Istvány Ignác	1850. febr. 4.	
	Advocatus	Carolus Iraeneus	1853. dec. 13.	
Josephus Saly és Elisabetha Barcza	N	Emreicus Stephanus	1807. dec. 9.	Sz. Léránth [ma: Sorkifa- lud]
	N	Franciscus Joannes	1809. jún. 11.	
	N	Josephus Paulus Gabriel	1812. márc. 27.	
Francisco Saly és Elisabetha Vitnyedi	-	Josephus	1774. júl. 30.	Meszlenien
	nobil	Petrus	1779. máj. 21.	
	nobil	Elisabetha	1781. nov. 7.	
	nobil	Theresia	1784. ápr. 23.	
	nobil	Joannes	1788. dec. 25.	
	nobil	Georgius	1795. nov. 18.	

4. táblázat

Saly Károly szüleinek, valamint apai ági nagyszüleinek és dédszüleinek gyermekei

A Saly család a Vas vármegyei nemesi összeírásokban			
Év	Az összeírtak személye	Az összeírás helye	Az összeírt minősége
1554	Saly György	Saal (Saál) [ma: Hegyhátsál]	egy telkes nemesek
	Saly György másik		
	Saaly Barnabás		
	Saaly Imre özv.		
1658	nincs		
1696	nincs		
1717	Saly Ferenc	Meszlen	
	Saly István		
1726-27	Saly Ferenc	Meszlen	
	Saly István		
	Saly János		
1733	nincs		
1754	id. Saly János	Meszlen	taksás nemesek vagy ar- malistának számítanak
	Saly Péter		
	Saly István		
	Saly István utódai István és János		
	id. Saly István		
	Saly Ferenc megyei katona		
1781-82	Sali Ferenc	Zseden [ma: Zsédény]	
1835	Saly Sámuel	Gutaháza [ma: Rábatöttös]	

	Saly Sándor	Nagykolta és Kiskolta [ma: Nemeskolta]	
	Saly Antalné	Szenttamás [ma: Rá- baszenttamás]	táblabíró özvegye
	Saly János	Meszlen	
	Saly József	Meszlen	
	Saly Terézia özv.	Meszlen	
	Saly Péter	Felsőőr	esküdt
	Saly Sándor	Kőszeg	birtoka van Meszlenben
1845	Saly Sándor	Csempesz és Kopács [ma: Csempeszko- pács]	
	Saly Sámuel	Gutaháza	
	Saly Károly	Nagykolta és Kiskolta	
	Saly Antalné	Szenttamás	táblabíró özvegye
	öreg Saly János	Meszlen	
	ifjú Saly János		
	Saly József		
	Saly Gábor		
	Saly Sándor		
	Saly Péter	Felsőőr	
	Saly Imre	Körmend	Urod. Ispány
Saly Péter	Körmend	biztos úr	

5. táblázat

A Saly család a Vas vármegyei nemesi összeírásokban

VIKTOR TÁTRAI

*Noble Origins and Identity. Questions of Methodology
in the Prosopographical Examinations
of the Heritage of Noble Status After 1848*

The primary goal of this study is to figure out what methods can be used to analyze integrational social mobility in prosopographical research about the era of the dual monarchy, focusing on determining noble status in a legal and historical sense.

The first half of the study presents the methods of Gábor Benedek and I. Gábor Kovács, in examining ministry officials and the intellectual elite respectively. These two influential and enduring studies used a methodology in determining noble status characterized by a genealogical perspective focusing on ancestry. Considering the advantages and disadvantages of this method, I conclude that as we examine the lower levels of the social hierarchy, it becomes more difficult to define the group with noble heritage. This study argues that combining the genealogical method with an approach focusing on social representation produces more accurate results. I present the differences between studies conducted with the

two methods on the sample of the “police elite”, comprising state police officials of the dual monarchy.

The second half of the study switches scope, and presents the advantages and limitations of the genealogical method and social representation analysis through the micro-level examination of the ancestry of a particular police official, Károly Saly.



KRAJCSOVSZKI MÓNIKA

Lyautey Marokkóban

A protektorátus eszméje és gyakorlata

Hubert Lyautey francia katonatiszt és politikus (1854–1834) neve a történetírás és a kollektív emlékezet számára is elválaszthatatlanul összefonódott a protektorátus intézményével. Gyarmati karrierjének kezdetétől formálódott benne a protektorátus eszméje, és a marokkói évek alatt tette azt gyakorlattá. Mindemellett szerzőként is hatalmas terjedelmű és szerteágazó tematikájú életművet hozott létre. A még életében megjelent írások mellett komoly levelezés maradt ránk, melyben részletesen beszámol élete adott szakaszáról és az őt éppen foglalkoztató kérdésekről. Személyes hangvétellű levelei mellett sok hivatalos levél is rendelkezésre áll. Egy-egy szolgálati időszak eseményei szinte napról napra nyomon követhetők pusztán a levelek nyomán. A jelen tanulmányban szigorúan a protektorátus eszményével kapcsolatos írásokra koncentrálok, és arra keresem a választ, hogyan lett Lyautey-ből egy vitathatatlanul atipikus gyarmatosító, a protektorátus intézményének vezéralakja. Mivel Magyarországon személye és munkássága kevésbé ismert, a kutatásom látókörébe került források és szakirodalmi feldolgozások kizárólag francia nyelvűek. Elsősorban a gyarmati szolgálatok idején keletkezett leveleket és a közben megjelent írásokat tanulmányoztam.

A talán legismertebb francia gyarmati katona, később hadügyminiszter Louis Hubert Gonzalve Lyautey néven született 1854. november 17-én Franciaországban, a lotaringiai Nancy-ban. Apai részről nagy katonai hagyományokkal rendelkező családról beszélhetünk. Dédapja, Pierre-Antoine Lyautey (1761–1854) fényes karriert futott be a forradalmi és napóleoni háborúk korában, előbb hadbiztosként, majd a császári seregek főbiztosaként. Legendás alakja nagy hatást gyakorolt családjára, három fia is követte a katonai pályán. A nagyapa, Hubert Joseph Lyautey (1789–1867) – akiről nevét is kapta – részt vett az oroszországi hadjáratban, ahol több sebesülést is szerzett. Katonai karrierje során tüzértisztként a tábournoki rangig emelkedett, s 1840–1842 között az algériai expedíciós haderő tüzérségének parancsnoka volt, majd a Második Császárság idején szenátori kinevezést kapott.

Lyautey-t családja katonai múltja és az 1870-es francia vereség utáni revans vágya a hadsereg felé sodorta. 1873-ban felvételt nyert a neves Saint-Cyr katonai iskolába. Noha fizikai állapota kiemelkedő volt, visszatekintve zaklatott, kérdésekkel és útkereséssel teli periódusként értékelte élete ezen részét. 1875 áprilisában így írt erről az időszakról: „Ez a megaláztatásokkal és szenvedésekkel teli, Saint-Cyr-ben töltött év ugyan katonává tett, de öntudatlanul. A katonaságnál töltött első tíz hónap tiltakozás volt az elmém minden ellen, ami mesterségem természete és lényege.”¹

A források alapján Lyautey jellemét értékelve elmondhatjuk: más volt, mint a többiek. Ifjú éveiben tele volt kétségekkel. Olyan generációhoz tartozott, amelynek egyik meghatározó élménye az 1870-es vereség volt, aminek következtében a korabeli fiatal elitet

¹ Teyssier, Arnaud: *Lyautey. Le ciel et les sables*, Paris, 2006. 45.

alapvetően a kiábrándultság jellemezte. S noha ő maga is kereste útját, a 281 főből álló évfolyamból a 29. legjobb eredménnyel végzett a Saint-Cyr katonai iskolában, s igazi világfi is volt. A huszonkét éves Lyautey megnyerő volt, mindig elegáns, művelt, jó beszélgetőtárs, szinte igazi párizsi ifjú.

1877. december 31-én hadnagyi kinevezést kapott. Két hónapos szabadságát arra használta, hogy két barátjával nagyapja régi állomáshelyére, az ekkorra már teljesen „pacifikált” Algériába látogatott. Ez volt az első nagyobb utazása, s az arab világ teljesen magával ragadta. Mindenre kíváncsi volt, mindent látni akart, mindent meg akart érteni. Sokat és nagyon lelkesen írt erről az utazásról. Itt találta meg igazi elbeszélő stílusát. Élvezte a kellemes napsütést, az afrikai telet. Nem csak a városokra volt kíváncsi, meg akarta ismerni az igazi Afrikát, a vidéket, azokat a tájakat, amelyeken még nem érződött a francia jelenlét. A hegyekben tett látogatásáról így ír: „Hirtelen feltűntek a hegyek, egyre sűrűsödtek, a nap is máshogy süttött, minden ragyogott és rózsaszínűvé vált. A kocsis leereszkedett egy igazi szakadékba: gázló, rémült teve, kék víz, rongyosan öltözött arabok, vörös sziklák. Aztán hirtelen az egyik kanyarnál a vörös fal megtört és széthasadt: egy hatalmas kapu, igazi hóhullám – o celsius fokról 30-ra emelkedett –, a menet áthaladt, a látvány szélesedett, ez egy új világ, Afrika! Ez Afrika! [...] és a vörös, rózsaszín, kék mind vakítóan és káprázatosan tárult elénk. Beleremegtünk. Nem tudom, létezik-e a világon még egy ilyen hirtelen és fenséges átmenet egyik világból a másikba.”²

A sivatag azonban nem volt olyan misztikus és békés, mint amire Lyautey számított. A kolóniák életének szomorú tablóját láthatta. Mély benyomást tettek rá a mecsetek és az imádkozó arabok: „Egyre jobban becsülöm ezeket az embereket [...], büszkén és méltóságteljesen gyakorolják hitüket.”³ Algír felépítése, nagysága, eleganciája ugyan lenyűgözte, de már túl európainak tartotta. Szerinte Algír tele volt igazi franciákkal és hamis arabokkal. A gyarmatosítás árnyoldala mellett azonban elismerte annak pozitívumait. Dicséretesnek tartotta az infrastruktúra fejlesztését.⁴

Nemcsak maga a táj nyűgözte le, hanem a hihetetlenül élő és mozgásban lévő arab civilizáció is. Az ő szemében – kortársaival ellentétben – az arabok nem voltak alsóbbrendű faj, hanem egy teljesen más kultúra, amelynek megvan a maga története, és érdemes a megbecsülésre, megismerésre. Az iszlámot nem elszegényedett és deformálódott monoteizmusnak tartotta, hanem az emberi szellem magas fokon kidolgozott útjának az abszolút transzcendencia felé.⁵

Sorra kapta a kinevezéseket. Két évet ugyan szolgált Algériában 1880 és 1882 között, de komolyabb gyarmati karrierről csak 1894 után beszélhetünk. 1894. október 12-én Marseille-ből kelt útra Indokínába, ahová kinevezték a francia megszálló seregtest vezérkari főnökének. Már magát az utazást is frissítőnek találta.⁶ Több mint egy hónapig tartó út után, november 20-án megérkezett az észak-vietnámi Tonkin gyarmatra.⁷ „Milyen kár, hogy nem jöttem tíz évvel korábban! Micsoda karriert lehet itt megalapozni, folytatni! Nincs itt egy hadnagyocska, őrállomás vagy felderítő osztag-parancsnok, akiben 6 hónap alatt ne fejlődne

² Teyssier: *Lyautey*, 56–57.

³ Teyssier: *Lyautey*, 57.

⁴ Teyssier: *Lyautey*, 13–61.

⁵ Rivet, Daniel: *Quelques propos sur la politique musulmane de Lyautey au Maroc (1912–1925)*. In: Luizard, Pierre-Jean (dir.): *Le choc coloniale et l’islam. Les politiques religieuses des puissances coloniales en terres d’islam*. Paris, 2006. 255–270.

⁶ Maurois, André: *Lyautey*. Paris, 1934. 29.

⁷ Lyautey, Hubert: *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894–1899)*. Tome 1. Paris, 1920. 83.

ki több kezdeményező készség, akaratérő, kitartás és személyiség, mint egy franciaországi katonatisztben egész karrierje alatt.”⁸

Még az év decemberben találkozott először az akkor ezredesi rangban szolgáló Joseph Gallienivel (1849–1916), aki a következő hat hónapra a parancsnoka lett. A tapasztalt gyarmati tiszt Lyautey egész későbbi gondolkodásmódjára maradandó hatással volt. Lyautey így írt testvérének erről az első találkozásról: „44 éves; nemrég töltött itt 8 napot, és fenemód megragadott, mint éleslátó, határozott és jelentőségteljes figura.”⁹ Az ezredes mellett töltött időszak alatt Lyautey teljesen beleszeretett a gyarmati életbe. Már csak a gyarmati szolgálatban látta a jövőjét. Gallienivel jó viszonyt alakított ki; mindketten tisztelettel fordultak a helyi lakosok felé, tiszteletben tartották a helyi kultúrát, vallást, szokásokat. Lyautey 1897-ig, madagaszkári kinevezéséig Indokínában maradt.¹⁰

Jean Marie de Lanessan (1843–1919) kormányzó Indokínában 1891 és 1894 között folytatott politikája mutatta meg a teljes asszimilálással szembehelyezkedő társulási gyarmatpolitikai elmélet világát. Az előző kormányzók főleg a már meglévő helyi hatalmi struktúrák felszámolására törekedtek, és a francia közigazgatási rendszert erőltették a helyi lakosokra. Az eredetileg biológus, ám később politikai szakíróként is hírnevet szerzett Lanessan nem korlátozta a helyi vezetők befolyását, megőrizte a már meglévő hatalmi és közigazgatási szervezetet. Bár csak pár hónapot töltöttek együtt 1894 novemberére és 1895 januárja között, a kormányzó maradandó és meghatározó hatást gyakorolt Lyautey-re.

Lanessan így ír *A francia gyarmatosítás Indokínában*¹¹ című könyvében: „A franciák általában annyira meg vannak győződve közigazgatási szabályaik és törvényeik felsőbbrendűségéről, hogy első dolguk azokat bevezetni, bárhová is teszik be lábukat, és rákényszerítik minden népre, amely felett hatalmat gyakorolnak.”¹² Ezután bemutat három követendő szabályt: az első a helyi vallási gyakorlat és hitvilág tisztelete, a második a gyarmatosított népek társadalmi intézményeinek tiszteletben tartása; végül kifejti, hogy annyi politikai és közigazgatási struktúrát kell megtartani, amennyit csak lehet, így csökkentve a kiadásokat és elnyerve a helyi vezetők és a nép szimpátiáját.¹³

Lyautey az Indokínában töltött évek alatt mélyíti el – Gallieni iránymutatása nyomán – a társulás politikájának elméletét. Visszaemlékezése szerint Gallieni kulcsmondata ez volt: „Ha azt akarja, hogy igazi gyarmati katonát faragjak önből, kezdje a megfigyeléssel, hallgatással, gondolkodással.”¹⁴

A Lyautey-t inspiráló egyik nagy hatású teoretikus Joseph Chailley-Bert volt. Chailley-Bert gondolkodásának központi elemét a „megismerni és reformálni” elv jelentette. *Indokína gyarmatosítása, az angol példa*¹⁵ című munkájában bemutatja a britek burmai példáját az indirekt kormányzásra. Egy másik, *Tíz év gyarmati politika*¹⁶ című könyvében

⁸ Lyautey: *Lettres du Tonkin*, 84.

⁹ Lyautey: *Lettres du Tonkin*, 83.

¹⁰ Maurois: *Lyautey*, 29.

¹¹ Lanessan, Jean-Louis: *La colonisation en Indo-Chine*. Paris, 1895. (A Jean-Marie Antoine Louis de Lanessan néven anyakönyvezett gyarmatpolitikus és természettudós szerzőként a Jean-Louis de Lanessan nevet használta.)

¹² Venier, Pascal: *Lyautey et l'idée de protectorat de 1894 à 1902: Genèse d'une doctrine coloniale*. Revue française d'histoire d'outre mer, t. 78. (1991) N° 293. 502.

¹³ Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 502.

¹⁴ Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 504.

¹⁵ Chailley-Bert, Joseph: *La colonisation de l'Indo-Chine, l'expérience anglaise*. Paris, 1892.

¹⁶ Chailley-Bert, Joseph: *Dix années de politique coloniale*. Paris, 1902.

összefoglalja gyarmati tapasztalatait. A gyarmati egység problémájáról beszél, vagyis hogy nem tesznek különbséget az egyes részek között, a birodalmat homogén egységként kezelik, nem vesznek tudomást a korból, az erőforrásokból, a felszereltségből és intézményrendszerből fakadó különbségekről. A régi gyarmatok, mint Kanada vagy az Antillák, még nagyrészt lakatlanok voltak. Az újabbak már igen nagyszámú őslakos lakossággal rendelkeznek. Először merül fel az őslakos kérdés, és szerinte ez a legfontosabb. „Az őslakos-politika azt jelenti, hogy el kell ismerni a faji, szellemi törekvések és szükségletek terén a birtokba vett területek lakossága és európai uraik között fennálló különbségeket, és ezek a különbségek magukban foglalják az intézményrendszerek különbözőségének szükségességét.”¹⁷ (Lyautey szóról szóra idézi ezt a definíciót a madagaszkári időszakról szóló későbbi monográfiájában.¹⁸) Korábban vallási alapon tettek különbséget az emberek között. Miután megkeresztelkedtek, az őslakosok is franciákká váltak, így mindenki ugyanazon törvénykezés hatálya alá került. A forradalom után a vallás elvesztette jelentőségét, és megjelent a kulturális asszimilálás. De az új gyarmatokon az őslakosok annyira sokan voltak és annyira erős kulturális háttérrel rendelkeztek, hogy már nehezen válhattak tisztán francia állampolgárrá. Ki kellett tehát dolgozni az őslakosokkal kapcsolatos külön politikát.¹⁹

A másik nagy hatású gondolkodónak Jules Harmand (1845–1921) tekinthető, aki megalakította a társulás politikájának elméletét. Egy angol művet, Sir John Strache *India* című könyvét fordította franciára, és az előszóban a következőképpen ír a társulás politikájáról: „Érdekeiken keresztül kell magunkhoz kötnünk az anamitákat,²⁰ nemcsak anyagi, de erkölcsi érdekeiken keresztül is. Ugyan feltartóztattuk ezt a fellendülőben lévő népet, de el kell érniük, hogy a hódító és a meghódított nép között valódi társulás alakuljon ki, bekapcsolódva a hagyományok láncolatába, amit a hódítás megszakíthatott, de el nem tüntethetett.”²¹ *Uralom és gyarmatosítás*²² című munkájában foglalja össze gondolatait. Bírálja az expanziós politika kapitális hibáját, az asszimiláció erőltetését. „A társulás politikája messze áll attól, hogy véget vessen a különböző őslakos csoportok felelősségvállalásának. Inkább próbálja azt megerősíteni és használni, az őslakosok érdekeit is szolgálva, tudatosan bevonva őket a megvalósításba.”²³

Még egy jelentős hatást kell megemlítenünk az indokínai szolgálat éveiből, mégpedig a megszállt területek helyi vezetőivel kötött megállapodásokra épülő pacifikálás taktikáját, amit többek között Gallieni is alkalmazott. A különböző etnikai csoportokkal kötött megállapodások afféle nem hivatalos mikroprotektorátusok létrejöttét eredményezték.

Leveleiben Lyautey az „indokínai tanulmányok ciklusaként”²⁴ említi az 1894 és 1897 közötti időszakot. Ezek szerint a protektorátus doktrínája gyarmati karrierje elejétől kezdve formálódott benne, s idővel a társulás politikáján alapuló gyarmatosítás szószólójává vált. Szorgalmazta az indirekt kormányzást és az őslakosok bevonását a gyarmati közigazga-

¹⁷ Chaillay-Bert: *Dix années de politique coloniale*, 45.

¹⁸ Lyautey, Hubert: *Dans le sud de Madagascar: pénétration militaire, situation politique et économique, 1900–1902*. Paris, 1903. 381.

¹⁹ Chaillay-Bert: *Dix années de politique coloniale*, 47–50.

²⁰ Anamiták: a mai Vietnam középső részének megfelelő egykori Anam (vagy Annam) királyság őslakosai.

²¹ Idézi: Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 504.

²² Harmand, Jules: *Domination et colonisation*. Paris, 1919.

²³ Idézi: Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 505.

²⁴ Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 501.

tásba.²⁵ 1900-ban megjelent egy könyve a hadsereg gyarmati szerepéről (*Du rôle colonial de l'armée*²⁶), amelyben leírja Madagaszkáron szerzett katonai, politikai és gazdasági tapasztalatait.²⁷ Az erő és a politika együttes használatát tartja a legjobb módszernek: „Hisszük-e, hogy egy katona örömmel felégeti a falut, ahova megérkezik, ha tudja, hogy később állomáshelye lesz hónapokon vagy éveken keresztül? Elpusztítaná a rizsföldeket, melyek később táplálják? Pazarolná az állatokat, melyek később ételként kerülnek asztalára? Rosszul bánná a lakosokkal, kik később segítői és munkatársai lesznek? Nem.”²⁸ Nem szabad elfelejteni, hogy a sikeres megszállás után az elsődleges feladatok közé tartozik a falu újjáépítése, a kereskedelem újraindítása és egy iskola alapítása. A katonai pacifikálás szükséges, de a kezdetektől fogva kombinálni kell a politikával. Tanulmányozni és biztosítani kell a megszállt lakosság szociális szükségleteit, így is biztosítva a gyarmatosítás eredményességét. Részletesen szól a katonák szerepéről, akik a pacifikálást követően köztisztviselőkké válnak. Egy katonának egyszerre földművesnek, építésznek és kereskedőnek kell lennie. Nagyon fontosnak tartja a helyi nyelvek ismeretét is.²⁹

1903. szeptember 9-én sürgősen Párizsba rendelték, és másnap kinevezték az ain-sefrai-i alkörzet vezetőjének, és dandártábornokká léptették elő. Feladata az lett, hogy úrrá legyen az algériai–marokkói határnál kialakult helyzeten. 1906-ban ő lett az oráni hadosztály ideiglenes parancsnoka. Ekkor még nem sejtette, hogy karrierje nagy fordulópontra áll. Az akkori miniszterelnök, Georges Clemenceau kormánya nem adott semmilyen biztosítékot számára; ráadásul a kormányt bizalmatlanság vette körül. Lyautey úgy érezte, helyzete nagyon bizonytalan, s komolyan gondolkodott azon, hogy kilép a hadsereg kötelékéből. Barátai próbálták meggyőzni és kimozdítani búskomorságából. Gallieni, akivel Madagaszkár óta folyamatosan levelezett, ezt írta: „Ne siessen otthagyni a hadsereget. Megbánná ezt a döntést, nem minden olyan idilli a civil életben sem.”³⁰ Egészen odáig fajult az állapota, hogy – láthatóan akár öngyilkosságot is fontolgatva – még búcsúleveleket is írt családjának, barátainak, egyet pedig testvérének, Raoulnak. Ez egyfajta önvallomás volt, és a gyarmatosítás történetében bekövetkezett változások szempontjából is nagyon fontos adalékokkal szolgál: „Itt hagyom az életet. Évek óta az a célom és életem értelme, hogy hazám gyarmatbirodalmát fejlesszem. Pályám szerencsés körülményei, irányultságom, adottságaim lehetővé tették számomra, hogy minden igyekezetemmel ezen terület igazi szakértőjévé váljak. Most azonban azt érzem, hogy Franciaország egyre inkább letér a gyarmatosítás útjáról, sőt a 10 évvel ezelőtti helyzethez képest: nincs már mit megvalósítani.”³¹

Végül sikerült kilábalnia a válságból; 1909-ben (ötvenöt évesen) megnősült. 1910-ben kinevezték a rennes-i 10. hadtest parancsnokának. Ezt úgy élte meg, mint „egy zuhanást az ötödik emeletről”.³² El kellett hagynia szeretett Afrikáját.

Hírneve 1912-re már nagy volt. Ismerték kitarását, munkabírását, hihetetlen találékony-ságát és határozottságát. Nem csak a katonaság keretein belül volt megbecsült, a nagyvilági és értelmiségi körökben is otthonosan mozgott. Erre az egyik legjobb bizonyíték, hogy 1912. október 31-én beválasztották a Francia Akadémia tagjai közé.

²⁵ Venier: *Lyautey et l'idée de protectorat*, 516–517.

²⁶ Lyautey, Hubert: *Du rôle colonial de l'armée*. Paris, 1900.

²⁷ Teyssier: *Lyautey*, 140–160.

²⁸ Lyautey: *Du rôle colonial de l'armée*, 16.

²⁹ Lyautey: *Du rôle colonial de l'armée*, 16–18.

³⁰ Teyssier: *Lyautey*, 239.

³¹ Teyssier: *Lyautey*, 248.

³² Teyssier: *Lyautey*, 255.

A nemzetközi eseményeket Lyautey figyelemmel kísérte Franciaországból is. Örömmel konstataálta, hogy a franciák szabad kezet kaptak Marokkóban. Úgy érezte, itt talán a protektorátusi szerződés szellemében megvalósulhat az, amit régóta szeretett volna elérni, vagyis a gyarmatosítás olyan formája, ahol tiszteletben tartják a helyi szokásokat és viszonyokat.

Először Gallienit kérték fel a marokkói főrezidens posztjára, de ő korára hivatkozva nem vállalta, és maga helyett Lyautey-t javasolta. Végül 1912. április 27-én megszületett a döntés: Lyautey-t nevezik ki Franciaország marokkói főrezidensének. Ezzel életének új szakasza kezdődött. Igazán méltó kihívás volt ez számára, életének legnagyobb feladata előtt állt. Első Casablancában töltött éjszakáján így írt: „A helyzet egyre súlyosabbnak mutatkozik, de érzem, hogy bizalom és odaadás vesz körül. Érzem a saját bensőmből fakadó erőt, ami semmihez sem hasonlítható. [...] Bármilyen borzalmas veszéllyel és szörnyű kockázattal is találjam szemben magam holnap, elmondhatom: mindennél jobban szeretem ezt az életet.”³³

Lyautey kortársai civilizátori felsőbbrendűséggel tekintettek Marokkóra. Úgy hitték, hogy visszamaradott, megújulásra képtelen, vallási tekintetben fanatizmusba hajló néppel állnak szemben. Ez az elképzelés nagyon divatos volt akkoriban. A gyarmatosítók szerettek a civilizáció hordozóiként tündökölni, mintegy ezzel igazolva tetteiket a világ előtt. A helyi lakosokat a legkisebb mértékben sem tekintették partnernek, nem szívesen kerültek velük kapcsolatba.

Lyautey hozzáállása gyökeresen eltért ettől. Ő is elismerte, hogy a francia behatolás elleni felkelésekben szerepet játszott az iszlám, de emellett látta a marokkói nép attól való félelmét, hogy elveszti társadalmi berendezkedését, évszázados szokásait. Látta a hazafias szellem kétértelműségeit, gyötrődéseit a fennálló helyzettel szemben. Igyekezett nem civilizátorként, hanem inkább restaurátorként feltüntetni magát. Többször is olvashatjuk nála, hogy szeretete volna a régi rendszert visszaállítani. Ezt tartotta a protektorátus lényegének. Véget akart vetni az egyre elfajuló inflációnak, a túlzott modernitásnak. Meg akarta tartani a gyarmatosítás előtti hierarchikus viszonyokat, nagyon fontosnak tartotta a helyi uralkodó dinasztia biztonságát. Az iszlámot is védelmezte. Nem akart a szükségesnél jobban változtatni a megszokott viszonyokon.

Tisztán látta, hogy az európaiak pusztá jelenléte milyen komoly gondot okoz a marokkóiak számára. Ez főleg az európaiak magatartásából fakadt, akik egyáltalán nem tisztelték a helyi szokásokat, sokszor gyalázatosan viselkedtek. Már első gyarmati szolgálata idején (Algír, 1880–1882) azt tapasztalta, hogy az európaiak túlságosan is meg akarják változtatni a városokat, minél inkább a saját ízlésükhöz igazítani törekszenek a városképet. Lyautey igyekezett a lehető legkevesbé látható gyarmatosító lenni. Megértette, hogy egy gyarmatosított népnek fontos olyan atmoszféra megteremtése, ami egyfajta menedéket jelent a megalázó, történelmi vereség elől. A túlzott „európaizálás” csak még inkább erősítette a marokkóiakban a leigázottság, elnyomás érzetét. Fontosnak tartotta, hogy a marokkóiak otthon érezzék magukat a városaikban, ne csak megtűrt emigránsokként lézengjenek az utcákon.

Több ezzel kapcsolatos intézkedést is hozott. Megvédte a régi történelmi épületeket, védett zónákat hozott létre, ahol nem lehetett új épületeket emelni régiek helyére. Nem nyúlt a mecsetekhez, temetőkhöz. Nagy figyelmet fordított a kisipar és a kiskereskedelem védelmére. Nem akarta, hogy a városok évszázadok alatt kialakult társadalmi egyensúlya felboruljon.³⁴

Egy „európaizált” arab szerinte nem jó semmire. Ugyanis megszűnik muszlim lenni, de európai sem lesz. Gyökértelemné válik, elveszti népe, városa védelmét, az európaiak pedig

³³ Teyssier: *Lyautey*, 261.

³⁴ Rivet, Daniel: *Quelques propos sur la politique musulmane de Lyautey au Maroc*, 259.

nem fogadják maguk közé. Mindenki maradjon a maga helyén – ez volt a fő elképzelése. A helyiek öltözködésébe sem szólt bele. Rábízta az emberekre, hogy mit viselnek. Szinte rögeszméjévé vált, hogy a marokkóiak igenis maradjanak hűek saját szokásaikhoz és hagyományaikhoz.³⁵

Egy 1920. november 18-án kelt írásában³⁶ Lyautey részletesen kifejti a protektorátus intézményével kapcsolatos gondolatait. Ekkor már nyolc év távlatából, nyolc év gyakorlatának és tapasztalatának birtokában tudja vizsgálni a helyzetet.

Már az első mondatban a változtatások szükségességét emeli ki. A francia kormánynak meg kell változtatnia bennszülött-politikáját; több teret és részvételi lehetőséget kell biztosítani a helyi lakosoknak a közügyekben. Felhívja a figyelmet a világban zajló eseményekre. Nem lehet elszigetelten kezelni Marokkót. Komoly veszélyt lát a kialakult helyzetben. Szerinte nem lehet büntetlenül elvenni egy néptől a szabadságát. Senkinek sem szabad azt hinnie, hogy a marokkói nép nem áll készen a változásra, nagyon is nyitott szemmel figyelik az eseményeket. A franciák megjelenése az országban, majd az azt követő folyamatos és látványosan növekvő európai bevándorlás elég volt ahhoz, hogy felrázza a marokkóiakat, és ráirányítsa figyelmüket rengeteg olyan problémára, amiről eddig nem vettek tudomást. A bevándorlókkal együtt megjelent az országban az európai sajtó, a függetlenség eszméje, a szabad vita gyakorlata.³⁷

Lyautey nagyon fontos szerepet tulajdonított az első világháborúnak. A hirtelen jött háború megsokszorozta a kapcsolódási pontokat. Marokkóiak ezrei mentek Franciaországba, Európába, nemcsak harcolni, hanem például dolgozni a gyárakban. Az európai városokban töltött időt felhasználták arra, hogy megtanulják a francia nyelvet, tájékozódjanak, beszélgessenek, olvassanak. Így új ideológiákkal, eszmékkel gazdagodva térhettek vissza szülőföldjükre. Ezzel párhuzamosan a szomszédos, hasonló helyzetben lévő országokkal is egyre élőbb lett a kapcsolat, s fokozódott a tunéziai és algériai lakosok megjelenése az országban. Az új eszmék szépen lassan mindenhol beszivárogtak.³⁸

Lyautey a marokkói népet különösen alkalmasnak tekintette a fejlődésre. Több helyen is olvashatjuk, hogy őket tartotta a legintelligensebbnek az észak-afrikai népek közül. Egyiptomot, a passzív fellahokkal, a kevésbé energikus Tunéziát és a túl domináns arab elemekkel rendelkező Algériát mind évszázadok óta szétforgácsolt és különböző idegen elnyomás alatt álló országoknak tartotta. Szerinte hiányzik belőlük a természetes ellenálláshoz szükséges szellem. Ezzel szemben Marokkóban valódi államot, igazi népet találhatunk, melyek átmenetek ugyan kisebb, anarchikus válságon, de ez teljesen új keletű és inkább kormányzati, mintsem társadalmi válság volt. Ráadásul ebből a helyzetből is hamar fel tudtak állni, s elég volt néhány év, hogy működő kormány álljon fel, miniszterekkel és európai hatalmakkal kapcsolatot tartó követekkel.³⁹

A városi közigazgatás nagyon erős és jól működő volt – folytatta Lyautey – az egész országban már a protektorátust megelőző években is. A nagy olasz, német és angol kereskedelmi társaságokkal kapcsolatot tartó kereskedőkből kialakult egy erős, felvilágosult és gazdag polgári réteg. Lyautey hozzáteszi még azt is, hogy a nagy többségben berberéből álló népre egyáltalán nem jellemző a „keleti muzulmánok szokásos tehetetlensége”.⁴⁰ Egy

³⁵ Rivet: *Quelques propos*, 260.

³⁶ Lyautey, Pierre: *Lyautey l'Africain*. Tome IV. Paris, 1957. 25–36.

³⁷ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 25–26.

³⁸ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 26.

³⁹ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 26.

⁴⁰ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 26.

nagyon is dolgos, aktív, oktatásra szomjazó, újdonságokra nyitott, a földhöz, tulajdonhoz, kultúrájához erősen kötődő népről beszél. Kiemeli, hogy ez esetben nem egy passzív, barbár, primitív néppel áll szemben Franciaország. Úgy véli, bármilyen rossz lépésért, ügyetlen manőverért gyorsan és drágán meg fog fizetni a francia állam. A betelepült európaiak csak gyenge kisebbséget alkotnak, nincs elég erejük az esetleges ellenállásra. Nem lenne szabad hagyni, hogy növekedjen a marokkói népben az elégedetlenség.⁴¹

A francia jelenlét az országban a protektorátusi szerződésen alapszik; ám Lyautey felteszi a kérdést: a protektorátusi szerződés szelleme nem pusztán csak fikció-e? Az itt eltöltött nyolc évet vizsgálva lehet-e fejlődésről beszélni, vagy csak stagnálást, még rosszabb esetben – bizonyos szempontból – visszafejlődést tapasztalhatunk?

„A protektorátus egy olyan ország koncepciója, mely megőrzi intézményeit, saját apparátusával önmagát kormányozza és irányítja egy európai nagyhatalom pusztá ellenőrzése alatt. Ez a nagyhatalom látja el külföldi képviselőtét, és általában átveszi a hadsereg és a pénzügyek irányítását, hogy a gazdasági fejlődést elősegítse. Ami dominálja és jellemzi ezt a koncepciót, az az *Ellenőrzés* szemben a *Direkt irányítással*.”⁴²

Hogyan is működik a gyakorlatban a protektorátus intézménye? Lyautey elsőként az uralkodó szerepét veszi nagytó alá. A szultánnak csak látszatszerep jut, nincs semmilyen tényleges hatalma. Csak a nevét adja az intézkedésekhez, de ténylegesen nem dönt semmiről. Lyautey szerint komoly probléma, hogy marokkóiak nem vagy csak nagyon kis számban vesznek részt az állami adminisztrációban. Úgy érzi, minden erre irányuló próbálkozás kudarcba fulladt. Véleménye szerint ez a helyzet teljesen ellentétes a protektorátusi szerződés szellemével, és komoly veszélyeket rejt magában. A helyzet egyre inkább hasonlít a direkt irányításhoz. „Teljes mértékben illúzió azt hinni, hogy a marokkóiak nem veszik észre, hogy tulajdonképpen távol vannak tartva a közügyektől. Szenvednek ettől, és beszélnek róla.”⁴³

Ismételten hangsúlyozza, hogy a marokkói nép mennyire nyitott és kíváncsi a nagyvilágban zajló eseményekre. Egyre közelebb az idő, amikor a fiatalság ráébred erejére. Már érlelődik bennük a cselekvés gondolata. Részt akarnak venni jövőjük formálásában és az ország irányításában. A francia vezetés nem ad elegendő teret az ifjúságnak, így más formában fogják keresni a megoldást. Szervezkednek, igyekeznek csoportokba rendeződni, hogy együtt hallassák hangjukat. Követeléseik között szerepel a független sajtó és az oktatás fejlesztése. A francia jelenlét során titokban különböző csoportok szerveződtek, ahol a fiatalok megbeszélnek egymással a nemzetközi történéseket, igyekeznek magukévá tenni, maguk számára használhatóvá formálni a különböző ideológiákat. Nem kell sok idő, hogy előjőjenek és megmutassák magukat.

Milyen gyakorlati nehézségei vannak Franciaországnak? Elég nyilvánvalók, de Lyautey szerint nem hasztalan őket újra sorba venni. Szerinte a legnagyobb probléma az, hogy a francia állam képviselői nem ismerik az arabokat. A tisztviselők, adminisztrátorok mind Franciaországból jönnek, a tisztek általában Algériából. Senki sem tud arabul, nem elég türelmesek, hogy megismerjék, megértsék a marokkóiakat. Ha működő és gyümölcsöző kapcsolatokat akarnak kiépíteni a helyi lakosokkal, akkor az elején kell kezdeni, és sok-sok türelem kell hozzá. Ez egy unalmas, hosszadalmas munka. Rengeteg mentalitás- és szokásbeli különbség van az arabok és a franciák között. A két nép közötti kapcsolatokat pusztán adminisztratív jellegűek. Ez főleg abból ered, hogy a franciák lenézik az arabokat, jelentéktelen és alsóbbrendű

⁴¹ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 27.

⁴² Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 28. („*Ce qui domine et caractérise cette conception, c'est la formule: Contrôle opposée à la formule: Administration directe.*”)

⁴³ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 29.

fajnak tartják őket, nem szívesen működnek velük együtt. Lyautey szerint ez nem célravezető magatartás. Nem lehet lenézni, semmibe venni egy ambíciókkal teli, önmagát képző, egyre magabiztosabb ifjúságot.⁴⁴

Sürgős változtatásokra van szükség. Tanítani kell a marokkói vezetőket, magát a szultánt is, s meg kell őket ismertetni a francia adminisztrációval. Ne csak távoli szemlélői, hanem résztvevői is legyenek a politikának. Kialakulhatna élő és gyümölcsöző együttműködés a két ország képviselői között. Ösztönözni kell a szultánt is a cselekvésre. Rengeteg olyan terület van, ahol a francia érdekeket nem keresztezné az ő ténykedése. Ilyen például az oktatás fejlesztése, az állami beruházások irányítása. A nép is jobban bízna az uralkodóban, ha látná a pozitív, a mindennapi életre is ható változásokat. Külön figyelmet kellene fordítani az ifjú hercegek nevelésére, hiszen egy nap minden valószínűség szerint az egyikőjük fogja örökölni a trónt. Nagy hiányosság a francia kormány részéről, hogy nem készíti fel őket későbbi szerepük betöltésére. Fiatalkorban lenne a legkönnyebb felébreszteni a szellemüket, kíváncsiságukat pedig a Marokkó fejlődését érintő fontos kérdések felé irányítani.

Külön kitér a nagyvezír személyére, aki a szultán után a legfontosabb vezető az országban. Az ő bevonása a közügyekbe lehetne az első és legjobb lépés a protektorátus igazi gyakorlatának megvalósításához vezető úton. Ő gyakran részt vesz a kormány havonta sorra kerülő ülésein. Tökéletesen ért franciául, beszéli is kicsit, így követni tudja a történéseket.⁴⁵

Ezek mellett ki kell alakítani egy helyi fiatalokból álló kormányzati apparátust. Már most vannak franciául jól beszélő, intelligens, ambiciózus fiatalok, akiket munkára lehetne és kellemes is fogni. „Szólok minden igazgatóhoz, és kérem, hogy keressék meg és alkalmazzák őket, biztosítsanak nekik tisztességes megélhetést, nyissák meg számukra a kínáló munkalehetőségeket.”⁴⁶ Ez hosszú, de gyümölcsöző folyamat lenne. Már az oktatásnál el kell kezdeni, és már a középiskolákban a kívánt szakmák felé kell irányítani a marokkói fiatalságot.⁴⁷

Minden bizonnyal komoly ellenszenvet váltana ki, ha folyamatosan egyre több helyen lecserélnék a franciákat. De Lyautey szerint el kell kezdeni toborozni a helyi utánpótlást, mert így lehet hosszú távon biztosítani a protektorátus működését. A helyiek teljes kizárása csak indulatokat szül és elégedetlenségekhez vezet. Ki kell alakítani egy helyi lakosokból álló elitet, amely szívesen együttműködik a franciákkal.⁴⁸

Végül Lyautey ír még a sajtóról is, ami egyelőre nem lehet teljesen független. Az ország egyharmada még nem áll a franciák ellenőrzése alatt, így különösen fontosnak tartja a megjelenő összes újság ellenőrzését.⁴⁹

Lyautey mint világlátott, művelt ember megérezte a változások szelét. Figyelemmel kísérte nemcsak a rábizott Marokkó, hanem a nagyvilág eseményeit is. Láta, hogy Tunézia és Algéria már mozgolódik. „Megbocsáthatatlan lenne elszenderednünk Marokkóban, és azt képzelni, hogy még hosszasan elkerülhetjük a jelenlegi helyzet következményeit. A legjobb áthidaló megoldás az, ha minél hamarabb lehetőséget adunk a marokkói elitnek a fejlődésre, a maga módján, időben kielégítve az amúgy is megkerülhetetlen törekvéseket. Mindezt úgy, hogy közben felvállaljuk a gyám, egyfajta »nagy testvér« szerepét, akivel a marokkói elitnek érdeke kapcsolatban maradni. A cél nem a porhintés, hanem egy nemzet létrehozása – egy olyan nemzeté, melynek felemelkedése a mi védnökségünk, a mi irányításunk alatt, a mi

⁴⁴ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 30–31.

⁴⁵ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 31–32.

⁴⁶ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 32.

⁴⁷ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 32–33.

⁴⁸ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 33.

⁴⁹ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 35.

hasznunkra történik. Veszedelmes képzelgés lenne azt gondolnunk, hogy ezt a nemzetet a végtelenségig kezünkben tarthatjuk törekeny és gyenge megszállásunkkal.”⁵⁰

Összegzésként megállapítható, hogy 19. századi – elsősorban francia – gyarmatosítási vállalkozásokat ismerők számára Hubert Lyautey őszinte érdeklődése és más kultúrák iránti nyitottsága üdítő színtel jelent. Számos kor- és vezetőtársával ellentétben felismerte, hogy a régi típusú gyarmatosítás nem tartható fenn. Sokan pusztán átmenetként tekintettek a protektorátus intézményére, amely előkészítheti a közvetlen irányítást; ő a hosszú távú lehetőséget látta benne, egy újfajta módot a francia gyarmatbirodalom bővítésére és fenntartására. Végül valóban átmenet lett belőle, de immár a teljes függetlenség felé.

⁵⁰ Lyautey: *Lyautey l'Africain*, 36.



PALÓCZ MÁRK

Az 1. Afrikai Menetezred osztrák–magyar monarchiabeli tagjai*

Bevezető

Az első világháború kitörésekor a Francia Idegenlégió már több mint nyolcvan éves múlttal rendelkező haderő volt a francia hadseregen belül, s az évtizedek során széles körben ismertté és elismertté vált. A soraiban szolgáló önkéntes zsoldoskatonák a világ minden tájáról érkeztek, ebből kifolyólag jelentkezési motivációjuk is eltérő volt. A franciák által máig *Grande Guerre*-nek nevezett első világháború különleges helyzetet teremtett, aminek hatására a jelentkezés indítékai is megváltoztak. Az önkéntesek között akadtak olyanok, akiket a dicsőség kivívása, illetve a francia állampolgárság megszerzése motivált, s olyanok is, akiket a Légió romantikája vonzott – ám az esetek döntő többségében ezek az emberek előbb vagy utóbb csalódtak elvárásaikban, és dezertáltak.¹ Bűnözők is tarkították az Idegenlégió soraikat, akiket a világháborút megelőzően valamilyen bűncselekmény elkövetése miatt börtönbüntetésre ítélték, de megkapták a lehetőséget, hogy önként jelentkezve kiválthassák büntetésüket.² A nagy többség mégis kényszerűségből jelentkezett: a szegénység és a munkanélküliség vezérelte őket a biztos légiós zsoldhoz. Voltak olyanok is, akik katonai múlttal rendelkeztek, és a katonáskodáson kívül más mesterség nem volt a birtokukban, így számukra egyenes út vezetett ide.³ Az Osztrák–Magyar Monarchia katonái esetében azt a kényszerítő tényezőt is érdemes figyelembe venni, hogy országuk és Franciaország egymással szembenálló katonai és politikai táborok tagjai voltak a háború kitörését követően, így francia földön *persona non-gratá*vá váltak, ami egyet jelentett számukra az internálással. Így a bűnözőkhöz hasonlóan az internáltaknak is az Idegenlégió volt az egyetlen kiút a sanyarú sorsból.⁴

A Légióra nagy feladat hárult a világháború során, mivel több hadszíntéren is bevetették: Nyugat-Európa mellett a Keleti Fronton (a Balkán-félszigeten), Észak-Afrikában és az indokínai gyarmatvilágban is. Így nem meglepő, hogy az Idegenlégióknak a lehető legtöbb használható önkéntesre volt szüksége, hogy minden kritikus területen helytálljon. Ezért az általános, ötéves légiós szerződéstől eltérően egy új – a háború időtartamára vonatkozó – szerződéstípust hoztak létre az újonnan jelentkezők számára.⁵ A háború alatt mintegy 80 000

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ Parker, John: *Inside the Foreign Legion*. London, 1998. 36–37.

² Porch, Douglas: *La légion étrangère 1831–1962*. Paris, 1994. 399–400.

³ Palócz Márk: *Magyarok a Francia Idegenlégió kötelékében az első világháborúban*. OTDK dolgozat. PTE, 2019. 22.

⁴ Lásd: Kuncz Aladár: *Fekete Kolostor*. Kolozsvár, 1931.

⁵ Palócz Márk: „Francia zászló alatt”. *Osztrák–magyar hősi halottak a Francia Idegenlégió soraiban az első világháborúban*. KTDK dolgozat. PTE, 2022. 6.

külföldi önkéntes jelentkezett az Idegenlégióba, akik közül megközelítőleg 30 000-et vettek fel 1914 végéig: 200 amerikait (a kontinens északi és déli részéről egyaránt), 300 görögöt, 379 angolt, 467 svájcit, 541 luxemburgit, 592 törököt, 969 spanyolt, 1072 németet, 1369 osztrák–magyart, 1432 belgát, 3393 orosz, 4913 olaszt, valamint 11 853 egyéb nemzetiségűt (akik közül megközelítőleg tízezeren Elzász-Lotaringiából származtak). Összesen több mint ötven nemzet fia szolgáltak a világháború ideje alatt a Francia Idegenlégióban.⁶

A jelen tanulmány mind az Idegenlégió, mind pedig az első világháború vonatkozásában egy kis, eddig nem kutatott szeletet szándékozik bemutatni az olvasóknak. Az Idegenlégióknak vannak „elfelejtett” egységei, amelyek nem kerültek a közfigyelem vagy a történelmi érdeklődés homlokterébe. Ilyen egységnek tekinthető az 1. Afrikai Menetezred is, melyet a keleti frontra vezényeltek ki, és amelynek soraiban temérdek légionárius szolgált és vesztette életét. A történetet még inkább színesíti, hogy ennek a haderőnek a soraiban ausztriai és magyarországi légionáriusok is szolgáltak. A következőkben e munka bemutatja az 1. Afrikai Menetezred történetét az eredeti francia nyelvű hadinapló alapján, illetve részletes képet ad a soraiban szolgáló monarchiabeli légionáriusokról.

Az 1. Afrikai Menetezred⁷

1915. február 1-jén a francia hadügyminiszter elrendelte egy afrikai menetezred felállítását. Ez a haderő (amely az 1. Afrikai Menetezred elnevezést kapta) a 3. és 4. zuáv ezredből,⁸ valamint egy idegenlégiós zászlóaljából (az 1. és 2. légiós ezredek soraiból összeállított közös egységből) tevődött össze. Az osztrák–magyar monarchiabeli önkénteseket légiós mivoltukból kifolyólag minden bizonnyal ez utóbbi zászlóalj soraiba vezényelték. A 4. zuáv ezred parancsnokát, Louis Desruelles alezredest nevezték ki az 1. Afrikai Menetezred élére. Március 5-én a fentebb említett egységek Máltán egyesültek, és innen kezdték meg küldetésüket, a keleti fronton történő partraszállásukat azonban a felszerelés hiánya miatt csak március 30-án tudták végrehajtani. Ugyanezen a napon Sidi-Béach – amely körülbelül tíz kilométerre fekszik Alexandriától – partjaihoz érkezett a Menetezred, ahol tábort vert. Április 11. és 17. között az egységek a táborbontást követően Tenedos felé vették az irányt.

A Dardanellák elfoglalásáért indított hadjárat 1915. április 27-én kezdődött, s a Menetezred Gallipoli-félszigeten történő partraszállását az oszmán ütegek és szövetségeseik hajói erőteljes ágyúzással kísérték. Ugyanezen hónap 28-án az ezred idegenlégiós zászlóalja dandártartalékként helyezkedett el az oszmán lövészárkok előtt állomásozó 175. gyalogezred mögött. (Az 1. menetezred és a 175. gyalogezred alkotta a Charles Alexis Vandenberg tábornok által parancsnokolt dandárt.) Ezen az első napon a zászlóalj egy nagyon kritikus helyzetből kovácsolt előnyt: megerősítette a frontvonalat, amelyet a fentebb említett 175. gyalogezred tartott. Egy hatásos szuronyroham következtében a zászlóalj elfoglalta a Morto-öböl északi vonalát. A veszteségek igen magasak voltak: 8 tiszt és 180 katona esett el a harcok folyamán.

Május 1-jén az oszmánok hatalmas offenzívát indítottak, amelynek az volt a célja, hogy a partraszálló hadtestet a tengerbe szorítsák. Dumenieu hadnagy géppuskás szakaszai törbe csalták az oszmánokat: a légiósok hagyták, hogy az ellenséges egységek közel érjenek, majd

⁶ Reynaud, Jean-Pierre: *Les étrangers dans l'armée française au cours de la Grande Guerre*. Académie des Sciences et Lettres du Montpellier. Séance du 19 janvier 2009. 9.

⁷ A francia nyelvű hadinaplót lásd: Service Historique de la Défense. A2G 2921/Historique du 1^{er} Régiment de Marche d'Afrique : Journal des Marches et Opérations.

⁸ A zuáv egységek az algériai berber zsoldos törzsről kapták az elnevezésüket.

közvetlen közelről szuronytámadást indítottak. Az oszmánok észlelték, hogy alábbhagy a szövetséges egységek tűzereje, így még nagyobb lendülettel folytatták a támadást. A helyzet akkor vált igazán kritikussá, amikor az 1. század vezetője, Edmond Louis Rousseau százados életét veszítette, így ennek az egységnek a vezetését Leon törzszászlós⁹ vette át. Őt szuronyrohamot hajtott végre a légiósokból álló század, így az oszmánok átmenetileg abbahagyták a támadásokat. Még aznap éjjel az ellenség újult erővel megtámadta a zászlóalj, így annak sorai erősen megfogyatkoztak, de másnap – május 2-án – ismét harcba bocsátkozott az egység. A nap végére a zászlóaljnak már csak egy tisztje és megközelítőleg 400 katonája maradt.

Május 6-án támadási parancsot kapott az egység. Noha kevesen voltak, a katonák ismét elfoglaltak két török lövészárkot. Május 9-én megérkezett az erősítés, aminek következtében a zászlóaljat újjáalakították. A Vermesch-ben tartott rövid pihenő után a zászlóalj egységei ismét a frontvonal lövészárkaiban találták magukat. Május 30-án Frontin Le Gouez-nél az 1. század kevesebb mint két óra leforgása alatt három támadást vert vissza. Habár az oszmán egységeknek sikerült beszivárogniuk a lövészárkokba, néhány bátor katona megállította őket. A végrehajtott ellentámadás viszont mégsem volt sikeres: az elszigetelt katonák pánikba estek, de Soulages őrmester¹⁰ fegyelemre intette és összeszedte őket. A heves tűz ellenére a fegyverükhöz rohantak, majd kiűzték az oszmán erőket a lövészárkokból, azokat teljesen vissza tudták foglalni. A zászlóalj 1915. június 1-jén tartalékba vonult, és a Kéréves-Déré patakmeder közelében foglalt el állásokat.

Június 4-én dél körül a légionáriusok az oszmán tűz ellenére támadásba lendültek. A Kéréves-szurdokban szuronyokkal és gránátokkal végrehajtott támadás során 23 katona vesztette életét, legalább 78-an megsebesültek, és 29 főt eltűntnek nyilvánítottak. Ezt követően a zászlóalj századai előrenyomultak, és visszaszerezték az oszmánok által megszállt területeket. Június 21-én a zuáv ezredek és a gyarmati csapatok által vezetett offenzívát az ellenséges erők megállították, így a légiós zászlóalj támadásba lendült, és július 2-ig – a súlyos ellentámadások ellenére – megtartotta a meghódított területeket.

Július 12-én az 1. Afrikai Menetezred megtámadta és elfoglalta a „Rognon”-nak keresztelt épületet, azonban a művelet óriási veszteségekkel járt. A Füge-szurdoknál (*ravin du Figuier*) egy új zászlóaljat alakítottak meg a – július 17-én – Mudroszból érkezett 250 légionáriusból álló erősítés segítségével. Az új alakulat segítségével – augusztus 20-án – a támadások következtében a frontvonalakat saját fennhatóságuk alá vonták, miközben az ellenség szüntelenül tűz alatt tartotta őket. Ezenfelül számos oszmán őrzőjáratot vertek vissza. Az Oszmán Birodalom ázsiai partvidékén lévő oszmán ütegek szüntelen tüze óriási kitartást követelt a menetezred katonáitól; ráadásul az ellenséges erők mellett a betegségek is súlyosan megterheltek az itt szolgálókat. Az 1. Afrikai Menetezred Dardanellákon történő hadjárata szeptemberben véget ért. Ezt követően parancsot kapott, hogy egyesüljön a Balkán-félszigeten állomásozó Keleti Hadsereggel (*Armée d'Orient*). Így október 1-jén a teljes menetezred a Szaloniki mellett található Zeitenlik táborba indult.

A Dardanellákról Szalonikibe szállított egységekből kialakítottak egy hadosztályt – amely az 1. és 2. Afrikai Menetezredéből, illetve a 175. és 176. gyalogezredeből tevődött össze – Maurice Bailloud tábornok parancsnoksága alatt. Az első egységek a Zeitenlik táborba érkeztek, amely csupán néhány kilométerre feküdt Szalonikitól. Itt az 1. Afrikai Menetezredet újjászervezték: sorait feltöltötték katonákkal, és új felszerelést, valamint muníciót kapott. Október 17-én éjjel a menetezred elhagyta a tábor, és vonattal indult tovább a Gevgelija-

⁹ A harctéren hadnaggyá előléptetett Leon törzszászlós keresztneve nem azonosítható be a rendelkezésre álló források alapján.

¹⁰ A rendelkezésre álló források alapján nem azonosítható be Soulages őrmester keresztneve.

Strumica nevű szerb állomásra, ahova október 18-án este érkezett meg. Másnap – október 19-én – a Menetezred zászlóaljait a következőképpen osztották fel: a 3. zászlóalj a Karlukovo és Kalkovo frontvonalra vonult; a 2. zászlóalj a Guleli és Gradec közötti területen helyezkedett el; az 1. zászlóalj Hudovo térségében állomásozott.

Októberben és novemberben is jelentős sikereket értek el a menetezred egységei. Ugyanakkor a szembenálló bolgár csapatok olyan megfigyelőhelyekre tettek szert, amelyek kulcsfontosságúak voltak a további győzelmekhez. A legfontosabb ilyen pontot – amely a „Fűrészfog” (*Dent de Scie*) elnevezést kapta – feltétlenül el kellett foglalni, ezért november 16-án offenzívát indítottak a légionáriusok. Másnap – november 17-én – sikerrel járt az 1. Afrikai Menetezred. 18-án az időjárás nem volt kedvező: a hőmérők mínusz tizenöt fokot mutattak, viszont a zuvók és a légiósok könnyű ruházatuk ellenére is kitartóak voltak, s közben harci kedvük sem apadt. December 7-én a friss csapatokkal megerősített ellenség hétszer lendült támadásba az 1. Afrikai Menetezred katonái ellen, de minden alkalommal súlyos veszteségekkel kellett visszavonulnia.

December 11-én a légiós zászlóalj Cernica határában sorakozott fel. Noha a bolgár gyalogság többször is megtámadta a zászlóaljat, a légiós alakulat súlyos veszteségei ellenére alkonyatig meg tudta tartani a pozícióját. Ezt követően visszavonulásra kényszerült a Gyavato–Voloan–Bogdanci vonalra, és Gyavatotól északra foglalt állást. A zászlóalj december 12-én hősiessé ellenállt, és minden támadást visszavert egészen az esti órákig, amikor állásából kitörve és sebesültjeit kimentve 40 kilométert tett meg egészen Karasuliig. Egy nappal később – december 13-án – a zászlóalj elérte a Szalonikinél felállított katonai tábort.

A tél kegyetlen volt, és sok nehézséget okozott; ezenfelül még a körzet védelmét biztosító munkálatokban is bővelkedett. 1916. július 30-án az eddig védett területet valamint a Szalonikinél található tábort a menetezred egységei átadták a brit csapatoknak, s ezt követően az 1. Afrikai Menetezred a Dorian és az Ardzan tavak közötti terület felé vette az irányt. Azonban a menetelés nem volt fájdalommentes: malária ütötte fel a fejét, ami miatt súlyos veszteségeket szenvedett el a menetezred, így a légiószászlóalj 4. századát szeptember 2-án egy géppuskás század váltotta fel.

Augusztus végén az 1. Afrikai Menetezredet az Udzana és Katranica hegycsúcsok térségébe vezényelték, ahol a szövetséges csapatok nagyszabású offenzíváját volt hivatott támogatni. Szeptember 1. és 7. között az egészségügyi helyzet súlyosan romlott: a hőséggel együtt a malária is újra felbukkant, aminek következtében sok tisztet és katonát kellett evakuálni a térségből, így az egységek ereje igencsak megfogyatkozott. Az 1. Afrikai Menetezredet ezért újra át kellett szervezni: zászlóaljanként három lövész- és egy géppuskás századot hoztak létre.

Szeptember 8-án az 1. Afrikai Menetezred katonái Udzanába érkeztek. Másnap legfőbb feladatuk az volt, hogy két falut foglaljanak el: Cort és Rakitát. Este 9 óra körül hagyták el az Udzana hegycsúcsot, és fárasztó éjszakai menetelés után reggel 8 órakor már látótávolságon belül volt Cor. Egy órával később a falu már a fennhatóságuk alá került anélkül, hogy a helyiek bármilyen ellenállást tanúsítottak volna. A bolgár lovasságot és komitadzsikat¹¹ a menetezred Rakitáig szorította vissza. Ezt követően ezt a falut is könnyűszerrel bevette, az elmentáadásokat pedig visszaverte. Másnap a bolgár tüzérség harci tevékenysége olyan intenzív volt, hogy az ezred egyetlen ütege alig tudott sikeres ellentámadásokat végrehajtani.

¹¹ A „komitadzi” kifejezés azt jelenti, hogy „lázádo, egy titkos forradalmi társaság tagja”, az Oszmán Birodalom utolsó időszakában a Balkánon működő szerb és macedón nemzetiségű, a török hatóságok ellen harcoló lázádo bandák tagjaira utal.

A helyzet nem sokat változott szeptember 13-ig, viszont ezen a napon a bolgár egységek gyorsan elhagyták állásaikat, így az ezred légionáriusai üldözőbe vették ez utóbbiakat. 13-án már Cifil-Novo Szeloban találták magukat. Másnap átkeltek a Gjulünc-hídon, és egy gyors manőverrel biztosították az átjárót Kisela Voda (korábbi nevén Eksisu) felé. A hadművelet során az ellenség tüzérése heves golyózáporral nehezítette meg a menetezred dolgát, viszont a Mala-Reka-hegyerincet így is el tudták foglalni. A bolgár erők – miközben visszavonultak – megálltak a Pétorak közeli pozícióknál, és ellentámadást hajtottak végre. Szeptember 17-én és 18-án heves harcok folytak, ám ennek ellenére a menetezred el tudta foglalni Borasnicát, és felkészült az ellenséges támaszpontok megtámadására. A katonák bátorsága és erőfeszítései ellenére ez az offenzíva nem járt nagy sikerrel: a menetezred mindössze 800 métert tudott előre haladni, miközben a bolgár védelem szinte sértetlen maradt. Az egységeknek a falu széléig kellett előre nyomulniuk, ahol biztosították pozíciójukat, ennek következtében a támadást minimális veszteségek árán sikerült megállítani.

Október 6-án a Nikinél (Görögország) lévő bolgár állások ellen indított offenzívák kudarcot vallottak. Ettől a naptól fogva egészen november 15-ig a helyzet semmit sem változott: a menetezred eredetileg jól megszervezett harcállásai a csatározások végére igen bizonytalanlanná váltak. Ráadásul az is nehezítette a feladatot, hogy ezek az állások mocsaras síkságon helyezkedtek el, és az ellenséges tüzérés ereje messze felülmúlta az 1. Afrikai Menetezredét; emellett a bolgárok állandó tűz alatt tartották a menetezredet.

November 15-én a szövetséges (francia–oros–szerb) erők által az előző napokban elért katonai sikereknek köszönhetően megtisztították a fontos bolgár állásokat Kremenicában és Medzhitlijában. Ennek következtében a menetezred Bitola (a hadinaplóban a franciák Monastirnak keresztelték át) irányába folytatta tovább az útját. Noha folyamatos ágyúzásnak voltak kitéve, a csapatok előre nyomulása nem torpant meg. November 19-én hajnali 3 óra körül óriási lángok csaptak fel Bitolában. Az ellenség felgyújtotta az ellátmányt, ami jelezte, szándékukban áll elhagyni a várost. A 3. zászlóalj egy felderítőegységet küldött a helységbe, amely a bolgár utóvéddel találta szemben magát; az utóbbi azonban nem vette fel a harcot, hanem visszavonult. Ezt követően az 1. Afrikai Menetezred Brunszik és Layci területén foglalt el védelmi állásokat, miután 1917. január 1-jén elfoglalta a város északkeleti részét.

Március 21-én az ezred a Poesevo vonalán helyezkedett el, és kivédte a bolgár erők bombázásait. Öt nappal később, március 26-án délután 2 órakor, komoly tüzérései előkészületek után a menetezred egységei offenzívát indítottak, hogy az ellenséges vonalakat meggyengítsék és bevegyék. Elfoglaltak négy lövészárkot, jelentős mennyiségű felszerelést és négy géppuskát zsákmányoltak, elfogtak öt tisztet és százhatvan bolgár katonát. Noha a harcok során kétszáz főre csökkent a 3. zászlóalj létszáma, még így is sikeresen visszavert több bolgár ellentámadást. Egy nappal később – március 27-én – az ellenség hosszú előkészületek után négy támadási hullámot indított, de ezek nem jártak sikerrel. Később, a nyár folyamán a menetezred egymás után foglalta el Dihovo, Posevo és Brunszik településeket, és több bolgár ellentámadást is visszavert.

1917 augusztusában pihenőre küldték a menetezredet, ezért vonattal a grabodori táborba szállították az egység katonáit, ahol a 3. zászlóaljat szeptember 30-án feloszlatták. A Menetezred többi csapata a Karasuli régióban, a Vardar folyó bal partján töltötte a telet.

A tél végeztével, 1918. március 31-től a menetezred részt vett a Skra-di-Legennél történő hadműveletben, amely egészen május 23-ig tartott. Itt az úgynevezett „előretörés” (*avancée*) pozícióig kellett eljutnia, ahol egészen július 13-ig tartózkodott. A nyár folyamán a légionáriusok Gorgopiban, Lerinben, valamint a Pisoderi-hágónál foglaltak el állásokat. Itt letáboroztak, és kiképzést folytattak egészen szeptember 30-ig, amikor a bolgárok fegyverszünetet írtak alá, aminek következtében a menetezredet Szerbiába vezényelték. Ezt követően az

egység legnagyobb elfoglaltsága a felszerelés számbavétele volt. November 10-én Szalonikibe vezényelték a menetezredet. Mivel a haderő 3. zászlóalját korábban feloszlatták, a most már csak két zászlóaljból álló menetezred fennmaradt részei december 8-án először Verriába, majd Szalonikibe meneteltek, ahol a Franchet d’Espèrey-táborban (a korábbi Zeitenlik-táborban) kaptak – mindössze két napos – pihenőt. Ezt követte a dél-oroszországi küldetés.

Az első világháború lezárultával az 1. Afrikai Menetezred számára nem érték véget a harcok: 1918 decemberétől 1919 júniusáig részt kellett vállalnia a dél-oroszországi hadműveletekben. 1918. december 15-én a haderő megérkezett a Dardanellák szorosának bejáratához, ahol Louis Geay alezredes megemlékezést tartott az 1. Afrikai Menetezred elesett katonáiról. Miután az egység elhagyta e területet, Konstantinápolyba érkezett, ahonnan egyórás pihenő után továbbutazott Odessza irányába; ide 17-én érkezett meg.

1919. január 21-én az 1. zászlóalj egy géppuskás századdal, egy hegyi tüzérségi ezreddel és a 4. Afrikai vadászezred egy századával (*escadron du 4^e Chasseurs d’Afrique*) Kolosowskába vonult, elfoglalta a vasútállomást, majd a falu többi részét, és továbbnyomult Dérézowska irányába. Ezalatt a 2. zászlóalj egy hegyi osztaggal és a 4. vadászezred (*4^e Chasseurs*) egy szakaszával elfoglalta Rozdil’nát. 1919. február 17-én lengyel kontingensek Tiraszpol felé vették az irányt azzal a feladattal, hogy elfoglalják a várost. Érkezésük meglepetésként érte a tiraszpoli helyőrséget, így még aznap könnyűszerrel elfoglalták a várost.

Egy nappal később – február 18-án – a különítmény, amelyet Kolosowskába küldtek, Martynivka és Vozneszenszk felé indult azzal a céllal, hogy elfoglalja az utóbbi településeket. Martynivkába érve Geay alezredes tudomást szerzett arról, hogy Vozneszenszk jelentős erősítést kapott. Noha sűrű köd nehezítette a menetezred hadműveletét, mégis erős csapást mért az ellenségre Martinowskánál, így ezek az ellenséges egységek jelentős veszteségeket szenvedtek el.

Márciusban újabb kihívások elé nézett az 1. Afrikai Menetezred: bolsevik csapatok rohanták le Odesszát. E hónap 18-án a túlerőben lévő bolsevikok megpróbálták elfoglalni Berevizkát (a francia hadinaplóban Berezowska) a szövetségesektől. Éjszaka olyan csapásokat mértek a szövetségesekre, hogy azok kénytelenek voltak visszavonulni. 19-én az alakulat Odessza felé vette az irányt. A folyamatos létszámcsökkenések miatt a menetezred már csak egy zászlóaljból és két géppuskás századból állt. Az odesszai lakosok a bolsevik hadseregek közeledése miatt lázongani kezdtek, ráadásul a lakosság nagy része ellenszenvvel fogadta az Önkéntes Hadsereg¹² (*Armée des Volontaires*) és a francia erők jelenlétét.¹³ Április 5-én ez utóbbi egységek parancsot kaptak, hogy evakuálják a várost, megóvva a lakosok életét. Míg a kimenekítés folyamatban volt, a harcok megszakítás nélkül zajlottak, ennek következtében az 1. Afrikai Menetezred megkapta a visszavonulási parancsot: először Gros-Libental felé, majd Ovidiopol’ irányába indult meg. Májusban Chaba és Moloya között állomásozott, majd 1919. június 9-én feloszlatták. Ezt követően június 19-ig az ackermanni régióban tartózkodtak a katonák, majd Mansburgban (ma Oleksiivka) különböző alakulatok kötelékébe vezényelték át őket.

¹² Egy önkéntes Fehérhadsereg, amely Dél-Oroszországban volt jelen az oroszországi polgárháború ideje alatt 1917-től egészen 1920-ig.

¹³ Fieschi, Pascal: *L’intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l’action du « Consul de France »*, Emile Henno. Cahier slaves, 2016. 163.

Az 1. Afrikai Menetezred monarchiabeli tagjai

Az előzőekben harcoló alakulatként részletesen tárgyalt 1. Afrikai Menetezredet abból a célból hozták létre, hogy részt vállaljon a Dardanelláknál folytatott hadműveletekben. Ahogy említettük, a menetezred három egységből tevődött össze: a 3. és a 4. zuáv zászlóaljából, valamint az 1. és 2. légiós ezred egy összevont zászlóaljából. Ez utóbbi alapján joggal volt feltételezhető, hogy ausztriai és magyar állampolgárok is magukra öltötték a mundért ennek az egységnek a soraiban. Az 1. Afrikai Menetezred önkénteseinek kartotékjait a *Service Historique de la Défense* és a *Mémoire des Hommes* francia levéltárak őrzik (az előbbi részben, az utóbbi teljesen digitalizált és interneten elérhető). Segítségükkel a jelen kutatások keretében összesen huszonhárom főt sikerült beazonosítani. Mindez nem zárja ki azt, hogy a későbbiekben ez a szám ne változhatna újabb – eddig rejtett – kartotékok felbukkanása nyomán. A rendelkezésre álló adatok alapján az ausztriai és magyar állampolgárságú önkéntesek kivétel nélkül mindannyian életüket vesztették a menetezredben folytatott szolgálatuk során.

A beazonosításhoz használt, fentebb említett online levéltárak keresőmotorjai igen sajátosan vannak kialakítva: ahhoz, hogy a teljes létszámukat megkapja a kutató, több keresési szempontot is be kell állítania. A „születési hely” (fr. *lieu de naissance*) rubrika a mérvadó ahhoz, hogy az első világháborúban szolgáló idegenlégiós – és katonai – kartotékokat listázza a rendszer. Ezen belül is több fülecskét kell bejelölni, hogy a tényleges dokumentum-állomány megmutatkozzon. Jelen tanulmányhoz több „születési ország” kartotékja is tartozik, úgy mint „Magyarország”, „Ausztria”, „Osztrák–Magyar Monarchia”, „Csehország”, „Csehszlovákia”, „Horvátország” és „Jugoszlávia”.¹⁴ Ezeket tekintettük relevánsnak kutatásunk szempontjából.¹⁵ A keresőrendszerek ezen országbeállítások alapján összesen 1934 kartotékot mutatnak, amelyek közül a másodlagos források alapján 1369 ausztriai és magyar állampolgár szolgált az Idegenlégió egyes egységeiben az első világháború folyamán.¹⁶ Noha ez az adat több szakirodalomból is ismert,¹⁷ az ausztriai és a magyar állampolgárságú idegenlégiós kontingens meglevő kartotékjainak teljes száma majd csak a témában folytatott kutatásaim befejeztével válik pontosan meghatározhatóvá.

Az alábbiakban az 1. Afrikai Menetezred ausztriai és magyarországi önkénteseinek nevei olvashatók betűrendben: ANNINGER Jean, ARTEL Max Jules, GAIGER Charles Jacques, GOLANY Étienne, HILBER François Erich Antoine, KLIKA Eloi, KLUBA Michel, KOLAR Maximilien, KRIZMAN Joseph, LINS Johann Martin, LOCH Jean, MAMROVICS Étienne Joseph, MATZEK Heinrich, OBSTLER Felix, OSCAR Pringuentini, PAHODA Pierre, PAVKOVIC Spiro, PERLMUTTER

¹⁴ Az első világháború hivatalos végét 1918. november 11-re datálják, Csehszlovákia megalakulását pedig 1918. október 28-ra, így feltehető, hogy a két esemény között eltelt időszakban akadtak jelentkezők az Idegenlégió egyes toborzóirodáiban, viszont a valóság sokkal egyszerűbb magyarázattal szolgál: a jelentkezők még az új állam megalakulása előtt jelentkeztek a francia haderőbe, és a későbbiekben kartotékjaikat korrigálták, és – áthúzva az Osztrák–Magyar Monarchiát mint születési helyet – Csehszlovákiát tüntették fel. Hasonlóképp jártak el a hatóságok Jugoszlávia esetében is.

¹⁵ Románia, Szerbia és Olaszország keresőszavakat azért mellőztük, mert ezeknek az országoknak csak egy része tartozott egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához, és ez utóbbi születési országokra vonatkozó kartotékból összegyűjtött adatok közül nem található olyan önkéntes, aki az egykori Monarchia területén született, így a kutatások szempontjából ezen keresőszavak nem relevánsak.

¹⁶ Comor, André-Paul (dir.): *La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire*. Paris, 2013. 358.

¹⁷ Lásd: Heyriès, Hubert: *Les Garibaldiens de 14. Splendeurs et misères des Chemises Rouges en France de la Grande Guerre à la Seconde Guerre mondiale*. Éditions SERRE, Nice, 2005. 99.; Reynaud, Jean-Pierre: *Les étrangers dans l'armée française au cours de la Grande Guerre*. Académie des Sciences et Lettres de Montpellier. Séance du 19 janvier 2009. 9.

Armand, RADIN Tiziano, SCHWARZ Benjamin, SPENTON Johann, TRIMBITAS Victor, WELLMANN Jean.

A fenti neveket vizsgálva látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia feltehetőleg minden nemzetisége képviselve volt az 1. Afrikai Menetezred zászlóaljaiban. Megfigyelhető, hogy a legtöbb önkéntes nevét részben vagy teljes egészében franciásított formában jegyezték le. Ezekre a névváltoztatásokra több okból kerülhetett sor: néha csupán az egyszerűség kedvéért történt, így az önkéntesek keresztneveiket és (ritkább esetben) családneveiket (is) megváltoztatva álltak be az Idegenlégió soraiba; arra is van példa, hogy egyesek szerettek volna teljesen új életet kezdeni a Légiónárius berkein belül, így múltjukat hátrahagyva új személyazonosságot vettek fel, amit az Idegenlégió szabályzata engedélyezett számukra.¹⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia igen tarka nemzetiségi palettával rendelkezett, így egyáltalán nem meglepő, hogy nagyon sok eltérő jellegű kereszt- és családnév bukkan fel a kartotékok böngészése során. A fentebb található önkéntesek nevei közül két magyar(os) családnév látható: *Golany* és *Trimbitas*. Szláv eredetű neveket is be lehet azonosítani, példának okáért *Pavkovic Spiro* említhető. Ezenkívül német hangzású nevek is beazonosíthatók, úgy mint *Schwarz Benjamin*, *Anniger Jean* és *Lins Johann Martin*. Az olasz származásra utaló családnevek és keresztnévek is felbukkannak a dokumentumokon: *Radin Tiziano* és *Oscar Pringuentini*. Ezen nevek elemzése nem feltétlenül fedi fel az önkéntesek valós nemzetiségét, hiszen egy adott név generációkon át öröklődhet, s nem kizárt, hogy eközben a nemzetiség változik, ugyanakkor mégis valamilyen támpontot nyújtanak.

Beazonosítható a születési helyük, de ez sem feltétlen garancia arra, hogy ténylegesen az adott ország (vagy országrész) domináns nemzetiségéhez tartoznak. Az 1. Afrikai Menetezred Monarchiabeli légiói közül a legtöbben – a kartotékjaik alapján – Ausztriában születtek, főképp kisebb településeken, mint például Sankt Pölten, Hohenberg, Neudorf, Neumarkt, illetve páran nagyobb városokban, így Bécsben és Triesztben. Csehországban, Bukovinában és Galíciában csak egy-egy önkéntes született. Horvátországban, Dalmáciában és Magyarországon két-két, míg Erdélyben négy légiónárius látta meg a napvilágot. Noha ezek az önkéntesek az Osztrák–Magyar Monarchia valamely országában születtek, a későbbiekben a legtöbb esetben továbbálltak az új élet reményében, és külföldön próbálták szerencsét. Sajnos csupán két önkéntes esetében ismerjük azt, hogy hol is élt, amikor az Idegenlégióba jelentkezett: *Klika Eloi* Franciaországban, Nancy-ban élt, míg *Gaiger Charles Jacques* Aury-ban (szintén Franciaország).

Érdeemes áttekinteni, hogy pontosan milyen időségek voltak a vizsgált önkéntesek. Noha azt gondolná az ember, hogy a háborúba csupa húsz év körüli fiatalembert soroztak, a valóságban nem feltétlenül ez volt a helyzet. Az első világháború kirobbanásának idejéhez viszonyítva több volt köztük a harminc éven felüli (12 fő), mint huszonéves (11 fő). A legidősebb önkéntes *Mamrovics Étienne Joseph* volt a maga 41 életével, míg a legfiatalabb *Matzek Heinrich*, aki mindössze 20 éves volt. Átlagéletkoruk 29,9 év, vagyis kerekítve 30 év volt 1914-ben.

A huszonhárom önkéntes túlnyomó része (17 fő) másodosztályú közlegényként, míg három őrmesteri, további három tizedesi rangban szolgált. A legtöbb önkéntes jelentkezési helyszíne Franciaországban volt – Párizsban, Lyonban, Nancy-ban, Beauvais-ben –, míg három önkéntes Oránban, Algériában és egy fő Saigóban, Vietnámban jelentkezett a Légiónárius kötelékébe. Jelentkezésük dátumát tekintve 1914-ben 15 fő, míg az azt megelőző időszakban (1902-től) összesen 8 fő vált légiónáriussá: közülük 18-an biztosan önként vállalkoztak – kartotékjaik tanúbizonysága szerint.

¹⁸ Parker: *Inside the Foreign Legion*, 35.

Az osztrák–magyar monarchiabeli önkéntesek túlnyomó része Szerbiában – Kalkovában –, illetve Görögországban vesztette életét. Néhányan Törökországban, Franciaországban és Spanyolországban haltak meg. 12 fő 1915-ben, 10 fő 1916-ban és egy 1917-ben halt meg Franciaországért. A halál oka a legtöbb esetben a háborúban szerzett sérülés volt, illetve az ellenség keze által történt, habár néhány önkéntest betegség (malária) vagy éppen egy tengeri torpedótámadás küldött a túlvilágra. Egyikőjüket pedig eltűntnek nyilvánítottak a harcok alatt.

A továbbiakban az eddig beazonosított személyek kartotékjai alapján összegezzük a velük kapcsolatban rendelkezésre álló információkat.

ANNINGER Jean¹⁹

1899. június 23-án született Hohenbergben, Ausztriában. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 395) egészen haláláig. A világháború kitörésekor önként jelentkezett az Idegenlégióba, ami azt feltételezi, hogy a menetezredbe történő átvezénylése előtt már szolgált az Idegenlégió valamely egységében. Erre vonatkozó információ azonban a kartotékján nem található.²⁰ A háborúban szerzett sérülései következtében 1915. november 15-én életét vesztette, és hősi halált halt Franciaországért.

ARTEL Max Jules²¹

1892. május 30-án született Bécsben, Ausztriában. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában haláláig szolgált tizedesként (azonosító száma: 386). A Szajnai Központi Toborzóirodában jelentkezett az Idegenlégióba 1914-ben. A spanyolországi Medjerda (Tortosa) közelében, a tengeren vesztette életét egy torpedótámadás következtében 1917. május 11-én. Hősi halált halt Franciaországért.

GAIGER Charles Jacques²²

Gaiger Charles Jacques-nak két kartotékja is található az online levéltárakban: egy katonai kartoték és egy halotti kartoték, így sokkal több adat áll rendelkezésre, mint bajtársai esetében. 1884. március 14-én született egy Tokaj melletti kistelepülésen, Mádon. Jelentkezésekor Bretagne-ban, egy Auray nevezetű településen élt, kereskedelmi alkalmazottként dolgozott. Külséjét tekintve barna hajú, barna szemű, nagy orrú, kerek fejű és 1,66 m magas volt. Önként jelentkezett az Idegenlégióba 1904-ben, Oránban, Algériában. Másodosztályú közlegényként szolgált (azonosító szám: 143) a 2. légiós ezredben egészen 1914. november 22-ig, majd átvezényelték az 1. légiós ezredbe, ahol 1915. október 17-ig szolgált. Ezt követően az 1. Afrikai Menetezredbe került, ahol kevesebb mint egy hónappal később, november 16-án életét vesztette. Halálának oka gránátrobbanás volt Kalkovónál, Szerbiában. Hősi halált halt Franciaországért.

GOLANY Étienne²³

1888 karácsonyának másnapján, december 26-án született Pilisszántón, Magyarországon. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 171). A beauvais-i toborzó irodában jelentkezett az Idegenlégióba 1914-

¹⁹ MH: Anninger, Jean. Nm: 395. Autriche.

²⁰ A legtöbb önkéntes esetében alkalmazható ugyanez az állítás.

²¹ MH: Artel, Max Jules. Nm: 386. Autriche.

²² MH: Gaiger, Charles Jacques. Nm: 143. Hongrie.

²³ MH: Golany, Étienne. Nm: 171. Autriche.

ben. Zeitenliknél, Görögországban veszítette életét 1916. augusztus 8-án. Betegségben – nagy valószínűséggel maláriában – hunyt el. Hősi halált halt Franciaorszáért.

HILBER François Erich Antoine²⁴

Sankt Pöltenben, Ausztriában született 1879. július 6-án. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 124) egészen haláláig. Périgueux-ben, Franciaországban önként jelentkezett a Francia Idegenlégióba 1914-ben. 1916. szeptember 26-án Petoraknál, Görögországban veszítette életét a háborúban szerzett sérülései következtében. Hősi halált halt Franciaorszáért.

KLIKA Eloi²⁵

1891. szeptember 26-án született Prágában, Csehországban. Nancy-ban élt, és itt jelentkezett (önként) az Idegenlégióba 1912-ben, ahol egészen az őrmesteri rendfokozatig jutott előre (azonosító száma: 366). Brusznik közelében (jelenleg Horvátország) veszítette életét 1915. június 10-én a háborúban szerzett sérülései következtében. Hősi halált halt Franciaorszáért.

KLUBA Michel²⁶

Szentmihályfán, a Felvidéken, Magyarországon született 1890. február 16-án. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 998). 1914-ben önként jelentkezett az Idegenlégió Szajnai Központi Toborzó Irodájában. Görögországban, Xino Neronál veszítette életét maláriában 1916. október 3-án. A kartotékok alapján ő az egyetlen, aki nem hősi halált halt Franciaorszáért. Ez azt jelenti, hogy a francia állam nem ismerte el saját halottjaként.

KOLAR Maximilien²⁷

1875. szeptember 11-én született Belováron, Horvátországban. Őrmesterként szolgált (azonosító száma: 248) az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában. Lyonban jelentkezett a Francia Idegenlégióba. Jelentkezésének évszáma bizonytalan, mivel kartotékján két különböző dátum is látható: 1902 és 1905; szintúgy fátyol borítja, hogy pontosan mi is történt vele 1915. június 21-én a Gallipoli-félszigeten, mivel a halotti kartotékja szerint eltűnt. Felmerülhet, hogy a harcok kellős közepén dezertált, de az is előfordulhat, hogy az ellenség elfogta, vagy életét vesztette, és a holttestét nem találták vagy nem tudták beazonosítani. Mindenesetre valószínű, hogy ezzel kapcsolatban pontosabb információ már nem lát napvilágot. Viszont abból az okból kifolyólag, hogy a kartotékján fel van tüntetve, hogy ő is hősi halált halt Franciaorszáért, a dezertálás lehetősége kizárható.

KRIZMAN Joseph²⁸

1879. május 3-án született az Osztrák–Magyar Monarchia területén. Kartotékján a következő, nem beazonosítható születési hely található: Tubjel, Ausztria. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 8755). 1914-ben önként jelentkezett a Francia Idegenlégióba. Kakisánál, Görögországban veszítette életét – az ellenség keze által – 1916. szeptember 10-én. Hősi halált halt Franciaorszáért.

²⁴ MH: Hilber, François Erich Antoine. Nm: 124. Autriche.

²⁵ MH: Klika, Eloi. Nm: 366. Tchecoslovakie.

²⁶ MH: Kluba, Michel. Nm: 998. Autriche.

²⁷ MH: Kolar, Maximilien. Nm: 248. Hongrie.

²⁸ MH: Krizman, Joseph. Nm: 8755. Autriche.

LINS Johann Martin²⁹

Alterstadtban, Ausztriában született 1882. október 3-án. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 1644). 1902-ben Oránban, Algériában jelentkezett az Idegenlégióba. 1916. szeptember 16-án vesztette életét Sapanacánál, Görögországban. Halálának oka: „ellenség keze általi halál”. Hősi halált halt Franciaországért.

LOCH Jean³⁰

1880. február 9-én született Rácnagyszentmiklóson, Erdélyben (jelenleg Nagyszentmiklós Románia területén található, közel a magyar határhoz). Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 8876). 1910-ben Saintes-ben, Franciaországban jelentkezett az Idegenlégióba, majd hat év szolgálat után, 1916. szeptember 24-én Petoraknál, Görögországban az ellenség végzett vele. Hősi halált halt Franciaországért.

MAMROVICS Étienne Joseph³¹

A Felvidéken, Úrményben született 1873. december 19-én. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 176). A péri-gueux-i (Franciaország) toborzó irodában önként jelentkezett a Francia Idegenlégióba 1914-ben. Egy évvel később, 1915. november 16-án hősi halált halt Franciaországért a háborúban szerzett sérülései következtében.

MATZEK Heinrich³²

Neudorfban, Ausztriában született 1894. március 5-én. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 103). Önként jelentkezett a Légióba a Szajnai Központi Toborzó Irodában 1914-ben. Pesosnicánál, Görögországban az ellenség oltotta ki az életét 1916. szeptember 24-én. Hősi halált halt Franciaországért.

OBSTLER Felix³³

1876. augusztus 16-án született Krakkóban, Galícia tartományban. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 114). 1914-ben Libourne-ban, Franciaországban önként jelentkezett az Idegenlégióba. Kalkovónál, Szerbiában vesztette életét 1915. november 16-án. Hősi halált halt Franciaországért.

OSCAR Pringuentini³⁴

Triesztben, Ausztriában született 1888. május 25-én. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 181) egészen haláláig. A grenoble-i toborzó irodában adta be jelentkezését az Idegenlégióba három évvel a háború kitörése előtt, 1911-ben. A Seddul Bahrnál (Törökország) történt ütközetben életét vesztette 1915. szeptember 27-én. Hősi halált halt Franciaországért.

PAHODA Pierre³⁵

²⁹ MH: Lins, Johann Martin. Nm: 1644. Autriche.

³⁰ MH: Loch, Jean. Nm: 8876. Hongrie.

³¹ MH: Mamrovics, Étienne Joseph. Nm: 176. Hongrie.

³² MH: Matzek, Heinrich. Nm: 103. Autriche.

³³ MH: Obstler, Felix. Nm: 114. Autriche.

³⁴ MH: Oscar, Pringuentini. Nm: 181. Autriche.

³⁵ MH: Pahoda, Pierre. Nm: 183. Hongrie.

1876. március 10-én született Tarnopolban, Galícia tartományban. Önként jelentkezett az Idegenlégióba 1914-ben, a háború kitörésekor. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 183). Kalkovóban, Szerbiában hunyt el a háborúban szerzett sérülései következtében 1915. november 17-én. Hősi halált halt Franciaországért.

PAVKOVIC Spiro³⁶

Trogirban, Horvátországban született 1882. december 9-én. Francia állampolgár lett 1913. augusztus 22-én. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált tizedesként (azonosító száma: 13) egészen haláláig. Saigonban, Vietnámban önként jelentkezett az Idegenlégióba 1910-ben. A többségtől eltérően a nizzai katonai kórházban (tehát Franciaország területén) vesztette életét a Keleti Fronton szerzett sérülései következtében 1915. június 17-én. Hősi halált halt Franciaországért.

PERLMUTTER Armand³⁷

Magyarországon, Szatmáron született 1877. március 20-án. 1914-ben Franciaországban, Saint-Omer-ben önként jelentkezett az Idegenlégió kötelékébe. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 160) egészen haláláig. Görögországban, Sapancában vesztette életét 1916. szeptember 16-án. Halálának oka: „ellenség keze általi halál”. Hősi halált halt Franciaországért.

RADIN Tiziano³⁸

Ausztriában, Triesztben született 1880. május 15-én. Oránban, Algériában önként adta be a jelentkezését a Légiónba 1914-ben. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 596). Hasonlóképpen *Pavkovic Spiro*-hoz, ő is Franciaországban (Toulon-ban) halt meg. Halálának okául a következő szerepel a kartotékján: „betegség”. 1915. szeptember 19-én lehelte ki lelkét. Hősi halált halt Franciaországért.

SCHWARZ Benjamin³⁹

Kartotékján az szerepel, hogy 1883. június 26-án Ausztriában, Rvodejben született, amit nem sikerült azonosítani. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált tizedesként (azonosító száma: 9652). 1914-ben jelentkezett az Idegenlégióba a Szajnai Központi Toborzó Irodában. Popoluzninál, Görögországban vesztette életét 1916. október 17-én a háborúban szerzett sérülései következtében. Hősi halált halt Franciaországért.

SPENTON Johann⁴⁰

Ausztriában, Neumarktban született 1890. július 18-án. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 98). Toulonban, Franciaországban önként jelentkezett a Légiónba 1914-ben. 1916. szeptember 24-én az ellenség kioltotta az életét Pesosnica közelében, Görögországban. Hősi halált halt Franciaországért.

TRIMBITAS Victor⁴¹

³⁶ MH: Pavkovic, Spiro. Nm: 13. Hongrie.

³⁷ MH: Pelmutter, Armand. Nm: 160. Hongrie.

³⁸ MH: Radin, Tiziano. Nm: 596. Autriche.

³⁹ MH: Schwarz, Benjamin. Nm: 9652. Autriche.

⁴⁰ MH: Spenton, Johann. Nm: 98. Autriche.

⁴¹ GM: Trimbitas, Victor. Hongrie.

A legtöbb információ Trimbitas Victorról található az online levéltárakban: létezik egy katonai kartoték, egy halotti kartoték és egy internálási dokumentum is. 1887. április 10-én született Posortán, Erdélyben. Jelentkezésekor Párizsban élt és cipésként dolgozott. Katonai kartotékjából kiderül, hogy Dioniser-nek és Poppa Genevovának hívják a szüleit. Külsejét tekintve sötétbarna hajú, kék szemű, szögletes orrú, hosszúkarú és 1,67 méter magasságú fiatalember volt.

Mielőtt „önként” jelentkezett a Francia Idegenlégióba, internálták: habár Párizs 18. kerületében lakott, nem kerülhette el az internálást, mivel ellenséges nemzet fia volt. Ahhoz, hogy megmeneküljön az internáló tábor szörnyűségeitől, jelentkeznie kellett a Légióba a háború időtartamára, amit meg is tett 1914. október 19-én.⁴² Egy nappal később már az Idegenlégió soraiban találta magát, és amint megalakult az 1. Afrikai Menetezred, átvezényelték, és másodosztályú közlegényként (azonosító száma: 302) szolgált egészen haláláig. 1915. április 28-án a Gallipoli-félszigeten vesztette életét. Hősi halált halt Franciaországért.⁴³

WELLMANN Jean⁴⁴

1892. március 21-én született Szentágotán, Erdélyben. Az 1. Afrikai Menetezred idegenlégiós zászlóaljában szolgált őrmesterként (azonosító száma: 92). 1909-ben önként jelentkezett a Francia Idegenlégióba. Előbb az 1. légiós ezredbe, majd később az 1. Afrikai Menetezredbe vezényelték. 1915. december 8-án a harcok során szerzett sérüléseibe halt bele Kalkovónál, Szerbiában. Hősi halált halt Franciaországért.

Összegzés

A Francia Idegenlégió kötelékébe rengeteg ember jelentkezett az első világháború során, összesen több mint 80 000 fő. Közülük – a világháború végéig – 42 883-at találtak alkalmasnak katonai szolgálatra.⁴⁵ Az Idegenlégió óriási veszteségeket szenvedett el a háború végéig: 31 840 fő megsebesült, eltűnt vagy meghalt a harcok folyamán. A francia hadsereg összességében megközelítőleg 5,5 millió halottat és sebesültet számlált az első világháború végéig a bevetett 8,5 millió fő katonából. Azaz bár a veszteségeknek csak csekély része esett az Idegenlégióra, mégis arányait tekintve a veszteségek kiemelkedően nagyok voltak ez utóbbi egység soraiban.⁴⁶

Az 1. Afrikai Menetezred az Idegenlégió egyik olyan egységének tekinthető, amelyet azért hoztak létre, mert Törökország belépett a háborúba a Központi Hatalmak oldalán, és válaszként az antanthatalmak harcoló alakulatokat küldtek a Keleti Frontra.

Eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy összesen huszonhárom ausztriai és magyar állampolgár szolgált az 1. Afrikai Menetezred soraiban. Lehettek/lehetnek azonban olyan kartotékok, amelyeket ezidáig nem digitalizáltak, vagy eltűntek az elmúlt több mint száz év alatt, így elképzelhető, hogy pontos létszámuk sohasem lesz teljes bizonyossággal meghatározható. Az biztos állítható, hogy e huszonhárom önkéntes – egy kivétellel – mind hősi halált halt Franciaországért katonai szolgálata során. Így tőlük a kartotékjukra felrótt „*Mort pour la France*” („az életét áldozta Franciaországért”) bejegyzéssel elismeréssel és egyfajta kitüntetéssel búcsúztak.

⁴² Prisonniers de la Première guerre mondiale. Les archives du CICR. Trimbitas, Victor. Autriche-Hongrie.

⁴³ MH: Trimbitas, Victor. Nm: 302. Hongrie.

⁴⁴ MH: Wellmann, Jean. Nm: 92. Hongrie.

⁴⁵ Jordan, David: *Francia Idegenlégió 1831-től napjainkig*. Budapest, 2006. 56.

⁴⁶ Palócz: *Magyarok a Francia Idegenlégióban az első világháborúban*, 13.



VARGA BEÁTA

Az 1667. évi andruszovói egyezmény

Ukrajna két részre szakadása

Az ukrán területek egyesítése egy szuverén állam keretében hosszú évszázadokig húzódott, a mai Ukrajna egyes régiói a 10. századtól kezdve egymástól eltérő kultúrájú, vallású és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak. Ez megosztotta Ukrajna történelmét, megnehezítette az egységesítő törekvéseket, valamint hozzájárult ahhoz, hogy az „ukrán földeken”¹ kialakult történelmi régiók jelentős különbségeket mutattak és mutatnak a mai napig is.

Az ukrán történelem kezdeteit a Kijevi Rusz² korára lehet visszavezetni, amely állam a három keleti szláv etnikum – orosz, ukrán, belarusz – etnogenezisében egyaránt meghatározó szerepet játszott.³ Miután 1240-ben a mongolok elfoglalták Kijevet,⁴ véget vetettek a már amúgy is részfejedelemségekre tagolódó Kijevi Rusz fennállásának, és területeit fokozatosan integrálták az Arany Horda⁵ kötelékébe. Az 1340-es évektől⁶ kezdetét vette a lengyel-litván vetélkedés az egykori Kijevi Rusz délnyugati területeiért. Halics és Nyugat-Volhínia 1349-re lengyel birtokba került,⁷ Kelet-Ukrajna egy része (Nyugat-Volhínia kivételével) pedig a Litván Nagyfejedelemség része lett.⁸ A litván nagyfejedelmek Gedimintől (1316–1341) kezdve egyre határozottabban kinyilvánították szerintük jogos igényüket a Kijevi Rusz örökségére. A korábbi keleti szláv állam dél-nyugati régióiban nem ütközött ellenállásba terjeszkedési politikájuk, valójában ezen területek „önkéntes csatlakozásáról” lehet beszélni. A litván uralkodók toleráns politikát gyakoroltak ebben a térségben, meghagyták a helyi ortodox lakosság jogszokásait és társadalmi rendjét.

¹ Folytonos államiság hiányában az ukrán köztudatban az „ukrán földek” fogalma terjedt el.

² Területe a mai Ukrajna középső és nyugati régióira, Belaruszra, valamint Oroszország nyugati részére terjedt ki.

³ Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Budapest, 2021. 7.

⁴ *Полное собрание русских летописей. I. Лаврентьевская летопись* (изд. Борис Клосс) Москва, 2001. 524.

⁵ Az Arany Horda, a nyugati mongol birodalom a központja a Volga menti Szaraj volt, ahonnan a behódoltatott Rusz fejedelmeit ellenőrzésük alatt tartották a kánok. Vásáry István: *Az Aranyhorda*. Budapest, 1986. 52–54.

⁶ 1199-ben Roman Msztyiszlávics volhíniai fejedelem egyesítette Volhíniát és Halicsot. Halálát követően mindkét fejedelemségben utódai, a Romanovicsok kerültek a fejedelmi trónra, egészen II. Juri Boleszlav 1340-ben bekövetkezett haláláig.

⁷ Az 1385. évi krewói uniót követően a „Russia Minor” terminussal kizárólag ezen területeket jelölték.

⁸ Olgierd litván nagyfejedelem (1341–1377) betagozta államába a csernyihivi, perejaszlavi és kijevi fejedelemségeket.

III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) uralkodása idején jelentősen megnőtt az orosz állam külpolitikai aktivitása, amelynek célja az „orosz földek összegyűjtése” volt, azaz a Kijevi Rusz egységének helyreállítása Moszkva fősége alatt. A moszkvai uralkodók ugyanis kezdettől fogva orosz államnak tekintették a Kijevi Ruszt, amelynek kizárólagos jogfolytonos utódjaként tekintettek Oroszországra. Ebben a törekvésükben azonban komoly riválisra találtak az egykori Kijevi Rusz dél-nyugati területeit birtokló litván uralkodókban.

Az 1569. évi lublini reáluniós egyezmény⁹ értelmében a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség egy államban egyesült *Rzeczpospolita* (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*) néven. A reálunió következtében Litvánia szinte valamennyi ukrainai területén elveszítette közvetlen birtokjogát,¹⁰ s azok közvetlen lengyel fennhatóság alá kerültek. Így ettől kezdve a litván uralkodók toleráns vallási és etnikai kormányzati módszereit a lengyel uralkodók integrációs politikája váltotta fel. A lublini unió felgyorsította az ukrainai nemesség kulturális és vallási integrálódását a lengyel–litván *slachtába*, így az ott élő keleti szláv lakosság „elvezítette” politikai és társadalmi elitje nagyobb részét.¹¹ Ettől kezdve vezetésüket a „köztes társadalmi kategóriát” képviselő és a 16. század végi lengyel–litván államban meghatározó „honvédő elemmé” váló kozákság¹² vállalta fel. A polonizációs és katolizációs tendenciákat folytató lengyel kormányzat diszkriminatív politikája következtében mintegy védekezési mechanizmusként a 17. század elejére kiformalódott az „Ukrajna” (= „peremvidék”) terminus a lengyel–litván állam dél-nyugati, nem rögzített határvidékére vonatkoztatva. Ukrán etnikumról azonban még ekkor sem beszélhetünk, a *Rzeczpospolita* területén élő keleti szlávokat még ekkor is „ruszoknak” vagy „ruténeknek”¹³ nevezték.

III. Zsigmond (1586–1632) lengyel király a *Rzeczpospolita* vallási egységének megőrzésére hivatkozva 1596 júniusában kihirdette a breszti vallási uniót,¹⁴ azaz a görög katolikus egyház létrejöttét.¹⁵ Az uralkodó egyben 1596-tól az ortodox egyház működését törvényen kívül helyezte a lengyel–litván állam területén, amivel tovább fokozta az ukrainai területeken

⁹ Semkowicz, Władysław – Kutrzeba, Stanisław: *Akta uniji Polski z Litwą, 1385–1791*. Kraków, 1932. 414.

¹⁰ A lengyel korona, amely 1387-ben Halicsot és Nyugat-Volhíniát, 1430-ban Nyugat-Podóliát szerezte meg, 1569 után kiterjesztette a fennhatóságát egész Podóliára, Volhíniára és Kijevre is.

¹¹ Щербак, В.: *Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ, 2006. 167.

¹² Az ukrainai kozákság három típusa különíthető el: a magánföldesúri, az állami vagy regisztrált és a „szabad” kozákok. A többséget az utóbbiak tették ki, akik a Dnyeper menti zuhogók környékén az 1540-es években megalapították „harci államukat”, a *Zaporozsjei Sziacet*.

¹³ A döntően latin nyelvű forrásokban „ruthéneknek” vagy „ruszoknak” nevezték az egykori Kijevi Rusz dél-nyugati területein élő keleti szlávokat, és földjeiket „ukrán” területeknek, ami a korabeli értelmezésben valójában a határt vagy végeket jelentette. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович: *Акты Литовско-русского государства*. Вып. 1. Москва, 1899. 1, 229.- (Az ukrán néprnév késői eredetű, legkorábban a galíciai rutének használták az 1890-es évektől. A Kijevi Rusz felbomlása után a forrásokban a „rutheni” [rutének] és „russi” [ruszok] elnevezést használták a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság területén élő keleti szlávokra. 1772 után a Habsburgokhoz került Galíciában is ruténeknek nevezték őket, így ez utóbbi terminus bekerült a német nyelvhasználatba.)

¹⁴ Pelesz, Julian: *Geschichte der Union der rutenischen Kirche mit Rom*. Band II. Wien, 1881. 23.

¹⁵ A görög katolikus vagy unitus egyház hívei megtarthatták ugyan a szláv istentiszteleti nyelvüket és egyházi szokásaikat, de el kellett fogadniuk a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét.

már korábban is fennálló vallási ellentéteket. Ezzel a rendelkezésével III. Zsigmond¹⁶ valójában hozzájárult ahhoz, hogy az ortodox vallás védelmének jelszavával állandósultak a kozák felkelések, amelyek eredményeképpen a *Rzeczpospolita* a 17. század közepén elveszítette Ukrajnát.

A Bogdan Hmelnickij vezette, az ukrajnai lengyel-ellenes mozgalmat (1648–1654) lezáró és Ukrajna „önkéntes” Oroszországhoz csatlakozását eredményező 1654. évi perejaszlavi egyezmény¹⁷ az ukránok számára azt eredményezte, hogy a lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel. Az ukrán területek hivatalos elnevezése a Hetmanátus vagy Zaporozsjei Had lett.¹⁸ Az Ukrajna „befogadását” megfogalmazó ún. „Márciusi cikkelyek”¹⁹ valójában nem határozták meg pontosan a Hetmanátus jogi státuszát Oroszország keretein belül, így mindkét fél saját érdekeit szem előtt tartva értelmez(het)te az új viszony jellegét.

A 17. század második felében megindult a kelet-európai régió vezető államainak – *Rzeczpospolita*, Svédország, Oszmán Birodalom és a felemelkedőben lévő Oroszország – vetélkedése a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas ukrajnai régiók, valamint a Zaporozsjei Had, illetve annak fegyveres erejének birtoklásáért, ugyanis a több tízezres kozák sereg feletti rendelkezés joga kulcsfontosságú szerepet játszhatott. Többek között emiatt sem lehetett jövője egy önálló ukrán állam kialakulásának és fennmaradásának a szomszédos nagyhatalmak szorításában. Vagyis ami a Zaporozsjei Had fő értékét adta – harcedzett, ütőképes haderő –, az a későbbiekben a vesztét okozta, mert a térség koronás fői ütőkártyaként akarták birtokolni ezt a hatalmas hadsereget.

Az Ukrajna birtoklásáért kiobbant „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686)²⁰ Oroszország számára a sikeres nyugati expanzió nyitányát jelentette, ugyanakkor komoly kihívás elé állította a cári kormányzatot, ugyanis az ukrán területek megszerzésével olyan térséget csatoltak az orosz államhoz, amelynek társadalmi-politikai berendezkedése jelentős mértékben eltért az oroszországi viszonyoktól. Oroszország igényét Ukrajnára ideológiailag a „Moszkva–3. Róma” elmélettel²¹ támasztották alá, amely deklarálta Moszkva azon küldetését a világtörténelemben, hogy harmadik Rómaként egyetlen birodalomba tömörítse az összes szláv és ortodox nemzetet. A *Rzeczpospolita* elleni támadást 1654-ben orosz részről a cári kormányzat azzal indokolta, hogy ez esetben „új elv szerinti háborúra”²² került sor, ugyanis az orosz sereg valójában nem ellenséges területre, hanem a pravoszláv hittestvéreik vérét ontó ellenséges lengyel–litván hadakra támadtak.

¹⁶ III. Zsigmond a vallási konfliktus mérséklése érdekében 1632-ben visszavonta korábbi rendelkezését, de ezzel valójában elkészt, és nem tudta elejét venni a további lengyel-ellenes ukrajnai mozgalmaknak.

¹⁷ *Воссоединение Украины с Россией - Документы и материалы в 3 томах*. Т. III. Москва, 1953. 406–414.

¹⁸ A „Zaporozsjei Had” elnevezés egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozákezekre mint adminisztratív egységekre épülő ukrajnai közigazgatási rendszert.

¹⁹ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах*. Т. III. Москва, 1953. 564–565.

²⁰ Gebei Sándor: *Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében*. In: Gebei Sándor (szerk.): *Emberek és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Eger, 2001. 193–204.

²¹ Клименко, А. Н.: *Идея «Москва-Третий Рим» и её интерпретация в современных геополитических интерпретациях. Левиафан. 3*. In: *Материалы международной научной конференции «Геополитика многополярного мира»*. Евразийское Движение, Москва, 2012. 105–116.

²² Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Budapest, 2007. 149.

1654-től kezdve Bogdan Hmelnickij és utódai a hetmani székben nem tekintették végleges megoldásnak az orosz köteléket. A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik hatalom mellett, mind a lengyel,²³ mind az orosz, mind a török orientációnak²⁴ akadtak nagy számban hívei. A Dnyeper bal parti területei megmaradtak a cár hűségében, míg a Jobb parti Ukrajna²⁵ visszacsatlakozott a *Rzeczpospolita*hoz. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy mind a „Dnyeperen inneni”, mind a „Dnyeperen túli” hetmanok elsődleges célja az ukrán területek egységének helyreállítása volt még akkor is, ha Nyugat-, illetve Kelet-Ukrajna történeti fejlődése külön úton haladt tovább. Ukrajna megosztottabb lett, mint valaha, és a Dnyeper egyik partján sem volt kilátás a közeli békességre. 1666-ban tetőzött a bal partiak (Kelet-Ukrajna) elégedetlensége Ivan Brjuhoveckij (1663–1668) hetman nyílt oroszbarát politikája ellen, a Jobb parti Ukrajna pedig a legjobb úton haladt ahhoz, hogy török vazallus állammá váljon. Már csak egy szikra hiányzott ahhoz, hogy egész Ukrajnát további felkelések sorozata árasssa el.

Ilyen eseménynek bizonyult az andruszovói egyezmény megkötése és nyilvánosságra hozatala. A lengyel és az orosz kormányzat között már 1662-ben elkezdődtek a béketárgyalások, de évekig eredménytelenül folytak, mert a szembenálló felek – elsősorban Alekszej cár²⁶ – teljesíthetetlen követelésekkel lépett fel. Kezdetben a lengyel–litván kormányzatnak nagyobb szüksége volt a békére, ugyanis a *Rzeczpospolita* szorongatott helyzetét a svéd uralkodó is kihasználta, és lengyel területek ellen támadt. Így kezdetét vette a lengyel történelemben „Özönvíz” (Potop) korának²⁷ (1655–1660) nevezett időszak. Az 1599 óta feszült svéd–lengyel viszony azután éleződött tovább, hogy Svédországban 1654-ben a Zweibrücken-dinasztiából származó Károly Gusztáv került a trónra X. Károly néven, aki jogosan tartott attól, hogy az orosz expanzió Livóniáig terjedhet, mintegy revansot véve IV. Ivánnak a livóniai háborúban elszenvedett kudarcaért. Lengyelország lerohanása mellett szólt azon érv is, hogy X. Károly megvalósíthatta volna Axel Oxenstierna (1583–1654) svéd kancellár még a harmincéves háború idején megfogalmazott elképzelését, hogy a Balti-tengert „svéd beltengerre” (*dominium maris Baltici*) alakítsa át.²⁸ Mivel a Vasa-dinasztiából származó János Kázmér csak rendkívül magas anyagi kártérítés fejében lett volna hajlandó lemondani a svéd trón iránti igényéről, ezt X. Károly ürügyként használta fel, és a *Rzeczpospolita* elleni

²³ Bogdan Hmelnickij halálát követően a kozákok a fiát, Jurij Hmelnickijet választották meg hetmannak, akinek a nagykorúságáig Ivan Vihovszkij (1657–1659) lett a régens hetman. 1658-ban Vihovszkij a lengyel kormányzattal megkötötte a hadjaci egyezményt: a Lengyel Királysághoz és a Litván Nagyfejedelemséghez csatlakozott a velük egyenrangú, a Kijevi, a Braclavi és a Csernyihivi vajdaságokat magában foglaló „Rusz Nagyfejedelemség” a kozák vezető kormányzása alatt. *Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących*. Vol. IV. Warszawa, 1737. 637–644.

²⁴ A jobb parton 1665-ben a Csihirinbe összehívott lengyelpartí ezredek Petro Dorosenkót (1665–1676) választották meg vezetőjüknek, aki végül a szultán fennhatóságát ismerte el.

²⁵ A Jobb és Bal parti, illetve a Dnyeperen inneni és túli Ukrajna nem hivatalos elnevezés volt, és földrajzi területre vonatkozott. Az 1667 utáni forrásokban gyakran használták ezeket a megnevezéseket, megkülönböztetve a lengyel és az orosz fennhatóság alatti ukrán régiókat.

²⁶ A cári kormányzat bejelentette kizárólagos igényét Dünaburg és több – a Dvina folyó mentén fekvő – livóniai városra, továbbá Kijevre és Szmolenszkre is.

²⁷ Azt a háborús időszakot, amely X. Károly svéd király 1655. évi Lengyelország elleni támadásával vette kezdetét és 1660-ig tartott, az utókor egy síkságot elárasztó folyóhoz hasonlítva az „özönvíz” korának nevezte el.

²⁸ Konopczynski Wladislaw: *Dzieje Polski nowożytnej*. T. 2, 1648–1795. Warszawa, 1936. 24.

támadás mellett döntött.²⁹ 1655. július 10-én kezdetét vette a svéd „özönvíz”, és az 1655. július 25-i kapituláció eredményeképpen egész Nagy-Lengyelország hűségesküt tett a svéd uralkodónak.³⁰

A Lengyelország elleni „özönvíz” azonban enyhülni látszott, miután az orosz uralkodó 1656. május 17-én hadat üzent X. Károlynak: *casus bellinek* azt nevezte meg, hogy a svéd uralkodó nem ismerte el Alekszej Mihajlovics új titulusait. A cári kormányzat érvelésében – jóllehet az orosz sereg ismét a lengyel–litván állam területére tört be – Alekszej Mihajlovics ez alkalommal Svédország, azaz a „*Reczpospolita* ellensége ellen” intézett támadást, kétfrontos háborúra kényszerítve X. Károlyt.³¹ Miközben a cári sereg Dünaburg sikeres ostroma után az Oroszország számára létfontosságú meleg-tengeri kikötő, Riga felé nyomult előre, felgyorsultak az orosz–lengyel megegyezést előkészítő tárgyalások. A vilnai konferencia 1656 augusztusa és novembere között ülésezett. Az utolsó ülést november 3-án tartották, amikor a két uralkodó kölcsönösen elismerte egymás titulusait.³² A megegyezés értelmében Alekszej Mihajlovics használhatta a „Fehér- és Kis-Oroszország cárja” címet, míg János Kázmér megtarthatta a „Litván nagyfejedelem” titulusát. A tárgyaló felek végül dolguk végezetlenül távoztak haza, mert a legfontosabb napirendi pontok a soron következő lengyel országgyűlés összehívásáig függőben maradtak. Ami mindkét állam számára a pillanatnyi helyzetben létkérdésnek bizonyult, az átmenetileg megvalósult, ugyanis fegyverszünetet kötöttek, amit azonban egyelőre írásban nem rögzítettek. A vilnai egyezmény valójában nem hozott jelentős változást az orosz–lengyel kapcsolatokban; a két felet kizárólag a Svédországgal szembeni közös fellépés közelítette egymáshoz anélkül, hogy katonai együttműködés alakult volna ki közöttük.³³

Az 1660. április megkötött olivai lengyel–svéd békeszerződésben³⁴ lezárták a két állam között 1599 óta húzódó konfliktust. János Kázmér a maga és utódai nevében végleg lemondott a svéd trón iránti igényéről, valamint Livóniáról, és ettől kezdve a lengyel–svéd határ a Nyugati-Dvina mentén húzódott. Miután már nem kellett tartania a kétfrontos háborútól, a lengyel uralkodó támadást intézett Litvániában az orosz sereg ellen, így kiújult az orosz–lengyel háború. 1666-ra azonban a lengyel–litván és az orosz uralkodó is kényszerhelyzetbe került: az elhúzódó háború következtében a végletekig kimerítették gazdasági erőforrásaikat és embertartalékaikat. 1654 óta a harcoló felek között egyre inkább kiegyenlítettebbé váltak az erőviszonyok, és mind Varsó, mind Moszkva számára világossá vált, hogy egyik uralkodó sem tudja megszerezni az egész Ukrajna feletti kizárólagos birtokjogot. Hozzájárult a megegyezés felgyorsulásához Petro Dorosenko³⁵ jobb parti hetman török és tatár orientációja is, ami mind a *Reczpospolita*, mind Oroszország érdekeit sértette és veszélyeztette.

²⁹ X. Károly előzetesen rábírta Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemet, hogy a svéd hadsereg a területén – Pomeránián – átvonulva támadhasson a lengyel–litván állam ellen.

³⁰ Frost, Robert I.: *After the Deluge – Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*. Cambridge, 2003. 34.

³¹ Gebei: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*, 162.

³² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. III. Санкт-Петербург, 1861. 192.

³³ Frost: *After the Deluge – Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, 34.

³⁴ *Российский государственный архив древних актов*. фонд 79. опись 5. дело 2. Сношения Польши с Россией. 182–196.

³⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. VI. Санкт-Петербург, 1869. 58.

A többször is megszakadt orosz–lengyel béketárgyalásokat végül 1666 februárjában újrakezdték, a lengyel kormányzat nevében tárgyaló delegációt Jerzy Karol Hlebowicz meghatalmazott nagykövet vezette, míg az orosz küldöttség élén Afanaszij Lavrentyjevics Orgyin-Nascsoyin állt. Orosz részről némileg gyengítette a kompromisszumos megegyezésre való hajlandóságot, hogy zavar támadt az orosz vezetésen belül a cár és Orgyin-Nascsoyin között. A nagykövet készen mutatkozott arra, hogy lemondjanak Kijev birtoklásáról, ha csak ezen múlik a békekötés, ugyanis az ő megítélése szerint a törökök és a tatárok ukrainai térnyerése jóval veszélyesebbnek tűnt. Ugyanakkor Alekszej Mihajloviics ragaszkodott az „ősi” fővárosához – Kijevhez –, és inkább a Dvina menti városokról mondott volna le.

1666 végén az a hír terjedt el, hogy a következő év tavaszán az oszmán szultán nagyszabású támadást tervez a lengyel–litván területek ellen, ezért a varsói kormányzat számára létkérdéssé vált a kiegyezés a cárral, főleg miután úgy tűnt, hogy Moszkva is hajlandó többet engedni. Az Andruszovóban tárgyaló orosz és lengyel küldöttség így is még csak a harmincegyedik találkozásuk során tudott közös nevezőre jutni.

1667-ben tizenhárom és fél évre szóló fegyverszünetet kötött a lengyel és az orosz kormányzat. A harmincnyolc cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, az ukrán területeket pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották: a bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a *Rzeczpospolitához*. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva át kellett volna adniuk a lengyel kormányzatnak, amire végül nem került sor. A *Zaporozsjei Szics* katonai ereje felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozák továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen nagyhatalom fennhatóságát sem. 1686. május 6-án Moszkvában aláírták az orosz–lengyel „örökbékét”,³⁶ megerősítve az 1667. évi rendelkezéseket³⁷ és egyben lezárva a „kelet-európai harmincéves háborút”.

A Zaporozsjei Had megosztottsága ellenére az orosz kormányzat attól tartott, hogy a cár fennhatósága alatt egyesítendő Ukrajna kellőképpen megerősödhet ahhoz, hogy Oroszországtól elszakadva megvalósítsa függetlenedési terveit. Ezzel is magyarázható, hogy az 1667. évi andruszovói egyezményt Alekszej Mihajloviics komoly eredményként értékelte még azon az áron is, ha Ukrajnán – egyelőre – meg kellett osztoznia a *Rzeczpospolitával*. A lengyel-orosz megegyezés értelmében Ukrajna két idegen uralkodó „zsákmánya” lett, így szertefoszlani látszottak az ukrán állami függetlenség kivívásába vetett remények. A Dnyeper pedig hosszú időre nemcsak földrajzi, hanem regionális értelemben is „kettévágta” az ukrán régiókat.

Az andruszovói egyezmény fordulópontot jelentett a 17. századi Kelet-Európa hatalmi viszonyaiban. Korábban Lengyelország, Svédország és az Oszmán Birodalom voltak azok az erők, amelyek a térség történéseit irányították. Ezentúl senki sem hagyhatta figyelmen kívül a cári Oroszország expanzív törekvéseit, amely állam 1667-re megalapozta nagyhatalmi pozícióját. Félő volt ugyanakkor, hogy az orosz–lengyel megegyezés nem lesz hosszan tartó békes periódus kezdete a két állam között, s a Hetmanátus sem fogja ellenkezés nélkül elfogadni a rá vonatkozó részeket. A hetmani kormányzat tekintélyének semmibevételét orosz részről az is jelezte, hogy Andruszovóba nem hívták meg a Zaporozsjei Had képviselőit, és Ivan Brjuhoveckij hetmannal csak február végén kész tényként közölték a fegyverszüneti egyezmény megkötését és annak tartalmát. A cár kiegyezése a lengyel–litván kormányzattal

³⁶ Бантыш-Каменский, Д. Н.: *Источники Малороссийской истории*. Часть 1. 1649–1687. Москва, 1858. 289–296.

³⁷ Az orosz kormányzat, amely 1667-ben csak két évre kapta meg Kijevet, de azt követően sem adta át a *Rzeczpospolitának*, végleg megerősíthette birtokjogát a város felett.

és Ukrajna hivatalos és végleges felosztásának híre sokkolta a kozák sztarsinát, és az orosz uralkodót a perejaszlvi egyezmény súlyos elárulásával vádolták. Ezentúl a Hetmanátus vezetői nem táplálhattak illúziókat arról, hogy az orosz államon belül különleges és megkülönböztetett helyet foglalnának el.

A 17. század közepéig a lengyel-litván hatás illetve fennhatóság nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére, de ezt követően az 1654–1667 közötti intervallumot és a Lengyelország felosztását követő 1772–1918 közötti időszakot kivéve a lengyel–ukrán viszony egészen 1939–1945-ig meghatározó jellegű maradt Nyugat-Ukrajnában. Miután 1772-től – Galícia kivételével³⁸ – a nyugat-ukrajnai régió is Oroszországhoz került, az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került Ukrajna egyesítésére.

7175/1667

Január 30. – *Fegyverszüneti egyezmény 13,5 évre az orosz és a lengyel állam között, amely Andruszovó faluban kötötték a meghatalmazott követek gyűlésén*³⁹

A legfenségesebb Nagy Uralkodó, János Kázmér, Isten kegyelméből lengyel és svéd⁴⁰ király, Litvánia és Rusz⁴¹ nagyfejedelem [...] képviselőjében Jerzy Karol Hlebowicz vezetésével [...] és másik részről az Isten kegyelméből Nagy Uralkodó, cár és nagyfejedelem, Alekszej Mihajlovics, Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója [...] képviselőjében Afanaszij Lavrentyjevics *Orgyin-Nascsokin vezetésével a követek [...] Andruszovó faluban [...] megegyeztek egymás között [...], hogy megszüntetnek minden ellenségeskedést és nézeteltérést, amelyek az elmúlt években kialakultak közöttük* a háború és vérontás miatt, megbékülnek és megerősítik a barátságot. [...] Ezekről a cikkelyekről a január 16. óta folyó tárgyalások 31. ülésén született megegyezés, és a következőkről döntöttek:

1. *A fegyverszünet ettől az évtől, Isten fia születésének 1667., a világ teremtésének 7175. évétől, június hónapjától 13 éven keresztül, Isten fia születésének 1680., a világ teremtésének 7188. évéig lesz érvényben [...], és ezekben a fegyverszüneti években a rendelkezések kezdetétől fogva, Isten adja, a végleges megerősítésig. [...]*

2. *A legfenségesebb Nagy Uralkodó, Ő Királyi Fensége ugyanúgy, mint a Nagy Uralkodó, Ő Cári Fensége, uralkodói elnevezésüket és titulusukat mindkét oldalról használhatják. [...] Ő Királyi Fenségének és a Litván Nagyfejedelemségnek a kancelláriájából nem orosz nyelven kell írni a leveleket [Moszkvába-V.B.], mint ahogyan ezt a háborúig kellett, hanem lengyelül.*

³⁸ Мартенс Фридрих-Фромгольд: *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*. II. Санкт-Петербург, 1875. 26–29.

³⁹ *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи, повеленіемъ государя императора Николая Павловича составленное – Собрание Первое. С1649 по 12 декабря 1825. Т. 1. с 1649 по 1675. Санктпетербург, 1830. 656–669.*

⁴⁰ A szejm 1587-ben a svéd Vasa-házból származó Zsigmondot választotta a Rzeczpospolita uralkodójává, aki egyben a svéd trón örököse is volt. Miután apja, III. János svéd király 1592-ben meghalt, Zsigmond nagybátyja, Károly kormányzott távollétében. Mivel Zsigmond nem mondott le a lengyel királyi címről, Svédországban megfosztották trónjától, amit azonban sem Zsigmond, sem az utódai – IV. Ulászló, János Kázmér – nem ismertek el, és választott lengyel uralkodóként egészen 1668-ig használták a svéd királyi címet is.

⁴¹ A „Rusz nagyfejedelem” titulussal a lengyel–litván uralkodók az egykori Kijev Rusz dél-nyugati, ukránjai területei feletti birtokjogukat jelölték.

3. Azok a városok és földek, amelyek el lettek hódítva a Lengyel Koronától és a Litván Nagyfejedelemségtől, lényegében Ő Cári Fensége birtokában maradnak: ezek Szmolenszk⁴² és Csernyigov egész Severiával (Северская земля)⁴³ [...] Ő Királyi Fensége birtokában a Dnyepertől számítva [...] Kijev közelében, az egész ottani térség a putyivli határig [...] egyetlen város, település [...] sem marad ettől a fegyverszünetről kezdve, de nem kerülnek átadásra [a cárnak-V.B.] a Polocki, Vityebszki és Misztyiszlavi vajdaságok [...] azok a határok [...] amelyek a háború kitöréséig [...] a Dnyeper és a Dvina mindkét partján Ő Királyi Fensége birtokában voltak, a Rzeczpospolita része maradnak. [...] A Dnyeper alsó folyása, amelyet Zaporozsjének neveznek, és az ottani kozákok, akik ott erődítésekben, szigeteken és falvakban élnek, mindkét Hatalmas Uralkodó keze alá kerülnek, akiket közösen szolgálnak [...] a muzulmánok ellen. [...] Azon területek lakossága [...], amelyek Ő Cári Fensége oldalára kerültek [...] mindenütt szabadon gyakorolhatják Katolikus vallásukat. [...] Azon területek lakossága, amelyek a szerződés alapján át lettek adva Ő Királyi Fenségének, mindenütt szabadon gyakorolhatják a Görög hitet [...].
4. Megerősítjük, hogy az ukrajnai kozákoknak a Dnyeper túlsópartján [Nyugat-Ukrajna-V.B.] [...] semmi bántódása nem eshet amiatt, hogy Ő Királyi Fensége fennhatósága alá adták magukat [...], és Ő Cári Fensége felmenti őket a neki tett hűségükjükről alól [...], ugyanakkor Ő Királyi Fensége a Dnyeper másik partjáról [Kelet-Ukrajna-V. B.] [...] a fegyverszünet éveiben senkit nem hívhat és fogadhat a védelmébe [...].
5. Kijev pedig a Barlangkolostorral⁴⁴ együtt [...] Ő Cári Fensége birtokában marad [...].
6. Az elfoglalt városok és földek közül Ő Királyi Fensége oldalára kerülnek a következő városok: Polock, Vityebszk, Dinoborog, Lutynia, Rezsica, Mariengauz egész Dél-Livóniával együtt [...], amelyek 1667 márciusától kerülnek átadásra [...].
7. Kijev pedig a Barlangkolostorral együtt [...] Ő Cári Fensége birtokában marad [...], majd két év múlva, 1669. április 15-én át kell adnia Ő Királyi fenségének [...].⁴⁵
8. Valamennyi hivatalos iratot [...] mind a Korona, mind a Litván Nagyfejedelem területén [...], amelyeket a háború idején elvettek [...], Ő Cári fensége nem tarthatja meg, hanem vissza kell adnia [...].
9. [...] a Rzecz Pospolita területéről elszállított harangok visszaszolgáltatásáról [...] a szerződésnek mindkét fél részéről rendelkeznie kell.
10. [...] azokról az elfogott városi polgárokról, akik nem tartoznak a katonai szolgálók közé Ő Királyi Fensége országának területén, és a zsidókról, akik Orosz hitre tértek át a háború idején [...], a szerződés egyelőre nem rendelkezik.
11. A háború idején [oroszok által-V.B.] elfogott egyháziakat és világiakat, nemeseket és katonákat, bármilyen nemű és rangú időseket és fiatalokat, továbbá az Ukrajnai kozákokat, Tatárokat [...], akik a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelem területén élnek [...], Ő Cári Fenségének el kell engednie. Akik azonban önszántukból Ő Cári Fensége oldalán akarnak maradni, szabaddá válnak. [...] Azok a lengyel és litván származású nők, akik orosz emberhez mentek férjhez, a férjük mellett maradhatnak. Cserében az Ő Cári

⁴² Kihasznlva a Rurik-dinasztia kihalását követő „zavaros időszakot” (1598–1603), a lengyelek 1611-ben elfoglalták Oroszországtól Szmolenszket. A várost és környékét az oroszoknak az 1616–1618 és az 1632–1634 közötti orosz–lengyel háborúban sem sikerült visszafoglalniuk.

⁴³ Severia vagy Sziveria történelmi régió a mai Délnyugat-Oroszországban, Ukrajna északi részén, Fehéroroszország keleti részén, Novgorod-Szeverszk központtal.

⁴⁴ A Barlangkolostort Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem alapította 1051-ben. Az ortodox egyház fontos központja lett, és ezt a funkcióját a későbbi évszázadokban is megőrizte.

⁴⁵ Kijev két év után is Oroszország része maradt, amit az 1686. évi „örökbékében” is megerősítettek.

Fenségének országából származó minden nemű és rangú embert, akik a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területén estek fogságba [...], és azokat, akik a muzulmánok elleni háború idején Lengyelországba mentek, és Ő Királyi Fensége, szenátorok vagy nemesek szolgálatába álltak, vagy városi polgároknál munkába álltak [...], Ő Királyi Fenségének el kell engednie. [...] Akik azonban önszántukból Ő Királyi Fensége oldalán akarnak maradni, szabaddá válnak [...].

12. A fegyverszünet évei alatt [...] a Nagy Uralkodók és mindkét nép az örökbékére törekedve arról rendelkeznek, hogy mindkét részről [...] folytatják a tárgyalásokat 1669 júniusában [...], amennyiben az örökbékéről nem sikerül megegyezni, úgy 1674-ben [...], 1678-ban [...], 1680-ban is tárgyalóasztal mellé ülnek [...].

13. [...] a hosszú háborúban a határmenti városokban élő lakosok a régi határoknál is kívágták az erdőket [...], ennek kivizsgálására mindkét oldalról ebben az évben mindkét uralkodó megbízásából [...] két határmenti bírót és felügyelőt küldenek, egyrészt Szmolenszk, másrészt Vityebszk és más városok és falvak körzetéből az uralkodók által felhatalmazva [...].

14. Amelyik oldalon lázadó és engedetlen embereket találnak, róluk a határmenti városokban bejelentést kell tenni a vajdáknak és a parancsnokoknak, fel kell kutatni őket és irgalom nélkül ítélkezni felettük [...].

15. [...] Isten segedelmével mindkét uralkodó megerősíti az örök békét, és hogy az örök békét ne szegjék meg [...], követeken keresztül ki kell hirdetni a megerősített békét [...].

16. [...] a Nagy Oroszország, valamint a Lengyel Korona és a Litván Nagyfejedelemség államai között, a határmenti városokban, valamint azokban a városokban és falvakban, ahol a háború előtt a kereskedők határátlépő menlevéllel rendelkeztek, azokkal az árukkal, amelyeket mindkét államban megrendeltek, akadály nélkül tovább kereskedhetnek. [...] A mindkét uralkodó által megszabott vámokat továbbra is fizetniük kell [...].

17. A kereskedők azon adósságai, amelyeket még a háború előtt nyilvántartásba vettek [...], továbbá a háború során halmozódtak fel [...], mind a Lengyel Korona és Litván Nagyfejedelemség, mind Ő Cári Fensége népe számára fennmaradnak [...], és mindkét oldalon be lehet hajtani [...].

18. Döntés született arról, hogy mindkét Nagy Uralkodó hivatalos iratban értesíti a Krími Kánt a köztük kötött békességről, és hogy a Krími Kán a Hordáival baráti viszonyban legyen a mi Nagy Uralkodóinkkal [...], amennyiben a Krími Kán büszkeségében nem akar a szomszédjaival békességben lenni, és nem fejezi be a háborút, úgy Ukrajnában, Kijevben és Zaporozsjében és más ukrainai városokban, a Dnyeper mindkét partján mindkét hadsereg, mind a Lengyel Korona és Litván Nagyfejedelemség, mind Ő Cári fensége országának hadai [...] mindig készenlétben állnak harcolni a Horda és a Kán, mint közös ellenség erői ellen [...].

19. A Nagy Uralkodók követeket küldenek a nagy bejelentéssel a köztük kötött békességről a Török Szultánhoz is, mint határmenti szomszédhoz, hogy a Török Szultán megerősítse a korábbi jóindulatát és megparancsolja a Krími Kánnak,⁴⁶ hogy ne fenyegetse a szomszédjait, és ne adjon semmilyen okot a háborúra [...].

20. Elrendeltetett, hogy a követeket, hírnököket és futárokat mindkét oldalról tisztességgel és rangjuknak megfelelően kell fogadni és elbocsátani, az érkezést és távozást késleltetés nélkül kell lebonyolítani [...].

⁴⁶ Az oszmán–krími kapcsolatokban a 16. század második felében változások következtek be: az 1470-es években közöttük kialakult protektorátusi viszonyt a vazallusi kapcsolatrendszer kezdte felváltani.

21. [...] a Nagy Uralkodók a követeket [...] óvják meg és a követségi eljárások szerint tisztességgel fogadják [...].
22. Ezekkel a követekkel és hírnökökkel kereskedők is érkeznek, akik a mindkét uralkodó, Ő Lengyel Királyi és Litván Nagyfejedelemi Fensége által megrendelt árukat szállítják Varsóig, és Ő Cári fensége fővárosáig kereskednek megrendelés alapján [...].
23. Elrendeltetett, hogy mindkét részről a határmenti kastélyokban a vajdák és a vezetők emberek a szomszédos közigazgatásban illetékesek legyenek, a rablókat és a bűnözőket felkutatassák [...] és felettük ítélkezhesenek [...].
24. Ha valamilyen okból vitára kerül sor a két fél között, és az egyik nem mutat hajlandóságot az együttműködésre [...], ki kell vizsgálni az ügyet, és az igazság nevében, huzakodás nélkül ítélkezni, a jelenlegi fegyverszüneti egyezményt pedig semmilyen titkolt ürüggyel megsérteni nem lehet [...].
25. Ha Ő Cári fensége néhány alattvalója önkényesen szervezkedik, Ő Királyi Fensége területeiben és alattvalóiban kárt tesz, abban az esetben Ő Cári fenségének parancsba kell adni, hogy őket felkutatassák, elfogják, és bűneik alapján kíméletlenül ítélkezzenek felettük [...]. Ha Ő Királyi Fensége alattvalói szervezkednek és Ő Cári fensége földjeinek és alattvalóinak ártnak [...], ítélkezni kell felettük és a veszteségeket kárpótolni [...].
26. Ha olyan nagyobb horderejű események történnek, amelyeket a határmenti vajdák nem tudnak tisztázni és megoldani, továbbítani kell azokat a két uralkodó követségeire [...].
27. A fegyverszünet éveiben Ő Királyi és Ő Cári Fensége országainak nyugalomban és békében kell lennie [...], egyik uralkodó sem léphet fel titkolt ellenséges szándékkal [...].
28. [...] a Legfényesebb Nagy Uralkodó, Ő Királyi Fensége [...] és az ő utódai, Lengyel Királyok és a Litván Nagyfejedelemek a Nagy Uralkodó, Ő Cári Fensége és Moszkvai Uralkodó nyílt és titkolt ellenségeivel partneri viszonyba nem léphetnek, és nekik sem pénzzel, sem emberekkel nem segíthetnek [...], ugyanúgy a Nagy Uralkodó, Ő Cári Fensége és utódai, Moszkvai Cárók és Nagyfejedelemek [...] a Nagy uralkodó, Ő Királyi Fensége, az egész Lengyel Korona és Litván Nagyfejedelemség [...] nyílt és titkolt ellenségeivel partneri viszonyba nem léphetnek, és nekik sem pénzzel, sem emberekkel nem segíthetnek [...].
29. Megállapodás történt továbbá arról, hogy a Nagy Uralkodó, Ő Királyi Fensége, másrésztől a Nagy Uralkodó, Ő Cári fensége követei a jelen megegyezést megerősítő okiratokkal ott lesznek mindkét részről azon a béketárgyaláson, amelyre ezen szerződéstől számítva öt hónap múlva kerül sor [...], a Nagy Uralkodóknak, Ő Királyi Fenségének, valamint Ő Cári Fenségének a megerősítő okiratokat a Szent Evangéliumra tett esküvel is meg kell erősíteni mindkét részről [...].
30. Arról is megegyezés született, hogy miután mindkét Nagy Uralkodó részéről megérkezik a jelenlegi egyezmény ratifikálása a békességről, azok a követek, akik a megerősítő iratokat a Nagy Uralkodókhöz eljuttatták, felhatalmazást kaptak arra, hogy rábeszéljék és visszatartsák mindkét Ukrajnát [Bal és Jobb Parti Ukrajna- V.B.] és Zaporozsjét a Krími Kán és a Horda, valamint a Török Szultán elleni támadásoktól [...].
31. És mi, Ő Királyi Fenségének nagykövetei, megegyeztünk Ő Cár Fenségének nagyköveteivel arról, hogy az Ukrajna területéről a lengyel vajdaságokba szökött nemeseket kiszolgáltatjuk Ő Cári Fenségének [...], hogy a békesség fennmaradjon Ő Királyi Fenségével [...], Ő Cári Fensége is átengedi Ő Királyi Fenségének a lengyel területekre menekülteket [...].
32. Ha Isten akaratából valamelyik Nagy Uralkodó örök dicsőséggel eltávozik [az élők sorából – V.B], abban az esetben a Nagy Uralkodó utódjának is be kell tartani a fegyverszüneti egyezményben foglaltakat [...].

33. Ha valamilyen okból a megerősítő okirattal ellátott fegyverszüneti egyezmény valamelyik állam kancelláriájából elveszik, vagy még azelőtt megsérülne, mielőtt a kancelláriába kerülne, a másik államban meglévő szerződés nem veszíti el a hatályát, hanem továbbra is a Nagy Uralkodók és államaik között kötött békés viszony alapját képezik.

34. [...] annak reményében, hogy mindaz, amiről közöttünk, Ő Királyi Fensége és Ő Cári Fensége által meghatalmazott nagykövetei között megegyezés született, meg is valósuljon, a Legfényességesebb Nagy Uralkodó, János Kázmér, Isten kegyelméből Lengyel és Svéd Király, Litvánia és Rusz Nagyfejedelem [...] és ugyanúgy a Nagy Uralkodó, Alekszej Mihajlovics Cár és Nagyfejedelem, Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója [...] Ő Cári Fensége részéről a jelenlegi szerződés minden cikkelyében be lesz tartva [...], és amelyet mi, Ő Királyi Fensége teljhatalmú nagykövetei és felügyelői aláírásunkkal és pecséttel szentesítettük, majd mindkét részről esküvel is megerősítettük, és a mi példányunkat a fegyverszüneti egyezményről kicseréltük Ő Cári Fensége nagyköveteinek és felügyelőinek példányával. Ez az egyezmény a tárgyalás helyszínén, Andruszovo faluban íródott.

Fordította: VARGA BEÁTA



TAMÁS ÁGNES

Visual History: a történettudományos képelemzés megújítása?

*A vizuális történelem új német paradigmája**

A *Visual History* kutatási irányzatként körülbelül harmincéves múltra tekinthet vissza. Elterjedéséhez több tényező is hozzájárult. A 20. század eleje óta egyre növekvő számú, ma már szinte befogadhatatlan mennyiségű képi impulzus éri az átlagos médiafogyasztót, így a történészek képzelőerejét is egyre inkább megmozgatják a képek mint források. A képek egyre intenzívebb tudományos kutatását jelentősen ösztönözte az is, hogy az internet teljesen új képkeresési lehetőségeket nyitott meg: egyre több archívum és (fotó)gyűjtemény válik elérhetővé a kutatók számára a saját számítógépükről, s nem kell másolatokat rendelniük a kutatáshoz (esetleg a publikációhoz), ami jelentősen olcsóbbá és gyorsabbá tette a képek kutatását. A paradigmaváltás, a nyitás a képi források felé különösen vonzó az újabb történetgenerációk számára, akik már maguk is a modern médiumok világában szocializálódtak.¹

Nincs könnyű dolgunk, ha a vizuális források történeti elemzésének módszertanát szeretnénk bemutatni. A képi forrásokkal foglalkozó kutatási irányzatoknak már az elnevezése sem egységes – ráadásul az érintett kutatók jelentős része nem történész, s a különféle irányzatok a hangsúlyokat más-más aspektusokra helyezik. Egyrészt él többféle megnevezés: az angolszász tudományos világban a *visual studies*, *visual culture* vagy a *visual culture studies* elnevezés divik,² míg német nyelvterületen a *Bildwissenschaft*, a *Historische Bildforschung* terjedt el,³ majd Gerhard Paul javaslatára megjelent a *Visual History* megjelölés. Noha a német nyelvű tudományosság a „képi fordulat” (*pictorial turn*) fogalmát az angolszász szakirodalomból vette át, és nemzetközileg elfogadható megnevezést kívánt adni a

* Ezúton köszönöm Tomka Bélának a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit.

¹ Paul, Gerhard: *Visual History*. https://docupedia.de/zg/Visual_History_Version_3.0_Gerhard_Paul (letöltés: 2021. december 1.)

² Az angolszász történeti irodalom fontos képviselője: Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Image as Historical Evidence*. London, 2001.

³ Jens Jäger definíciója szerint a *Historische Bildforschung* a következőket foglalja magában: az irányzat „nem a különféle képtípusok lényegének megértésére irányul, hanem a képek történelmi viszonylagosságára és jelentéseire, azok észlelésére, társadalmi, kulturális és szociális szerepükre a változó térbeli-időbeli konstellációkban”. Idézi: Paul, Gerhard: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History. Eine Einführung*. In: Paul, Gerhard (Hg.): *Visual History. Ein Studienbuch*. Göttingen, 2006. 16. A *Historische Bildforschung* az 1990-es években elsősorban a vizuális anyagok dokumentumértékét vizsgálta. Paul, Gerhard: *Vom Bild her denken. Visual History 2.0.1.6*. In: Danyel, Jürgen – Paul, Gerhard – Vowinckel, Annette (Hrsg.): *Arbeit am Bild. Visual History als Praxis*. Göttingen, 2017. 26. Göttingenben a Wallstein Verlag vállalkozott arra, hogy a *Visual History* témájában alkotó szerzőknek színvonalas publikálási felületet biztosít.

kutatási irányzatnak, mégis német nyelvterületen kívül csekély hatást gyakorolt. A legújabb német tudományos eredmények mintha kevésbé lennének ismertek az angol nyelvű szerzők körében, pedig számos esetben hasonló a kiindulópontjuk (ahogy ez például kimutatható W. J. T. Mitchellnek a „képi fordulatról” sokat hivatkozott munkái és Horst Bredekamp *Bildakttheorie*-ja között). Az amerikai művészettörténész, W. J. T. Mitchell a *linguistic turn* mintájára alkotta meg a képi fordulat (*pictorial turn*, máshol: *iconic turn*) fogalmát, amely arra utal, hogy a 20. század második felében a képeknek, azok befolyásának kiemelkedő a szerepe, s a tudományosság területén is kitapintható a változás e tekintetben.⁴ Az angolszász szerzők szövegeit az európai kutatók többsége idézi, nyomon követik eredményeiket, míg a *Visual Historyt* művelő német szerzőkét – úgy tűnik – már ritkábban.⁵ Magyarországon is megjelentek fordítások az elmúlt évtizedekben a *visual culture/visual studies* területéről, angol nyelvről, s ezek jóval ismertebbnek látszanak, mint a német eredmények.⁶ Ezért a továbbiakban azon német szerzők munkásságát ismertetem, akik a 2000-es évek elejétől intenzíven művelik a *Visual Historyt*.

⁴ Mitchell, William J. Thomas: *A képi fordulat*. In: Szőnyi György Endre – Szauter Dóra (szerk.): *A képek politikája*. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szeged, 2008. 131–133. A *Bildakttheorie* szerint a képek aktorok (*Bildakt*), formálják az eseményeket, reakciókat idéznek elő. Paul, Gerhard: *Die aktuelle Bildforschung in Deutschland. Themen – Methoden – Probleme – Perspektiven*. In: Jäger, Jens – Knauer, Martin (Hrsg.): *Bilder als historische Quellen? Dimension der Debatten um historische Bildforschung*. München, 2009. 134. Bredekamp a *Bildakt* alatt „az érzékelésre, a gondolkodásra és a cselekvésre tett hatást érti, amely a kép erejéből és a szemlélődővel, értendővel és hallandóval szembeni kölcsönhatásból keletkezik”. Bredekamp, Horst: *Theorie des Bildakts. Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2007*. Berlin, 2010. 52. Idézi: Eder, Franz X. – Kühschelm, Oliver: *Bilder – Geschichtswissenschaft – Diskurse*. In: Eder, Franz X. – Kühschelm, Oliver – Linsboth, Christina (Hrsg.): *Bilder in historischen Diskursen*. Wiesbaden, 2014. 21. Paul későbbi szövegében is hiányolja a képek aktorokkénti történetének vizsgálatát, szorgalmazza ennek megírását, mivel ez jelentősen elmélyíthetné ismereteinket a képekről. Paul sokat idézett példája a gombaformájú atomfelhőről készült fényképek hatásáról szóló elemzés. E szerint az Egyesült Államok a gyakorlatilag már legyőzött Japán két városára azért dobta le az atombombát – civileket megfosztva életüktől –, hogy megmutassa a Szovjetunióknak és a világnak, hogy hajlandó bevetni ezt a fegyvert: másként fogalmazva azért vetették be az atombombát, hogy erről képek készüljenek, s a képek demonstrálják az ország erejét. Paul rögzíti: „A kép volt a cselekvés.” (Kiemelés az eredetiben) A képnél ebben az esetben nem az a fontos, hogy dokumentálja az eseményt, hanem maga a kép válik főszereplővé. Paul: *Vom Bild her denken*, 63–64.; Paul, Gerhard: *Die Macht der Bilder*. In: Sabrow, Martin (Hg.): *Die Macht der Bilder*. Göttingen, 2013. 28. Részletesebben: Paul, Gerhard: „Mushroom Clouds”. *Der atomare Bildakt und seine transkulturelle Resonanz*. In: Paul, Gerhard: *BilderMACHT. Studien zur Visual History des 20. und 21. Jahrhunderts*. Göttingen, 2013. 245–284.

⁵ A képek iránti tudományos érdeklődés németországi intézményesülését nem csupán a növekvő számú kutatócsoportok és kutatási projektek mutatják, hanem például a folyóiratok megjelenése is: 2001 óta olvasható a *kunsttexte.de E-Journal für Kunst- und Bildgeschichte* című e-folyóirat (Institut für Kunst- und Bildgeschichte der Humboldt-Universität zu Berlin), amely politikai ikonográfiai elemzéseket közöl, 2005 óta pedig megjelenik az *Image* című folyóirat (Zentrum für interdisziplinäre Bildforschung, Tübingen) is, amely esetében a képfilozófiai hangsúly emelendő ki. A *Visual History*hoz kapcsolódó tanulmányokat pedig nagy számban publikálják a 2004 óta napvilágot látó *Zeithistorische Forschungen* című folyóiratban (Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam).

⁶ Lásd például: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2010.

A Visual History programja

Az irányzat meghatározó személyisége Gerhard Paul történész, az Universität Flensburg ma már emeritált professzora, aki pályáját a két világháború közötti Németország történetének tanulmányozásával kezdte, majd a propaganda és a képek vizsgálatára tért át. Horst Bredekamp, aki a berlini Humboldt Egyetem művészettörténész professzoraként nagy hatást gyakorolt Paulra, a *Bildakttheorie* mellett elsősorban a reneszánsz művészettel foglalkozott. A fényképek, fényképészek és képügynökségek vizsgálatában pedig élen jár Annette Vowinckel, a Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam kutatója és a Humboldt Egyetem professzora, jelenkortörténeti témák oktatója.⁷

A történészek – amint azt a sokszorosítás technológiája megengedte – munkáikban korábban használtak képeket azért, hogy érvelésüket illusztrálják, esetleg alátámasszák. 1900 körülre tehetjük azt az időpontot, amikor kikristályosodott, hogy a történészek a szövegekkel, a művészettörténészek a képekkel, a műalkotásokkal foglalkoznak,⁸ azaz a történészek látóköréből kikerültek a vizuális anyagok, s elemzésükre, feldolgozásukra a későbbiekben a művészettörténészek vállalkoztak saját eszköztárukkal.

A történészek vizuális források iránti újabb érdeklődése nagyrészt diszciplínán kívüli hatásoknak köszönhető. A 20. század első felében a művészettörténeti jellegű ikonográfiai vizsgálatok voltak meghatározók. Ezek azt az üzenetet közvetítették, hogy a művészeti alkotások tartalma megfejthető, azaz egyértelműen azonosítható jelentése van egy-egy képnek. A képekre valóságghű reprezentációkként tekintettek, miközben a forráskritika volt a legfőbb módszertani útmutató, azaz a vizuális anyagoknál is azok valóságtartalmát és -hűségét vették górcső alá, majd tartalmukat elemezték, mintha a képek is szövegek lennének.⁹ Ez az eljárás jól illeszkedett a két világháború között is domináns történészi munkamódszer, a Leopold von Ranke nyomdokain haladó historizmus metodológiájához.

A későbbi évtizedekre vonatkozóan Gerhard Paul Von der Historischen Bildkunde zur Visual History. Eine Einführung című munkájában számba veszi, hogy milyen impulzusok érték a (német) történettudományt különféle diszciplínák felől. A vizuális források átfogó – nem pusztán illusztrációként szolgáló – használata először és jellemző módon olyan korok kutatása során jelent meg, ahol kevés a szöveges forrás, azaz mintegy kiegészítésként használták a történészek a képeket, azokkal próbálták pótolni a hiányzó szövegeket. Az 1980-as években például az *Annales* körének egyes képviselői (Philippe Ariès, Georges Duby) hatottak a német historiográfiára, akik képeket (képzőművészeti alkotásokat) használtak mentalitástörténeti kutatásokhoz. Az 1990-es években az angolszász hatások váltak meghatározóvá: jellemző, hogy a szerzők immár nem műalkotásokkal foglalkoztak, hanem a populáris műfajok (elsősorban a fénykép és a film) álltak az érdeklődés középpontjában. Az 1980–1990-es években a médiatörténet is serkentőleg hatott a kutatásra, aminek következtében még inkább a modern vizuális médiumokra, illetve ezek technikatörténetére irányult a figyelem. A fénykép igen kedvelt kútfővé vált a történészek körében is, a propaganda pedig preferált kutatási témává lépett elő. Elméleti szempontból a legnagyobb hatást egyértelműen a már említett W. J. T. Mitchell gyakorolta, aki nem képinterpretációra törekedett, mint a klasszikus művészettörténet, hanem azon társadalmi tér leírására vállalkozott, amelyben a

⁷ Vowinckel, Annette: *Agenten der Bilder. Fotografisches Handeln im 20. Jahrhundert*. Göttingen, 2016.

⁸ Jäger, Jens – Knauer, Martin: *Bilder als historische Quellen? Ein Problemaufriss*. In: Jäger–Knauer (Hrsg.): *Bilder als historische Quellen?* 8.

⁹ Jäger, Jens: *Zwischen Bildkunde und Historischer Bildforschung – Historiker und visuelle Quellen 1880–1930*. In: Jäger–Knauer (Hrsg.): *Bilder als historische Quellen?* 51., 63.

képet látják és érzékelik. Szintén az 1990-es évek fejleménye az emlékezetkutatás fellendülése, eredményei, s a szerzők leszögezik, hogy a kulturális emlékezetben fontos szerepet töltenek be a vizuális reprezentációk, mint ahogy emlékezni is képekben és nem szövegek révén szoktunk. A németországi vizuális történelemre vonatkozó kutatásokra az 1980-as években jelentős hatást gyakorolt a kultúra- és a politikatudomány, melyek egyes irányzatai a képek jelentésével, hatásával, szimbólumaival foglalkoztak, elsősorban jelenkortörténeti témákat választva (például a náci felvonulások szimbólumait elemezve).¹⁰

A történészek képek iránti érdeklődését mutatja az 1990-es és 2000-es években az ilyen forrásokat felvonultató kiállítások „boomja”, amelyekkel az első és a második világháború évfordulóit (1994, 1998 és 2005) kapcsán találkozhattunk. A rendezvényeken rengeteg képet prezentáltak, rámutattak ezeknek mint agitációs médiumoknak a forrásértékére, emlékezet- és mítoszteremtő mivoltára.¹¹ Mindez mégsem jelentette a képekhez való viszonyulás radikális átalakulását. Paul érvelését kiegészíthetjük Martin Knauer meglátásával: az 1990-es évektől nagy számban megjelenő ismeretterjesztő munkák is sok képet építettek be, bár mindenféle módszertani tudatosság nélkül, sokszor pusztán csak illusztrációként.¹²

Változás a 2000-es évektől mutatható ki: egyes szerzők ekkor a képekre már cselekvőként tekintenek, amelyek befolyásolják a valóságot, nem csupán visszatükrözik azt. Ez az új képfelfogás azonban a történészek többségének képértelemezését alig érintette;¹³ ők továbbra is ugyanúgy „olvasni” próbálják a képeket, mint az egyéb történelmi dokumentumokat, s általában csak tartomelemzést, a művészettörténethez szorosan kötődő ikonológiai-ikonográfiai vizsgálatot hajtanak végre.¹⁴ Számos esetben még mindig csupán illusztráció a kép, s a képfogalom még mindig azon alapul, hogy az visszatükrözi a történelmet, passzív reprezentációja annak.¹⁵ A német tudományos világban ugyanakkor már nemcsak a műalkotások érdeklik a történészek egy részét, hanem mindenféle képi megjelenítés (bélyeg, plakát stb.). Már nemcsak az állóképek állhatnak a vizsgálat fókuszában, bár a hangsúly még mindig az állóképeken van, annak ellenére, hogy a mai eseményeket a mozgókép és az internet nyújtotta lehetőségek jelentős mértékben befolyásolják. A képek az elemzésekben már nemcsak kontextus nélküli illusztrációk, hanem a szerző, a szándék, a megbízó, a hagyomány- és recepciótörténet is témává vált, de a vizuális forrásokra még nem cselekvőként gondolnak.¹⁶

¹⁰ Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 11–12.

¹¹ Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 13–14.

¹² Knauer, Martin: *Drei Einzelgänge(r): Bildbegriff und Bildpraxis der deutschen Historiker Percy Ernst Schramm, Hartmut Boockmann und Rainer Wohlfeil (1945–1990)*. In: Jäger–Knauer (Hrsg.): *Bilder als historische Quellen?* 115.

¹³ Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 19. Paul mintaszerűnek tekinti Jost Dülffer elemzését Iwo Jima győzelmi szimbólummá válásáról: Dülffer, Jost: *Iwo Jima. Die patriotische Siegesikone der USA*. In: Paul, Gerhard (Hg.): *Das Jahrhundert der Bilder 1900 bis 1949*. Göttingen, 2009. 674–681.

¹⁴ Magyarországon a neveléstörténet esetében állapíthatjuk meg, hogy számos történeti ikonográfiai tanulmány született, s a képeket forrásként használják a kutatók. Kéri Katalin rögzítette elemzése célját: „...gyermekeket (is) ábrázoló fotók és rajzok kerültek elemzésre, kiegészítve és pontosítva így az írott kútfők tartalmából kibontható információkat.” Kéri Katalin: *A gyermekkor-történet képi forrásai*. In: Molnárné Aczél Eszter – Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XLIII. Gyermek/Kor/Kép – Gyermek a magyar képzőművészetben*. Konferenciakötet. 2017. február 17–18. Budapest, 2019. 245. *A Gyermeknevelés* című online tudományos folyóirat teljes számot szentelt a témának *A gyermekkortörténeti ikonográfia kiáltványa* címmel (2017. 1. sz.).

¹⁵ Paul: *Die aktuelle Bildforschung in Deutschland*, 130.

¹⁶ Paul: *Die aktuelle Bildforschung in Deutschland*, 128–132.

Ezért javasolta 2006-ban Gerhard Paul a *Visual History* fogalmának használatát, hogy így megkülönböztesse a történészeket, akik aktoroknak is tekintik a vizuális forrásokat. Mint írja, a *Visual History* „a képeket forrásnak és önálló tárgyakként tekint, a képeket reprezentációként és *Bildakt*ként kezeli, tematizálja a történelem vizualitását és a vizuális történetiségét, felveszi a *visual culture studies*, a kultúra- és médiatudomány impulzusait, és ezeket átülteti a témáiba és kérdésfelvetéseibe”. Az irányzat a képeket médiumokként kezeli, amelyek „látásmódokat kondicionálnak, észlelési mintázatokat formálnak, történeti értelmezésmódokat szállítanak, és a történeti szubjektumok esztétikai kapcsolatát a társadalmi és politikai valóságukhoz rendelik”.¹⁷ Paul mindenféle képtípus vizsgálatát támogatja, mint ahogy azt is sürgeti, hogy a *Visual History* ne váljon fotóközpontúvá. Tág képfogalommal dolgozik, a vizuális források hierarchizálása nélkül. Hangsúlyozza, hogy ez a kutatási irány interdiszciplináris, így sok tudományterületről vesz át módszertani iránymutatást.¹⁸ Véleménye szerint, ha a történészek a képekre kommunikatív eszközként tekintenek, akkor a művészettörténet és a kultúratudomány mellett nyitniuk kell a média- és kommunikációtudomány eredményei felé is. Leszögezi azt is, hogy egységes módszertan egyelőre nem alakult ki – éppen azért, mert számos diszciplína felől érte inspiráció a vizuális kútfőkkel foglalkozó kutatókat.¹⁹

Módszertani lehetőségek

Paul mintegy iránymutatásként fejt ki, hogy milyen feladatok hárulnak a történészekre, s mely témákban lehet termékeny a *Visual History*. Eszerint a kiválasztott képekkel²⁰ a történész teendője a következő: először megállapítja a történelmi kontextust, majd megfejt a kulturális kódokat, rekonstruálja a társadalmi, politikai, kulturális és technikai távlatokat, értelmezi a vizuális forrást (ennek eszköze a képi forráskritika).²¹ Ezeket követően dekódolja a képek nyelvét, meghatározza érzelmi plusz töltetüket, ambivalenciájukat, majd ikonográfiai értelmezésük következik. Ezek után a kanonizálódási folyamatot kell felgöngyöltetni, a képi stratégiákat vizsgálni, végül a képek értelmezését és használatát elemezni, ami ráadásul az

¹⁷ Paul: *Die aktuelle Bildforschung in Deutschland*, 137. Paul másik munkájában már korábban is hasonlóan definiálta a *Visual History* fogalmát: Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 25. Itt megjegyzi, hogy a fogalom megnevezése nem tőle származik, de a bécsi Gerhard Jagschitz (1991) javaslatára, aki azt az *oral history* mintájára alkotta meg, még nem terjedt el. Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 26.

¹⁸ Paul: *Die aktuelle Bildforschung in Deutschland*, 138.

¹⁹ Jäger–Knauer: *Bilder als historische Quellen? Ein Problemaufriss*, 15.

²⁰ Paul talán kevesebb figyelmet fordít rá, de egy másik szerző arra is felhívja a figyelmünket, hogy a képek kiválasztása is szubjektív folyamat, mégpedig nem kevésbé az, mint amikor a történész szöveggel dolgozik. Arnold, Dana: *Sehen heißt glauben: Historiker und Bilder*. In: Jäger–Knauer (Hrsg.): *Bilder als historische Quellen?* 29.

²¹ Paul, Gerhard: *Der Bildatlas – ein Streifzug durch unser kulturelles Gedächtnis*. In: Paul (Hg.): *Das Jahrhundert der Bilder 1900 bis 1949*, 11. A képi forráskritika fő kérdéseit máshol olvashatjuk. Ezek a kép szerzőjére, készítési helyére és idejére vonatkoznak. Kérdés továbbá, hogyan maradt fenn a kép, utólag módosították-e, eredeti kontextusában ismerjük-e. Kit/mit láthatunk a képen, milyen információkat tudunk róluk gyűjteni, és ezek mennyire megbízhatók? Fontos továbbá, hogy a kép magángyűjteményből származik-e vagy nagyobb közönség elé tárták. Danyel, Jürgen – Paul, Gerhard – Vowinckel, Annette: *Visual History als Praxis: Eine Einleitung*. In: Danyel, Jürgen – Paul, Gerhard – Vowinckel, Annette (Hrsg.): *Arbeit am Bild. Visual History als Praxis*. Göttingen, 2017. 10.

idők folyamán változhat.²² A *Visual History* érdeklődési körébe tartozik a képen mint cselekvőn kívül a kép megalkotója, továbbá terjesztője is, így a képszolgáltatók és a képügynökségek, valamint a képszerkesztők tevékenysége, mint ahogy a képi cenzúra és a képi tartalmak befolyásolása, irányítása. Paul megfogalmazza azt az igényt, hogy a kutatók ne csupán a „nagy fényképészek” munkáit vegyék górcső alá, hiszen a különféle hagyatékok, archívumok további kincseket rejthetnek.²³

Paul meghatározza azokat a tipikus témákat, amelyekhez lehetséges a *Visual History* eszköztárával, diakrón összehasonlítással közelíteni: a politika és politikusok önábrázolása (*Selbstinszenierung*), ellenségképek, fontos események vizualizálása (például: háborúk, katasztrófák), a terrorizmus képhasználata, a nemekről alkotott kép változása, tömegmozgalmak, történelmi események feldolgozása, a fénykép és a film mint ellenőrző és fegyvelmező eszköz, történelmi események formálódása a történelem- és emlékezetpolitikában.²⁴

A német nyelvű szakirodalom áttekintése után megállapíthatjuk, hogy erőteljesen jelen van az erőszakhoz kapcsolódó tematikák elemzése (háborúk megjelenítése, háborús propaganda és mobilizáció, zsidódeportálás) és a diktatórikus rezsimek (náci Németország és NDK egyaránt) képekhez, filmekhez való viszonya.²⁵ Továbbá a politikai kommunikáció és befolyásolás, a vezetők imázsának vizsgálata szintén jellemző kutatási téma,²⁶ mint ahogy felbukkannak a fejlődéssel, tudománnyal, technikatörténettel kapcsolatos írások is.²⁷

Egy későbbi írásában Paul tovább konkretizálta az általa használt módszertant: Helmut Korte modelljét (amelyet a szerző filmelemzéshez alkotott meg) követve négy elemzési lépést különít el. Elsőként a „körülényrealitás” (*Bedingungsrealität*) szintjét vizsgálja: elemzi, hogy egy eseményt, tárgyat miért az adott vizuális formában rögzítettek. Ekkor a cél a történelmi-társadalmi kontextualizálás, a képi technikák és műfajok, médiumok helyzetének bemutatása, kapcsolatok analízise más hasonló képekhez (tartalmi és esztétikai szempontból). Ezt követően a „vonatkozási realitás” (*Bezugsrealität*) szintjét tárja fel: elemzi, hogy melyik történelmi témát, problémát ábrázolták, illetve hogy az esemény ábrázolása milyen viszonyban áll az esemény valódi jelentőségével. Ezt követően a „képi realitás” (*Bildrealität*) szintjét veszi figyelembe: mit ábrázol a kép és hogyan, milyen vizuális és dramaturgiai eszközök és technikák jelennek meg, mindezt a képben benne foglalt hatásmozgások elemzésével, a kompozíció, a „forma hajtóereje”-nek vizsgálatával, a kép összekötő képességének feltárásával, ami a képnek jelentést, értelmezést ad. Végül a „hasznosítási és hatásrealitás” (*Nutzungsrealität és Wirkungsrealität*) szintjével zárja az analízist: a kanonizálódási folyamatot mutatja be a különféle területeken (politika, hétköznapok vagy éppen a művészet). Vizsgálja, hogyan változhat a jelentés és az értelmezés a recepció és a használat során, milyen hatást váltott ki a kép (propaganda, publicisztika, történelem- és emlékezetpolitika területei), illetve ha forrás adódik hozzá, vizsgálja a hatást az egyéni recepció szintjén is.²⁸

Paul egyik tanulmányában például Robert Capának a normandiai partraszállásról készült felvételeit vizsgálja. Bevezetőjében részletezi, hogy már a háborús eseményeket

²² Paul: *Der Bildatlas – ein Streifzug durch unser kulturelles Gedächtnis*, 12.

²³ Paul: *Vom Bild her denken*, 51., 54.

²⁴ Paul: *Der Bildatlas – ein Streifzug durch unser kulturelles Gedächtnis*, 12.

²⁵ Ilyen témájú tanulmányokat lásd: Paul (Hg.): *Visual History*, id. mű; Paul: *BilderMACHT*, id. mű.

²⁶ Hindenburg-, Otto von Bismarck-, Hitler-, Erich Honecker- és II. Vilmos-képekről lásd: Sabrow (Hg.): *Die Macht der Bilder*, id. mű.; Paul (Hg.): *Das Jahrhundert der Bilder 1900 bis 1949*, id. mű.

²⁷ Mindegyik említett tematikára találhatók szövegek: Paul, Gerhard: *Das visuelle Zeitalter. Punkt und Pixel*. Göttingen, 2016.; Paul (Hg.): *Das Jahrhundert der Bilder 1900 bis 1949*, id. mű.

²⁸ Paul, Gerhard: *Einleitung*. In: Paul: *BilderMACHT*, 9–10.

megörökítő 19. századi festők is törekedtek arra, hogy bevonják a szemléltőt a képi eseményekbe. Az első világháború alatt kezdett kifejlődni az a hadi fényképezési technika, amely azt az érzetet kelti, hogy a néző az események résztvevője is egyben, s ezt tökéletesítette Capa. A fotók annál autentikusabbak és az újságolvasók körében annál sikeresebbek voltak, minél közelebből készültek. Az ehhez szükséges technikai vívmányokat is ismerteti Paul, mint ahogy a Capa-felvételek mozgósító erejét és ennek eszközeit (a képek jórésze elmosódott, ami növeli drámaiságukat, a katonák háttal, de közelről láthatók, ami identifikációs lehetőséget biztosít). Végül a hatás és hasznosítás kapcsán kifejti, hogy a Capa-féle módszert és képbeállítási módszert későbbi háborúk során is használták a fotóriporterek (például az iraki háborúban, 2003–2004-ben), illetve visszaköszön filmekben és háborút imitáló videójátékokban is.²⁹

Paul utal a képek kanonizációs folyamatára mint fontos szempontra. Ezt azonban Kathrin Fahlenbrach fejtette ki teljesebben, aki a képek kanonizálódásnak következő fázisait különbözteti meg: 1.) tömegmédiában megvalósuló (*massenmedial*) kanonizáció alatt, ha az egyvidejű, akkor a képek tárolását és ismételt lejátszásukat értjük a sajtóban, televízióban. Ha már diakrón, akkor egy-egy kép használatát ki tudjuk mutatni a médiumokban évtizedeken keresztül (például évfordulók alkalmával); 2.) a politikai kanonizáció esetében a képet politikai események alkalmával használják; a kép mintaként szolgál egyéb vizuális reprezentációkhoz (például: emlékmű, bélyeg); 3.) a tudományos kanonizáció során már könyvekbe, tankönyvekbe, kiállításokra kerül a kép; 4.) a hétköznapi kanonizáció a képek felhasználását jelenti a kereskedelemben, zeneiparban, reklámokban, divatiparban, ami által a képek folyamatosan új jelentésrétegeket kapnak; 5.) művészeti kanonizációnak nevezzük egy kép újra-kontextualizálását művészeti alkotásokban, színházban vagy filmben.³⁰

További módszertani lehetőség a képek szeriális-ikonográfiai elemzése, ami ahhoz nyújt segítséget, hogy hosszabb történelmi időszakból származó, nagy képanyagot értékeljünk. A módszer a képek „önfejűségéből” (*Eigensinn*) indul ki.³¹ Egy-egy kép részletes ikonológiai-ikonográfiai elemzéséből és az analízist érvényesítő szeriális vizsgálatból, valamint összehasonlító elemzésekből tevődik össze a módszer. Az elemző munka folyamatosan két szinten zajlik: egyes képek kiemelésével, interpretálásával, illetve nagyobb mennyiségű kép összehasonlító elemzésével kell foglalkozni. Eközben a vizuális anyagot tematikailag, motívumok szerint, stilisztikailag, esztétikailag is fel kell tárni. Az aprólékos elemzésre kiszemelt kép(ek)nek tematikai tekintetben és a motívumok szempontjából is reprezentálniuk kell teljes anyagunkat. A módszer a neves művészettörténész, Erwin Panofsky metódusához nyúl vissza. A Panofsky névvel fémjelzett ikonológiai-ikonográfiai elemzés a preikonográfiai leírással kezdődik, amikor a képet igen részletesen szavakkal leírjuk, azaz a képi elemeket szöveges, tudományos elemzés tárgyává tesszük. A második lépés az ikonográfiai elemzés, amikor a kép forrásértékét, esztétikai minőségét és a képi szimbolikát vizsgáljuk. Nagyszámú

²⁹ Paul, Gerhard: ›D-Day‹. *Zur Technik und Ästhetik der Immersion in die Bildwelten des Krieges*. In: Paul: *BilderMACHT*, 199–243.

³⁰ Fahlenbrach, Kathrin: *Medienikonen. Bildhistorische und wahrnehmungsästhetische Aspekte*. In: Sabrow (Hg.): *Die Macht der Bilder*, 116–117. Paul jegyzetben közöl egy hasonló kanonizációs modellt Kathrin Fahlenbrach nyomán: Paul: *Einleitung*, 14.

³¹ Az *Eigensinn*, a saját egyéni akarat fogalmát a német történészek (*Alltagsgeschichte*) a kezdetekkor a náci Németországban élők egyéni lehetőségeinek, viselkedéseinek vizsgálatokhoz használták. „A legnagyobb hatású elmélet, amit a mindennapok történészei a cselekvő egyén történelemformáló szerepéről alkottak egy magyarra alig lefordítható fogalomban teljesezett ki.” Majtényi György: „Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme. *Aetas*, 18. évf. (2003) 1. sz. 145–148. (Idézet: 145.)

kép összehasonlításával feltárjuk az ismétlődő tematikai elemeket, szimbólumokat, sztereotípiákat. Végül kontextualizáljuk a képet és hatását, további új előfordulásait vizsgáljuk.³² A módszer alkalmazása során a kép esztétikai elemeire nagy hangsúlyt fektetünk, kiértékeljük azokat esztétikai szempontok szerint, de vizsgáljuk a kevésbé jól sikerült képeket is, illetve a képek utótörténetét (például: magánfénykép ismertté válása publikálás következtében) is bemutatjuk.³³

A vizuális diskurzusanalízis sokkal inkább a társadalmi, kommunikációs összefüggésekre kérdez rá, mentalitástörténeti, az érzelmek történetéhez kapcsolódó eredményeket is remél, érdekli a képek használata, a képi motívumok és konvenciók elemzése, a képek összekapcsolódása.³⁴ Ha ezt a metódust követjük, Silke Betscher szerint első lépésként a diskurzusformáló képcsoportokat kell kiválasztanunk. Másodikként „a képcsoportok hálózatát, a motívumfelhalmozódást, a vizuális ikonokat, a képeket és ellenképeket” kell görcső alá vennünk, s ezzel párhuzamosan a nyelvi szintet is vizsgáljuk. Feltárjuk „a központi diskurzusformáló képi motívumokat szinkrón perspektívában”, illetve a „diakrón változásokat” és a jelentések „mélyrétegeit” is megállapítjuk, így komplexen analizáljuk a kiválasztott képsort (és a hozzá tartozó szövegeket).³⁵

Paul legutolsó, átfogó kötetében a képek (a képfogalmat a lehető legtágabban értelmezve) társadalmi használati módjait vizsgálja a propaganda és a politikai (re-)prezentáció, (*[Re-]Präsentation*), valamint az építészet tekintetében. Módszertani tekintetben e kötetben már csak rövid útmutatót ad a szerző: ikonográfiai képelemzést végez, vizsgálja a képek keletkezését, használatát, recepcióját, történelmi-társadalmi-politikai és kulturális kontextusait. Munkájában a képek nem illusztrációk, mert a képanyag mentén mutatja be a 19–20. századi (német) vizualitás történetét.³⁶

³² A neveléstörténet magyarországi szakemberei által használt német fotóanalízis módszeréről megjelent magyarul: Pilarczyk, Ulrike – Mietzner, Ulrike: *A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban*. Iskolakultúra, 20. évf. (2010) 5. sz. 3–20. A szövegben a szeriális-ikonográfiai elemzés módszerét foglalják össze magyarul: a képekről az alapadatokat kell rögzíteni (készítés helye, ideje), majd adatbankba rendezni azokat. Közölni kell a fénykép készítőjét és a készítés célját (például: magáncél, publikálás). A külső adatok után a belsőt szükséges leírni: téma, motívumok, stílus. Ezt követően – Panofsky nyomán – először részletesen leírjuk a képet, majd az ikonográfiai interpretáció szakaszában a kép „funkcióját, felhasználását és recepcióját vizsgáljuk”. Ebben a fázisban hasonlítjuk össze a fényképeket. Utolsóként a kép jelentését, „mélystruktúráját” fejtjük meg. Pilarczyk–Mietzner: *A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban*, 8–11. A neveléstörténeti szakirodalomban találunk még hasonló elemzéseket: Géczy János: *Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya*. Iskolakultúra, 18. évf. (2008) 1–2. sz. 108–119.

³³ A neveléstudomány professzora, Ulrike Pilarczyk a fényképelemzés módszereként tekint a szeriális-ikonográfiai elemzésre. Példaként nagyszámú zsidó fiatal albumaiból származó természetjárást ábrázoló fotók elemzését mutatja be. Pilarczyk, Ulrike: *Grundlagen der seriell-ikonografischen Fotoanalyse. Jüdische Jugendfotografie in der Weimarer Zeit*. In: Danyel–Paul–Vowinckel (Hrsg.): *Arbeit am Bild*. Visual History als Praxis, 76–97.

³⁴ Paul: *Vom Bild her denken*, 56.

³⁵ Silke Betscher, a brémai egyetem etnológiai és kultúratudományi tanszékének munkatársa a visszatérő, újra meg újra más-más kontextusban és módon felbukkanó képi elemeket mutatta be a menekültválság képi diskurzusának példáján keresztül. Betscher, Silke: *Blickregime und Grenzregime. Die Verschränkung von Raum- und Subjektkonstruktionen in visuellen Diskursen der »Flüchtlingskrise« 2014–2016*. In: Danyel–Paul–Vowinckel (Hrsg.): *Arbeit am Bild*. Visual History als Praxis, 116.

³⁶ Paul: *Das visuelle Zeitalter*, 13.

Kutatási problémák

Paul a kutatás nehézségeire, hiányosságaira is ráirányítja a figyelmet: a történészek fő érdeklődési területei véleménye szerint még mindig az állóképek (fénykép, plakát stb.), vizsgálataikba kevésbé kerülnek be a mozgóképek és az új elektronikus médiumok.³⁷ A recepció és a hatás kutatása még gyerekcipőben jár, az ilyen típusú elemzésekhez szükséges eszköztár még nem kristályosodott ki.³⁸ Végül rögzíti, hogy a publikálás nehéz nyomtatott formában, mert sok képet kell(ene) közölni a főszövegben.³⁹ Paul szorgalmazza az összehasonlító kutatásokat is. Érvelését kiegészíthetjük azzal a megállapítással, hogy a kibontakozó globalizáció ellenére a korábbi korszakokban sok esetben nemzeti kötődésűek a képek, s nem biztos, hogy mindenki számára ismertek, így talán nem véletlen, hogy nemzeti szinten zajlik a kutatás – a néhány igen ismert ikonikus kép története kivételével –, de kétségtelenül szükség lenne összehasonlító analízisekre (hozzá kell tennünk, Paul is jórészt német képanyagot elemez⁴⁰). Paul továbbá hiányolja, hogy a fényképek esetében a magángyűjteményeket nem aknázzák ki a történészek, illetve – az angolszász tradíciókkal szemben – kevés elemzés született még a képek identitásformáló hatásáról.⁴¹ A szerző sürgeti egy olyan kutatási irányzat kialakítását (*historische Bildakt-Forschung*), amely kifejezetten a képek valóság-generáló hatásával, erejével foglalkozik.⁴²

Paul észrevételeihez hozzá kell tennünk, hogy mivel a *Visual History* művelői hangsúlyosan csak a képekkel kívánnak foglalkozni, munkájukban szembeötlő a szöveg, a képaláírás elemzésének hiánya – kivéve a szöveget is integráló vizuális diszkurzusanalízist –, pedig a kép bizonyos médiumokban (például: plakát, képeslap, sajtótermékek)⁴³ nem egyedül áll,

³⁷ Külföldi példákat filmek és filmhíradók elemzésére egyre többet találhatunk. Ezek felsorolását lásd: Paul: *Vom Bild her denken*, 57–61. A mozgókép elemzése talán áttörést hozhatna abban a tekintetben is, hogy a képet cselekvőnek, cselekvésre ösztönzőnek lássuk: például a második világháború idején a magyarországi filmhíradók doni jeleneteinek egy részét Magyarországon forgatták, így a nézők úgy látták, hogy a katonák egy a hazaihoz nagyon hasonló környezetben vívják hősiességük küzdelmeiket. Az otthon maradtok torz, de idilli képet kaptak arról, hogy szeretteik milyen körülmények között élnek és győzik le a Szovjetuniót. Ha elfogadták realitásnak a sugallt képet, folytatták a munkát, működtették a hátszínigot és a náci Németországot kiszolgáló hadigépezetet, állíthatjuk, hogy a képsorok hatást gyakoroltak mindennapjaikra. A propagandaképsorok csak azért készültek, hogy kollektív cselekvést, érzelmeiket váltsanak ki. A megrendezett filmhíradókról lásd Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943*. Budapest, 2015. 34–36.

³⁸ Később is jelzi Paul, hogy az egyéni és kollektív recepcióról továbbra is keveset tudunk, ami persze köszönhető a rendelkezésre álló források jellegének is: személys források, egodokumentumok, sajtótudósítások, recenziók és hangulatjelentések vonhatók be a kutatásba. Paul: *Vom Bild her denken*, 69–70.

³⁹ Paul: *Von der Historischen Bildkunde zur Visual History*, 27–28.

⁴⁰ Legújabb kötetében leszögezi, hogy gyakorlati okokból a német nyelvterületre fókuszál. Ebben a könyvében azt tűzi ki célul, hogy a „19–20. századi történelmet mint vizuális korszakot” rekonstruálja. Paul: *Das visuelle Zeitalter*, 12.

⁴¹ Paul: *Visual History*. https://docupedia.de/zg/Visual_History_Version_3.0_Gerhard_Paul. 2018-ban az *Image* című folyóirat teljes számot szentelt az idegen ábrázolásának, illetve az identitáshoz kapcsolódó kérdéseknek. <http://www.gib.uni-tuebingen.de/image/ausgaben-3> (letöltés: 2021. december 1.)

⁴² Paul: *Visual History*. https://docupedia.de/zg/Visual_History_Version_3.0_Gerhard_Paul (letöltés: 2021. december 1.)

⁴³ Ezzel ellentétes kutatói szemlélettel is találkozhatunk: Mitchellre és a képi fordulatra hivatkozik s a nemzeti identitásformálás szempontjából a képeslapoknak fontos szerepet tulajdonít Karin Almasy, de a képeslapokra nyomtatott és a kézzel rájuk írt szövegekre egyaránt nagy hangsúlyt fektet.

mint ahogy az audiovizuális forrásokban is ez a helyzet. Ez utóbbiak esetében a beszéden kívül például a zenének is lehet jelentősége, az is adhat további jelentésréteget. Továbbá érdemes kiemelni, hogy a képek egyénre gyakorolt hatásának vizsgálata ingoványos terület, mert számos időszakból erre vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk. A képek interpretációjakor pedig fontos az előzetes tudás, a befogadó attitűdje: aki elutasít egy álláspontot, esetleg a képet is elutasítóan és ennek következtében nem túl alaposan szemléli, nem épül be az emlékezetébe, s összességében nem gyakorol különösebb hatást az egyénre (például politikai pártok kampányplakátjai). Feltehetnénk úgy is a kérdést, hogy annak is biztosan formálta-e a gondolkodását egy adott kép egy politikai mozgalomról, személyről (hiába látta sokszor), aki elutasította az adott eszmét vagy személyt. A képek cselekvőként való értelmezésekor a szakirodalom tanulmányozása közben feltűnő, hogy sokszor azonos példák térnek vissza újra meg újra (leggyakrabban: az atomfelhő mint elrettentő erő, az iszlám terrorizmus képei, a New York-i Világkereskedelmi Központ elleni merénylet, a *Holokauszt* című film). Úgy tűnik, ezek sora még jelentős kiegészítésre vár.

Vizuális források kutatása – hazai helyzetkép

Az első világháború centenáriuma Németországhoz hasonlóan Magyarországon is számos képet (például plakátokat) feldolgozó kiállítást, katalógust és tanulmánykötetet motivált, de ezekre két évtizeddel később, 2014–2018-ban került sor.⁴⁴ Szintén hasonló vonás, hogy ha a képekkel foglalkoznak a kutatók, a monográfiáknál jellemzőbbek a tanulmányok, tanulmánykötetek Magyarországon és a német, valamint az angol nyelvterületen is (bármilyen módszertannal is szülessen a munka). A hazai tanulmányok is egy-egy témára fókuszálnak, az elméleti alapokat sokszor nem tisztázzák, tartalmi jellegű csoportosítások, alkotók, médiumok vizsgálata a tipikus, és általában szűkebb időszakokról szólnak a dolgozatok. Elsősorban fényképek kapcsán, elméleti szövegekben Mitchell „képi fordulat”-át adoptálták a hazai szakemberek, és hasonló következtetésre jutottak, mint a német kutatók: a hatást is vizsgálni kell, a képek alakítják a múlttól alkotott felfogást, fókuszba kerül a kollektív emlékezet kutatása,⁴⁵ azonban e tekintetben kevés konkrét eredményt találhatunk a hazai szövegekben. Jellemző a hazai kutatásokra is a fényképelemzések túlsúlya; Tomsics Emőke és Fisli Éva analízisében viszont már felbukkant az az elem, hogy a fénykép befolyással bír a szemlélőre, alakítja a véleményét.⁴⁶ Más kutató azonban a fényképeknél továbbra is a dokumentáló jelleget, az információhordozó karaktert emeli ki a történész számára hasznos tulajdonságként, de a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a kép „képes túllépni elsődleges dokumentumjellegén, és részévé válni a hatalomról, kultúráról vagy a társadalom működéséről szóló összetett

Almasy, Karin: *The Linguistic and Visual Portrayal of Identifications in Slovenian and German Picture Postcards (1890–1920)*. Austrian History Yearbook, vol. 49. (2018) 41–57.

⁴⁴ Az idézett nagyszámú német nyelvű elméleti-módszertani irodalommal szemben történészek tollából Magyarországon kevés hasonló szöveget említhetünk. Vö. Gyáni Gábor: *Képi források és képi fantázia a történetírásban*. In: Martin József – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis*. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére. Budapest–Eger, 2011. 167–176.

⁴⁵ Tasnádi Róbert: *Miről szólnak a képek? Sajtófotó, képjelentés, kontextus a média- és kommunikációkutatás nézőpontjából*. Médiautató, 13. évf. (2012) 4. sz. 73–85.

⁴⁶ Elsősorban a nemzeti viselet fényképen való megjelenését és ennek hatását villantja fel rövid tanulmányában: Tomsics Emőke: *Nemzeti identitás és fotográfia. A fénykép emlékezetformáló szerepének kialakulása*. Iskolakultúra, 15. évf. (2005) 3. sz. 49–56.; fényképek használatával, kontextualizálásával foglalkozik: Fisli Éva: *Nyersanyagból történetek. Spanyol polgárháborús sajtóillusztrációk a harmincas évek Magyarországon*. Per Aspera ad Astra, 8. évf. (2021) 2. sz. 99–112.

diskurzusoknak”.⁴⁷ Hozzáteszi, hogy a fénykép konstruált és szubjektív, nem adja vissza teljeskörűen a múltat, nem tükrözi vissza azt, szemben a korábbi elgondolásokkal a fotó hitelességéről, majd felhívja a figyelmet, hogy a fénykép az emlékezetkutatás szempontjából szintén hasznos forrás. Vizsgálható a kontextus, a fotós, de a terjesztés mikéntje ugyancsak fontos szempont, illetve az, hogy mire emlékszünk, s mit felejtünk el.⁴⁸ Magyarországon is születtek tanulmányok a fotográfia fejlődéséről,⁴⁹ neves fotósokról, különféle műfajokról (például sajtófotóról, a sajtóban előforduló műfajokról⁵⁰), de ezek túlnyomó részében nem a kép a főszereplő. Keletkezett néhány igényes kivitelű album, amelyek általában klasszikus válogatások, művészettörténeti gyűjtemények.

A mozgókép kapcsán kevés vizsgálat folyt Magyarországon is,⁵¹ ezek elsősorban esztétikai elemzések, tartalmi analizisek (például a diktatúra időszakának hazai filmterméséről). A filmhíradók esetében a műfaj történeti elemzése, néhány tartalmi szempont kiemelése a jellemző,⁵² valamint felbukkant témaként a filmhíradók használhatósága az oktatás területén.⁵³

Feltűnik a művészettörténeti munkákban a Paul által hivatkozási pontnak tekintett *visual culture studies* olyan témákban, amelyek szorosan kötődnek a történettudományhoz, és nem (csak) műalkotásokkal foglalkoznak. Katona Anikó plakátokat elemez, bevezetőjében tárgyalja a *visual culture studies* alapvetését, a „képi fordulat”-ot, azt, hogy a képeket médiumoknak tekinti, és felhívja a figyelmet a kép és szöveg együttes kutatásának fontosságára. Azon kötet többi szerzőjénél azonban, amelyben Katona is publikált, az újságok állnak a fókuszban, a képek hitelességét vizsgálják, kibontják a történeti kontextust, műfajok és művészek a főszereplők. A képek hatásáról, recepciójáról keveset tudunk meg, a kép és a szöveg

⁴⁷ Elek Orsolya: *A fénykép történeti forrásként való alkalmazhatóságáról*. Korall, 19. évf. (2018) 73. sz. 5.

⁴⁸ Elek: *A fénykép történeti forrásként való alkalmazhatóságáról*, 13–14.

⁴⁹ Stemplerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Budapest, 2009.; a sajtóképek technológiai fejlődéséről lásd: Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest, 2015.

⁵⁰ Tasnádi Kata: *Sajtó és fotó a sajtófotó előtt. A nyomtatott fotók megjelenése a magyar képes lapokban az 1880-as években*. Médiakutató, 15. évf. (2014) 4. sz. 35–48.; Bata Tímea: *„Falusi képeskönyv” – népies témájú fotográfiák az Új Időkben*. Korall, 19. évf. (2018) 73. sz. 112–144.

⁵¹ A *Visual History* iránt elkötelezett Kiss Eszter sem vizsgált mozgóképet. Kiss bevezetőjében megjegyzi, hogy a magyar történészekhez még nem talált utat a *Visual History*, ilyen irányú próbálkozás sem nagyon történt, s melegen ajánlja ezt a hazai történészkollégáknak. Kiss a Kádár-korszak konszolidációjától a rendszerváltásig tartó (1963–1989/90) időszakot vizsgáló kötete is alátámasztja, hogy a fénykép kedvelt kútfője a történészeknek, ő is ezeket választotta forrásként. A recepcióval kapcsolatban felhasználja kiállítások vendégkönyveit, szaklapok fotókritikáit, személyes dokumentumokat, valamint interjúkat készített. Kiss, Eszter: *Verhandelte Bilder. Sozialistische Bildwelten und die Steuerung von Fotografien in Ungarn*. Göttingen, 2018. 19., 37–39. A kötet részletei magyarul is megjelentek: Kiss Eszter: *Visual History. Bevezetés a jelenkor történelmének a képiségre érzékeny elemzésébe*. Múltunk, 63. évf. (2018) 4. sz. 208–232. (A bevezető szól a *Visual History*ről: 208–215., ezt követően a szerző a Kádár-kori fotókutatásába ad bepillantást magyar nyelven.) Történeti szempontú elemzéseket végez filmekben: Lénárt András: *Film és történelem Latin-Amerikában. A 20. század a filmtörténet tükrében*. Szeged, 2020.

⁵² Turbucz Dávid például felvillantotta a Horthy-kultusz építésének témájába vágó filmhíradókat (mint ahogy több ponton utal Horthy Miklós egyéb vizuális ábrázolásaira is, de egyértelműen a szövegek és nem a képek képezik elemzésének elsődleges forrásbázisát). Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. Budapest, 2015. 247–248.

⁵³ Fekete Bálint: *A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban*. Médiakutató, 15. évf. (2014) 4. sz. 13–23.

kapcsolata sem elsődleges elemzési szempont.⁵⁴ Immár összefoglaló tanulmányok is napvilágot láttak a *visual culture* hazai „állapotáról”, kijelölve a kutatási feladatokat: „Ma inkább a befogadóra nemcsak intellektuálisan ható, tapasztalatokat konstruáló és rekonstruáló struktúrákként gondolunk rájuk [a képekre]: olyan dolgokként, amelyek befogadóik életformáját, értékrendjét, világlátását, azaz egymáshoz és a világhoz való viszonyait alakítják ki és át. A kutatásként felfogott vizuális kultúra feladata éppen ezért e viszonyok működésmódjának, e viszonyokban résztvevő ágensek – emberek és képek – sajátosságainak és e viszonyok eredményeinek (konkrét képek kialakította konkrét tapasztalatoknak) vizsgálata.”⁵⁵ Az irányzat, a képek kutatásának intézményesülése, egyetemi beágyazódása is a „vizuális kultúra” jelszavával történt, s általában kívül esett eddig a történészek látókörén.

A Paul által már jelzett nehézségek mellett további hazai problémák is feltárhatók: mindenekelőtt ezek közé tartozik, hogy a képek publikálása nem könnyű feladat. A történettudományi folyóiratok szinte teljesen elzárkóznak a képközléstől, vagy csak egy-két kép megjelentetésére vállalkoznak, mivel abból indulnak ki, hogy a kép csupán illusztráció, a tanulmány a vizuális anyag nélkül is érthető, követhető. Ugyanilyen okok következtében a képek sokszor csak mellékletben láthatnak napvilágot, nem a főszövegben. A publikálás tekintetében itthon talán még el sem indult a szemléletváltás, sőt kifejezetten rossz minőségben vagy túl kicsi méretben nyomtatnak ki képeket olyan munkákban is, amelyekben jelentősége van ezeknek: ha nem is olyan irányú elemzésekről van szó, mint amelyeneket Paul és köre felvázolt, hanem tartalmi-ikonográfiai analízisről, de feltétlenül szükséges lenne látni a képet. A képek digitalizálása sem feltétlenül olyan előrehaladott, mint ahogy Paul a németországi helyzetet jellemzi. Magyarországon is elérhetőek már digitalizált képi állományok, azonban sokszor nem teljességükben, azaz a kutató mégsem tudja munkáját csupán a saját számítógépe mellől végezni.⁵⁶

Összefoglalás

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a *Visual History* innovatív és produktív kutatási irányzat a történészek körében, elsősorban német nyelvterületen. Az iskola képviselőinek analíziseiben a képek a szereplők, nagy hangsúlyt fektetnek a társadalmi-történeti kontextusra, a készítőkre, a terjesztőkre, a hatásra és a recepcióra, a kanonizálódásra. Előszertettel használják forrásként a fényképet, kedvelt témáik közé tartoznak a politikai mozgalmak, a szimbolikus események és a propaganda. A történettudomány sem itthon, sem külföldön nem alakított ki saját képelemzési módszertant, hanem más tudományterületekről vette át az elemzés eszköztárát, és próbálta azt saját tudományterületére szabni. Ennek következményeként metodológiai szempontból nem egységes, módszertani tekintetben nem tudatosan szerkesztett (tanulmány)kötetek sora jelent meg.

⁵⁴ Katona Anikó: *Populáris képek: a sajtóillusztráció és a plakát. Mediális különbségek, továbblépő képi sémák.* In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): „Képes világ”. Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös rendezvénye. Budapest, 2014. 379–396.

⁵⁵ Horányi Attila: *Vizuális kultúra: dilemmák és feladatok.* <http://meonline.hu/vizualis-kultura/vizualis-kultura-dilemmak-es-feladatok/> (letöltés: 2021. október 20.) A *Magyar Építőművészet* című folyóiratban állandó *Vizuális kultúra* rovatot találhatunk, amelyben elméleti jellegű szövegek magyar fordítása is olvasható.

⁵⁶ Például fotókat lásd: <https://archivum.mtva.hu/photobank>, <https://fortepan.hu/>, képeslapok: <https://kepeslapmuzeum.hu/>, különféle adatbázisokat, képtípusokat tartalmaz: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/> (letöltés: 2021. október 20.)

Az eredmények, kutatási irányok hazai adaptációja a történészek részéről még kezdetleges, mint ahogy – sokszor pénzügyi problémák következtében – a képek jó minőségű és megfelelő számban történő publikálása is komoly nehézségekbe ütközik. Az elméleti nyitottság elsősorban az angol nyelvű munkák iránt mutatható ki Magyarországon néhány történész esetében, míg a nem történész kutatók többsége főként az ikonológiai-ikonográfiai elemzések iránt fogékony.



A bölcsészettudományok kutatásának forradalmasítása

Beszélgetés Biszak Sándorral

Biszak Sándor 1989-ben alapította az Arcanumot, aminek főigazgatójaként egy nemzetközi szinten is sikereket elérő, a hazai tudományos életben pedig pótolhatatlan adatbázist hozott létre. Az Arcanum alá ma az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT), a Szaktárs, a Mapires, a Hungaricana, az Arcanum Kézikönyvtár és a Matricula adatbázisok tartoznak.

Hogyan alakult meg a ma ismert Arcanum? Milyen mérföldkövek voltak az adatbázis „pályafutásában”?

Az Arcanum 1989-ben alakult. Érdekesség talán, hogy a Szabadalmi Hivatallal együtt alapítottuk meg, amivel már 1989-et megelőzően is sokat dolgoztunk együtt. A Szabadalmi Hivatallal akkor a CD-ROM elterjesztése volt a célja a magyar piacon; mind úgy gondoltunk, hogy a CD-é a jövő. A Hivatallal egyébként a mai napig együttműködünk, és mostanra a teljes szabadalmi állomány felkerült az internetre. Tehát CD-ket adtunk ki kezdetben: a tizenhárom *Biblia*-fordítás és az ötven magyar költő összes versét tartalmazó *VersTár* voltak ekkor a legnagyobb sikerek. Ugyanígy CD-n adtuk ki például Marczali Henrik munkáit is. De már tulajdonképpen ekkor a digitalizálás volt a legfőbb célunk.

A *Századok* volt az első anyag, amit elkezdtünk legépelni. Az első három-négy évfolyamot sikerült, mert az utolsó három-négyet megkaptuk digitálisan. Mint kiderült, ez a módszer nagyon sok korlátot hordoz magában. Emlékszem, három évfolyam *Századok*at és öt évfolyam *Vasárnapi Újság*ot próbáltunk meg legépelni, de nyilvánvalóvá vált, hogy ez így reménytelen.

Akkoriban, a 2000-es évek elején jelent meg a *Google Books* szolgáltatás és a *Google Patents* is, ami a szabadalmakat dolgozta fel, és ezek új technológiát jelentettek: elterjedtek a kétrétegű PDF fájlok. Az ezzel a technológiával elért automatikus szövegfelismerés lehetővé teszi a szöveg kereshetőségét, kiemelhetőségét, átemelhetőségét. Ez gyakorlatilag forradalmasította az *Arcanum* világát is, hiszen így vált lehetővé a tömeges digitalizálás. A gépeléssel nem igazán lehetett haladni, korrektúrázásra is szükség volt, tehát borzasztóan lassan lehetett a munkát elvégezni, most azonban egy teljesen új világ nyílt előttünk. Érdekes, hogy szintén a *Századok* volt az az anyag, amit ezzel a technikával elsőként feldolgoztunk, a második pedig a *Vasárnapi Újság* – ezeknek a kiadását CD-n nem sikerült korábban megvalósítani.

Ez a forradalmi változás elsősorban a szakfolyóiratokat érintette: a *Századok* mellett például az *Etnográfia*t és a *Filológiai Szemlét*. Ezek rendkívül fontosak voltak a kereshetőség szempontjából a kutatóknak, vagyis az indulás nagyon ígéretes volt, az adatbázis pedig fokozatosan fejlődött a következő egy-két évben. A napilapok digitalizálása viszont ekkor még megvalósíthatatlan, óriási projektnek tűnt. Emlékszem, egyszer egy *Népszava* sorozatot akartak kidobni a Politikatörténeti Intézetben, és ekkor gondoltuk úgy, hogy mégis meg kellene próbálni egy ilyen végtelenül nagy tűnő, több mint félmillió oldalt tartalmazó, ötven

polcfolyóméteren végignyúló lapnak a digitalizálását. Mivel ez kifejezetten jól sikerült, a digitalizálás még nagyobb lendületet vett.

A szakfolyóiratok digitalizálása a kutatók felől érkező igényekre, a napilapoké pedig a mindennapok iránt érdeklődők igényére adott válasz volt. A városi, megyei és országos napilapok digitalizálásával és elérhetővé tételével tehát már nemcsak a tudományos köröket, hanem a nagyközönséget is elértük.

Tehát fogalmazhatunk úgy, hogy az Arcanum Digitális Tudománytár feladata a nyomtatott sajtó archiválása és elérhetővé, illetve kutathatóvá tétele?

Igen, az Arcanumhoz tartozó *Hungaricana*, *Szaktárs* és *Mapire* más-más feladatokat látnak el. A *Hungaricana* adatbázisába az állami és egyházi finanszírozású intézmények anyagai kerülnek be, ezért nyilvános. Ezzel szemben a *Szaktárs* esetében az egyes kiadványokkal működünk együtt, és digitalizáljuk a könyveiket, míg a *Mapire* teljesen saját vállalkozás az osztrák, horvát, szlovén és magyar levéltárakkal együttműködésben.

Hogyan zajlik a Szaktárs és a Hungaricana adatbázisának a bővítése?

A szakkönyvek, de általában a könyvek digitalizálása nagyon érdekes és nehéz téma, hiszen a könyvek a folyóiratokhoz, napilapokhoz képest megfoghatatlanok. A *Népszava* ötven polcfolyóméter, a *Századok* tíz polcfolyóméter, ezeket meg lehet fogni, le lehet emelni a polcra, de ilyen értelemben a könyveket már nem. A könyvek számbavétele egészen nagy kihívást jelent.

Mi havonta egy-másfél millió oldalt digitalizálunk, de egymillió oldalnyi könyvet képtelenség összeszedni. Ezért a könyvek esetében csak azt tudjuk csinálni, és csináljuk is, hogy az egyes kiadókkal való együttműködés mellett a nagy sorozatokat, amiket CD-n is kiadtunk, újra digitalizáljuk, illetve időnként tematikus gyűjteményeket digitalizálunk. Ilyenek például a 2014-ben megjelent első világháborús gyűjteményünk, a családtörténeti művek vagy olyan nagy sorozatok, mint a *Pallas Nagy Lexikona* vagy a *Révai Nagy Lexikona*. Ezek a sorozatok ugyanis megfoghatók, leemelhetők a polcra, akár csak a nyomtatott sajtó. De a kiadókkal folytatott közös munkán és a sorozatokon kívül valóban nagyon nagy kihívás a könyvek digitalizálása, hiszen mi alapján válasszuk ki a digitalizálandó művet? Nincs meg az a fajta rendszer, ami a folyóiratok és napilapok esetében segíti a munkánkat.

Külön fontos kiemelni az Arcanum Mapire adatbázist, ami térképek digitalizálását és elérhetővé tételét végzi el. Milyen térképek érhetők el ebben az adatbázisban, és ezek milyen kutatásokba illeszthetők be?

Az osztrák hadsereg 1766–1785-ben, 1806–1869 között és 1872–1884-ben végezte el az első, második és harmadik katonai felmérést az Osztrák–Magyar Monarchiában, amelyeknek során rendkívül részletes térképek születtek. A térképek 1:28 800-as méretarányúak (az utolsó csak 1:25 000-es), tehát településszint alatt ábrázolják az országot, vagyis például minden falu minden háza látható rajtuk.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum birtokában van a harmadik katonai felmérés színes, fénymásolt példánya, amivel elsőként kezdtünk el foglalkozni. Ezt követően a felmérések Bécsben őrzött eredeti példányainak digitalizálásával bővítettük az adatbázist, amik a Magyarországon kívül eső területeket, így Csehországot, Ausztriát, Lombardiát és Galíciát is tartalmazzák. A kataszteri térképeink még részletesebbek, ott már a mezőgazdasági parcellák is láthatók.

Úgy gondolom, hogy a világhírt a térképekkel értük el, hiszen ilyen digitális adatbázisa a történeti térképeknek nincsen máshol a világon. Nagyon kevés ország rendelkezik ilyen régi térképekkel, amelyek ennyire részletesek, de teljesen egyedi az is, hogy a *Mapire* lehetővé teszi a georeferálást, amikor a korabeli térképet pontos koordináták alapján ráhelyezhetjük a mai térképre, így megfigyelhetjük az eltelt idő alatt bekövetkezett változásokat az adott településeken. A *Budapest időgép*, szintén georeferálással, a főváros esetében tesz lehetővé nagyon részletes történeti térképészeti kutatást. Így a kutató akár egyes épületek esetében nemcsak a korabeli állapotokkal veheti össze azok jelenlegi helyzetét, de akár az épületekre vonatkozó terveket is megtekintheti, illetve már háromdimenziós megjelenítési formák is elérhetők. Ez a részletesség a helytörténeti, térképészeti kutatások mellett akár családtörténeti kutatásokban is segíthet.

Ezen az innovatív projekten az ELTE Geofizikai és Űrtudományi Tanszékével együtt dolgoztunk, és annyira sikeres lett, hogy ma már jelentős nemzetközi érdeklődéssel is számolnunk kell.

Hogyan változott a tartalmakhoz való hozzáférés az elmúlt évtizedekben, és elsősorban kik keresik fel az Arcanumot?

Eleinte az Elektronikus Információs Szolgáltatáshoz (EISZ) csatlakozó intézmények, elsősorban egyetemek és akadémiai intézetek kaptak hozzáférést, ekkor még magánelőfizetőink nem voltak. Amikor azonban a napilapok digitalizálásába is belevágtunk, akkor már magánelőfizetőket is fogadtunk, ami azt jelentette, hogy egyre szélesebb körben váltak hozzáférhetővé az *Arcanum* adatbázisai.

A *Hungaricana* és a *Mapire* esetében gyakorlatilag korlátlanul hozzáférhet bárki a dokumentumokhoz a világ bármely tájáról, de a *Szaktárs* és az *ADT* esetében is vannak nemcsak magyar, hanem külföldi előfizetőink is, például amerikai egyesült államokbeli egyetemek, de szingapúri ügyfelek is.

Főleg a bölcsészettudományokkal foglalkozó szakemberek keresnek minket, hiszen akár fogalmazhatnánk úgy is, hogy az *Arcanum* forradalmasította a bölcsészettudományok esetében nélkülözhetetlen dokumentumokhoz való hozzáférést. Különösen jelentősek a történészek és a néprajzkutatók, de muzeológusok és levéltárosok is rendszeresen keresik fel az adatbázisainkat. Ráadásul ma már a tudományos kutatást végzők mellett nagy számban vannak „amatőr” kutatók is.

Hogyan érintette a koronavírus járvány az Arcanumot? A könyvtárak korlátozott elérésével megnőtt az online adatbázisok szerepköre. Jelentkeztek új ügyfelek? Nőtt az Arcanum látogatottsága?

Némileg furcsa a helyzetünk, hiszen az *Arcanumot* egyértelműen pozitívan érintette a pandémia. A könyvtárak, levéltárak bezártak, viszont mi mindig „nyitva” voltunk az online térben. Így nagyon népszerűvé váltak az adatbázisaink, jelentősen megnőtt az érdeklődők száma. 2020-ban bizonyos időszakokban nyilvánosan hozzáférhetővé tettük az adatbázisokat, ekkor nagyon megugrott a látogatottságunk, illetve ennek révén nagyon sokan megismertek minket, így később egyértelműen nőtt az előfizetőink száma is.

Ugyanakkor természetesen számunkra is kihívást jelentett a járvány, hiszen a könyvtárak, levéltárak bezárásával mi sem tudtunk úgy anyagot gyűjteni, ahogy korábban, de szerencsére a problémák kisebb mértékben érintettek minket, könnyen áthidalhatók voltak.

Jelenleg milyen új projekteken dolgoznak?

Nemrég elkezdtünk Romániában található dokumentumokkal foglalkozni. 2021 áprilisában vágunk bele Marosvásárhelyen magyar nyelvű anyagok digitalizálásába. Már régóta terveztük, hogy külföldi, idegennyelvű anyagokat is megpróbálunk gyűjteni, eddig azonban ez nem sikerült. Ahogy azonban Marosvásárhelyen végeztünk a részben 19. századi, de elsősorban 20. századi magyar nyelvű sajtótermékekkel, szinte adva volt, hogy belevágjunk a román nyelvű lapokkal való munkába. Így megkezdtük a *Scînteia*, a Román Kommunista Párt napilapjának, valamint ennek kapcsán a magyar nyelvű *Romániai Magyar Szó* és ennek utódja, az *Előre*, illetve a szintén bukaresti, de német nyelvű *Neuer Weg* című lapok digitalizálását is. Ebben a projektben most tartunk körülbelül kétmillió oldalnál, és egyre több könyvtár keres fel bennünket, például Nagyszebenből és Aradról, de már könyvkiadók is felvették velünk a kapcsolatot.

Jelenleg szinte már minden hazai magyar nyelvű folyóiratot és napilapot elérhetővé tettünk digitális formában; amit nem, azt vagy azért nem, mert mi sem tudunk hozzájutni, vagy pedig azért, mert nem kapunk engedélyt a digitalizálásukra. Most harminckétfélmillió digitálisan elérhető oldalnál tartunk, ehhez minden hónapban igyekszünk még félmillió oldalt hozzátenni, de a magyar nyelvű anyagok esetében már nem számítunk olyan jelentős mérföldkövekre, mint amiket a kezdetekkor elértünk. Vannak magyar nyelvű gyűjteményeink, amiket az Egyesült Államokból vagy Ausztráliából szereztünk be, és bár ezek komoly oldalszámokat jelenthethetnének, sajnos alig őrizték meg őket teljességükben, esetenként az adott folyóirat 30–40%-a elpusztult, teljes évfolyamok hiányoznak, mint például az Egyesült Államokban nyomtatott *Amerikai Magyar Népszava* című lap esetében. Nagyobb mennyiségű magyar anyagra a romániai anyagok példáján keresztül tehát főleg a szomszédos országokból számíthatunk, és tervezzük is a szlovákiai vagy horvátországi magyar nyelvű sajtó begyűjtését és digitalizálását.

Milyen trendekre lehet számítani a digitalizálás és az adatbázisok fejlődésének, bővítésének terén? Hogyan látja az Arcanum jövőjét?

Az új trendek tekintetében a legígéretesebb jelenleg a mesterséges intelligencia alkalmazása. Eddig tulajdonképpen a gyűjtőmunkát végeztük el, most pedig a mesterséges intelligencia révén rátérhetünk ennek a hatalmas mennyiségű anyagnak az adatfeldolgozására.

A mesterséges intelligencia első elemei már használhatók nálunk. Ilyen például az arcfelismerés funkció, ami abban nyújt segítséget, hogy a feltöltött kép alapján a program az arc vizsgálata után kiválasztja és megmutatja a keresett személyről az adatbázisban található képeket. Ezt ma már nagyon sokan használják például az Országgyűlési Könyvtárban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban vagy a Nemzeti Filmintézetben a képeken, filmkockákon szereplő ismeretlen személyek azonosítására. A következő nagy alkalmazásunk a tulajdonnévfelismerés, ami régi probléma a számítógépes nyelvészetben, hiszen a keresőprogramok jelentős része nem ismeri fel a tulajdonneveket, holott a keresések 99%-a helynévre vagy személynévre vonatkozik. A felismerésükön kívül továbbá a mi programunk azt is megkülönbözteti, hogy milyen tulajdonnévről van szó: hely-, személy- vagy intézménynévről. Ezt is a mesterséges intelligencia segítségével, az arcfelismerést ráadásul a világ egyik legnagyobb digitális szolgáltatójával, az Amazonnal együttműködésben dolgoztuk ki.¹

¹ Az Arcanum és az Amazon együttműködéséről lásd <https://aws.amazon.com/blogs/machine-learning/arcanum-makes-hungarian-heritage-accessible-with-amazon-rekognition/>

A jelenlegi automatikus szövegfelismerést is mesterséges intelligenciával próbáljuk javítani. Magyar nyelven az ilyen új innovációkat mi alkalmazzuk először, tehát a technológiai változásokat naprakészen követjük, így igyekszünk a szövegek kereshetőségének a minőségén folyamatosan dolgozni. Most például a napilapok esetében az egy oldalon szereplő cikkeket próbáljuk egymástól elkülöníteni, hogy a keresés ne egy oldalon, hanem egy cikkben belül történjen. De szeretnénk, hogy lehetőség legyen csak képaláírásra, szerzőre, címre is keresni. Ezek mind mesterséges intelligenciával való képfeldolgozás révén érhetők el. A *Hungaricanában* található hangadatbázis esetében is dallamra történő keresési funkciót szeretnénk beállítani, ami pedig a hangfelismerésen alapul. Úgy tűnik tehát, hogy most a mesterséges intelligenciáé a jövő.

A beszélgetést készítette: BESSENYEI VANDA

A francia–magyar diplomáciai kapcsolatok egy meghatározó fejezete

Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története (1981–1995). Dialóg Campus, Budapest, 2020. 186 oldal

Garadnai Zoltán, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa a francia–magyar kapcsolatok történetét kutató magyar történészek középgenerációjához tartozik, aki eddigi pályafutása során már több kötetet és számos tanulmányt szentelt a két ország közti diplomáciai viszonyrendszer történetének. Szakmai beágyazottságának, érdeklődésének és elhivatottságának köszönhetően ezek a munkák alapvetően a magyar és francia levéltárakban végzett kutatások eredményeit adják közre; ebből kifolyólag számos új információval gazdagítják a témakör iránt érdeklődőket.

Legutóbb megjelent kötete is ebbe a sorba illeszkedik, mivel a szakirodalmi források mellett elsősorban a párizsi Külügyi Levéltárban (*Archives du Ministère des Affaires Étrangères*), illetve a szerző munkahelyén, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található dokumentumokra támaszkodva mutatja be a két állam közti diplomáciai kapcsolatok egy különösen érdekes és mindeddig viszonylag kevésbé ismert fejezetét. Munkájában a Franciaország és Magyarország között fennálló diplomáciai kapcsolatokat veszi górcső alá François Mitterrand két elnöki ciklusa idején, vagyis az 1981 és 1995 közötti periódusban. Tekintettel az ebben az időszakban a világpolitikában végbemenő változásokra, amelyek természetesen jelentős mértékben hatottak Közép-Európa történetére is, a korszak diplomáciatörténetének korábban viszonylag kevésbé ismert francia aspektusa különösen érdekes lehet a magyar olvasók számára.

A két fél eltérő politikai súlyából kifolyólag a francia politikai vezetés elképzelései a térséggel kapcsolatos francia fellépésről, konkrétan Mitterrand köztársasági elnök keleti politikája meghatározó jelentőséggel bírt a kétoldalú kapcsolatok alakulása szempontjából. Ennek fő jellemzői a realizmus és a konstruktivizmus voltak, amelyekre építve a francia államférfi a nacionalizmus újjáéledésének elkerülését és az európai együttműködés kiterjesztését tűzte ki célul – francia irányítás alatt. Ez az ambiciózus elképzelés – a szükséges francia politikai befolyás hiányában – végül nem valósulhatott meg, így a hangsúly az euraatlanti integrációra helyeződött át, amely már multilaterális alapon folyt az adott államokkal ápolt kétoldalú kapcsolatok háttérbe szorulásával. A fenti helyzetből kifolyólag a kötet felépítése alapvetően kronologikus: három fejezete időrendben haladva az 1981 és 1988 közötti, majd a változó politikai helyzethez igazodva az 1989-től 1991-ig terjedő, végül pedig az 1992-től 1995-ig terjedő időszakot tárgyalja. Az egyes fejezetek tematikai felépítése azonos logikát követ: a szerző a szélesebb nézőpontot fokozatosan szűkítve először Franciaország általános diplomáciai helyzetét vázolja fel a nemzetközi szinten, majd ezt követően az ország Kelet-Európa politikáját vizsgálja, végül pedig ezen belül a francia–magyar kapcsolatokra fókuszál.

A mű első fejezete olyan időszakot (1981–1988) elemez, amely a hidegháborús feszültség felerősödésének jegyében telt. Ez rányomta a bélyegét Franciaország külpolitikájára is, amely alapvetően nyugatbarát álláspontot képviselt ebben a konfliktusoktól terhelt időszakban, ezért egyre nagyobb távolságot tartott a Szovjetuniótól, miközben fokozatosan szorosabbra fűzte kapcsolatait nyugati szövetségeseivel. Eközben jelentős hangsúlyt fektetett arra, hogy az európai

kontinens nyugati felén fenntartsa Franciaország vezető szerepét, amit a Német Szövetségi Köztársaság nyugat-európai integrálásával kívánt biztosítani. Mindezzel együtt Mitterrand fontosnak tartotta de Gaulle hagyományos külpolitikájának folytatását, vagyis az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa eszméjét szem előtt tartva a kelet-nyugati kapcsolatok fejlesztését, amelyben – vezető európai hatalomként – értelemszerűen Franciaországnak kellett élen járnia. A régió országainak belső viszonyaihoz – emberi jogok helyzete, modern gazdaságpolitika stb. – igazodva államonként eltérő kapcsolatot kialakítására törekedett; a fő cél a változásokban élen járó országokkal való szorosabb viszony volt. Ennek megfelelően a korábban kiemelt pozícióban lévő Lengyelország és Románia háttérbe került a francia külpolitikában, míg Magyarország és Bulgária nagyobb figyelmet kapott, mivel ezekkel távlatilag sokkal ígéretesebbnek tűnt a politikai, gazdasági és kulturális együttműködés. A rendszer stabilitásának megőrzését szem előtt tartó magyar kormány is érdekelt volt a korábban megindult nemzetközi enyhülés fenntartásában és a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésében, ezért a kétoldalú együttműködést fokozatosan egyre magasabb szintre emelték. Ez a fejlődési folyamat nem volt egyenletes minden téren, mivel a politikai és kulturális kapcsolatok jóval magasabb szintre jutottak, mint a gazdaságiak, bár az utóbbiak eleve nagyon alacsony bázisról indultak növekedésnek.

1985-től új mederbe terelődött a nemzetközi nagypolitika. Súlyos gazdasági nehézségei miatt a Szovjetunió reformokat vezetett be, ugyanakkor közeledni kezdett az Egyesült Államokhoz, így a két nagyhatalom a kétoldalú viszonyok rendezése felé mozdult el, ami hatott Franciaország keleti politikájára is. A francia külpolitika egyre szorosabbra fűzte bilaterális kapcsolatait a régió országaival, és – eredeti célkitűzéseivel összhangban – a hagyományosan német orientációjú térségben vezető szerepet próbált kiépíteni politikai és gazdasági téren egyaránt.

Ennek jegyében egyre magasabb szintre fejlesztették a magyar féllel is a kapcsolatokat, mivel a fennálló stabil és harmonikus politikai viszonyra építve folyamatosan erősíthették a gazdasági és kulturális együttműködést is a két ország között. Ugyanakkor a Magyarországon 1988-ban bekövetkező politikai változások és az egyre növekvő gazdasági nehézségek, valamint az európai helyzet általános átalakulása folytán a kapcsolatrendszer jövőjével kapcsolatban aggályok merültek fel a francia kormányzat köreiben, amely ennek ellenére elkötelezte magát a jó kapcsolatok fenntartása mellett.

Az 1989 és 1991 közötti időszak eseményeit bemutató második fejezet nemzetközi nagypolitikára koncentráló része kiemeli, hogy a szuperhatalmak éles szembenállását a Szovjetunió súlyának jelentős csökkenése és az ebből fakadó esetleges bonyodalmak elhárításának szándéka váltotta fel, ami Washington értelmezésében az amerikai jelenlét fokozódásával járt együtt az európai kontinensen. A kelet-közép-európai stabilitás fenntartása és az európai erőegyensúly gyors felborulásának elkerülése érdekében Franciaország is elfogadta az amerikai befolyás növekedését. Ebbe a folyamatba illeszkedtek a francia keleti nyitási politikai elemei is; azonban kivitelezésüket a berlini fal leomlása, valamint a régió országaiban lezajló gyors és előre nem látott politikai változások nagy mértékben befolyásolták. A francia–német viszony alapvetően erős maradt, ami hozzájárult az európai integrációs folyamat továbbviteléhez; ugyanakkor a keleti-európai régióban Franciaország diplomáciai téren fokozatosan háttérbe szorult az egyesülő Németország mögött. Ennek következtében a francia keleti külpolitika eredeti céljainak teljes körű megvalósítása már nem volt reális cél a megváltozott nagyhatalmi és európai politikai viszonyok között.

Ebben az időszakban Párizs Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot tartotta kiemelt partnereinek a térségben, s velük szorosabb kapcsolat kiépítésére törekedett. A francia külpolitika vezetői pozití-

van értékelték a Magyarországon zajló politikai változásokat, ugyanakkor tartottak azok esetleges destabilizáló hatásától, mivel ezekre egyre súlyosbodó gazdasági helyzetben került sor. Ebben a gyorsan változó közegben Franciaország célja az európai integrációs folyamat támogatása, a gazdasági befektetések növelése és a kulturális együttműködés továbbfejlesztése volt. Ezeknek a megfontolásoknak a jegyében került sor Mitterrand elnök magyarországi látogatására is 1990 elején, amely ugyanúgy hozzájárult a kétoldalú kapcsolatok magasabb szintre emeléséhez, mint Antall József magyar kormányfő ismétlődő franciaországi látogatásai ugyanezen év során. Mindezek eredményeképpen a két ország között új szintre léptek a kapcsolatok, valódi bizalmi viszony épült ki, melynek keretében Párizs teljes mértékben támogatta a magyar fél nyugat-európai integrációját, 1991-ben pedig egy barátsági szerződés megkötésére is sor került a két állam között. Budapest is elköteleződött az euroatlanti integráció mellett, melynek keretében a franciák által szorgalmazott európai konföderáció ötletét is támogatta a kétoldalú egyeztetések során. 1991 szeptemberében egy úgynevezett entente-szerződést is kötött a két állam, amely a fenti célok megvalósítását kívánta elősegíteni. A politikai téren kialakult harmonikus viszony ellenére a gazdasági együttműködés továbbra is alacsony szinten maradt, noha mindkét fél erőfeszítéseket tett ennek javítása érdekében. Egyetlen kérdés kapcsán volt érdemi véleménykülönbség a magyar és a francia vezetés között: míg az előbbi a NATO-tagság elérésével kívánta garantálni saját maga és a régió biztonságát a változó politikai viszonyok között, addig az utóbbi egy általánosabb integrációs folyamat segítségével, amelyben a NATO nem kapna közvetlen szerepet. Ez az elképzelés Párizs számára – a térségben kialakított francia pozíciók védelme és erősítése mellett – egyben az amerikai befolyási zóna kiterjesztésének gátjával is szolgált volna.

A harmadik fejezet az 1992 és 1995 közötti időszak diplomáciai eseményeinek be-

mutatására helyezi a hangsúlyt. Ekkorra már egyértelművé vált, hogy a hidegháború végérvényesen lezárult, és egyetlen szuperhatalomként az Egyesült Államok gyakorol meghatározó befolyást a világpolitikára. Mindezzel együtt az új európai politikai rend kialakítása nagy feladatot jelentett, hiszen olyan kihívásokkal kellett szembesülni, mint a Szovjetunió felbomlása, a délszláv háború és az Európai Unió létrehozása. Ilyen körülmények között a kontinens biztonságpolitikájának kiépítése és a közép-európai államok új helyének meghatározása szintén nemzetközi együttműködést igényelt. A komoly belpolitikai problémákkal is küszködő francia kormányzat sikeresen működött közre az Európai Unió 1993-as létrejöttében, mint ahogy a francia–német tengely is sikerrel vette a német egyesülés által jelentett kihívást; ugyanakkor a közép- és kelet-európai térségben való politikai, gazdasági és kulturális terjeszkedésben – részben saját átmeneti inaktivitása következtében – jelentősen lemaradt német partnere mögött, amely hagyományosan erős pozíciókkal rendelkezett a régióban (s azokat most még tovább tudta erősíteni). A francia külpolitika érdeklődése a térség iránt 1993-ban éledt újjá, mivel ekkortól kezdve a külügyi szervek újra jelentős erőfeszítéseket tettek az érintett országokkal fennálló kapcsolatok magasabb szintre emelése érdekében.

Ennek az új dinamikának a jegyében Franciaország jelentősen javította kapcsolatait nem csupán a közép-európai országokkal, hanem a kontinens posztszovjet államaival is; így jelentősen megélnéült az együttműködés a balti térség és Kelet-Európa korábbi szovjet tagköztársaságaival. Párizs a visegrádi országokat egy tömbben kezelte nem csupán földrajzi elhelyezkedésüknek, hanem sok szempontból hasonló politikai és gazdasági fejlődésüknek köszönhetően is. 1993-tól kezdve ezekkel az államokkal is fokozta a korábban némiképp lanyhulni látszó együttműködést, így Csehszlovákia felbomlása után 1993 folyamán mindkét utóállammal felvette a diplomáciai kapcsolatot, és

biztosította a régi-új partnereket Franciaország elkötelezettségéről a további szoros kooperáció mellett minden fontosabb területen. Magyarország esetében különös hangsúlyt fektettek a hányatott történelmi múlt által beárnyékolt kulturális kapcsolatok felvirágoztatására. Ennek keretében került sor 1992-ben az új Francia Intézet felavatására Budapesten. Ez megerősítést jelentett a magyar politikai vezetés számára azzal kapcsolatban, hogy a Franciaország iránti magyar elkötelezettség viszonzásra talál. Ezt igazolni látszottak Alain Juppé külügyminiszter 1993. júliusi, majd François Léotard védelmi miniszter augusztusi magyarországi látogatásai is, amelyek hozzájárultak a kapcsolatok magasabb szintre emeléséhez. Ennek jegyében aktívan támogatták Magyarország mielőbbi uniós csatlakozását, mellyel egyben a német befolyás növekedését is korlátozni kívánták, miközben a francia gazdasági és kulturális pozíciókat is javítani akarták. Egyúttal a katonai és belügyi együttműködés is fejlődésnek indult. Ez a tendencia az 1994-es magyar országgyűlési választásokat követően hivatalba lépő új kormány időszakában is zavartalanul folytatódott, így a külső tényezők szabta keretek között a közeledési folyamat alapvetően sikeresnek volt tekintendő.

Kötete összegzésében a szerző hangsúlyozza, hogy a felvázolt diplomáciai folyamatok mozgatórugóját alapvetően Franciaország geopolitikájában kell keresni, amely a korszak gyorsan változó körülményei közepette igyekezett Párizs vezető szerepét fenntartani az európai politikában. Ennek a célnak a jegyében került sor a keleti nyitás

politikájára is, amely bi-, majd multilaterális alapon igyekezett biztosítani Franciaország befolyását a kontinensen. Ám ez már középtávon sem lehetett sikeres a nagyobb erőforrásokkal, illetve jobb beágyazottsággal rendelkező amerikai és német partner-vetélytársakkal szemben. Ugyanakkor a nyitási kísérlet alapvetően befolyásolta a közép-európai régió országaival fennálló francia kapcsolatokat, így fontos fejezetét alkotja a kétoldalú viszonyrendszernek francia–magyar vonatkozásban is.

A részletes jegyzetapparátust, bibliográfiát és névmutatót tartalmazó kiadvány hiánypótló módon mutatja be Franciaország keleti politikáját, illetve azon belül a francia–magyar kapcsolatokat egy olyan sorsfordító másfél évtizedes időszakban, amely meghatározó befolyást gyakorolt a kétoldalú diplomáciai viszonyok fejlődésére. A könyv külön érdeme, hogy a benne foglaltak alapvetően levéltári alap kutatások eredményei, így számos olyan érdekes adalékkal szolgálnak, amelyek még a téma ismerői számára is újdonságot jelentenek. Egyetlen hiányosságának a képanyag hiányát lehet felróni, hiszen az bemutathatta volna a korszak fontosabb szereplőit, illetve a közreadott eseményeket.

Garadnai Zoltán könyve nagyon hasznos olvasmány lehet mindenki számára, aki a Franciaország és Magyarország között fennálló kapcsolatrendszer újabb fejezetei iránt érdeklődik; a témakör kutatói számára pedig megkerülhetetlen alapművet fog jelenteni a jövőben.

BENE KRISZTIÁN

Az alpinizmusról – másképpen

Patrick Claster – Delphine Debons – Jean-François Pitteloud – Grégory Quin (dir.): Gravir les Alpes du XIX^e siècle à nos jours. Pratiques, émotions, imaginaires. Presses universitaires de Rennes, Société d'Histoire de la Suisse romande, Institut des Sciences du sport de l'Université de Lausanne, Rennes, 2021. 206 oldal

Az alpinizmus történetének tanulmányozása egy egész korszak eszmerendszerére, filozófiájára és korfelfogására rávilágít. A vállalkozás többet jelent a csúcok meghódítását célzó törekvések időrendben történő sorolásánál, hiszen nem csupán egy sportág fejlődéséről van szó. A hegy „használatba vételének” is története van, mely összekapcsolódik a földrajzi felfedezésekkel, a tudományos expedíciókkal, a természet megismerésére irányuló törekvésekkel. Az ismeretlen, félelmetes és megközelíthetetlen hegykép átalakulása nyugalmat, békét és szabadságot jelképező tájjá fontos eszmei és technikai változások eredménye. A hegymászás szokássá válása elsősorban társadalmi kérdés, hiszen a sokáig kizárólag az elit számára nyitott szórakozás, pihenés idővel – a turizmushoz hasonlóan – demokratizálódott, és ezzel egy időben diverzifikálódott is. A csúcok elérése nem csupán tapasztalatot és bátorságot igényel, de megfelelő, tehát költséges felszerelést is, ami a mai napig akadályozza a hegymászás igazi tömegsporttá válását. A hegyi séta, túrázás azonban tág rétegek számára elérhető. A hegyekben időzés szokássá válása a szabadidő történetével függ össze, mely kapcsolódik a turizmus fejlődéséhez. A hegyekhez fűződő kapcsolaton keresztül tanulmányozható a földrajztudomány fejlődése, az infrastruktúra változása, az ember természethez való viszonya. A turizmus összekapcsolódhat a gazdasággal, a természethez való viszony a klímaváltozás tudomá-

nyos oldalával és a mindennapi életünkre gyakorolt hatásával.

E néhány példa alapján látható, hogy az alpinizmus-kutatás valóban összetett terület. A felmerülő kérdések sokszínűségének bizonyítására és a lehetséges kutatási irányok kijelölésére törekszik a 2016 szeptemberében a svájci Salvan-Les Marécottes-ban megrendezett tudományos tanácskozás előadásából szerkesztett, az alpinizmus történeti-társadalmi kérdéseit vizsgáló tanulmánykötet.

Az előszóban Delphine Debons kiemeli, hogy az alpinizmus, jóllehet ismert jelenség, tudományosan még mindig kevésbé kutatott. A kötet alapjául szolgáló konferencia célja éppen ezért a tudományos érdeklődés felkeltése, a kutatás ösztönzése és a lehetséges új irányok és szempontok kijelölése volt, úgy, hogy a kutatás elszakadjon a korábbi, pusztán történelmi és leíró forrásokon alapuló alpinizmus-kutatástól. Ezt az igyekezetet jól tükrözik a kötetben megjelent tanulmányok. Jóllehet alapvetően a svájci Alpokra és az alpinizmus svájci történetére koncentrálnak, maga a jelenség kiterjeszhető a hegymászás és a „hegyszemlélet” általános történetére, a levont következtetések és a felvetett kérdések tágabb kontextusban is helytállóak és felhasználhatók kiindulási alpnak is. Már a bevezetésben említésre kerül, hogy a hegy mint határokon átívelő földrajzi entitás nem tanulmányozható kizárólag egyetlen nemzet szemszögéből. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a kötetben nem csupán svájci szerzők tanulmányai jelentek meg, hanem francia, olasz, angol és egy magyar szerzőé is. Így nemcsak a kutatás tárgya, de a bemutatott nézőpontok is nemzeteken felüliek.

A kötetben szereplő tanulmányok több szemszögéből vizsgálják az alpinizmus jelenségét, „kultúráját” és a 19. századtól kezdve napjainkig végbemenő változásokat. Az első, „Festészet, költészet, fényképészet” (*Pein-*

ture, poésie et photographie) című rész az alpinizmus művészeti témaként való megjelenését veszi górcső alá, négy tanulmányon keresztül. A tanulmányokból kiderül, hogy a művész–alpinista–hegy kölcsönhatás jelentősen befolyásolja az alpinizmus fejlődését. A hegy esztétikailag és mentálisan is meghatározó, hiszen egyszerre válik a művészetek tárgyává, és alakítja a természetről és az ember helyéről, szerepéről való gondolkodást. A hegyekről készült alkotások ösztönzőleg hathatnak az alpinistákra, akik saját szemükkel szeretnék látni a megfestett vagy éppen versbe foglalt tájat. De a hegyi utazás is motiválhatja műalkotások létrejöttét. Láthatjuk, hogyan reprezentálja a hegy egyszerre az édent, a nyugalmat, a (lelki)békét és a mindenhol jelenlévő veszélyt, az emberi élet mulandóságát, jelentéktelenségét. A hegy egyszerre lenyűgöző és aggodalmat keltő. Az alpinizmus művészeti megjelenése segíti a helyét kereső embert – különösen a 19. században, ahol a magasság és a sziklák legyőzése a kezdetleges technika mellett valószínűsítő erőpróbának minősül. A fejezet tanulmányai nem csupán az alpinizmus művészeti megjelenésére hoznak példákat, hanem a hegy filozófiai gondolkodásban betöltött szerepére is. A hegy és lakói viszonyítási pontként tűnnek fel az európai alpinista elit számára. Az elzártan élő csoportokat a gyarmatokon élő törzsekhez hasonlóan „jó vadembernek” (*Bon Sauvage*) tekintik, akiket a civilizáció és a modernizáció még nem ért el (és nem tett tönkre). A velük való kapcsolat így egyfajta visszatérést jelent a gyökerekhez, kiszakadást a megszokott életből, a gyárak, a zsúfolt város és a munka világából. A hegy így ellensúlyozza az újkori fejlődés negatívumait, és korán fontos helyszínné válik a nyugalmat kereső európai elit tagjai számára. A tanulmányok ezt az egyáltalán nem elhanyagolható kérdést is vizsgálják, összekapcsolva a szabadidő átalakulásával, társadalmi jelentőségével és a 19. századi turizmus születésével és fejlődésével. Az alpinizmus rendkívül fontos szerepet játszott a turizmus kialakulásában, a hegyeket előzőnlő

turisták ugyanakkor hozzájárultak a hegyek megismeréséhez, feltérképezéséhez, az első szabályrendszerek létrehozásához, a turista-utak kialakításához, a jelzések bevezetéséhez, melyek ma is a túrázók és hegymászók hasznára válnak.

A „Veszély és az eredetiség diskurzusa között” (*Entre risque et discours sur l'authenticité*) című második fejezet szintén négy tanulmányon keresztül vizsgálja, hogyan válik vonzóvá a hegy a veszélyt és kalandot keresők számára. A sziklától elválaszthatatlan, állandóan leselkedő halál reprezentációja szintén ebben a részben kapott helyet. A fejezet egyben rávilágít arra is, hogy a 19. századtól kezdve a veszély, a halál lehetősége éppúgy hozzátartozik a hegyről kialakult képhez, mint az érintetlen, paradicsomi táj. Talán épp a veszély az, mely az alpinizmust sporttá formálja. Legalábbis ezt a logikai kapcsolatot használják ki a szerkesztők, hogy az alpinizmus mint sport kérdéskörét feszegezzék. Ahogy az a tanulmányokból kiderül, az alpinisták nehezen fogadták el, hogy az általuk végzett cselekvést egyszerűen sportnak minősítsék, mivel a hegymászás nem csupán erőpróba, de lelki, szellemi tevékenység is. Jóllehet elválaszthatatlan a fizikai felkészültségtől, az erőnléttől, követői szerint mégis túlmutat az erőnlétre és stratégiára épülő versenysportokon. Másrészt viszont a technikai fejlődésnek, a folyamatosan alakuló szabályoknak, az alpinisták közötti állandó vetélkedésnek köszönhetően vitathatatlan, hogy a hegymászás sporttá alakul(t). A tanulmányok rávilágítanak, hogy maguk az alpinisták hogyan küzdenek saját megkülönböztetett szerepük kiharcolásáért és az ellen, hogy egyszerűen turistának tekintsék őket.

A harmadik rész az alpinista nőkkel és a hegyi vezetőkkel foglalkozik. Gyarmati Enikő, a kötet egyetlen magyar szerzője, két női alpinista (Wesselényi Polixéna bárónő és Tauscher-Geduly Hermína) portréján keresztül mutatja be, miként juthatnak el a nők az Alpokba a 19. században. A tanulmány több szempontból is értékes, hiszen egyrészt

vizsgálja az elit női tagjainak társadalmi, kulturális és kikapcsolódási lehetőségeit, másrészt megmutatja a hegyekkel való szembesülés „női oldalát”, vagyis a hegyhez, hegymászáshoz köthető érzelmeket. Ezenkívül megismerhetjük egy nem alpesi nemzet nézőpontját, és informálódhatunk a 19. század első felének magyar utazási szokásairól vagy éppen kivételes eseteiről. A fejezet további három tanulmánya a hegyi kíséző szerepével, „szakmájával”, fontosságával foglalkozik. A kíséző kapcsán ismételten felmerül a turista és a „profli” hegymászó közötti konfliktus, az alpinizmus „piaci áruvá” válása, valamint a „műfaj” elértéktelenedése.

A negyedik, „Alpinizmus, hazafiság, faszizmus” (*Alpinisme, patriotisme, fascisme*) fejezetben található két tanulmányt a hazafiság fogalma köti össze. A szerzők elének tárják, hogy milyen szerepet játszik a politika a csúcspok meghódítására, az új rekordok megdöntésére irányuló törekvésekben, hiszen a korábbi határok átlépése dicsőséget jelent a hegymászó és az általa képviselt állam számára egyaránt. Emellett rámutatnak arra is, hogy az úti beszámolók önéletrajzi jellegükből fakadóan alkalmasak az egyéni politikai nézetek kifejtésére. Láthatjuk, hogy a politikával összekapcsolódik az alpinizmushoz köthető intézmények létrehozása és a környezetvédelem kérdése is.

Az ötödik, „Klímaváltozás, a szokások változása” (*Mutations du climat, mutations des pratiques*) című rész a 21. századot meghatározó klímaváltozás szemszögéből vizsgálja az alpinizmus történetét, és a tendenciákból következtetve igyekszik a jövőre vonatkozó kérdéseket felvázolni. A tanulmányokat olvasva láthatjuk, hogy a környezeti változások rendkívül negatív hatást gyakorolnak az alpinizmus évszázados hagyományára, egyaránt érintik a téli sportok kedvelőit, a hegymászókat, a túrázókat és a rájuk épülő szolgáltatásokat. Ezzel egy időben a tanulmányok kitérnek az alpinizmus és a technika fejlődésének kölcsönhatására, melynek eredményeként a hegyi sportok folyamatosan átalakulnak, új célok és új módszerek

jelennek meg, s ezek folyamatosan újraértelmezik az idővel és a magassággal folytatott versenyt.

Az utolsó, „Archívumok, örökség és az alpinizmus emlékezete” (*Archives, patrimoine et mémoire de l'alpinisme*) című rész a téma kutathatóságára és a felhasználható források sokszínűségére világít rá. A fejezetben található tanulmányok hangsúlyozzák, hogy a téma kutatásához felhasználható forrásanyag rendkívül változatos és számos helyen fellelhető. A szerzők a szöveges forrásokon (visszaemlékezések, útleírások, útikönyvek) kívül megemlítik a képi forrásokat (rajz, festmény, fénykép), a térképeket (útvonalak, domborzati térképek), a hegymászók felszereléseit, a műalkotásokat, az eltérő korokban hegymászáshoz használt ruhákat és a filmeket. A statisztikák, hivatalos beszámolók, jelentések éppúgy hasznosak a kutató számára, mint a témával kapcsolatos újság- és folyóiratcikkek. A hegyi szálláshelyek, azok vendégkönyvei, valamint a múzeumokban kiállított tárgyak szintén felhasználhatók a jelenség tanulmányozására. A fejezet így nem csupán az alpinizmus történetét, hanem az alpinizmussal foglalkozó kutatások történetét is bemutatja, valamint módszertani segítséget nyújt a további kutatáshoz.

Véleményünk szerint a kötet jelentőségét a megjelenése és a benne foglalt tanulmányok által közvetített eltérő nézőpont adja. A kötet formailag eltér a megszokott konferenciakötetektől. Színes, nagy alakú, kemény fedelű, számos képpel illusztrált, így első ránézésre inkább ismeretterjesztő, mint tudományos műnek tűnik. Valamennyi tanulmány kijelöl újabb kutatási irányokat, melyek lehetővé teszik a kérdés további, eltérő nézőpontok szerinti tanulmányozását. A kötet bebizonyítja, hogy az alpinizmus mint társadalmi, történeti, eszmei kérdés tanulmányozásához nem elég az írott forrásokat tanulmányozó történész munkája, hanem más tudományágak bevonása is szükséges. A tanulmányok egyaránt vizsgálják a sport kialakulását, és a társadalomban betöltött szerepét, felvetnek eszmei, értékrendi

kérdéseket, és magukban foglalnak számos jelenleg divatos és/vagy megkerülhetetlen megközelítést, mint a nőtörténet vagy a klímaváltozás. A kötet olvasása során megbizonyosodhatunk róla, hogy az alpinizmus egyszerre sport és eszme. Mindkét értelmezés folyamatosan változik, ahogy a gondolkodásmód, a korfelfogás az épített és természetes környezet is, és egyik sem lehet mentes a

politikai-ideológiai hatásoktól. A kötet szerkesztői jól ismerték fel, hogy az alpinizmus tanulmányozását nem lehet nemzeti keretek közé szorítani, valamint azt is, hogy a nemzetközi együttműködés új nézőpontokat vonhat be a témára irányuló diskurzusba.

MIHÁLYI DOROTTYA

Fél év Bergen-Belsenben

Kolb Jenő: „Hit az emberben” – Bergen-belseni napló. Szerkesztette: Thomas Rahe – Fischer Lajos. Bergen-Belsen – Berichte und Zeugnisse. Band 8. Wallstein Verlag, Göttingen, 2021. 280 oldal

Kasztner Rezső embermentő tevékenysége és a Kasztner-vonat története a mai napig viták keresztüztüében áll, és a magyar holokauszt egyik legellentmondásosabb epizódja. Kasztner ugyanis a cionista Segélyező- és Mentőbizottság egyik vezetőjeként közvetlenül Adolf Eichmann-nal és Kurt Becherrel folytatott tárgyalásokat, amelynek eredményeként a cionisták megszervezheték magyar zsidók Svájcba menekítését. Természetesen nem ingyen: a mintegy 1700 utasért fejenként ezer dollárt kellett fizetni a nácioknak. Ez az akció a háború után nagy visszhangot váltott ki – ennek ellenére magyar nyelven csupán maroknyi könyv jelent meg róla, amelyek nagyobb része nem szakirodalmi feldolgozás.¹ Az itt ismertetett kötet szintén nem a szakirodalmi vonalat erősíti, ám az eddig kiadott művek körében mindenképp egyedí, hiszen egy naplóról van szó.

Kolb Jenő, a Kasztner-vonat egyik utasának naplója magyarul és németül egyszerre jelent meg a *Bergen-Belsen – Berichte und Zeugnisse* (Bergen-Belsen – Beszámolók és tanúvallomások) sorozat részeként; a vonat

utasai ugyanis először ebben a táborban kötöttek ki, és a náci csak két csoportban, hónapokkal később engedték őket elutazni a semleges Svájcba. Maga a napló ma a Jad Vasem gyűjteményének része. Amint az előszóban a szerkesztők megjegyzik, céljuk nem egy történeti-kritikai kiadás publikálása volt; inkább értelmező, magyarázó jegyzetekkel látták el a szöveget, hogy minél szélesebb közönséget szólíthassanak meg vele. Ebben segítséget kaptak Shoshana Hasson-Kolbtól, Kolb Jenő lányától, aki szüleiével együtt szintén a vonat utasa volt, és jelenleg a napló szerzői jogi tulajdonosa.

A könyv bevezető tanulmányát Thomas Rahe írta. Ebben röviden felvázolja a vonat utaslistájának összeállítását, az utasok társadalmi összetételét, valamint bergen-belseni tartózkodásuk jellegzetességeit. Ugyan a Kasztner-vonattal érkezőket külön táborrészben, az ún. *Ungarnlager*ben helyezték el, és viszonylag jobb körülmények között éltek, mint a többi fogoly (például nem kellett dolgozniuk, eleinte bőségesebb ételmezésben részesültek), azonban így is sokat szenvedtek az idővel egyre silányabb ellátás, a rossz higiénés körülmények, de legfőképp a csalódás miatt, hogy a vonat nem az annyira áhított szabadságba vitte őket. Mindazonáltal a csoport vezetői igyekeztek tartani a lelket társaikban mind a kulturális és vallási

¹ Kasztner és az SS egyezkedését, valamint a vonat és utasai történetét követi nyomon Szita Szabolcs könyve: *Aki egy embert megment – a világot menti meg: Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár, 1944–1945*. Budapest, 2005. Mose Golan a mentőakció egyes aspektusait és Kasztner megítélését vette górcső alá: *A Kasztner-ügy történelmi torzításainak jelentősége*. Budapest, 2008. Karsai László és Molnár Judit angol nyelven adta ki Kasztner jelentését (sajnálatos módon a könyv magyarul nem jelent meg): *The Kasztner Report: the report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945*. Jerusalem,

2013. Legújabban pedig a Budapest Főváros Levéltára által létrehozott kiállítás katalógusa jelent meg: Lukács Anikó (szerk.): *Budapest – Bergen-Belsen – Svájc: A Kasztner-vonat fővárosi utasai*. Budapest, 2020. Ezekon kívül elérhető még egy visszaemlékezés és egy regény. Löb, Ladislaus: *Megvásárolt életek: Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója: Egy túlélő története*. Budapest, 2009.; Porter, Anna: *Kasztner vonata: Kasztner Rezső igaz története regényben elbeszélve*. Budapest, 2008.

élet, mind a gyermekek oktatásának megszervezése révén.

Szita Szabolcs rövid tanulmánya a Kasztner-akció történetét kontextualizálja; részletekkel szolgál mind Kasztner Rezső előéletével, mind pedig a Mentőbizottság tevékenységével és a nációkkal való egyezkedés nehézségeivel kapcsolatban. Bár mindkét tanulmány érinti azt a témát, hogy Kasztnernek milyen lehetőségei voltak az embermentésre, és milyen volt a megítélése a háború után, bővebben is szólhattak volna a cionista vezető elleni perről és a Kasztner elleni végzetes merényletről, amelyet egy szélsőséges zsidó szervezet vitt végbe Izraelben.

A bevezető tanulmányok után Shoshana Hasson-Kolb emlékezik meg édesapjáról néhány oldalban. Feleleveníti apja életútját a holokauszt előtt és után is, így további adalékokkal gazdagítva a napló történetét. Kolb 1898-ban született, és már a második világháború előtt vezető értelmiséginek számított szekuláris és cionista zsidó körökben. A Kasztner-vonaton a Hasomer Hacair mozgalmat² képviselte, majd Bergen-Belsenben a táborlakók kulturális életének egyik központi figurája lett. Szabadulásuk után a Kolb család tagjai két évig Svájcban éltek, csak azután jutottak ki Palesztinába.

Kolb Jenőn kívül a Kasztner-vonat több utasa is naplóban örökítette meg tapasztalatait, ezek azonban jóval rövidebbek és más típusúak a kötetben kiadottnál. A napló műfajának megvan az az előnye, hogy a szerző „valós időben” jegyzi le gondolatait, érzéseit, a vele történeteket, így a visszaemlékezéssel ellentétben hiányzik belőle a megszerzett tapasztalatok birtokában történő visszatekintés és az utólagos értelemkeresés, narratívakonstruálás. Amikor Kolb Jenő 1944 június végén felszállt a Kasztner-vonatra, még nem láthatta előre, hogy az valóban a szabadságba viszi-e vagy épp a halálba. Nem tudhatta azt sem, hogy majdnem fél évet kell majd várnia arra, hogy végül december elején Bergen-Belsenből eljuthasson a bizton-

ságot jelentő Svájcba. A napló pontosan megörökíti többek között Kolb és a táborlakók általános hangulatát, annak ingadozását, valahányszor kézzelfoghatónak tűnt a továbbutazás reménye.

Kolb Jenő naplója többnyire szűkszavú, tele rövidítésekkel, mondattöredékekkel, gyakran egy-egy szóval, amit talán emlékeztetőnek rótt fel saját maga számára, ám az olvasó csak találgatásokba bocsátkozhat, hogy mire is utalt vele. Így elengedhetetlen a bőszéges jegyzetapparátus, ami segít értelmezni az említett eseményeket. Ebben a tekintetben a szerkesztők alapos munkát végeztek: túlélők vallomásai és a fellelhető források, szakirodalom alapján szinte minden kérdéses bejegyzésnél található kielégítő magyarázat. Az eligazodást segíti mindemellett egy glosszárrium, valamint a naplóban megnevezett csoporttagok listája is.

A rövidítések és töredezett mondatok ellenére a napló helyenként igen szemléletesen, plasztikusan ábrázolja a vonat utasainak életét. Így például a megérkezést követően, miután a foglyok otthonról hozott élelme elfogyott, és szembesültek a tábori élelmezés szűkösségével, a hangulat és a morál mélypontra zuhant. „Mi jön ki az emberekből ilyenkor? Vádaskodás, veszekedés, leszámolások” – írja Kolb. Az elkövetkező mintegy fél év során a csoport újra és újra megtapasztalja ezt a fajta kétségbeesést, az ételosztásnál gyakran tumultus alakul ki, az emberek nem ritkán lopnak egymástól – úgy tűnt, a szélsőséges helyzetben megrendült az erkölcsi tartásuk, és ez mindenkiből a legrosszabbat hozta ki. Mindemellett hamar megszokták a tábori mindennapokat, ezzel együtt korábbi hozzáállásuk is átvértelődött, amire példa, hogy néhány nap után már valódi izgalmat okozott az, hogy hazai babából készült sólet lesz vacsorára, s a legfőbb beszédtemák gyakran az étkezések körül forogtak.

Kolb Jenő sűrűn írt az *Ungarnlager* működéséről is. Mivel ő maga az egyik cionista

² Szocialista cionista zsidó ifjúsági mozgalom.

csoport vezetőségéhez tartozott, így a tábor vezetésében is közvetlenül részt vett, átlátta a különböző pártok közti viszályokat. A mellékletben található tábori szervezeti szabályzat az eredeti napló függelékeként maradt fenn, és részletesen szól nemcsak a táborlakók által betartandó szabályokról, hanem a vezetőség és a különböző ügyosztályok feladatairól is.

A naplóban emellett szó esik a szellemi és kulturális életről. Kolb Jenő és társai igyekeztek minél színesebb programokat összeállítani, amivel mind a saját, mind a többi táborlakó figyelmét elterelhették helyzetükről és az idő múlásáról. A különböző csoportok saját vitaesteket és előadásokat tartottak művészeti, politikai témakörökben, valamint összegyűjtötték a foglyok „könyvtárát” a magukkal hozott könyvekből (a címek listáját Kolb közli is). A diákoknak iskolát szerveztek. Kolb azonban őszintén feltárja azt is, hogy ez a fajta „kulturális munka” gyakran nehézségekbe ütközött a fásultság és beletörődés miatt.

Kolb Jenő figyelmet fordított a humor szerepére is: például megemlítette az „Ajvé rádió”, a magyar foglyok saját adásának néhány műsorát, amelyben parodizálták a tábori élet egyes aspektusait, és lejegyezte Szondi Lipót, a hírneves pszichiáter vicceit is. Ugyanakkor folyamatosan reflektált a csoporton belüli ellentétekre, ellenségeskedésre, ami szemmel láthatólag még a gyerekekre is átragadt, akik megéreztek és viselkedésükkel visszatükrözték szüleik hangulalingadozását.

Ezen átfogó témák mellett a naplóban természetesen még sok másról is szó esik: olyan apró-cseprő dolgokról, amelyek a tábor életét színesítették vagy épp megnehezítették. Külön érdekesség, hogy a vonat utasai között ott volt Szondi Lipót, aki néhány érdeklődő fogolytársa bevonásával igyekezett folytatni pszichológiai praxisát. Hamar meghonosodott a Szondi-féle önanalízis a rabok körében – talán nem véletlenül, hiszen mindenki igyekezett okot és értelmet keresni a saját sorsában, ami Bergen-Belsenbe ve-

zette. Nemcsak ő gondoskodott azonban a táborlakók egészségéről: a Kasztner-vonat utasai között akadtak orvosok, akik még az emberpróbáló körülmények között is gyermekeket segítettek világra, operációkat hajtottak végre.

Kolb gyakran lefestette a körülöttük lévő természeti jelenségeket, amelyek nagyban befolyásolták a táborlakók hangulatát: a szebb napok, a zöldellő növényzet nyugtatólag hatottak, viszont a hideg, szürke, borús idő még elviselhetetlenebbé tette az ottlétet. Utalt a paradicsombokor sorsára is, aminek megrázó története csak a lábjegyzetben bomlik ki: a foglyok felfedeztek egy paradicsombokrot, amelynek egyetlen, érett gyümölcse őszre elrothadt, mert egyikük sem szedte le. Ez az egy szem paradicsom a táborlakók szemében mindazt a bőséget, jólétet szimbolizálta, amelyet a holokauszttal elvesztettek.

A központi, állandó probléma ugyanakkor mégiscsak az elutazás ügye maradt. Kolb részletesen beszámol minden ezzel kapcsolatos fejleményről az utaslisták összeállításától kezdve a tárgyalásokon át a kósza hírekig. Ehhez természetesen szorosan kapcsolódott a bizonytalanság érzése, a várakozás kínja – különösen akkor, amikor november közepén a csoportot értesítették, hogy hamarosan utaznak, majd azután hetekig mégsem történt semmi. „A legrosszabbat tették velünk: ahelyett, hogy meghagytak volna a letargiában, amibe már berendezkedtünk, a »hír« megzavarta az életet” – írja Kolb. A Kasztner-vonat második csoportja végül 1944. december 4-én indult útnak Bergen-Belsenből Svájcba.

A „Hit az emberben” – *Bergen-belseni napló* kívül-belül igényes kiadvány, élvezeti értékéből azonban jelentősen levon az, hogy a fordításokban, a mellékletekben és a lábjegyzetekben sűrűn előfordulnak germanizmusok, nehezen érthető, magyartalan szó szerkezetek, nyelvhelyességi hibák és félre-gépelések. Mindazonáltal maga a napló megrázó és tanulságos olvasmány, amit érdeklődéssel forgathat mindenki, aki kíváncsi

a holokauszt történetére, a tábori életre és a zsidóság holokausztra adott reakcióira. Emellett Kolb Jenő a magyar holokauszt egy igazán különleges epizódjának, a zsidó önmentés egyik legeredményesebb akciójának a hiteles krónikása, most kiadott naplója pedig a remény, az emberi akaraterő tanúságtétele.

KLACSMANN BORBÁLA

Megismerni a múltat és idegent

Venkovits Balázs: „*Mi otthon félre vagyunk vezetve.*” *Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében.*
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen,
2018. 331 oldal

Irodalom és történelem – bár e két tudományterületnek vannak közös metszetei, viszonylag ritka, hogy egymás eszköztárát használnák vagy forrásanyagát tennék vizsgálatuk tárgyává. Lehet-e az irodalmi alkotásokat historiográfiai módszerekkel elemezni? Erre a kérdésre már számos elméleti válasz született a 20. század második felétől kezdődően, elsősorban külföldi szerzők tollából. Azonban a magyar történettudomány az utazóirodalmat csak az elmúlt egy-két évtizedben kezdte el forrásként vizsgálni. Többek között ezért is hiánypótló Venkovits Balázs monográfiája. A könyv az 1850-es évek vége és az 1910-es évek eleje közötti eseményeket és megjelent fontosabb írásokat mutatja be. A szerző a megértéshez szükséges történelmi kontextus megteremtésén túl új-szerű módszerekkel folytatja vizsgálatát.

Mexikó 19. századi történetével legtöbb-ször Latin-Amerikáról vagy az Egyesült Államokról szóló munkákban találkozhat a magyar olvasó. A „*Mi otthon félre vagyunk vezetve*” azon kevés mű közé tartozik, amely az ország történetét önállóan tárgyalja, olyan magyar utazók szemszögén keresztül, akik a 19. század második felében jártak a régióban. Természetesen a terület történetének vizsgálatakor figyelembe kell venni a különböző külső hatásokat. Venkovits Balázs mind a történelmi háttér felvázolásakor, mind pedig az egyes szövegek elemzésekor folyamatosan utalásokat tesz az Egyesült Államokbeli, illetve az európai eseményekre. Ezzel az olvasó egységes képet kap a korszakról, és könnyebben el tudja helyezni a kötetben szereplő forrásokat. A munka újszerűségét pedig éppen az adja, hogy abba a viszonylag új

tendenciába illeszkedik bele, amely nem a „nagypolitika” szemszögéből, hanem „alulról”, az egyéni tapasztalatok felől közelíti meg egy-egy korszak és ország történetét. Olvasmányos, illetve gördülékeny stílusa miatt pedig a laikus olvasók körében is nagy érdeklődésre tarthat számot.

A szövegek vizsgálatakor, sőt gyakran a történelmi áttekintés során is Venkovits Balázs a *David J. Vázquez* által a *latino* identitás narratív stratégiái kapcsán kidolgozott háromszögelés módszerét használja. (18. old.) A technika lényege az, hogy az utazók egy ismeretlen terület pozícióját két ismert területhez viszonyították egy képzeletbeli háromszögben. Ebben az esetben Mexikó mint megismerni kívánt terület megítélése az ismert Magyarország vagy Európa és az Egyesült Államok megítélésétől függött. Véleményem szerint ez nemcsak a kötetben végzett vizsgálatokba hozott új szint, hanem erősíti azt a szerzői célkitűzést, hogy az utazókat és írásaikat viszonyrendszerben, kontextusba helyezve mutassa be. Folyamatosan kiemeli az önálló sajátosságokat, valamint a különbségeket, azonban ahol kapcsolódási pont van, ott felhívja rá az olvasó figyelmét.

A 19. század során több millió európai indult útnak az amerikai kontinens felé. Sokan gazdasági vagy politikai okokból, főként letelepedés céljából keltek át az Atlanti-óceánon, de többeket motivált a kíváncsiság és kalandvágy is. Később a korszakban lezajló ipari forradalom vívmányainak köszönhetően egyre biztonságosabbá és gyorsabbá vált az utazás mind szárazföldön, mind vízben. Ezért a század második felében egyre többen vállaltak már célzott és időszakos látogatásokat az Újvilágban. Ez a fajta változás a vizsgált utazók beszámolóiban is tetten érhető. A választott források között vannak forradalmár-emigránsok, tudósok és turisták. Venkovits Balázs szándékosan nem tesz különbséget az egyes útleírások típusai kö-

zött. Egyszerre szerepelnek a kötetben könyvek, magazincikkek, turistabeszámolók, tudományos igényű művek, fényképgyűjtemények. Ennek több oka is van, de a legfontosabb talán az, hogy az általa választott szempontrendszer alapján nem is érdemes szétválasztani az egyes típusokat. A „*Mi otthon félre vagyunk vezetve*” célja egyértelmű már a bevezető fejezetektől kezdődően: bemutatni, hogy a különböző társadalmi háttérrel rendelkező korabeli magyar utazók hogyan látták és láttatták Mexikót a 19. század második felében.

A könyv felépítése logikus, bár vannak olyan fejezetek vagy alfejezetek, amelyek átstrukturálva talán jobban kiemelték volna a szerző által alkalmazott szempontok fontosságát.

A módszertani bevezető után a munka három részre tagolódik. Az első az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc résztvevőit, valamint legfontosabb írásait mutatja be. A másodikban a III. Napóleon révén Mexikóba kerülő Miksa császár katonái által kialakított Mexikó-képet vizsgálja a szerző. A harmadikban pedig olyan századfordulós utazók írásait mutatja be, akik abban az időszakban jártak az országban, mikor Porfirio Díaz és kormányzata erőltetett modernizációs folyamatba kezdett, amely során a bevándorlást serkentő intézkedéseket hozott, valamint igyekezett Mexikó nemzetközi presztízsét növelni. Minden rész elején egy a történelmi háttérrel bemutatkozó fejezet található, s az egyes úti beszámolókat elemző fejezeteket is a szerzők rövid életrajzi bevezetője előzi meg, amelyből az olvasó megismerheti az utazók társadalmi háttérét és azt, hogy miért is keltek útra. Ezáltal kirajzolódik a vizsgált szerzők sokszínűsége is.

A korai magyar utazók írásait vizsgáló első rész a legterjedelmesebb és legrészletesebb. A történelmi áttekintőben a szerző itt tárgyalja legbővebben a korszak eseményeit, illetve a közvetlen előzményeket. Bemutatja, milyen viszonyban volt egymással Mexikó és az Egyesült Államok. Felvázolja a 19. században lezajlott gazdasági-technikai fejlődést,

amelynek révén már sokkal könnyebben lehetett eljutni Európán belül egy Atlanti-óceán parti kikötőbe, majd onnan az amerikai kontinensre. Megemlíti a vizsgált korszakot megelőzően Mexikóról készült leírásokat, amelyek javarészt vagy külföldi munkák fordításai voltak, vagy szűkebb olvasóközönség számára készültek. Rámutat arra, hogy a magyar utazók érdeklődését a régió iránt Alexander von Humboldt 1811-ben megjelent *Politikai esszé az új-spanyolországi királyságról* című értekezése keltette fel. A szerző rávilágít arra is, Humboldt munkája egyben a Mexikóhoz fűződő viszonyukat és prekonceptiójukat is nagyban meghatározta.

Az első igazi, a szó legszorosabb értelmében vett utazók közül a könyv három olyan személyt emel ki, akik hasonló háttérrel rendelkeztek, mégis másképp mutatták be Mexikót. Mind a hárman aktív résztvevői voltak az 1848–1849-es eseményeknek. *László Károly* a szabadságharc leverését követően Törökországba menekült, ahol Kossuth Lajos titkára, illetve barátja lett. Részt vett a korábbi kormányzó híres amerikai körútján is, ami után az országban maradt, és új életet kezdett, mérnökként dolgozott. Venkovits Balázs elemzéséből megtudjuk, hogy László alapvetően üzleti vállalkozóként szemlélte Mexikót, és írásaiban a terület gazdasági potenciálját emelte ki. *Xántus János* életéről Lászlóéhoz viszonyítva kevesebb információt kap az olvasó. A szerző rámutat arra, hogy bár Xántus gyakran vette át vagy alakította sajátjává más utazók munkáit, természetudósként vitathatatlan érdemeket szerzett. A „tudós” szemszögéből vizsgálta Mexikót, sőt az Egyesült Államok mexikói konzulja is lett a Colima állambeli Manzanillóban, így első kézből szerzett tapasztalatokat. A harmadik utazóról, *Rosti Pál*ról már jóval többet tudunk meg, így azt is, hogy a három szerző közül ő volt az első, aki a szabadságharc után tudatosan készült mexikói útjára. Nem az emigráció során tett kitérőt a területre, nem is szándékozott új életet kezdeni, hanem egy régóta dédelgetett álmát valósí-

totta meg. Sőt, ő volt az első, aki az akkor még gyerekcipőben járó és drága technikát alkalmazva, úgynevezett fényrajzokon – fényképeken – vizuálisan is megörökítette a látottakat.

Fontos megjegyezni – s erre Venkovits is felhívja az olvasó figyelmét –, hogy László Károly, Xántus János és Rosti Pál átvették a Nyugat-Európában jellemző birodalmi nézőpontot. A mexikóiakat ugyanis mindhárman alsóbbrendű népként mutatták be, az ország társadalmi-gazdasági állapotát pedig negatív színben tüntették fel. Mivel összehasonlításaikban folyamatosan megjelent az Egyesült Államok, amelyet alapvetően pozitív színben és követendő példaként ábrázoltak, az általuk rajzolt Mexikó-kép korántsem önálló. Ebben a rendszerben mindig feltűnik valamilyen relációban Európa vagy az ott-hon, Magyarország. A birodalmi nézőpont abban is tetten érhető, hogy a korai magyar utazók szerint Mexikó fejlődésének a kulcsa az északi szomszéd kezében volt. Így kirajzolódnak az az ellentmondás, hogy ezt a nézőpontot olyan magyar utazók tették magukévá, akik 1848–1849 során épp azért harcoltak, hogy hazájuk a Habsburg Birodalomtól függetlenül fejlődhesen.

Venkovits Balázs a második részben két olyan szerzőről, *Szenger Edér*ről és *Pawłowski Edér*ről ír, akik bár hasonló társadalmi háttérrel és identitással rendelkeztek, több szempontból különböző Mexikó-képet rajzoltak. Az előbbi katonarvosként csatlakozott Miksa főherceg seregéhez, és a császárság bukása után is az országban maradt, magánpraxist nyitott, sőt számos szakmai sikert is elért. Az 1880-as években jelentette meg könyvét, amely alapvetően orvosi szakmunka volt, de egyes részei klasszikus útleírások. Mexikó múltját, társadalmát nem egy megszálló hadsereg tagjaként, hanem orvosként és európai bevándorlóként szemlélte. Tőle eltérően Pawłowski, aki katonaként csatlakozott és adta ki beszámolóit, nyíltan vállalta, hogy Miksa vállalkozásának tagja volt. A szerző kiemeli, hogy a katonai-úti beszámolók különlegeseek, hiszen nemcsak a

hadi eseményeket írták le, hanem a tájat és a lakosok hangulatát is. Pawłowski műveiben gyakran feltűnik a katonai szempont, az egyes földrajzi egységek vagy városok leírásában folyamatosan a hadászati potenciál jelenik meg. Érdekes, hogy összehasonlításaikban nem kapott markáns szerepet az Egyesült Államok, így útleírásaik elemzésekor nem alkalmazható a korábban említett háromszögletes módszer. Azonban, ahogyan a szerző is rámutat, bár írásaikban elhatárolódtak az első részben bemutatott kortársaiktól, kimondatlanul az ő percepcióikat vették át. Így a korábbi sztereotípiákat közvetítették, és valójában nem léptek ki a birodalmi nézőpontból. Európaiként, önmagukat felsőbbrendűnek tartva mutatták be Mexikó fejlettségét. Venkovits Balázs elemzése alapján úgy tűnik, hogy ez a hozzáállás, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia példaként állítása az országban való tartózkodásuk igazolása volt.

Bár a második rész fejezetei továbbra is a már fentebb említett logika szerint követik egymást, a korábbi szerkesztésmód megváltozik. A történelmi háttér felvázolása után a két utazó munkássága együtt kerül tárgyalásra. Igaz, kettejük leírásai igen hasonlóak, azonban Venkovits Balázs vizsgálódásai számos különbségre is rávilágítanak, amelyek véleményem szerint világosabban kirajzolódnának az olvasók számára a korábbi szerkesztési elv alkalmazásával.

A kötet harmadik részében két olyan életművel találkozhat az olvasó, amelyek a maguk nemében egyedülállók, és nagyban hozzájárultak a Mexikó-kép átalakulásához a századfordulós Magyarországon. *Bánó Jenő* tulajdonképpen kettős bevándorló volt, először az Egyesült Államokban próbált szerencsét, majd Mexikóban telepedett le. Írásaiban tudatosan emelte ki az országban zajló gyorsütemű fejlődés előnyeit, a gazdasági lehetőségeket, a lakosság pozitív vonásait. Tudósításai az útleírások és a propaganda különös keverékei, így írásaival sikeresen hívta fel magára a Díaz-kormányzat figyelmét is, olyannyira, hogy Mexikó buda-

pesti konzulja lett. Venkovits Balázs elemzéséből kiderül, hogy ő volt az első olyan magyar utazó, aki szimpátiával fordult a közép-amerikai ország és lakossága felé. Az utolsó vizsgált szerző, *Mocsáry Béláné Fáy Mária* a 19. század végén megjelenő vállalkozó kedvű modern nő mintaképe és a szó legszorosabb értelmében vett turista volt. Férje halála után bejárta a Balkánt, a Közel-Keletet, megfordult az Egyesült Államokban és Mexikóban. A szerző vizsgálódásából kiderül, hogy valóban egyszerű turistaként szemlélte Mexikót, csak a számára érdekes látnivalókat örököltette meg, és nem foglalkozott politikai, társadalmi vagy gazdasági kérdésekkel. Az útikönyvek stílusát tükröző leírásokat készített olvasói számára, amelyekben praktikus tanácsokkal látta el azokat, akik hasonló utazást terveztek. Meg kell említeni azonban, hogy a kötet ezen utolsó fejezete egyedisége és kivételessége miatt eltérő, akár önálló tanulmányként is értelmezhető. A női utazók kapcsán számos új, az olvasó számára véletlenszerűnek tűnő utalás található más kortársakra vagy korábbi női szerzőkre. Természetesen az utazónők, így Mocsáryné is, ritkának számítottak a tárgyalt korszakban, de hiányérzetet kelt, hogy a szerző a korábbiaknál jóval kevesebb összehasonlítást tesz az első vagy a második rész utazóival. Emellett, bár nagyon sokat megtudhatunk Mocsáryné tapasztalatairól, forrásairól, a ténylegesen általa rajzolt Mexikó-kép halványabban jelenik meg, hiszen a szerző ott is kortárs írásokra utal, ahol már konkrétan az utazónő munkáit tárgyalja.

A kötet felosztásán és a vizsgált forrásokon keresztül jól érzékelhető számos változás, amely a korszakban ment végbe. Míg az első csoport tagjai a forradalomban vállalt szerepük miatt voltak kénytelenek elhagyni hazájukat, addig a második résztvevői önkéntes katonaként utaztak a területre, míg a harmadik csoport tagjai már egyedül jártak be Mexikót. A változás a szerzők motivációiban is megfigyelhető. Eleinte volt, aki első-sorban az üzleti lehetőségek kiaknázhatóságát tartotta szem előtt, majd mások már tu-

dományos igénnyel, „felfedezőként” írtak. A 19–20. század fordulóján pedig inkább turistaszemmel mutatták be az országot. Venkovits Balázs arra a megállapításra jut, hogy az úti beszámolókon, illetve az egyes szerzők motivációinak változásán keresztül tetten érhetők az Európában, azon belül is a korabeli Magyarországon lezajlott politikai, gazdasági és társadalmi események hatásai. A bemutatott írások jól érzékeltetik, hogy hazánkban hogyan változott a Mexikóról, valamint az Egyesült Államokról kialakult kép a 19. század második felében.

Venkovits Balázs *„Mi otthon földre vagyunk vezetve”* című monográfiája komplex keretrendszerben, újszerű módszerekkel vizsgálja azon magyar utazók írásait, akik a 19. század második felében jártak Mexikóban. Az olvasó átfogó képet kap nemcsak a Mexikóban, hanem az Egyesült Államokban, Európában és a Magyarországon lezajlott politikai, gazdasági, társadalmi változásokról is. Emellett az utazók által közvetített Mexikó-kép változásain keresztül megismerhető, hogy a korszak eseményei milyen hatást gyakoroltak a társadalomra, illetve azok hogyan csapódtak le mindazokban, akik megörökítették őket. Éppen ezért a kötet jelentős hozzájárulás az utazóirodalom történeti szempontú vizsgálatához. A munka aktualitását nemcsak az adja, hogy a magyar történettudományon belüli újabb irányhoz illeszkedik, hanem az is, hogy egy olyan korban született, amikor a migráció a közbeszéd szerves részét képezi. Emellett az idegen megismerése, az utazás és az élményekről készített beszámolók illusztrálása mára már teljesen hétköznappivá vált. A kötet egyes részei nem tűnnek teljesnek, de a szerző maga is több ponton jelzi, hogy vannak még megválaszolandó kérdések. Venkovits Balázs könyve folyamatban lévő kutatás eredménye, amely újabb elemekkel és szempontokkal egészül ki.

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

Az orosz–japán háború és annak hatása a 20. század történelmére

Frank Jacob: The Russo–Japanese War and its Shaping of the Twentieth Century. Routledge, New York, 2018. 171 oldal

Frank Jacob 2004 és 2010 között a Julius-Maximilians-Universität történeész hallgatója volt Würzburgban; emellett kutató munkát végzett 2006–2007-ben, illetve 2010–2011-ben Japánban az Oszakai Egyetemen. 2012-ben japanológusként doktori fokozatot szerzett Erlangen-Nürnbergben a Friedrich-Alexander-Universitätén, ahol disszertációjában a német és japán titkos társaságokkal foglalkozott. Kutatásainak fő irányai a 19–20. századi német, amerikai és japán történelem, a hadtörténelem, az összehasonlító történelemtudomány, illetve a 16–20. század kultúrtörténete transznacionális nézőpontból.¹

Az 1904–1905-ös orosz–japán háború eseményeinek és hatásainak vizsgálata és újraértékelése a háború százéves évfordulóját követően vett új lendületet, amelynek egyik eredménye az volt, hogy ennek kapcsán is megjelent a „nulladik világháború” kifejezés,² további kutatásra ösztönözve a történészeket. Frank Jacob is a téma újszerű bemutatására vállalkozott saját levéltári kutatásaival kiegészítve a már rendelkezésre álló szakirodalmat. Maga is állást foglal ezen távol-keleti konfliktus jelentősége mellett, amelynek szerteágazó jellegét öt téma bemutatásával tárja az olvasó elé.

A bevezetőben a szerző a rendelkezésre álló szakirodalom felhasználásával a háború korabeli fontosságára hívja fel a figyelmet,

mivel az reagálásra készítette a kor valamennyi nagyhatalmát, és a tömegmédiá megjelenésével elkápráztatta a közvéleményt. Ennek ellenére a konfliktus jelentősége gyorsan leértékelődött, mert az 1914-ben kirobbanó Nagy Háború vált a 20. század elejével foglalkozó történeti kutatások talán legfontosabb fókuszpontjává, és a Kelet-Ázsia sorsára döntő befolyást gyakorló háború csak közel száz év elmúltával került ismét az érdeklődés előterébe. Frank Jacob a historiográfiai magyarázatot követően röviden vázolja a kötet tematikáját, illetve a háború globális hatásainak főbb súlypontjait.

Elsőként a háború katonai eseményeit tárja elénk, megemlítve annak előzményeit is. A konfliktus geopolitikai hátterét az 18. század végétől eredezteti, amikor először jelentek meg orosz felfedezők Japán határainál, kísérletet téve a kereskedelmi kapcsolatok felvételére a japán kormánnyal, amit azonban az többszöri alkalommal is elutasított. Frank Jacob röviden összefoglalja a Meidzsi-kori Japán főbb külpolitikai törekvéseit, amelyek között elsődleges fontosságú volt a Koreai-félsziget feletti idegen ellenőrzés visszaszorítása. Ez fegyveres konfliktusba sodorta a szigetországot először a Kínai Császársággal, majd a cári Oroszországgal. A transzszibériai vasút megépítésével az orosz–japán antagonizmus már az 1880-as években formálódni kezdett, de tekintettel a két ország korlátozott lehetőségeire (vasúti összeköttetés hiányában Oroszország nem tudott kellő katonai erőt felvonultatni a térségben, Japán fegyveres ereje pedig még

¹ Publikációi jól bemutatják szerteágazó érdeklődését: *The Thule Society and the Koryukai* (2013), *Japanism, Pan-Asianism, Terrorism – A Short History of the Maur Society* (2014), *The Military Revolution: A Revision, with Glimar Visoni-Alonzo* (2016), *The Russo-Japanese War and its Shaping the*

20th Century (2017), *Japanese War Crimes during WWII* (2018), *Gallipoli – Britain’s Most Terrible Defeat* (2019).

² Vö. Steinberg, John W.: *The Russo–Japanese War in Global Perspective, World War Zero*. Leiden–Boston, 2005.

nem volt elegendő a fegyveres összecsapáshoz), a háború kitörése 1904-ig váratott magára. Japán ezt az időt diplomáciai kapcsolatainak kiépítésére fordította, aminek eredményeképpen 1902-ben védelmi szövetséget kötött Nagy-Britanniával. A szerző külön kitér arra, hogy bár a korszak katonai megfigyelői előtt Japán katonai erejének növekedése nem maradt rejtve, a cári vezetés ezt nem vette figyelembe, és meggondolatlan külpolitikai lépéseivel gyakorlatilag kiprovokálta a japán támadást. Az író ezt követően a szárazföldön és a tengeren végbemenő harci cselekményeket mutatja be. A leírás összehasonlíja a hadviselő felek felkészültségét, katonái morálját, az alkalmazott haditechnikát katonai technológiát, sok esetben az ott jelen levő brit és japán katonai megfigyelők munkáinak felhasználásával.

Tekintettel arra, hogy a kötet célja az orosz–japán háború globális nézőpontból történő vizsgálata, a szerző a következő fejezetben a távol-keleti konfliktusnak az ázsiai nemzetekre gyakorolt hatását mutatta be, elsősorban Japánra, Koreára, Kínára és Indiára összpontosítva. A közvélekedéstől eltérően Japán esetében a háború hazai támogatottsága meglehetősen sokszínű volt. A konfliktus megnyerése érdekében a szigetország emberi és anyagi erőforrásainak jelentős részét mobilizálta, ami komoly hatást gyakorolt a lakosság életére. A kormány sikeresen ellenőrzése alatt tartotta a sajtótermékek nagyobbik részét, és útját állta a baloldali színezetű ellenzéki szerveződéseknek, de az esetek és a sérültek magas számához a közvélemény sok esetben kritikusan viszonyult. A hadsereg nagy része az ország vidéki agrárnépességének köreiből származott, akik számára komoly változást jelentett, hogy kiszakadnak megszokott környezetükből, és átutazva az ázsiai kontinensre részt kellett venniük egy olyan háborúban, amelynek semmilyen közvetlen hatása nem volt hétköznapi életükre. A nagy vérveszteség árán kivívott győzelem ugyanakkor megerősítette a radikális nacionalista csoportok befolyását, amelyek elégedetlenek voltak a hadisarc

megfizetésének kötelezettségét mellőző portsmouthi békeszerződés megkötésével. Összességében tehát elmondható, hogy bár a japán kormány sikeresen mobilizálta a közvéleményt a háború támogatása érdekében, a japán társadalom egységéről ebben a kérdésben nem lehet beszélni.

Japánhoz hasonlóan Korea társadalma is megosztott volt a háború eredményét illetően. A koreai királyi udvart különféle hatalmi csoportok harcai uralták, amelyek között orosz- és japánpártiak egyaránt jelen voltak. Ennek következtében a koreai állam képtelen volt az országot a modern kor követelményeinek megfelelően reformálni, és a belpolitikai káosz végéig sokan a japán uralom megszilárdításától várták. Korea a háborút követően japán fennhatóság alá került, és belső átalakításának feladatát annak egyik kiemelkedő jelentőségű államférfijára, Itó Hirobumira bízta a szigetország kormánya. Itó munkáját azonban egyrészt erős kritikával illették a japán szélsőjobboldali körök, annak lassú és mérsékelt intenzitása miatt, másrészt Itó tevékenysége szálla volt a koreai lakosság többségének szemében is, s végül 1909. október 29-én Harbin városában meggyilkolták. Itó halálával Japánban felerősödtek a radikális Korea-politikát szorgalmazó hangok, ami Korea anektálását és a Japán birodalomba való integrálását eredményezte.

Koreához hasonlóan a Kínai Császárság is a háború áldozatává vált. Részben saját elhatározásából, részben a többi nagyhatalom nyomására a pekingi kormány már röviddel a háború kitörését követően kinyilvánította semlegességét, a háború azonban így is az országhoz tartozó Mandzsúria területén folyt, amely a harcok elültétét követően a portsmouthi békeszerződés alapján – melynek megkötésekor Kína képviselői nem lehettek jelen – Japán kezére került. A háború következményei összetett hatást gyakoroltak a kínai közvéleményre: a japán győzelem megerősítette az ország nyugati mintára történő átalakításának szükségességébe vetett hitet, az orosz forradalom ugyanakkor rámutatott

az autoriter politikai rendszerek – így a Kínai Császárság – gyengeségeire. Kína szempontjából Japán ázsiai térnyerése egyre fenyegetőbbé vált, de a kínai ellenzéki csoportok ennek ellenére sok esetben nem hivatalos japán támogatással léptek fel a kínai rezsimmel szemben, mert Kína szempontjából még mindig kisebbik rossznak tekintették a japán befolyás növekedését, mint a pekingi kormány fejlődésre képtelen magatartását.

Az ázsiai nemzetek háborúval kapcsolatos álláspontjának tárgyalásakor a szerző figyelmet szentelt az indiai szubkontinens lakosainak is, akik szintén példaértékűnek tartották a japán nép munkáját, amit saját országára reformálásba fektetett, és az orosz-japán háború lezárulását követően Indiában is megerősödtek a brit uralom ellen radikális eszközökkel harcolni kívánó csoportok.

Frank Jacob a könyv negyedik fejezetében a háború egy további következményével, az 1905. évi orosz forradalom bemutatásával foglalkozik, különös tekintettel a japán titkosszolgálat szerepére. A szentpétervári katonai attasé már a háború kitörését megelőző években igyekezett kapcsolatba lépni az orosz állammal szembenálló forradalmi csoportokkal abból a célból, hogy terrorcselekmények, szabotázsakciók elkövetésével akadályozzák a transzszibériai vasút működését. Bár ilyen akciók kivitelezésére végül nem került sor, a finn és lengyel ellenzéki csoportok kapcsolatba léptek a japán külügyminisztériummal, amely már 1904 augusztusában pénzzel támogatta azok forradalmi tevékenységét. A japán kormány és az ellenzéki csoportok közötti kapcsolat azonban hamar felbomlott, mert Japán a háború gyors lezárásában, míg a forradalmárok annak elhúzódásában voltak érdekelték. A háború azonban így is elérte a kívánt hatást: az 1905. február 22-ei véres vasárnapot követően kitört a forradalom. Ennek eredményeképpen hiába voltak az orosz csapatok még a mukdeni csatavastétst követően is létszámot tekintve túlerőben a kelet-ázsiai hadszíntéren, a kiszélesedő politikai válság, a terrorcselekmények és a sztrájkok növekvő száma

lehetetlenné tette a háború folytatását, és az orosz cár kénytelen volt elfogadni az amerikai elnök javaslatát a béketárgyalások megkezdésére.

Ezzel a béketárgyalással, illetve az annak eredményeképpen létrejött békeszerződés amerikai-japán kapcsolatokra gyakorolt hatásával foglalkozik a kötet ötödik fejezete. A szerződés megkötésében döntő szerepet játszott Theodore Roosevelt amerikai elnök, aki számára elsődleges fontosságú volt az amerikai érdekek képviselője a tárgyalások során, és olyan kiegyensúlyozott szerződés megalkotásában volt érdekelt, amely egyrészt elfogadható az orosz és a japán kormány számára, ugyanakkor hatalmi egyensúlyt teremt Kelet-Ázsiában annak érdekében, hogy az orosz befolyás gyengülése ne járjon Japán súlyának aránytalan növekedésével. Az amerikai elnök tevékenysége a béketárgyalások folyamán nélkülözhetetlen volt, mert az orosz és a japán álláspont sokáig összeegyeztethetetlen tűnt, és csak Roosevelt közvetítő tevékenysége, az orosz cárnak a német uralkodón keresztül történő meggyőzése és a japán kormánnyal való folyamatos kapcsolattartása tette lehetővé, hogy a békeszerződést a felek végül aláírják. Bár a nemzetközi közvélemény az amerikai elnök tevékenységét Nobel békedíjjal jutalmazta, az Amerikai Egyesült Államok és Japán pedig 1905-ben megegyezett érdekszféráik elhatárolásában Korea és a Fülöp-szigetek tekintetében, a japán társadalom nagy része – a nagyszegű hadisarc elmaradása miatt – elégedetlen volt a békefeltételekkel, és ezért Rooseveltet hibáztatta. Tovább rontotta az amerikai-japán kapcsolatokat, hogy Mandzsúriában nem valósult meg a valamennyi nemzet befektetőit és kereskedőit egyenlő bánásmódban részesítő „*Open Door*” politika, mert a japánok az oroszokhoz hasonlóan ki akarták szorítani onnan az idegen gazdasági érdekeltségeket. Japán így Oroszország helyére lépve az Amerikai Egyesült Államok fő riválisává vált a kelet-ázsiai térségben, a két ország 1905 és 1941 közötti

viszonyát „hidegháború”-ként jellemezte a könyv szerzője.

A könyv utolsó része, folytatva a nemzetközi kapcsolatokat érintő kitekintést, az orosz–japán háborút követő európai nagyhatalmi politikát mutatja be, Németország szemszögéből. A Német Császárság külpolitikája megalakulásától kezdve elsődleges prioritásként kezelte, hogy elkerülje a kétfrontos harc lehetőségét a revansra vágyó Franciaország és a cári Oroszország között. Ez a célkitűzés azonban az 1892-ben aláírt orosz–francia védelmi szerződés megkötésével kudarcba fulladt, és 1904-ben sor került a brit–francia *Entente Cordiale* aláírására is. A II. Vilmos vezette Németország számára ezért különösen előnyös volt Oroszország távol-keleti lekötöttsége, és a császár maga is a háború megvívására ösztönözte unokatestvérét, az orosz cárt. Németország pozícióit látszólag megerősítette az 1902-ben aláírt brit–japán védelmi szerződés, amelyre reagálva Franciaország kijelentette, hogy az 1892. évi megállapodás nem terjeszthető ki a Távol-Keletre, katonai szempontból kihát-rálva ezzel orosz szövetségese mögül egy kelet-ázsiai konfliktus esetére, ami esélyt adott Németországnak arra, hogy éket verjen az orosz–francia szövetség tagjai közé. A háború folyamán ezért Németország hivatalosan nem jelezte semlegességét, és bár közvetlen katonai segítségnyújtásra nem került sor, a Távol-Keletre tartó orosz Balti flotta szénellátásáról egy német hajótársaság gondoskodott. II. Vilmos emellett a háború folyamán egy német–orosz szerződés ötletével ostromolta az orosz cárt, aki a háborús vereség hatására végül Björköben 1905. július 5-én aláírta egy védelmi szerződés tervezetét, amely azonban az orosz külügyminisztérium nyomására sohasem került ratifikálásra. A háború hatása a német katonai gondolkodásra ugyanakkor komolyabb eredménnyel járt. A német katonai megfigyelők jelentései,

illetve a haditudósítók munkája nyomán megjelent újságcikkek egyaránt a cári haderő elmaradott voltáról tanúskodtak. Az orosz csapatok morálja alacsony és defenzív volt, az állomány műveltségének és kiképzésének színvonala elégtelen, a modern katonai technológiák alkalmazása is sok kívánnivalót hagyott maga után. A háborút megjárt katonai megfigyelők ugyanakkor egységesen a támadó taktika alkalmazásában látták a győzelem kulcsát, amely véleményük szerint még a 20. századi fegyverek ellenében is sikeresen alkalmazható, nagyban befolyásolva ezzel az első világháború hatalmas emberáldozatokat követelő csatáiban alkalmazott taktikát. A szerző nem felejtí röviden bemutatni a háború hatását a Schlifffen-tervre. Az elképzelés megalkotója tisztában volt azzal, hogy Németország kapacitásai – Japánhoz hasonlóan – csak egy gyors háború megnyerésére elégségesek, ugyanakkor Oroszország 1905. évi háborús veresége nyomán úgy tűnt, lehetséges a győzelem. Frank Jacob szerint ez az elképzelés helytálló volt röviddel 1905 után, de 1914-re már idejét múlttá vált a cári hadsereg gyors fejlődésének következtében.

A bemutatott kötet sikeresen összegzi az utóbbi évtizedben elért, az 1904–1905-ös orosz–japán háborúval foglalkozó kutatások eredményeit. A szerző a felhasznált szakirodalom alapján érzékelhetően otthonosan mozog a kelet-ázsiai konfliktus témakörében, amiben nagy segítségére volt, hogy az angol és német nyelvű szakirodalom mellett a japán nyelvű publikációkat is áttekintette. Bár meglátásom szerint gyökeresen új eredményeket nem mutat be könyve, kétségtelenül jól szintetizálja és jellemzi a saját kutatási területeihez közel álló publikációkat, és mind ezt jól érthető formában tárja az olvasó elé.

VÁRNAI GERGELY

Nyelvében szuverén a nemzet?

Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 217 oldal

A Jogtörténeti Értekezések című sorozat már közel félszáz magas színvonalú tudományos munkát tett közzé az elmúlt ötven év során. Ezek között akadt magyar és német nyelvű, hazai és nemzetközi vonatkozású, empirikus és elméleti jellegű, illetve monografikus és sokszerzős kötet is. A sorozat legutóbbi, negyvenhatodik számú darabja Nagy Noémi, az MTA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi Jogi Tanszék adjunktusa szerkesztésében látott napvilágot 2020-ban. Ahogy az előszó is fogalmaz, a kötet nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy interdiszciplináris keretben mutassa be a nemzetiségi-nyelvi szuverenitáshoz kapcsolódó kérdéseket. (7. old.) A téma komplexitása már a címadásban is tetten érhető: nehéz ugyanis mereven szétválasztani a nemzetiségi és nyelvi szuverenitás kérdéskörét, ugyanakkor nem is feleltethető meg egészen a kettő egymásnak; így a kötőjeles forma talán a legbölcsebb megoldás.

A nyelvnek az államéletben betöltött szerepét már a 19. században is nagy jelentőségűnek gondolták. Apponyi Albert például a véderóvita kapcsán fogalmazott így 1889-ben: „Az az elmélet, mely szerint a nyelv kérdés kizárólag Ófelségének intézkedései körébe tartozik, védelmezhető oly államban, mint aminő pl. a Lajtán túli állam, hol több nyelv létezik, de mindegyiknek csak közművelődési, csak faji jelentősége van, egyike

sincs az állami nyelv méltóságával felruházva. [...] De minálunk ez nem így van, t. képviselőház. A magyar nyelvnek nem csupán ez a faji jelentősége van. A magyar nyelv államunk nyelve, a magyar nyelv nemzeti egyéniségünk, önálló nemzeti államunk kifejezője, jelképe. A magyar nyelv feletti örökösödést kivenni a törvényhozás kezéből annyit jelent, mint az állami önállóságunk integritása felett való ellenörködést és oltalmat a törvényhozás kezéből kivenni.”¹ A nyelv tehát az állam szemszögéből nézve szuverenitás kérdése, és mint olyan, egyszersmind hatalmi kérdés is. Erre a kötet szerkesztői előszavában Nagy Noémi is rámutat: az állam a nyelvpolitikával tudja egyfelől bizonyos nyelvi csoportok hatalmi pozícióját fenntartani, másfelől közjogi önállóságát kifejezni. (7. old.) Mindez egy nyelvileg többé-kevésbé homogén nemzetállam esetében magától értetődőnek tűnhet, azonban egy soknyelvű, heterogén államalakulatban, mint amilyen a Habsburg Birodalom és azon belül a Magyar Királyság is volt, súlyos feszültségforrássá válhat. Peter Haslinger osztrák történész ezért érvelt amellett, hogy a többnyelvű társadalmak esetében a nyelvpolitika kérdése olyan újszerű történeti megközelítést igényel, amely a többnyelvűséggel kapcsolatos konfliktusokra nem mint az állami-társadalmi integrációt hátráltató tényezőkre tekint, hanem olyan komplex struktúraváltás velejárájáróira, amelyek a hosszú 19. század során dinamikusan megváltoztatták a társadalmi mobilitás keretfeltételeit.²

A kötet első tanulmányával mindjárt a kérdéskör közepébe veti magát. Andrassy

¹ Apponyi Albert gróf beszédei. 1. kötet 1872–1890. Budapest, 1896. 677–678.

² Haslinger, Peter: *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung*, In: *Mehrsprachigkeit und Multikulturalität in politischen Umbruchphasen im östlichen Europa*. Heg. von Peter Haslinger – Mo-

nika Wingender, – Kamil Galiullin – Iskander Gilyazov. Wiesbaden, 2016. 243–256.; Magyar nyelven: *Társadalmi többnyelvűség és a szekuritizáció folyamatai*. Aetas, 35. évf. (2020) 1. sz. 181–191.

György, a Pécsi Tudományegyetem filozófus- és jogászprofesszora a nemzetiségi egyenjogúsítás tárgyában elfogadott 1868. évi XLIV. törvénycikket elemezte. (11–40. old.) A szerző elsősorban arra a szakirodalomban előforduló ellentmondásra hívta fel a figyelmet, ami egyfelől a törvényt a maga korában haladónak tartja, másfelől a korszak kormányait a végrehajtás elmaradásával vádolja. Andrassy szerint a törvény alkotói tisztában voltak az anyanyelv jelentőségével, ezért élesen megkülönböztették a hivatalos és nem hivatalos nyelvhasználatot. Az előbbi esetben sem volt kizárólagos az állam hivatalos nyelve, de összetett módon szabályozták, hogy ki, mikor és milyen esetben fordulhat anyanyelvén a hatóságokhoz. Az utóbbi esetben viszont széles körű szabadságot biztosítottak: például a magántársulatok esetében az alapítók szabadon dönthettek arról, hogy melyik nyelve(ke)t részesítik előnyben. A szerző szerint történeti összehasonlításban valóban előremutató volt a magyar szabályozás, mivel elismerte a polgárok nyelv szabadsághoz való jogát, a végrehajtás állítólagos elmaradásának kérdése azonban felülvizsgálatra szorult.

A kötet második tanulmányát Csernikó István írta. (41–65. old.) A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola nyelvészprofesszora szerint nemcsak a nemzet és az állam konstruált fogalom, hanem maga a nyelv is, ezért az irodalmi nyelv, vagyis a normatív sztenderd kidolgozása elsősorban nem is kulturális, hanem politikai kérdés. Ugyanakkor a nyelvek mégsem szabadalmazhatók fel politikai választóvonalak mentén, sőt sokszor még nyelvek és nyelvjárások között is csak dinamikusan változó, képlékeny határokról beszélhetünk. Szemben az ún. *Abstand* (különálló) nyelvekkel, mint amilyen a magyar is, az ún. *Ausbau* (beépülő) nyelvek leginkább dialektuskontinuumok formájában írhatók le. A szláv nyelvek esetében értelemszerűen egy északi és egy déli szláv dialektuskontinuumról beszélhetünk, amelyekben belül az egyes nyelvek és dialektusaik státuszai mindig is politikai, kulturá-

lis, társadalmi, gazdasági és történelmi tényezőktől függték. Csernikó mindezt a két világháború közötti csehszlovákiai, illetve a második világháború alatti kárpátaljai nyelvkérdés geopolitikai és ideológiai szempontból egyaránt terhelt példáival illusztrálja.

A harmadik tanulmányt Csernus-Lukács Szilveszter, a marburgi Herder-Institut tudományos munkatársa jegyezte. (66–98. old.) A történész szerző a nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozásának 1860 és 1868 közötti történetét tekintette át, összehasonlítva a magyarországi és erdélyi viszonyokat. Nemcsak a nemzetiségi és nyelvhasználati jogszabályok voltak ugyanis eltérők a két országrész között, hanem az egyes nemzet(iség)ek (ön)meghatározásai is. Míg Magyarországon a magyar, Horvát-Szlávonországban a horvát volt elismert politikai nemzet, addig Erdélyben a három történelmi rendi nemzet mellé (magyar, székely, szász) 1863-tól a román is beemelték. Ennek következményei tetten érhetők az államélet különböző terein és szintjein, legyen szó az országgyűlésről, a végrehajtásról, a törvényhatóságokról, a járásokról vagy éppen a községekről, illetve az egyéni jogokról. Mindezek elemzésével Csernus-Lukács arra a következtetésre jutott, hogy az októberi diploma és a 1868-as nemzetiségi törvény közötti időszak – bár hidat képez 1848–1849 és a kiegyezés kora között –, mégis sajátos nyelv- és nemzetiségpolitikai helyzetet eredményezett. A dualizmus kori nemzetiségi kérdéssről alkotott képünket is árnyalja, ha figyelembe vesszük, hogy egyes nemzetiségeknek (például a románoknak) nemcsak önmagában volt sérelmes az 1868-as törvény, hanem azért is, mert visszalépést jelentett a néhány évvel korábban már elért eredményekhez képest.

A kötet negyedik tanulmánya egy korábbi időszak nyelvpolitikai dilemmáiba nyújt bepillantást. (99–116. old.) Heil Kristóf Mihály, az MTA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa Nógrád megye szerepét vizsgálta a reform-

kori magyar nyelvügyi diskurzusból. Ekkor még a latin volt a hivatalos nyelv Magyarországon, de a jozefinista germanizációs kísérletek hatására nyílt politikai törekvéssé vált a magyar nyelv felkarolása. Ahogy a szerző is hangsúlyozza, ezt egy hosszú és több szinten zajló folyamatként érdemes elképzelni (1790–1844). Amikor az 1825–1827. évi országgyűlés leporolta az 1790. évi diéta által tett reformjavaslatokat, a vármegyéknek is lehetőséget adtak a megvitatásukra, köztük Nógrád vármegye liberális többségű törvényhatósági bizottságának is. A reformszellemű nógrádi „operátum” rávilágít arra a fordulóra, amely a nyelvkérdésben 1831–1832-ben következett be. Ekkor lett deklarált cél a nyelvügynek önálló, tehát nem a közoktatás részeként történő kezelése, amely az egynyelvű és azonos kultúrájú polgári nemzet megteremtésére irányult. A kancelláriának is megküldött megyei tervezet számos konkrét javaslatot tartalmazott. Az oktatás demokratizálását éppúgy szorgalmazták, mint az államosítását. Heil szerint ugyan a megyei észrevételeket nem tárgyalták a későbbi reformországgyűlések, azonban fontos hivatkozási pontul szolgáltak a törvényalkotók számára.

Az ötödik tanulmány szerzője Képegy Imre, az MTA–ELTE Jegtörténelmi Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, aki írásában a szlovák nemzetvé válás két fontos momentumát (az 1849. évi és 1861. évi szlovák memorandumokat) elemzi. (117–129. old.) A szlovák vezetők 1848 májusában Lipótszentmiklóson egy olyan petíciót adtak ki, amely horvát és szerb mintára a szlovákokat önálló nemzetként definiálta. Területi autonómiát és a magyar állam föderalizálását követelve 1849 januárjában már memorandumban fordultak az uralkodóhoz. A szabadságharcban a császáriak mellett kardoskodó Ludovít Štúrnak és társainak azonban csalódnuk kellett: a neoabszolutizmus rendszere megtagadta a kívánt nemzetiségi-nyelvi privilégiumokat. Az újabb kísérlet tizenkét évet váratott magára: Turócszentmártonban 1861 júniusában ült össze a szlo-

vák nemzeti gyűlés, ahol Štefan Daxner vezetésével elfogadták „A szlovák nemzet memorandumát”. Ebben széles körű, a nyelvhasználatról az oktatáson át a közigazgatásig terjedő területi autonómiát követeltek a magyar országgyűléstől, illetve Štefan Moyses besztercebányai katolikus püspök közbenjárására az uralkodótól. Képegy rámutatott: az 1867-es kiegyezés ugyan hosszú időre konszolidálta a magyar szupremáciát a Felvidéken, a szlovák önrendelkezés 19. századi elképzelései a 20. század elején cseh–szlovák relációban ismét feleledtek.

Lajta L. László nevéhez fűződik a kötet hatodik tanulmánya. A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos munkatársa a tannyelv-szabályozás és magyarnyelv-oktatás kérdéskörét vizsgálta a 19. századi közoktatásban. (130–154. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy a tannyelv kérdést mindig is két nagy tényező befolyásolta: egyfelől a mindenkori tanulók anyanyelve, másfelől az állam hivatalos nyelve. Az utóbbi a szűkebb értelemben vett Magyarországon 1844-től a magyar volt, de a magyar nyelv ügyének felkarolása a közoktatásban már a 18. század végén elkezdődött. Ahogy a latin nyelv hegemóniája megtört, sajátos háromszögöszerű szembenállás bontakozott ki a magyar elit, a nemzetiségi vezetők és a bécsi udvar nyelvpolitikai törekvései között. A dualizmus korának magyar nyelvpolitikája nem egyszerűsíthető le erőszakos magyarosításra, hiszen az Eötvös József nevéhez köthető 1868-as népiskolai törvény az anyanyelvi oktatást írta elő az alap- és középfokú iskolákban. Csak a századforduló után, a sokat vitatott 1907. és 1908. évi iskolapolitikai törvények (Lex Apponyi) tették meg a sokat vitatott erélyes lépéseket a magyar nyelv hatékony oktatásának irányába a nemzetiségi iskolákban. Lajtai szerint ahogy a korábbi germanizációs törekvéseknél, úgy a dualizmus kori „magyarosítás” elemzésénél sem lehet csupán nacionalizmustörténelmi szempontokra hagyatkozni; az állam egységének és a modern közigazgatás megteremtésének igénye legalább olyan fontos szerepet játszott.

Szuverenitás-elméletek a magyar névviselésben – Tradíciók és az állami szabályozás címet viseli a kötet hetedik tanulmánya, amelyben Megyeri-Pálffy Zoltán, az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa egy „kis jogintézményt”, a névviselés szabályozását vizsgálta. (155–169. old.) A 18. század előtt az állam nem szabályozta a névviselés kérdését, de a 19. század végére a névjog már a személyi jogok sorába emelkedett. A névviselés számos szuverenitás-kérdést hordoz magában, például a hagyományos nemesi (elő)nevek kifejezték a család eredeti birtokát. A nemi szuverenitás is fontos aspektus: a régi hagyomány szerint házasságkötés után a férfi neve bekebelezte a női nevet; ezt a szokást azonban a modern korban különböző új, a női nem szuverén jellegét elismerő formák váltották fel. Megyeri-Pálffy szerint a név és a személyiség viszonyában a névhasználat nagy jelentőséggel bír, hiszen ezáltal a személyiség szuverenitása is kifejezhető. A szerző a magyar állami névviselési szabályozás sajátos vonásának tartja a névmagyarosítási hullámot, ami a 19. század közepétől a 20. század közepéig tömeges jelenségének számított. Ebben az időszakban az eredendően a személyiség szuverenitását kifejező névhasználat erőteljes állami befolyás alá került, és államilag ösztönzött, az egyes állampolgároktól elvárt lépéssé vált. A magyar névjogi szabályozás ennek ellenére pozitív történet, hiszen egyszerre tudta átmenteni a tradicionális elemeket, valamint utat nyitott a modern megoldások felé is.

A nyolcadik, utolsó előtti tanulmányt a kötet szerkesztője írta. Nagy Noémi a Lajtán inneni és túli nyelvi–nemzetiségi jogalkotás (1867–1918) összehasonlító vizsgálatára vállalkozott a hivatali élet, az igazságszolgáltatás és az oktatás vonatkozásában. (170–188. old.) Az osztrák birodalomrészben az 1867. évi alkotmány volt a nyelvpolitika sarokpontja, ami a nemzetiségek egyenjogúságát elsősorban a nemzetiségi kultúra és nyelv ápolásában, valamint az oktatásban és a közgazdaságban való szabad nyelvhasználatban

határozta meg. A nyelvi egyenlőséget az államigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is az állam és a polgárai közötti viszonyra vonatkoztatták, tehát a belső ügykezelési nyelv továbbra is a német maradt egy-egy tartomány (például Galícia) kivételével. Az oktatásban elismerték a nyelvi egyenjogúságot, de éles különbséget tettek a tartományi nyelv (*Landessprache*) és egy adott szűkebb régióban használt nyelv (*landesübliche Sprache*) között, és a nyelvi egyenlőséget csak utóbbira vonatkoztatták. Alkotmányba emelték továbbá a nyelvi kényszer tiltását (*Sprachenzwangsverbot*), aminek értelmében nem lehetett kikényszeríteni egy másik tartományi nyelv kötelező iskolai oktatását. A Magyar Királyságban más típusú szabályozás volt érvényben mind a három terület esetében. Horvát-Szlávnországot leszámítva az ország teljes területén a magyar volt az államigazgatás nyelve. A kormányhoz intézett beadványokat mindenki anyanyelvén nyújthatta be, és bár a válasz magyar nyelven érkezett, ahhoz fordítást csatoltak. A megyei törvényhatóságok esetében az ún. 20%-os szabályt alkalmazták, tehát a megyei közgyűlési képviselők ötödének kellett jeleznie, ha az állam hivatalos nyelve mellett más nyelvet is használni akartak. A községek viszont szabadon választhatták meg belső ügyviteli és jegyzőkönyvvezetési nyelvüket. Az igazságszolgáltatásban a fellebbviteli és felsőbíróságok nyelve kizárólag magyar volt, nemzetiségi nyelveket csak az elsőfokú bíróságok előtt lehetett használni. Ami az oktatást illeti, az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvény elismerte az anyanyelvi oktatáshoz való jogot az elemi iskolákban, felsőbb népiskolákban és a polgári iskolákban, de lépésről lépésre igyekezett kiterjeszteni a magyar nyelv kötelező tantárgyként történő oktatását a nem magyar nyelvű iskolákban. Nagy szerint a két birodalomrész között a fő különbség abban rejlett, hogy míg az ausztriai szabályozás elismerte a nemzetiségeknek mint közösségeknek az egyenjogúságát (kollektív jogok), addig a magyarországi szabályozás csupán a különféle nemzetisé-

gekhez tartozó egyes állampolgárok egyenjóságát (egyéni jogok) mondta ki.

A kötet kilencedik és egyben záró tanulmánya izgalmas nyomozásra invitálja az olvasót. Írásában Schwarczwölder Ádám, a Veritas Történettudományi Intézet és Levéltár tudományos segédmunkatársa azt vizsgálta, hogy a milyen informális manőverek vezettek el az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés létrejöttéhez. (189–213. old.) Mint ismeretes, Horvát-Szlavónország széles körű autonómiát élvezett a Magyar Királyságon belül a dualizmus időszakában. Ahhoz azonban, hogy a szakítás a két történelmi társország között – ami az 1848–1849-es események miatt reális veszély volt – elkerülhető legyen, a korabeli horvát belpolitikában a magyarbarát unionistáknak kellett felülkerekedniük az elszakadáspárti nacionalistákon. A történész szerző bécsi és budapesti levéltári kutatásai során olyan iratokra bukkant, amelyek felfedik, hogy az Andrássy

Gyula vezette első dualizmus kori magyar kormány 1867-ben, illetve 1869-ben nem elszámolható és nem éppen etikus módon (legalább) 121000 forintot fizetett Levin Rauch horvát bánnak a soron következő horvát választások befolyásolásának céljából. A szövényes ügy számai egészen Széll Kálmán kormányához vezetnek, és Andrássy és Rauch mellett olyan személyeket is érintenek, mint Lónyay Menyhért, Eötvös József vagy éppen Ferenc József. Már csak ezen tanulmány miatt azoknak is érdemes kézbe venni ezt a tanulmánykötetet, akik a címben megjelölt szűkebb téma iránt kevésbé érdeklődnek. Azoknak pedig akik szívesen elvesznek a nemzetiségi és nyelvi kérdés útvesztőiben, a kötet valamennyi tanulmányát bátran lehet ajánlani.

SZÉKELY TAMÁS

A keleti expedícióktól a rokonnép-mítoszig

Tóth Gergely: *Japán–magyar kapcsolattörténet, 1869–1913. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 338 oldal*

A 20. század fordulóján jelentkező turanista mítoszok máig a japán és magyar nép közös kapcsolati diskurzusának, ethoszának szerves részét képezik. A mű egyik deklarált célja így azon *közelség-mítoszok* felderítése és eloszlatása, amelyek a magyar–japán faji és nyelvi rokonságnak a mai diplomáciában is hangoztatott téveszméinek propagálásához vezettek. Tóth Gergely japanológus történész könyve azonban sokkal több, mint a turanista toposzok megtagadása: nagyívű szintetizáló munka révén és források segítségével bemutatja a két nemzet közös történelmét, valamint a turanizmusnak megágyazó ideológiai atmoszféra kialakulását. A mű relevanciáját a történeti analízis tárgyai biztosítják, hiszen a világgazdaság két hasonló státuszú, késetten modernizáló nagyhatalmát (Japánt és az Osztrák–Magyar Monarchiát) vizsgálja a szerző. A bevezető gondolatok nagy hangsúlyt fektetnek a kapcsolattörténet szerzteágazó voltára, melynek eredményeképp a könyv tematikus, bevallottan kísérleti jellegű szerkezettel rendelkezik. A mű témáját és tárgyalt korszakát tekintve beleilleszhető a legutóbbi átfogó, japán–magyar kapcsolatokat tisztázó munkák sorába. Tóth könyve szinte egyidőben jelent meg Wintermantel Péter szintén mítoszszlatásra hivatott, 20. századot átölelő kapcsolattörténeti művével.¹ Kifejezetten a magyar turanizmus történetével pedig legújabbban Ablonczy Balázs foglalkozott.²

A szerző a könyv első fejezetében (*Felzárkózás, modernizáció*) a turanista Baráthosi Balogh Benedektől vett idézettel állítja párhuzamba saját alapgondolatát: ugyan „*sajátságos játéka véletlennek, hogy a japán nép is éppen 1867-ben lépett az európai értelemben vett haladás terére*” (15. old.), a hasonlóságkeresés mellőzésével érdemes objektív kritériumokra alapozni a kapcsolattörténetet. A Monarchia 1867-ben a dualista kompromisszum után, Japán pedig 1868-ban a Meidzsi-restaurációt követően indult el a modernizáció útján. A szerző szerint azonban az eltérő adottságok folytán Japánnak „*későn jövőként*” is nehezebb volt, mint Magyarországnak a Monarchián belül, ahol „*ráadásul különösebb pénzügyi és társadalmi áldozatok nélkül*” (33. old.) zajlott a modernizáció, s nem feltétlen kellett a szociáldarwinizmusból eredő gyarmatosítástól félni. E gondolatot azonban szükséges árnyalnunk, hiszen a kiegyezést követően az ország turbulens politikai korszaka következett, s a Habsburg Birodalom egészét is meg rázta a német egységfolyamatban elszenvedett kudarc.

A második fejezet (*Expedíciók, tudományos eredmények*) behatóan foglalkozik a Monarchia és a magyar elit gyarmatpolitikai törekvéseivel, minthogy a különböző missziókat és a Monarchia flottájának missziócénterítő műveleteit taglalja, melyek a diplomáciai célokon túl a hatalomdemonstrációt szolgálták a térségben. Mindamelllett, hogy felmerült egy gyarmati adminisztráció létrehozása, s a missziók is a potenciális gazdasági telepek létrehozásának céljával indultak

¹ Wintermantel Péter: *Nippon-babona. A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok története*. Budapest, 2016. Lásd továbbá: Wintermantel Péter – Umemara Yuko: *Trianon és a japán diplomácia. Magyar vonatkozású japán dokumentumok, 1914–1923*. Budapest, 2021.

² Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016.; Uő.: *Vers l'Est, magyar! Histoire du touranisme hongrois*. Paris, 2021.; Uő.: *Go East! A History of Hungarian Turanism*. Bloomington, 2022.

útnak, a Monarchia szegényes tőkeexportjának köszönhetően már a korabeli beszámolók szerint sem tudott élni a keleti piacok kínálta lehetőséggel. A szerző ugyan használja Robin Okey munkáját,³ mely – más revizionista szerzők munkáihoz hasonlóan – az összbirodalmi perspektívát helyezi előtérbe a nemzeti történetírásokkal szemben, Tóth főként Magyarországgal mint a Monarchián belüli külön politikai közösséggel foglalkozik. A kizárólagos nemzeti szemlélet azonban érthető módon háttérbe szorítaná a Lajtán túli szereplők jelentőségét a két állam nemzetközi kapcsolatainak taglalásában. A szerző ezért megfelelő érzékkel cseh–japán, osztrák–japán, lengyel–japán, szlovák–japán és horvát–japán kapcsolattörténeti kitekintéssel ellensúlyozza perspektíváját a kötet végén. Ugyancsak ebben a fejezetben Tóth Gergely részletgazdagon tárja fel az első osztrák–magyar–japán állami kapcsolatfelvétel történetét. A küldöttségben a Monarchia történetének olyan ismert kalandorai és diplomatái vállaltak szerepet, mint például Kaas Ivor, Hengelmüller László és Xantus János. A kötet legérdekesebb összefoglalói között találjuk az ifjú Ferenc Ferdinánd főherceg világkörüli útját és diplomáciai misszióját (1892–1893) tárgyaló részt, illetve a Japánból Európába utazó Ivakura-misszió (1871–1873) leírását. A japán küldetés egyik résztvevőjének beszámolójából kiváló idézeteket tár a szerző az olvasók elé, majd a rákövetkező fejezetben a japán és a magyar utazók világába enged betekintést. Az oktatás-turizmus statisztikai összehasonlításából igen érdekes adatokkal gazdagodunk, s meg tudhatjuk, hogy a hazai felsőoktatás történetében etalonnak tekintett Klebelsberg Kuno szakpolitikáját kezdetben japán oktatáspolitikai lépések inspirálták. Az utazók beszámolóit nem kizárólag érdekes szociografikus epizódokként jelennek meg a könyvben, hanem mintegy alulnézetből élénk tárulnak az

átalakuló japán társadalom mindennapjai és az ott élő magyarok boldog vagy épp konfliktusos kapcsolatait, valamint az interkulturális érintkezés olyan megdöbbentő jelenségeit, mint az „ideiglenes” feleségek, a *rasamenek* története.

A harmadik fejezetben (*Utazók, útleírások*) azonban az elbeszélés a vezérlő műfaji koncepció áldozatává válik: az ismertetés inkább felsorolásszerű, és a szöveg a két ország interperszonális kapcsolatainak lajstromaként működik pusztán. Sokszor ismétlődnek egyes személyek, események leírásai (például Vámbéry Ármin, Strausz Adolf, Zichy Ágost). Mindazonáltal a japán vagy más idegen nyelvű munkák tartalmának magyar nyelvű ismertetése révén rengeteg új információra tehet szert az olvasó, különösen a tudománytörténetet és a korabeli tudás-transzfert illetően. A századfordulóhoz közeledve, a beszámolókból lassacskán kirajzolódnak azok a kulturális átfedések – oktatás, nyelvészeti kutatások –, melyek megalapozták a közelség-mítoszok későbbi térhódítását. E hatások, a korszak más eszméinek terjedésével – mint például a nemzetkarakterológia népszerűvé válásával – együtt, hozzájárultak egyfajta közös ellenségkép létrejöttéhez, melyet a szerző későbbi fejezeteiben Ady Endre soraival is szemléltet: „Mióta ők csinálják a történelmet, a kis japániak, nagy a gusztusunk rokonságba lépni velük. Banzájozva vélik köztünk sokan, hogy mi is olyan kiváló nép vagyunk. Majd csak egyszer mi is megszólalunk. Holott pedig ez a vélemény a magyar nacionalizmusnak egy bogara csak. Persze, persze. Mi csak azt csodáljuk, hogy ők verik a muszkát. Ez imponál ugyan ma az egész dicső kultúrvilágnak.” (227. old.)

A közös kultúr-diplomáciai sikerek tárgyalására, és az azokat megalapozó kereskedelmi és gazdasági fejlődés ismertetésére a mű két központi fejezete, a negyedik (*Diplomácia és külkereskedelem*) és az ötödik

³ Okey, Robin: *The Habsburg Monarchy 1765–1918. From enlightenment to eclipse*. New York, 2001.

(*Művészeti, kulturális kapcsolatok*) vállalkozik. A kereskedelmet jelentősen segítették azok a kiállítások, melyek mindkét országban kölcsönös egzotikumként találtak egymás tárgyi és szellemi produktumait. A japán kultúra bécsi világiállításán való debütálása, majd a magyar millenniumi rendezvényeken és más alkalmakon történő megjelenései valóban a kor kasszasikereit hozhatták magukkal. A könyv ötödik fejezetében – mások korábbi kutatásaira alapozva – jól követhető, hogy a hazai közgyűjtemények japán vonatkozású tárgyai hogyan szolgálták a közös kapcsolatterjesztés célját, milyen módon népszerűsítettek egy szennációs kultúrát az európai közönség előtt. A kiállítások korabeli hatását a japonizmus rövid térhódítása jelzi a kortárs művészetben. A hivatkozások között így szerepelnek Dénes Míriam, a Hopp Ferenc Múzeum kurátorának publikációi és Bincsik Mónika kutatásai, aki a kyotói egyetemen szerezte második doktori fokozatát, és a New York-i Metropolitan Museum of Art kurátora. Sokat elárul a gyűjtemények grandiozitásáról, hogy például a Baráthosi-gyűjtemény feltárása még az 1990-es években is zajlott, a Rakovszky-hagyaték feltárása máig befejezetlen. A szerző továbbá leírja a korabeli „japán láz” kétélű mivoltát. A „sárga veszedelem” irracionális, rasszista jelensége ugyanis szintén megjelent a Magyarországon, majd átcsapott az orosz–japán háború miatt fellángoló nacionalista rajongásba. Az ázsiai „rokonnép” iránti rokonszenvből táplálkozó magyar japonizmus aztán megmutatkozott a képzőművészetekben a festészet-től a porcelánfestésen át egészen a tömegkultúra termékeiig, a zongoradaraboktól a vidéki települések teaházaiig. A központi fejezetek továbbá új adalékokkal szolgálnak a Monarchia és gyarmatainak történetével foglalkozó egyre aktívabb hazai diskurzus

számára.⁴ Megtudhatjuk, hogy a Monarchia kezdetben Harry Parkes angol megbízottra és a saját Petz-misszió (1868–1871) sikerére bízta a szerződéses viszony megteremtését. A konzuli feladatok közös ellátása és a diplomáciai segítségnyújtás – főleg az ázsiai területeken – nem volt példátlan az európai hatalmak között, az angol és magyar együttműködésnek köszönhetően a Friedrich Ferdinand von Beust gróf, majd id. Andrássy Gyula gróf vezette osztrák–magyar külügynek alig pár év alatt (1869–1871) sikerült megkötnie különböző kereskedelmi és konzuli egyezményeket. A Parkes-küldetés mögött azonban nem kizárólag az angolok jó szándéka, hanem a legnagyobb kedvezmény elvére épülő, igen súlyos érdekpolitikai megfontolás állt. A távol-keleti kapcsolatok ugyan globálisabb perspektívába helyezik a közép-európai hatalmat, a fejezet által tárgyalt legérdekesebb nagypolitikai epizód mégis a Balkánhoz fűződő, az orosz-ellenes megfontolások jegyében tervezett közös osztrák–magyar–japán szövetség terve 1909-ben. A hivatkozott tervezet feltárása a japán történész Simada Maszajuki érdeme (2009), de magyarul első ízben Tóth ismerti. A téma további részletezése akár teljesebb magyar nyelvű fordítást, hosszabb terjedelmű írást is megérdemelt volna.

A bevezetőben megfogalmazott célkitűzés teljesítésére leginkább a hatodik, *Eszmék, nemzeti ideológiák* fejezet, valamint az azt követő hetedik *Kapcsolattörténeti kitekintő* című, illetve a sorszám nélküli *Bájos Tündérország, Dicsőséges Dai Nippon* című fejezet törekszik. A szerző ekkor visszatér Baráthosi Balogh Benedek, Prőhle Vilmos, Bálint Gábor, Kúnos Ignác turanizmusának problematikájához, és elemzi a magyar romantika és az orientalizmus egybefonódását. A Széchenyi Istvánnak *A Kelet népe*

⁴ Szilágyi Adrienn – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Önkepeink. Gyarmatosítás és birodalomépítés – beszélgetés Csaplár-Degovics Krisztiánnal és Kolozsi Ádámmal*. Glossza 11. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.

<https://soundcloud.com/user-225585157/onkepeink-gyarmatositas-es-birodalomepites-csaplar-degovics-krisztian-es-kolozsi-adam>. (letöltés: 2021. dec. 21.)

című munkájával induló magyar keleti politikai törekvések, az állandó keleti kapcsolatkeresési láz és a korszak fantazmagórikus történeti elképzelései egybeestek a japán szenzáció hazai hullámával. A saját hatalmi elképzelések nyomán európai kapcsolatot kereső japánok között pedig szintén akadtak olyan tudósok – mint például Tagucsi Uki-csi, Ucsimura Kanzó –, akik nyitottak voltak a rokonságelméletekre. A japán oldalon a *dacu-a*, az Ázsiától való elfordulás szellemi irányzata, míg magyar oldalon épp az Ázsia felé fordulás vezette a szerzők tollát. Nem meglepő, hogy valamennyien a sajátos nemzeti törekvések számára igyekeztek ezzel legitimációt teremteni.

Összességében úgy gondolom, hogy a szétszálazódó narratíva és a források sokféleségéből fakadó rendhagyó tematikus megközelítés helyes döntés volt a kapcsolattörténeti kötet tagolására. A lábjegyzetekben bőségesen találunk fogalmi tisztázásokat, történeti háttérinformációra vonatkozó kifejté-

seket, valamint szövegközben az olvasást és tájékozódást segítő, gazdasági adatokra vonatkozó statisztikai táblázatokat. Ugyanakkor a kötet nem csupán száraz tényanyagra hagyatkozik: szórakoztatja olvasóját, rengeteg idézetet találunk, melyek segítik a „beleélést” csakúgy, mint a végén található anekdota-gyűjtemény. A kötet a keleti és ázsiai tanulmányok hallgatóinak szinte biztosan alapmű, hiszen segédleteivel alapot nyújt a századfordulós Japán és az Osztrák–Magyar Monarchia kulturális kapcsolatainak megértésére. A Monarchia ázsiai gyarmatpolitikáját és az Ivakura-missziót részletező szövegek folytán pedig Tóth Gergely könyve a dualista állam keleti államközi és interkulturális kapcsolataival foglalkozó szakemberek számára is újdonságokkal teli kézikönyvként jelenthet segítséget.

BORDÁS BERTALAN

Szerbiai és boszniai uralkodók oklevelei velencei gyűjteményekben

Н. Порчић–Н. Исаиловић: Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама. Архив Србије, Београд, 2019. 537 oldal

Ismeretes, hogy a Balkánhoz az elmúlt idők eseményei nem voltak különösebben kegyesek. A múlt viharainak tombolása például megfosztotta a balkáni népek történetkutatóit a középkori államok szinte teljes oklevéltermésétől. Hasonló a helyzet a középkori Szerbia és Bosznia múltját illetően is (a szerbiai múltat érintő okiratok számát hatszázra, míg a boszniait valamivel több mint négy százra becsülik). Ezért a megmaradt töredékes diplomatikai forrásanyag zöme a középkori (és mai) szerb és boszniai államhatáron kívül maradt fenn, és jelen pillanatban is ott tárolják azokat. Szám szerint a legtöbb oklevél és más diplomatikai forrásanyag Dubrovnikban (Raguza), a Hilandár kolostor levéltárában és könyvtárában, a Magyar Nemzeti Levéltárban és Velence különböző intézményeiben (Velencei Állami Levéltár, a Marciana Nemzeti Könyvtár és a Correr Múzeum Könyvtára) vészelte át az idők megpróbáltatásait. Míg a Raguzai Levéltár anyaga több történész kutatásának köszönhetően nagyobb részt részletekbe menően ismert a tudományos nyilvánosság előtt (és számos okmánytár elérhetővé tette ezeket a forrásokat), addig a velencei levéltárak és könyvtárak anyagának feltérképezésére a délszláv térségre vonatkozóan még nem került sor. Természetesen itt is támaszkodhatunk néhány forráskiadásra Sime Ljubić, Janko Šafarik vagy Vikentije Makušev erőfeszítései nyomán, hogy csak a legjelentősebbekre térjünk ki. Ennek ellenére ezek az okmánytárak nem teljesen felelnek meg a kutatók jelenlegi elvárásainak, mivel megjelenésük óta sok év telt már el. Ezért a szerb középkorászok körében is felmerült az igény eme források egy

csoportjának magas színvonalú és modern kiadási elvek alapján szerkesztett forráskiadásban való megjelentetésére, valamint (először megtörténő) egybegyűjtésére. Erre a feladatra a szerb középkor két jelentős kutatója vállalkozott a közelmúltban a *Szerb középkori országok (13–15. század): politikai, gazdasági, társadalmi és jogi folyamatok (Srpske srednjovekovne zemlje [13–15. vek]: politički, privredni, društveni i pravni procesi)* című projekt keretei között, a szerbiai Kultúra- és Tájékoztatásügyi Minisztérium (Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije) jóvoltából. Egyikük, dr. Nebojša Porčić a belgrádi Bölcsészettudományi Kar Történeti Tanszékének, a másikuk, dr. Neven Isailović pedig a Szerb Tudományos Akadémia Történeti Intézetének munkatársa.

Ahogy a kötet címe (*Szerbiai és boszniai uralkodók oklevelei velencei gyűjteményekben*) is sugallja, az érdeklődés központjában a szerbiai és boszniai uralkodók által velencei címzettek számára kibocsátott oklevelek és más okiratok állnak. Pontosabban olyan oklevél-kiállítók termése, akik uralkodókként tevékenykedtek a szerb középkori államiság keretein belül vagy annak hagyományait ápolva idegen földön. Ezért a szerzők számára egyformán jelentősek a szerb királyok, boszniai bánok, de a tituláris magyarországi szerb despoták oklevelei is. Annak ellenére, hogy a középpontban az uralkodók (és azoknak tekintett személyek) állnak, figyelmet kaptak a nem uralkodók ritkán fennmaradt iratai is, mivel ezek ugyan nem használhatók mélyebb következtetések levonására (legalábbis a diplomatikai gyakorlatot illetően nem), de kis számuk és jelentős információtartalmuk indokoltá tette felvételüket az okmánytárba. Ezek között az Ulászló szerb királyfi és Morosini Konstanca közötti házassági szerződés (1293), Du-

sán István kincstartójának egy levele Velence előjáróinak (1345), a Paštrović nemesek és Velence közti szerződés (1423), a Zé-taiak hasonló szerződése (1455), illetve Pribislav Vukotić végrendelete (1475) kapott helyet. Ezzel szemben az adriai tengermel-leki városok iratanyaga nem került bele a kötetbe, mivel ezt az oklevélananyagot indokolt külön kiadni és tárgyalni, figyelembe véve azok számos speciális jellemzőjét. Ennek ellenére elmondható, hogy a kötet igyekezett a teljességre törekedni, felölelve a 13. század eleje és a 16. század kezdete közötti hosszú időszakot. Ugyan a dokumentumok számát tekintve a velencei korpusz nem nagy, viszont értéke annál jelentősebb, mivel a szerb és boszniai latin nyelvű okleveles anyag jó részét magában foglalja, nem ritkán eredeti alakban.

Mivel a szerzők tapasztalt kutatók a diplomatika területén, igyekeztek a figyelem középpontjában álló okleveleket azok idejének keretein belül vizsgálni. Ezért a kiadott dokumentumokat a történeti háttér megrajzolására vezeti be, amelyben az olvasó képet kaphat a Nemanjić állam, Bosznia, a tartományurak, a szerb despota-állam történetéről, működéséről és ezen felül az emigrációban élő jelesebb szerb és boszniai származású személyek tevékenységéről (gondolunk itt a Dél-Magyarországon birtokos Brankovićokra, Balsa Péter szentszávai hercegre és a Crnojevićokra). Ahhoz, hogy a kötet használhatóvá váljon a külföldi kutatók számára, a mű végén angol nyelven is megtalálható a kontextualizációt célzó fejezet.

A kiadott oklevelek két nagyobb egységre tagolódnak: uralkodói és nem uralkodói oklevelekre. Az anyagot kronológiai sorba rendezve a szerzők bemutatják minden egyes dokumentum külső és tartalmi jellemzőit, sorszámozva őket. Minden oklevél előtt található egy tartalmi kivonat, őrzési helyének megnevezése, korábbi kiadásainak időrendbe szedett megnevezése és az irodalom, amelyben figyelmet kapott az adott okirat.

Ezeket az alapvető adatokat követi a dokumentum eredeti szövege, majd a fordítása modern szerb nyelvre. A kötet végén sorszámozva egy okirat-katalógusban megtalálhatók az iratok angol nyelvű tartami kivonatai. Ezzel az eljárással a szerbül nem beszélő és a nyelvet nem ismerő kutatók számára is nehézség nélkül használhatók az okmánytárba felvett forrásszövegek. Az eredeti irat szövegét és annak fordítását további megjegyzések követik arról, hogy az okiratot a kiállító hogyan nevezi meg, van-e benne más okiratokra való utalás, s a sort a dokumentumban található fontosabb adatokról szóló jegyzetek zárják. Az okleveles anyag e kiadási módja áttekinthetőséget eredményez, emellett betekintést nyújt a szerb középkorkutatást elősegítő forráskiadványok és irodalom széles gyűjteményébe. Véleményünk szerint a magyar középkor kutatói számára is érdekes lehet a gyűjtemény valamennyi oklevele. Elsősorban kiemelhetjük az 1480-as vrh-bosznai portyáról szóló jelentést annak vezetői tollából (40. oklevél) vagy a Magyarországon élő szentszávai herceg és despoták tevékenységéről adatokat közlő szövegeket (42. és 43. oklevél).

Ügyelve a modern oklevélkiadás követelményeire, a szerzők a kötet végén táblákat helyeztek el a feldolgozott oklevelek olvasható és minőségi fényképeivel, ami nagy mértékben emeli a könyv szakmai értékét, mivel a megjelent forrásanyag eredeti alakban a kutatók jelentős része számára nehezen hozzáférhető.

A *Szerbiai és boszniai uralkodók oklevelei velencei gyűjteményekben* című oklevéltár a balkáni térség múltjával és a Velencei Köztársasággal való összeköttetéseivel foglalkozó számos kutató számára megbízható segítséget jelenthet, s csak szívből ajánlhatjuk számukra.

OBRADOVIC NENAD

Számunk szerzői

- BENE KRISZTIÁN (benekrisztian@yahoo.fr) történész, Pécsi Tudományegyetem
- BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX (berczelinemcsenyi.alex@gmail.com) PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola
- BESSENYEI VANDA (bessenyei.wanda@gmail.com) PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola
- BISZAK SÁNDOR (biszak.sandor@arcanum.hu) ügyvezető igazgató, Arcanum Adatbázis Kiadó, Budapest
- BORDÁS BERTALAN (bertalan.bordas@gmail.com) PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
- DRÓCSA IZABELLA (izabella.drocsa@veritas.gov.hu) jogtörténész, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest
- ERŐS VILMOS (eros.vilmos@gmail.com) történész, Debreceni Egyetem
- KLACSMANN BORBÁLA (bklacsmann@gmail.com) történész, független kutató, Budapest
- KRAJCSOVSKI MÓNIKA (csoszky@gmail.com) PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged
- MIHÁLYI DOROTTYA (mihalyidori@gmail.com) doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem
- OBRADOVIC NENAD (obradovicnenad93@gmail.com) PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged
- PÁL JUDIT (pal.judit@ubbcluj.ro) történész, az MTA külső tagja, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- PALÓCZ MÁRK (mark.palocz@gmail.com) PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
- SCHREK KATALIN (schrek.katalin@arts.unideb.hu) történész, Debreceni Egyetem
- SZÉKELY TAMÁS (tamas.szekely@iask.hu) történész, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (FTI-iASK), Kőszeg
- TAMÁS ÁGNES (tagnes83@yahoo.com) történész, Szegedi Tudományegyetem
- TÁTRAI VIKTOR (tatraiv@gmail.com) PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest
- VARGA BEÁTA (varga.bea@hist.u-szeged.hu) történész, Szegedi Tudományegyetem
- VÁRNAI GERGELY (drvarnaigergely79@gmail.com) doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

KATALIN SCHREK The Issue of the Ambassador's Protection – Prince Esterhazy and the Bet- tera Case	5
ZSOLT PALOTÁS American Captivity Narratives in the Maghreb: Research Directions and Ap- proaches	16
IZABELLA DRÓCSA The Libel Suits of Ferenc Szálasi Between 1937 and 1938	35
JUDIT PÁL The Honor of A Politician, or Can the National Casino Overthrow A Lord Lieutenant?	56
VILMOS ERŐS Intellectual History in Debrecen: Imre Révész Jr.	80
VIKTOR TÁTRAI Noble Origins and Identity. Questions of Methodology in the Prosopograph- ical Examinations of the Heritage of Noble Status After 1848	99

Workshop

MÓNIKA KRAJCSOVSZKI Lyautey in Morocco – The Theory and Practice of the Protectorate	122
PALÓCZ MÁRK Austro-Hungarian Members of the 1st African Marching Regiment	132

Retrospective

BEÁTA VARGA The Truce of Andrusovo in 1667 – The Partition of Ukraine	145
--	-----

Theory and Method

ÁGNES TAMÁS Visual History: The Renewal of Picture Analysis in Historical Research? The New German Paradigm of Visual History	156
---	-----

Interview

Revolutionising Research in Humanities. Interview with Sándor Biszak	169
---	-----

Figyelő

A Definitive Chapter of French-Hungarian Diplomatic Relations (<i>Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság François Mitter- rand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története [1981– 1995]. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020.</i>) KRISZTIÁN BENE	174
---	-----

About Alpinism – Differently (Patrick Claster – Delphine Debons – Jean-François Pitteloud – Grégory Quin [dir.]: <i>Gravir les Alpes du XIXe siècle à nos jours. Pratiques, émotions, imaginaires. Presses universitaires de Rennes, Société d'Histoire de la Suisse romande, Institut des Sciences du sport de l'Université de Lausanne, Rennes, 2021.</i>)	
DOROTTYA MIHÁLYI	178
Half A Year in Bergen-Belsen (Kolb Jenő: „Hit az emberben” – <i>Bergen-belseni napló. Szerkesztette: Thomas Rahe – Fischer Lajos. Bergen-Belsen – Berichte und Zeugnisse. Band 8. Wallstein Verlag, Göttingen, 2021.</i>)	
BORBÁLA KLACSMANN	182
To Get To Know the Past and the Foreign (Venkovits Balázs: „Mi otthon félre vagyunk vezetve”. <i>Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018.</i>)	
ALEX BERCZELI-NEMCSÉNYI	186
The Russo-Japanese War and Its Impact on 20th Century History (Frank Jacob: <i>The Russo–Japanese War and its Shaping of the Twentieth Century. Routledge, New York, 2018.</i>)	
GERGELY VÁRNAI	190
Does Language Make An Independent Nation? (Nagy Noémi [szerk.]: <i>Nemzetiségi–nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.</i>)	
TAMÁS SZÉKELY	194
From Eastern Expedition to the Myth of National Kinship (Tóth Gergely: <i>Japán–magyar kapcsolattörténet, 1869–1913. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
BERTALAN BORDÁS	200
Deeds of Serbian and Bosnian Rulers in Venezian Collections (Н. Порчић–Н. Исаиловић: <i>Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама. Архив Србије, Београд, 2019.</i>)	
NENAD OBREDOVIC	204
<i>Authors</i>	205

Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?

Prepuk Anikó

A zsidóság a 19. századi középosztály-elméletekben

Tamás Máté – Nagy Ágoston

Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon: vallásváltás, nemességszerzés és egy társadalmi csoport víziója a 19. századi Magyar Királyságban

Mislovics Erzsébet

Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés. Munk Adolf családja

Glässer Norbert – Zima András

Az „izraelita paritástól” a felekezetközi kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elit izraelitáinak körében

Bagdi Róbert – Hlobocsányi Norbert

A Kohner család gazdasági érdekeltségei

Miller, Michael Lawrence

„Testestül-lelkestül magyarrá lett”: Jellinek Mór (1824-1883) és a magyar gazdaság modernizációja

Turbucz Péter

Identitás, önreprezentáció, tudomány. Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáiva a *Budapesti Hírlap* tükrében

Valamint recenziók és ismertetőik Honvári János, Harald Jähner, Janet Kerekes, Mályusz Elemér és R. Balás Emőke műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idei számmunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 5500, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja
ELTE BTK Könyvtár
Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft



A főispáni állás éppen a hivatal presztízsjellegénél fogva – mint a kormány helyi képviselője – par excellence olyan volt, ahol a társadalmi becsület igen fontos volt. A magánemberi becsülettől – főleg a párbajképesség vonatkozásában – nem lehetett eltekinteni. „A főispáni becsület kényes, de a képviselőével nem törődik senki” – írta a Pesti Hírlap, és a tekintetben igaza volt, hogy a főispánoktól sokkal inkább elvárták a feddhetetlen erkölcsöket, a normakövetést vagy legalább a látszat megőrzését. Igaz, a koalíciós kormány igazságügy-miniszterének, Polónyi Géza botránnyának kapcsán írta Eötvös Károly: „Csodálatos ez a Polónyi. Mindig a becsületét keresi, pedig minek az néki. Becsület nélkül még miniszter is lehetett belőle.”

Az eset azért is kényes volt, mert a becsületkódex a politikai elit tagjaira is vonatkozott, sőt elsősorban rájuk vonatkozott, nekik még inkább vigyázniuk kellett a látszatra, másrészt azonban – ahogy az egyik lap írta – az is felmerülhetett, hogy „a miniszterelnök a becsületbíróságot politikai fórumnak” ismeri el”. A Népszava ezt még sarkosabban fogalmazta meg Erősdý lemondása kapcsán: „...ezzel a magyar közigazgatásba egy új intézményt visz bele a feudalizmus: a kaszinói becsületbíróságot. A kaszinó az úr a vármegyén éppen úgy, mint a törvényhozásban. Aki az uraknak nem tetszik, azt diszkvalifikálják. A kormány rehabilitálja; de mégis félreteszi, mert különben a mindenható urakkal gyűlik meg a baja.”

Pál Judit tanulmányát számunk 56–79. oldalán olvashatják.
